

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hatıralarım / Hüseyn Nazım Paşa

Uy Selis
Kitaplar

Hatıralarım

"ermenî olaylarının içyüzü"

HÜSEYİN NAZİM PAŞA

TARİH / ANI

“Tarihimizin tartışmalı meselesi ilk ağızdan belgeleniyor..”

UJ
Selis
Kitaplar

Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni komitacıların faaliyetlerini artırdığı bir dönemde Zaptiye Nazırı olarak görev yapmış ve olayları bizzat yaşamıştır. Aslında oldukça uzlaşmacı ve hoşgörülü bir kişiliğe sahip olan Nazım Paşa, olayları önlemek için aldığı sert tedbirlerden dolayı “Ermeni celladı” lakabıyla anılmıştır.

II. Abdülhamid’e olan muhalefetiyle de bilinen Nazım Paşa, Ermeni olayları esnasında yaşadıklarının yanı sıra, Saray ile sürtüşmelerini ve yönetim hatalarını da anlatmaktadır.

Tarihimizin önemli bir kesitine ışık tutacak olan Hüseyin Nazım Paşa’nın hatıraları, girift olayları sohbet üslubu içinde kolay anlaşılır bir şekilde sunmaktadır.

Hüseyin Nazım Paşa

Hüseyin Nazım Paşa yönetici ve yazardır. 1854 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Batum hanedanında Ali ağzadelerden Sadık Efendi'nin oğlu Tahsin Efendi, Bâb-ı Seraskeri mümeyyizlerindendir. Hassa 1. şube müdürü iken 18 ocak 1893'te vefat etmiştir.

Nâzım Paşa, Beyazıt Rüşdi Mektebi'nde okuyup diploma aldı. Beyazıt camisinde dersler gördü. Babasının sürgünü dolayısıyla Kıbrıs'a gitti. Orada Farsça öğrendi. Daha sonra İstanbul'a dönerek Mahrec-i Aklam adlı okulda okudu. Ardından Paris'e hukuk tahsili için gönderildi. Bir süre sonra Avrupa'daki öğrencilerin Osmanlı Devleti'ndeki savaş nedeniyle ülkeye çağrılmasıyla İstanbul'a döndü.

Hüseyin Nazım Paşa 1872 yılından başlayarak devlet dairesine girdi. İlk önce Tahrirat Odası'nda çalıştı. Paris'e burada görevliken gitmiştir. 1875'te Nafia Nezareti Tercüme Odasında memur oldu. Gazetecilik yapmak için bu görevinden istifa etti. 1875-1878 yılları arasında aktif gazetecilik yaptı. Nazım Paşa hayatının her döneminde basın yayınıla ilişkisini devam ettirmiştir. İttihad, Tercüman-ı Hakikat, Takvim-i Vekayi, Vakıf gibi gazetelerde yazdı. Hülâsa-i Efkâr adlı gazete-yi ise kendisi çıkarmıştır.

1877'de Galata Rüşdi Okulu Türkçe öğretmenliğine, sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve padişahının başkanlığındaki komisyonun kâtipliğine tayin edildi. 1878'de belediye dairelerinin ıslahı için teşekkül eden komisyona kâtip olarak girdi. Aynı zamanda buradaki tercüme odasını yönetti. 1889'un sonlarında Beyoğlu Mutasarrıflığına, 1890 yılında da Zaptiye Nâzırlığı'na getirildi. 1894 yılında vezir rütbesi aldı.

Beyoğlu Mutasarrıflığı yaptığı sırada imara ve aydınlatma faaliyetlerine girişmiş bunda da başarılı olmuştur. Parklar ve bahçeler yapmıştır. Fransa'dan, belediyeceliğe dair yazılmış birçok eserler getirterek Şehremaneti dairesinde bir kütüphane vücuda getirmiştir.

Sağlık sebeplerinden dolayı 1896 yılında Zaptiye Nâzırlığı'ndan azledildi. Dört ay sonra Beyrut Valiliğine, 1898'de Suriye Valiliğine, 1906'da Cezair-i Bahr-ı Sefid vali vekaletine, üç ay sonra asaleten valiliğin ardından da Aydın ve Edirne valiliğine atanmıştır. Bu görevinden sonra emekli olmuştur.

Murassa Osmani ve Mecidi nişanlarını, gümüş ve altın imtiyaz, altın Liyakat ve Hicaz demiryolları madalyalarını almıştır. 8 Aralık 1927'de vefat etmiştir. Karacaahmet mezarlığına defnedilmiştir.

Şiirler yazmıştır. Bunların çok azı yayınlanmıştır. Şiirleri genellikle dini içeriklidir. Engizisyon Esrarı, Endülüs adlı tarih eserleri ve Aleksenik, Sahum, Hicret adlı üç tiyatro eseri vardır.

Zaptiye Nâzırlığı yaptığı dönemde Ermenilerle kararlı mücadelesinden ötürü Ermeni terör örgütlerinin 2. Abdulhamid'den sonraki ilk hedefi olmuştur. O dönem Avrupa ve Ermeni basınında "Ermeni cel-ladı" olarak anılmıştır.

SELİS KİTAPLAR: 23

Tarih/Anı:3

***Yayın Yönetmeni* : İsmail Demirci**

***Kapak Tasarım* : Mesut Sarı**

***Kapak Baskı* : Seçil Ofset**

***İç Baskı* : Çalış Ofset**

***Cilt* : Sistem**

***ISBN* : 975-8724-22-3**

***1. Baskı* : Ağustos 2003**

© Bu çalışmanın telif hakları
Selis Kitaplar'a aittir. Kaynak
gösterilerek alıntı yapılabilir.

SELİS KİTAPLAR

Alayköşkü Cad. No: 6/2 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0212 520 05 57 Faks: 0212 520 05 58

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

www.seliskitaplar.com

Hatıralarım

-Ermeni Olaylarının İçyüzü-

HÜSEYİN NAZİM PAŞA

Yayına Hazırlayan:
Tahsin YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

Mukaddime, **7** / Zaptiye Nezareti'ne tayinim, **11** / Patrik Efendi söz veriyor, **14** / Bâbiâli baskını nasıl haber alındı, **15** / İlk isticvaplar, **15** / Azılı bir komitacı, **16** / Agop pervasızca söylüyordu, **16** / İhtilal kararı tatbik edildi, **17** / İhtilali rica ile durdurmak isteyen zabıta kuvveti, **17** / İş o raddeye geldi ki, **18** / Bir şehidin son sözleri, **18** / Artık kan dökmekten içtinap etmeyecektim, **20** / İki tarafın zayıyatı, **20** / Sait Paşa'nın tereddütü, **21** / Patrikhaneye doğru, **21** / Patrik Efendi kabul etmiyor, **22** / Tekrar Bâbiâli'ye avdet, **22** / Herkes nefsi nefsi düşünmekle meşgul, **23** / Patrik bu sefer lütfen kabul ediyor, **23** / İhtilal tekrar başladı, **24** / Tevkif olunan Ermeniler, **26** / İnsanın kanı hakkı için, **26** / Ferman ferman üstüne, **27** / Mabeyne çağrıldım, **27** / Sen Zaptiye Nazırı mısın, **28** / Abdülhamid'in evhamından ibaret, **29** / Efendimiz'in buyurdukları, **29** / Hınçak bölükleri, **34** / İhtilalcilerin yemini, **34** / Hınçakyan Sosyalist İhtilal Fırkası'nın programı, **35** / Kavga devam edecekti, **38** / Sulhu kabul etmeyiz, **38** / Hınçakların ihtilalden sonra yaptıkları marifetler, **40** / Sünnetli casuslar, **40** / Yıldız'ın o zamanki hali, **41** / Lebip Efendi'nin itirazı, **42** / Gidiş Müdürü isticvap ediyor, **42** / Bir suali şahane, **43** / Evham içindeydiler, çünkü, **44** / Vatan tehlike karşısındaydı, **45** / Kan dökülmesini is-

temiyordu, **46** / Tarihi bir hakikat, **47** / Zaptiye kapısı faciaları, **48** / Taş yürekli mahlûklar, **49** / İşkence yatağı, **49** / Kalpsiz bir adam, **51** / Devrialem seyahatine çıkan arzuhal, **52** / Yere dökülen yemekler, **53** / Arzuhalî ben verecektim, **55** / Kıbrıs'taki hayatımız, **55** / Kıbrıs'taki menfilerin hayatı, **57** / Adaleti ilâhiye, **58** / Mahreci Aklam mektebi, **58** / Mükemmel bir hoca, **59** / Namık Kemal Bey ile münasebetim, **59** / Harabat ve Tahribi Harabat, **60** / Paris seyahati, **61** / Matbuata intisabım, **62** / Sultan Hamit tahta çıkınca, **63** / Namık Kemal ve Abdühamid, **64** / Saray telaş içinde, **64** / İttihad gazetesi niçin Tercümanı Hakikat ismini aldı, **65** / Mabeyin ile ilk temas, **68** / Hilaliahmer'in tesisi, **69** / Rusya muharebesi, **70** / Sait Paşa'nın muvaffakiyeti, **71** / Felaketi Hicret piyesinin temsili men ediliyor, **71** / Sabahın karanlığında niçin uyandırılmışım, **73** / Gazeteciliğe veda, **74** / Abdülhamid küplere biniyor, **77** / Yazılarım sarayın hiç de hoşuna gitmiyordu, **82** / Mithat Paşa'nın muhakemesi, **84** / Yüzbin altın frank rüşvet, **86** / Beyoğlu mutasarrıflığım, **91** / Hafiyelerle mücadeleyle başladım, **93** / Tehditçiler şirketi, **96** / Galata'da nihilistler, **101** / Müfteriler ve yalancı şahitler, **102** / Kilikya ihtilali, **105** / Taarruz ve kıtal başladı, **111** / Zaptiye Nezareti celilesine, **124** / Bitlis ya- nıyor, **125** / Katliam için yemin, **127** / Her tarafta isyan, **127** / Ermeniler camilere hücum ediyor, **128** / Bitlis mülhakatında neler oluyordu, **136** / Van ihtilalleri, **142** / Van polis komserinin telgrafı, **143** / Eczalı mektuplar, **144** / Göreceksiniz neler olacak, **145** / Yeni bir komite türemiştî, **146** / Van vukuatı patlak veriyor, **152** / Erzurum'da, **157** / Hazırla vasiyetnameni, **158** / Trabzon'da, **160** / Bayburt hâdisesi, **169** / Hınıs hâdisesi, **172** / Refahiye ve Kiğı'da, **175** / Başka bir tecrübe, **177** / Sivas hâdiseleri, **178** / Merzifon'da neler oluyor, **184** / Tokat tarafları yeniden karışıyor, **188** / Yanya vilayetinde, **192** / Ankara vilayeti ihtilalleri, **196** / Kayseri sancağı merkezinde, **199** / Diyarıbekir vilayetinde, **203** / Yalova hamamları meselesi, **212** / Gene Anadolu'ya musallat olmak istiyorlar, **254** / Bir Ermeni memuru-

nun hıyaneti, **257** / Osmanlı Bankası basıldı, **267** / Kadın kıyafetinde, **268** / Samatya'daki müsademe, **269** / Esrarlı bir vapur, **273** / Sadriazama vaziyeti bildirdim, **276** / Mutasarrıflar endişede, **276** / Bir fedainin itirafı, **277** / Şeyhülislamı öldürecek bomba, **277** / Bütün dünya hükümetlerinden intikam, **278** / Nihilistlerin yardımı, **278** / Üçüncü tercüman Maykof, **279** / Ermeni komitesinin ultimatomu, **280** / Patriğin müzekkeresi, **284** / Patrik kaymakamının ihtabaratı, **285** / Tebdili kıyafet, **286** / Esrarengiz komiteciler, **286** / Rusya'dan fedailer geliyor, **287** / Patriğin bir ricası, **288** / Yakalanan dinamit, **289** / Kumbaralar nerede yapılıyordu, **290** / Beyoğlu'ndaki yerde bulundu, **291** / Şüpheli bir ev, **292** / Komite reisi yakalandı, **294** / Anadolu'da yeni iğtişâşlar, **296** / Sabık Patrik İzmirliyan'ın nefyi, **297** / Eğin hâdisesi, **299** / Eğin'de sokak muharebeleri, **301** / Sason ve Talori hadisesi, **303** / Hamparsum Boyacıyan ne oldu, **307** / Derviş İbrahim, **308** / Zeytin ihtilali, **310** / Arpiyar Arpiyaryan, **311** / İsveçli bir müsteşrik, **309** / Kararname, **313**

lâfında, âdeta cebren Zaptiye Nâzırlığı'na getirildiğim güne kadar olan hayatım hep büyük hâdiseler içinde geçti, o hâdiselerle yuğrul-
dum.

Babamla ve sürülen arkadaşları ile beraber bir müddet menfede yaşadım, hürriyet – istibdat mücadelelerine karıştım. Namık Kemalle tanıştım. Gazetecilik ettim, kendi başıma “Hülâsai Efkâr” gazetesini çıkardım, sarayla uğraşmağa, zabıtayı ve zaptiye'yi terzile başladım. Bu mücadelem uzun ve çok heyecanlı, çok tehlikeli oldu.

Şehremaneti mektupçuluğunda, Şehreminliği'nde bulunarak devrin irtikâp ve irtişa rezaletlerine şahit oldum, irtikâbın saray kapı-
larında başladığına malûmatı seniye lâhak olduğunu öğrendim.

Emanet'teki mürtekiplerle uğraşmama nihayet verilmek için Be-
yoğlu mutasarrıflığına tayin edildim. Burada da başka çeşit bir şenaat ve şakavet şebekesiyle, saray hafiyeleriyle çarpışmak, ecnebi müda-
halelerinden cesaret ve kuvvet alan siyasî ve gayri siyasî çeteleri takip etmek mecburiyetinde kaldım.

Nihayet 1307 [1890] senesi zilhiccesinin onunda, kurban bayra-
mının ilk gününde Zaptiye Nâzırlığı'na tayin olundum.

Babamı zaptiye kapısında görmeğe gittiğim, azarlandığım, kovul-
duğum, abus çehrelerle karşılaştığım 1283 [1866] senesinden bu tari-
he kadar geçen müddet zarfında kâh bir çöp gibi önlerine katılarak sürüklendiğim, kâh başlarına geçip bizzat sevk ve idare ettiğim vuku-
at günü gününe, ibretimiz birçok tafsilâtiyle beraber mazbutumdur [kayıtlarımdadır].

Bu mazbutatımı aynen neşretmekliğim milletine karşı son bir hiz-
metim olacaktır.

Abdülhamid* devrinin idaresini, zâ'fı idaresini, daha doğrusu ida-
resizliğini, rezalet ve fecaatlerini milletimin tamamen anlayıp bilmesi
için zamanın vukuat, hâdisat ve cereyanlarını benim gibi işgal ettiği
müstesna ehemmiyetteki mevkilerle zamanın bütün esrar ve hafaya-
sına vakıf olmuş bir adamın lisanından dinlemesi lâzımdır.

menfa: sürgün / **terzil:** küçük düşürme / **şehremaneti:** belediye başkanlığı /
irtikap: yolsuzluk / **irtişa:** rüşvet / **mürtekip:** yasadışı iş yapanlar / **şenaat:**
kötülük / **şakavet:** eşkiyalık / **zâfı idare:** yönetim zaafı / **fecaat:** acıklı durum
/ **hafaya:** gizli sırlar

* Abdülhamid (II) 22.9.1842'de doğmuş, 10.2.1918'de vefat etmiştir. 31.8.1876
ile 27.04.1909 yılları arasında padişahlık yapmıştır.

Bunları sırası geldikçe birer birer nakledeceğim. Fakat sözüme hayatımda en derin iz bırakan, beni çok uğraştıran, memleketi ve bütün dünyayı en çok alâkadar eden, bana cihan matbuatında “Ermeni cel-lâdı” isminin verilmesine sebep olan ve tarihimizin en kanlı vak’alarını teşkil eyliyen Ermeni ihtilâl hareketlerinden başlayacağım.

Hatıratımın intişarı bu ihtilâl hareketleri hakkında efkârı tenvir edecek, tarih noktai nazarından her halde çok istifadeli olacaktır.

Ensali âtiye, hatıratımın Ermeni vukuatına temas etmeyen, Abdülhamid idaresini naklü tasvir eden aksamında da alınacak birçok ibret dersleri bulacaktır.

Zaptiye Nezareti'ne tayinim

[28.7.1890 - 4.11.1896]

Hicretin 1307 [1890] senesi zilhiccesinin onuncu günü kurban bayramı idi; Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nde bayram alayı yapılmış ve padişah Dolmabahçe Sarayı'na gelmişti. Bir saat sonra da muayede merasimine başlandı. Ben de Beyoğlu mutasarrıfı sıfatıyla orada idim.

Padişahın bir şeye sıkıldığı yüzünden anlaşılıyordu; merasim esnasında hiddet ve asabiyet gösteriyordu; yaver Ekrem Derviş Paşa'yı [1876'da Bahriye Nâzırı olmuştur] ve diğer bazı yaverleri işaretle çağırıyor, telâşlı telâşlı emirler veriyordu. Bu emirler üzerine yaverler de sür'atle çıkıp gidiyorlardı.

Muayede esnasında ben Zaptiye Nâzırı Kâmil Bey'i* takip ediyordum: Tahta yaklaştıma beş altı adım kalmıştı ki Abdülhamid'in bana sert sert baktığını gördüm; padişahın hiddetini mucip olan [gerek-tiren] şeyin kısmen de bana taallük edeceğini [benimle ilgisi olacağını] düşündüm; halbuki hükûmetin bir memuru idim; artık ne gazete çıkıyor, ne yazı yazıyordum. Zülfüye dokunmamıştım. Bana hiddetine sebep ne idi?

muayede: bayramlaşma

* Kamil Bey: Taştöken mekânlarında bulunmuş, 1887-1889'da Zaptiye Nâzırı oldu. 1890-1891'de Manisa Mutasarrıfı oldu. Kasım 1891'de öldü.

Ben bunu düşünmede iken Abdülhamid önümde bulunan Kâmil Bey'i işaretle yanına çağırdı ve hiddetli hiddetli bir şeyler söyledi. Kâmil Bey (ferman efendimizindir) diye telâşla ve sür'atle çıkıp gitti.

Sıra bana gelmişti. Tahta yaklaştım: Abdülhamid hiçbir şey söylemedi. Adet veçhile tebrikte bulundum ve muayede salonundan çıktım; Kâmil Bey'e yetişerek meseleyi sordum; meysus bir halde anlattı:

– Kumkapı Ermeni kilisesinde mühim bir nümayiş yapılmış; Ermeniler arasından bir kıpırdanma bereketi var; Efendimiz bundan dolayı beni muaheze ediyor; halbuki bu nümayişin yapılacağını iki gün evvel kendilerine arzetmiştim. Şimdi gidip mütecasirleri tutacağım ve tedip edeceğim.

Kâmil Bey gitti ben de arabama binerek Galatasarayına gittim. Oradaki memurlarla bayramlaştıktan sonra Nişantaşı'ndaki evime geldim. Elbiselerimi değiştirirken sadaret çavuşlarından birisi bir mektup getirdi; bu tezkereyi Sadırazam gönderiyordu, meali şu idi:

(Kâmil Bey zaptiye nezaretinden infisal etti, yerine memuriyetiniz icra olundu. Kumkapı'ya giderek asayişin iadesi ve nümayişçilerin derdesti...)

Bu tezkereyi okuyunca heykel gibi olduğum yerde dondum kaldım. Çocukluğumdan beri zaptiye işlerinden nefret ederken şimdi Zaptiye nâzırı oluyorum!.. Mabeyin Başkâtibi Süreyya Paşa** ble beni Beyoğlu mutasarrıflığında bırakmayarak meşrebime muvafık başka bir hizmet bulacağını vadetmişti; şimdi, bu mutasarrıflıktan bin kat beter olan Zaptiye Nezareti'ne tayinime mani olmamasına bir mâna veremedim. Mabeyine gidip istifamı vermeği veyahut bir istifaname yazıp göndermeği düşünüyordum. Fakat Kumkapı'ya gidip asayiş iade etmek üzere emir almıştım; bundan istinkâf edersem korkaklığımam hamledilecekti; bittabi hakkımda böyle bir zanda bulunulmasını kabul edemezdim; Cesaretimle hiçbir şeyden korkmamakla şöhret almıştım. Bu hizmetten sıyrılmak üzere, tebliğ olunan emre imtisal ettim.

Kumkapı'ya gittim.

Abdülhamid'in yaveri Ekremi Derviş Paşa'yı yolda buldum; ken-

mütecasir: olayları yapanlar / **tedip:** cezalandırma / **infisal etti:** ayrıldı / **derdest:** gözaltına alma, tutuklama / **mabeyn:** saray / **muvafık:** uygun / **istinkâf etmek:** çekinmek / **imtisal etmek:** gereğini yapmak

** Süreyya Paşa: Üç defa 1894 yılında Mabeyin Başkâtibi olmuştur. Şubat 1895'te vefat etmiştir.

disi de patrikhaneye gidiyordu; vaziyet hakkında görüştük; Derviş paşa çok mütefekkir ve mahzun görünüyordu.

Patrikhanede bizi, Patrik Hoden Aşıkyan Efendi ile meclisi ruhanî azasından birkaç papaz mahzun ve müteessir karşıladılar; kabul salonuna geçtik. Derviş Paşa bir koltuğa oturur oturmaz birdenbire hıçkırarak ağlamağa başladı. Kemali hayretle bakıyordum; bunu ne? Evet cidden ağlıyor, hakikaten gözlerinden yaş akıyordu. Hıçkırıklar arasında şöyle şikâyet ediyordu.

– Patrik efendi! Bu mübarek günde yaptığınız işi beğendiniz mi? Bizi bayramdan mahrum bıraktınız. Ehli İslâm camilerden çıkıp evlerine gidecek, çoluk çocuklarla bayramlaşacak, kurbanlarını kesecek iken bugünkü vak’adan herkes müteessir oldu. Hepimiz mahzunuz; Şevketmaap efendimiz bile bayramlarını bilemediler. Acele beni ve sair bendelerini gönderdiler; Zaptiye Nâzırı Kâmil Bey’in de azline sebep oldunuz! O biçare şimdi Bâb-ı Seraskeri’de mahpustur.

Patrik Efendi de cevap verdi:

– Şimdiye kadar bizim de başımıza böyle bir felâket gelmedi, biz de müteessiriz. Zatı âlinize karşı da mahcubuz; af buyurunuz.

Söze karışmak lüzumunu hissettim, fakat Derviş Paşa’nın huzurunda Patrik’le muhavereyi arzu etmiyordum; onun için paşayı teskin ve teselli edecek birkaç söz söyledim ve gidip çoluk çocuğuyla bayramlaşmasını rica ettim; Derviş Paşa kalkıp gitti. Patrikhanede yalnız kaldım; Patrik Efendi’ye hitaben:

– Patrik Efendi! Buraya ne sıfatla geldiğimi biliyor musunuz?

– Cenabınızın Beyoğlu mutasarrıfı olduğum malûmumuzdur.

– Hayır, bu sabahtan itibaren Zaptiye Nâzırı bulunuyorum; binaenaleyh asayişinin muhafazası ve her türlü taşkınlıkların men ve teskini vazifem iktizasındandır. Ermenilerin nümayiş yapmaları ve bir uygunsuzluğa sebebiyet vermeleri tarafımdan şediden mukabele gerektir. En küçük bir yolsuzluk vuku bulursa ben bütün hükûmet kuvvetlerini ırkdaşlarınızın üzerine hareket ettireceğim; aynı zamanda Patrikhane rüesasiyle zatı âlinizi de mes’ul addedeceğim. Binaenaleyh nümayişçilerin serian dağılmalarını temin etmek hem memleket ve devletin, hembizatihi Ermeni’lerin ve Patrikhanenin menfaati iktizasındandır.

Patrik Efendi söz veriyor!

Patrik Efendi düşündü, müteessir görünüyordu; samimî olduğuna hükmettiğim bir vaziyetle cevap verdi:

– Bunlar Rusya'dan gelme birkaç serserinin teşvikiyle yapılmak istenen kepezeliklerdir. Maahaza, kendilerine meram anlatmağa çalışacağız.

Bir, iki hafif tertip tehdit ilâvesi, tavsiye ve ihtarlarımı tekrar ettim ve:

– Ben şimdi babı zaptiyeye gidiyorum; Şevketmaap Hazretleri biz-zat bu iş hakkında benden malûmat ve haber bekliyorlar; teşebbüsâtınızın neticesinden beni serian haberdar etmenizi rica ederim.. dedim ve Patrikhane'den ayrıldım; öğleden evvel idi ki Patrikhaneden iki memur gelip nümayişçilere yapılan vaiz ve nasihat üzerine kilise-de toplanmış olan komitecilerin dağıldığını ve endişe edilecek hiçbir şey kalmadığını bildirdiler.

Keyfiyeti resmî bir tezkere ile Mabeyine bildirdim.

Patrik ve patrikhane üzerinde yaptığım tesir üzerine bu ilk nümayiş akim kalmıştı. Fakat; Ermeni ihtilâl komitelerinin hallerini, hareketlerini her gün ve her vesileden istifade ederek takip ediyor ve tarassuf altında bulunduruyordum. İhtilâl komitesinin günden güne kuvvet kesbettiği, cemiyetlerinin mütemadiyen büyüdüğü, inkişaf ettiği Ermenilerin yeni bir harekete hazırlandıkları görülüyordu.

İçerde ve dışarda Ermeniler muhtariyet ve istiklâl sevdasıyla çalışıyorlar, mütemadiyen kıyam ve isyan plânları hazırlıyorlardı.

Rusya, Londra'da Ermeni gazeteleri çıkarılıyor, heyetler teşkil ediyor, ecnebi matbuatında aleyhimize neşriyatta bulunuluyor, Patrikhanede de teşkil edilen ıslahat komitesi Ermenileri hükûmet aleyhinde şikâyetnameler yazarak Avrupa'ya göndermeye teşvik ediyordu.

Sahak, Troşak [Taşnaksutyun Hınçak komitesinden ayrılan grup ve çıkardıkları gazete], Taşnak [Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı 1890'da bir bildiriyle kuruldu.] komiteleri de bu sıralarda teşekkül etti. Bunlar bütün Ermenileri komiteye girmeğe cerdediyorlar, girmeyenleri ölümle, tehdit ediyorlardı. Bu içli dışlı ifsadat ve tahrikât Ermenilerin âsabını adamakıllı bozmuştu. Nihayet bir gün Ermenilerin Bâbîâlî'yi basmağa hazırlandıklarını haber aldık.

teşebbüsat: girişimler / **teşvik:** teşvik / **teşekkül:** oluşmak / **teşkil:** teşkil etmek / **toplamak:** toplamak / **kazandırmak:** kazandırmak / **inkişaf:** gelişme, büyüme / **muhtariyet:** özerklik / **kıyam:** ayaklanma / **cerdetmek:** teşvik

Bâbiâli baskını nasıl haber alındı?

Bir sabah erken erken evime bir Ermeni kadını gelmiş, beni görmek istiyormuş. “İçeriye getiriniz” dedim. Benzi solmuş, bitkin bir kadıncağız girdi; “ne istiyorsunuz?” dedim, gözyaşları içinde anlattı:

– Ben, avukat Haçik Efendi’nin karısıyım, kocamı dün gece Topkapı taraflarında öldürdüler.

– Kim vurdu kocanızı?

– (Hıçkıklar içerisinde devam etti) kim vurduracak? Komite! Bana rahmetli beş, on günden beri öldürüleceğini anlatmıştı. Kendisini komiteye aza yapmak istemişler; yakında Babîâliyi basacaklarmış, bütün büyükleri öldüreceklermiş, paşaları kılıçtan geçireceklermiş, kocam ben devlete hiyanet edemem, ben Türkiye’de doğdum büyüdüm, burada para kazandım. Ev, bark kurdum diye cevap vermiş. Kocamı kandırmak için Hamparsom denilen bir herif birkaç kere evimize geldi; rahmetli hep reddetti; kabul etmedi.

Kadın gitti; giyindim babı zaptiyeye geldim, hemen Haçik Efendi’nin katli keyfiyetini tahkike başladım. Katil tutulmuştu. On sekiz yaşlarında Armenak isminde bir gençti. Odama çağırttım; vak’ayı anlatması için sıkıştırdım.

Hamparsom Boyacıyan namında birisinin kendisini komiteye itihale ettiğini ve Haçik Efendi’nin hain-i millet olduğundan vücudünün kaldırılması lâzım geldiğini, bunu yapana peşin beş lira verileceğini, sonra da bir çok paralar alacağını söyledi. Kendisinin de Haçik Efendi’yi öldürdüğünü ve Eylülün 18’inci günü de Bâbiâli’ye hücum edileceğini ifade etti. Ben Armenak’ın istintakiyle meşgulken yaverim geldi. Aynı gece İstanbul’un muhtelif semtlerinde aynı suretle cinayetler ika edildiğini ve suikastçilerin hepsinin tutulmuş ve getirilmiş olduğunu haber verdi.

İlk isticvaplar

Bunları da birer birer çağırdım. Birisi gene on sekiz yaşlarında Sabak isminde bir gençti. Bu Gedikpaşa Ermeni kilisesi vaizi Dacet Efendi’yi, komitecilerin âmalı fesadiyesine mümanaat ettiği için odasında otururken bıçakla üzerine hücum ederek vurmuş ve öldü zan-

nile bırakmıştı. Diğer arabacı Agop isminde birisiydi. Bu da Patrikhane kilisesi başpapazı Sokyas Efendi'ye kilisesinin içinde ayın esnasında rovelverle kurşun atmış, fakat tutturamamıştı. Maamafih Sokyas Efendi fevkalâde heyecan geçirdiğinden iki gün sonra ölmüştü.

Diyarbakırlı Agop Mazlumyan namındaki birisi de sabık Patrik Suden Aşıkyan Efendi'ye taarruz etmiş, attığı kurşun hedefe isabet etmemişti.

Bunların ifadeleriyle iktifa etmedim. İş daha esasından anlamak ve ona göre tedbir almak üzere hükûmetle teması henüz komitece bilinmeyen muhbirlerimden bir Ermeni'yi ihtilâlcı Ermeni rüesasiyle görüştürmeğe karar verdim.

Azılı bir komitacı

Hınçak komitesinin en azılı azasından Arap namında birisi vardı. Bu rüesa meyanında değildi. Faaliyet itibariyle birinci sınıfta bulunuyordu.

Muhbiri bunun yanına gönderdim. Hükûmete son derece sadık ve şahsıma karşı pek samimi ve şahsıma karşı pek samimi ve merbut olan bu Ermeni, Agop'la anlaştı ve kendisi de güya komiteye iltihak etmiş oldu. Muhbir, komitenin tasavvuratından beni günü gününe haberdar ediyordu. Son defa verdiği malûmata nazaran birkaç bin Ermeni ansızın ve müsellâh olarak Babîâlî'yi basacaklar, bizzat Agop'un idaresinde bulunacak diğer birkaç bin kişilik bir Ermeni kütlesi de islâm mahallelerine hücum edecekler ve tesadüf ettikleri müslümanları katliyle bir ihtilâl çıkaracaklardı!

Agop pervasızca söylüyordu!

Agop'un hemen tevkifi zaruret halini aldı; merkumun istintakiyle bizzat iştigal ettim: sorduğum suallere bilâperva cevap veriyordu; verdiği cevaplar Haçik Efendi'nin karısının ve esasen doğruluğunda şüphem olmayan muhbirin söyledikleriyle tevafuk ediyordu.

Soruyordum, o cevap veriyordu:

– Kimsin, adın nedir?

– Adım Agop'tur. Ermeni milletindenim ve Hınçak komitesinin ileri gelenlerindenim.

iktifa etmek: yetersiz / **iktifa etmek:** ihtilâl / **iltihak etmek:** katılmak / **tasavvurat:** düşünceler, planlar / **müsellâh:** silahlı / **iltihak:** katılma

– Maksudınız nedir?

– Babiâliye ve müslüman mahallelerine hücum edip ihtilâl çıkarmak, medeni Avrupa'nın müdahalesini celbetmek ve bu suretle hükümetinizin zulum ve esaretinden kurtulmak.

– Hiç günahı olmayan zavallı ahalinin kanını dökmek zulüm değil midir?

– Biz evvelâ Müslümanların değil, hükümetimize hâlâ sadakat gösteren bizim pis, mel'un Ermenilerin kanını akıtacağız; beni ve benim gibi daha birçok binlerce Ermeni'yi idam etseniz de bu netice husule gelecektir; komitenin kararı kat'idir. Zaten ihtilâl başlar başlamaz İngiliz donanması da İstanbul'u muhasara edecektir.

İhtilâl kararı tatbik edildi!

Zabıtaca mütemadiyen yapılan tahkikat, Agop'un ifadelerinin de sahih olduğunu meydana çıkarmıştır.

İhtilâlin, eylülün on' sekizinci pazartesi günü çıkarılması mukarrerdi ve bu karar tatbik edildi. Filhakika o gün başlarında komitenin reisleri ve müteneffiz azaları bulunduğu halde bir, iki bin Ermeni Patrikhane kilisesinde toplandılar. Türk zulmünden, Ermeni istiklâlin-den bahis hararetle nutuklar söylendi, kasideler, şiirler okundu. Patrik Efendi'nin yanında bulunan güzel bir Ermeni kızı müheyyiç bir hita-beye bir de şiir inşaat etti. Bunu müteakip bütün Ermeni kiliselerinde kampanalar çalınmağa ve bir çok da silâhlar atılmağa başladı. İhtilâlin başladığı bu suretle ilân edildi.

İhtilâli rica ile durdurmak isteyen zabıta kuvveti?

İhtilâlciler müttefikan ve müsellehan Kumkapı'dan Nuruosmaniye'ye doğru hareket ettiler. Yollarda ikame edilen polis ve zabıta memurları kendilerine çok nazikâne ve adeta rica edercesine sözler ve tavırlarla bu halin yakışık almadığını ve dağılmalarını söyledikleri halde ihtilâlciler;

– Ne dağılmak mı? Siz dağılınız; zaten hepinizi dağıtacağız, yaşasın Ermenistan! Yaşasın Hürriyet!.. nidalarıyla cevap vermişler, kama-

celbetmek: sağlamak, çekmek / **muhasara:** kuşatma / **mukarrer:** kararlaştırılmış / **müteneffiz:** kitaplar ve şiir müheyyiç harecanı / **müttefikan:** hep birlikte / **müsellehan:** silahlı olarak

larını çekerek taarruza rovelverlerini, kamalarını çekerek taarruza hazır olduklarını göstermişlerdi.

Nuruosmaniye ve Tavukpazarı semtlerine akın eden bu azgın insan seli hiçbir söz dinlemiyor, hiçbir şey görmüyor; rastgeldiği manıayı kırıp dökerek mütemadiyen ilerliyordu.

Sokak başlarına ikame edilen zabıta ve polis kordonu ilerlemelerine mâni olmak için:

"Arkadaşlar! Bu yaptığınız iyi şey değildir! Bir şikâyetiniz varsa usulü dairesinde hükûmete müracaat ediniz, haydi işinize dönünüz, hepiniz, hepimiz bu memleketin, bu devlet ve milletin ekmeğiyle yaşıyoruz." tarzındaki nasihatlerine karşı da silâh istimaline, bazı jandarma ve polisleri cerh ve katletmeğe de başladılar. İş alevleniyor, sarpa sarıyordu; Üzerlerine jandarma süvari kıtaatı sevkettim ve fazla kan dökülmesine kat'ıyyen meydan verilmemesini emrettim: Fakat ihtilâlciler mütemadiyen silâh atıyor, kendi işinin başına giden Müslüman, Rum, Yahudi kim olursa olsun taarruzla cerh ve katlediyorlardı.

İş o raddeye geldi ki..

Nihayet iş o raddeye geldi ki doğrudan doğruya zabıta kuvvetlerine de hücum ettiler. Bilmukabele jandarma ve polis kuvvetleri de silâh istimaline mecbur oldu. Süvari ve piyade jandarmalar sür'atle ihtilâlciler üzerine hücum etti. Bir taraftan dağıtılan ihtilâlciler silâh ata ata muhtelif sokaklara sapıyorlar ve bütün ahaliye dehşet saçıyorlardı.

Sultanmahmut türbesi civarında jandarma meclisi azasından binbaşı Servet Bey, ansızın birçok Ermeni'nin taarruzuna uğradı. Yakasına ilk defa yapışan Ermeni'nin suratına müthiş bir yumruk atmak suretiyle onu yere yıktı ve kendini müdafaa için silâhını çekmek istedi. Üç beş neferden ibaret olan müfrezesinin etrafını da kalabalık bir ihtilâlcî fırka sarmış, musaraa başlamıştı.

Bir şehidin son sözleri

Binbaşının üzerine saldıran sekiz, on kadar Ermeni kamalarını, hançerlerini çekerek mütemadiyen vuruyor, vücudunu delik deşik ediyorlardı. Binbaşı can verirken:

mania: engel / **istimal:** kullanma / **cerh etmek:** yaralamak / **kıtaat:** birlikler / **musaraa:** çarpışma

– Payitahtta, müsellâh jandarma ve polis kıt'alarının karşısında ben salhanede koyun kesilir gibi boğazlanıyorum, memleketin ve devletin hayatiyle, şerefiyle oynayan şu katillere silâh istimal edilemiyor; Allah acısın bu memlekete! diye bağırılmış ve ağzından, burnundan kan boşanarak yere yuvarlanmıştı.

İhtilâlciler, artık vücudünde hayattan eser kalmayan binbaşının naşına daha beş, on darbe havale ettikten sonra haykırdılar:

– İşte hepinizi böyle geberteceğiz. Yaşasın Ermenistan! Gün bugündür.

Bu cinayetle gözlerini kan bürüyen komiteciler, artık ahalinin üzerine saldırdı, rast geldiklerini rovelverler ve kamalarla öldürmeğe başladı; maksatları, Müslümanları mukabeleye mecbur ederek karışıklığı umumî bir şekilde getirmek, bir Avrupa müdahalesine zemin hazırlamaktı.

* * *

Kumkapı kilisesinde toplanan ihtilâlcilere, Üsküdar, Beyoğlu, Tophane, Fındıklı taraflarından da bir çok kuvvetlerin iltihak edeceğini evvelce haber almıştım. Bu itibarla Üsküdar ve Beyoğlu mutasarrıflıklarına sıkı sıkı tebligatta bulundum ve eylülün on sekizinci günü İstanbul yakasına hiçbir Ermeni'nin geçmesine müsaade edilmemesi için tertibat almalarını bildirmiştim. Sultanmahmut türbesi civarında bu hâdiseler cereyan ederken Sirkeci iskelesinden, Eminönü'nden, köprülerden birbirini müteakip gelen süvariler heyecan içinde anlatırlar.

– Galata'da, Tophane'den, Fındıklı'dan sandallarla, mavnalarla bir çok Ermeniler Sirkeci iskelesine çıkıyorlar; Köprüden de birçok Ermeni kömürcü amelesi, sırık hamalları sarhoş olmuş geçiyorlar. O taraflarda ise pek az polis ve jandarma var; heriflere: "Geçmeyiniz, yasak!" demek istedik. Hemen silâhlarını çekerek hücumu hazırlandılar.

Şimdi ne yapmalıydı? Demek Sultan Mahmut türbesinde, binbaşı Servet Bey'le birkaç jandarma ve polisi ve ahaliden de bazılarını cerh ve katletmiş olan ihtilâlcilerin Bâbîâli caddesini tuttuklarını ve serian ilerlemek istiyorlarsa da jandarma ve polis kuvvetleri tarafından men edilmekte olduklarını haber verdiler. Beş dakika sonra yetişen bir süvari de:

– Şimdi kuvvet yetiştilmezse ihtilâlciler zabıta kordonunu kırıp Bâbîâli'ye hücum edecekler.. dedi.

kapı kilisesinde yeniden yeniye tertibat almakla ve plan kurmakla meşgul olduğuna delâlet ediyordu.

Kalktım, Sadrazama gittim; esasen o günkü vak'a hakkında da malûmat vermeliğim lâzımdı; aynı zamanda vaziyeti yeniden izah ederek emrim altına askerî kuvvet verilmesinin temini artık zaruret halini almıştı.

Sait Paşa salonda idi. Beraberce hususî odasına geçtik. Salonun bir köşesinde Adliye Nâzırı Abdurrahman ve Dahiliye Nâzırı Rifat Paşalar namaz kılıyorlardı. Sait Paşa bana bunları göstererek:

– Bakınız! Bana acıyınız! Ben bu adamlarla ne iş görebilirim? dedi.

Odaya girdikten sonra Adliye, Dahiliye ve Hariciye Nâzırları ile Sedaret müsteşarını içtimaa davet etti.

Memleketin pek mühim bir buhran geçirdiği, asayişin zirûzeber olarak devlet ve milletin muhataraya maruz kaldığı şu sırada bu adamlardaki lâkaydî, basiretsizlik beni fevkalâde üzüyordu.

Sait Paşa'nın tereddütü

Sait Paşa müzakereyi bir neticeye vâdîramıyor, bir karar veremiyordu. Kâh, ecnebi sefaretlerine vak'anın esbabı tahaddüsü hakkında bir nota yazdırmak istiyor, fakat henüz müsveddesi yazılırken vazgeçerek gazetelere bir tebliğ-i resmî müsveddesi yazdırmak istiyor; kâh patrikhaneye nûmayişçilerin dağıtılması hakkında bir emirnameyi dikte ettiriyor, sonra bunların hepsini bırakıyor mütereddit bir vaziyette bocalayıp duruyordu.

Nihayet patrikhaneye gidilerek asilere yeniden ihtaratta bulunulmasına karar verildi ve bu iş bana havale edildi.

Patrikhaneye doğru

Babîâlinin kararlarını sadaret yaverleri tebliğ ederler, bu iş vazife itibarile bana teveccüh etmez, aynı zamanda gündüz bu ihtilâlcilerin üzerine hücumla onları ric'ate mecbur ettim ve ideallerine erişmekten mahrum bıraktım. Bunların tam bir galeyan ve hiddet içinde bulundukları sırada benim karşılarına çıkmam yeniden bir hâdiseyi da-

vet edebilirdi. Lâkin bundan imtinam korkaklığıma hamledilecekti. Ben böyle bir zan altında kalmaya tahammül edemezdim.

Patrik Efendi kabul etmiyor

Sadrazamın emrini ifa ettim, patrikhaneye gittim, nümayişçilerin, müsellâh komite efradının hunhar ve pürgayz nazarları altında patriğin odasına girmek istedim; patrik temaruz etti, mülâkatı kabul etmedi. Çok mütecessir oldum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Zaptiye Nâzırı'nı rütbelî Ermeni Patriği Hazretleri kabul buyurmuyorlardı!.. Hemen geri dönmem icap ederdi. Fakat memleketin maruz bulunduğu felâket muvacehesinde fazla izzeti nefis hesabına dalmak neye yarardı? Patrik rahatsız olduğundan kabul edemeyeceğine dair haber getiren adama:

– Hiç olmazsa, dedim, ruhanî ve cismanî meclis azasından iki kişi göndersin, görüşelim.

Beş, on dakika sonra, iki kişi geldi. Kendilerine anlattım:

– Efendiler, sahrayı kebirde değiliz! Burada bir hükûmet vardır. Onun teşkilâtı, orduları, mes'ul memurları vardır. Sahip ve hükümrân olduğu topraklarda birçok anasır kendi milletince muhterem görülen, hükûmetçe de sevilen bir patriği vardı.

Bu yapılan rezaletler, cinayetler nedir? Bir devletin ve onun istinat ettiği milleti hâkimenin sabrı bu derece suistimal edilmemelidir. Netice şüphe yok ki vahim olacak ve hâdiselerden patrikhane mes'ul tutulacaktır. Patrik Efendi cevapları komite rüesasına nasihatte bulunsunlar; dağılsınlar.

Önünde manken gibi duran bu iki adam cevap verdiler:

– Peki efendim, şimdi patrik söyledikleriniz doğrudur.

Tekrar Bâbiâli'ye avdet

Bu mükâleme üzerine de Bâbiâliye avdet ettim, patriğin intizar ettiğimiz müdahalesinden hiçbir netice çıkmadı. Bilâkis avdetimden sonra, bizzat patrikhane kilisesinden daha birçok silâh atıldığını haber verdiler.

imtinâ: sakınma / **hamletme:** yorumlama / **ifa etmek:** yerine getirmek / **efrad:** fertler / **pürgayz:** kin dolu / **temarüz:** yalandan hastalanmak / **mütecessir olmak:** hiddetle ömek / **zaptiye:** askerler / **imtiyaz:** ayrıcalık / **intizar etmek:** dayanmak / **avdet:** dönüş / **mükâleme:** konuşma / **intizar etmek:** beklemek /

Artık Sait Paşa işin vehametini anladı ve benim çoktan beri istediğim halde teminine muvaffak olamadığım muaveneti askeriye'nin bir an evvel yapılması için mabeyne tezkereler yazdırmağa başladı. Fakat bu askerî muavenet o kadar geç yapıldı ki...

Silâh sesleri, Ermenilerin Müslüman mahallâta taarruzları sabaha kadar devam etti. Artık Türklerde sabır namına bir şey kalmamıştı, Ermenilerin muannidane taarruzları karşısında son derece dehşet ve hiddete kapılan Türkler de ayaklandı, Hatapkapısı, Çukurçeşme, Karagümrük ve Kasımpaşa taraflarında Ermenilerle Türkler arasında cidal ve musaraa başladı. İlk unsurun boğazlaşmasına mâni olmak ve asayiş iade etmek için tabîî jandarma ve poliste işe karıştı, birçok kimseler yaralandı ve birçok telefât vuku buldu.

Herkes nefsi nefsini düşünmekle meşgul

Men'i esbabına akıl erdirildiği ve kanaat edildiği halde bu gibi faciaların önüne geçememek insan için en büyük bir bedbahtlık demektir. Bu itibarla ne kadar ıstırap çektiğimi ancak ben bilirim. Makamı sadareten, mabeynden ve bizzat saltanat ma'kamından istediğim askerî kuvvet vaktinde verilmiş olsaydı ne böyle cinayetler, kıtaller vukua gelir, ne de devlet şerefi rahnedar edilmiş olurdu. fakat anlıyan kim? Herkes nefsi nefsini düşünmekle, gününü gün etmekle meşgul! Tarih, Ermeni hadiselerinden bahsederken Abdülhamid idaresinin [1876-1909] aczine, vehmine ve eçheliyetine işaret edecek ve şerait altında benim çekmiş olduğum ıstırapları izah eyleyecektir. Böyle yapmazsa esasen o, tarih addedilemez.

İhtilâlciler üzerine sevk edilen jandarma süvari kuvvetleri daha şiddetli hücumlarla bunları tekrar patrikhane kilisesine ric'ate mecbur etti. Fakat komite efradından bir haylisi gene mahallâta dağılmış, silâh atmak suretile halkı mukabeleye davet etmekte bulunmuştu. Bu halin neticesi tabîî çok vahim olacaktı, Ermeni Patriğini görmek üzere tekrar bizzat Patrikhane'ye gittim.

Patrik bu sefer lûtfen kabul ediyor

Bu defa rûtbetlû patrik efendi beni, Osmanlı imparatorluğunun zaptiye nâzırını lûtfen kabul buyurdular. Görüştük, dedim ki:

muaveneti askeriye: askerî yardım / **muannid:** inatçı / **cidal:** kavga / **musaraa:** dövüşme / **rahnedar:** şerefsizlik / **eçheliyet:** cahillikler / **şerait:** şartlar / **rahnedar:** zarara uğramak /

– Patrik efendi, bu iş böyle devam edip gidemez, ben Zaptiye Nâzırı sıfatıyla artık mûsamaha kapısını kapamağa ve itidal politikasını terketmeğe karar verdim; komitecilerinizin takip ettiği meş'um maksatlar bizce bütün delâilile anlaşıldı. Bir devletin mukadderatiyle böyle açıktan açığa ve bu kadar küstahane surette oynanamaz! Siz milletiniz üzerinde çok nafizsiniz, bunlara nasihat ediniz, dağılsınlar, yoksa ben dağıtmasını bilirim. O takdirde de çok vahim düşecek neticelerin mes'uliyeti size raci olacaktır!

Patrik yutkundu ve cevap verdi:

– Ben nasihat etsem de dinlemezler ki... Bunlar bir kere gemi azıya almışlar. Maamafih dağılmaları için haber göndereceğim, inşaallah müessir olur.

Kalktım, Zaptiye kapısına döndüm. O gece saat beşe kadar patriğin icraatını, nüfuz ve tesirinin neticesini intizar ettim; hiçbir şey çıkmadı. Silâh sesleri devam ediyor ve mahallelerde ufak tefek cerh ve katil hâdiseleri eksilmiyordu.

İhtilâl tekrar başladı!

İlk patlayan silâh sesinin üzerinden iki gün geçmiş eylülün on üçü olmuştu.

Sabaha karşı soluk soluğa gelen süvari jandarma çavuşları ihtilâl ve mukatelenin şiddetle başladığını haber verdiler. Bunlar izahat veriyorlardı:

– Ermeniler yine mahallâta hücum edip müslümanları kışkırtacak propagandalarda ve izzeti nefislerini kırarak bin türlü hakaretlerde bulunmuşlar, birçok kimseleri dövmüşler, yaralamışlar; esasen güç hal ile teskin edilebildiğimiz talebe ulûm ile ayrıntı kabarmış olan sair halk tabakası bu tahrikât üzerine bulabildikleri silâhlarla, sopalarla Ermenilere hücumla başladılar. Ortalık hakiki bir harp meydanı manzarası almıştı; şimdilik o kadar ehemmiyeti olmayan bütün mıntıkalarındaki kuvvetleri hemen cem'ettirdim ve kumandayı elime alarak süvarilerle beraber üzerlerine hücum ettim kurşunlar:

- Vız, vız diye kulağımın dibinden, başımın üstünden geçiyordu. Silâh sesleri, küfür ve gayzin nidaları, at kışnemeleri ve can çekişen-

lerle yaralıların ah ve feryatları boğaz boğaza gelen iki ordunun cen-
gini andırıyordu. Hükümet kuvvetlerinin geldiğini gören müslüman-
lar dağıldılar; Ermeniler de gene silâh ata ata kiliselerine ric'at ettiler.
Birkaç saat devam eden bu vak'a esnasında Ermeniler gene:

"Şimdi İngiliz donanması gelecek, yetişecek, bizi esaretten kurtar-
acak; o vakit bakalım siz ne yaparsınız!" yaygarasını ayyuka çıkarı-
yorlardı.

Zaptiye kapısına avdetimde patriğe resmen bir tezkere yazdım ve
cemiyetin hemen dağıtıtılması lüzumunu, aksi takdirde mes'uliyeti-
nin Ermeni milletine ve onun mümessili olan patrikhaneye raci ola-
cağını tekrar kat'î bir lisanla bildirdim; Bu resmî tebliğin vüsul ilmü
haberi patrikanenin mühüriyle memhur olduğu halde geldi. Fakat
aynı gece de İstanbul'un müteaddit mıntıkalarından mütemadiyen
silâhlar atılıyor, müslümanların mutlaka mukabeleye mecbur edil-
mesi gayesi takip ediliyordu. Ermeniler filân caminin basılarak ehli
islâmın kâmilten öldürüldüğünü, filân yerde şu kadar müslümanın
kafası patlattırıldığını işaa ediyorlardı. Filhakika cerh ve katiller de ek-
sik değildi. Eyüp civarında tuğla harmanları amelesinden Raşit, feci
bir surette kurşunla öldürüldü. Bu zavallıyı bu iki Ermeni, on ikisi bir-
den üzerine silâhlarını boşaltarak öldürdüler.

Feriköyünde de Mahmut ve Kâzım isminde iki kişi sokaktan ge-
çerken üzerlerine Leon, Ropen ve Civan namındaki üç Ermeni hü-
cum ederek kama ve şiş darbeleriyle cerh ve şehit ettiler. Bunlara te-
cavüz edilirken Galata gümrüğü hamallarından Nişan, oradaki beş
yüz kadar Ermeni'ye hitaben:

"Göreyim sizi, gün bugündür; kan akıtmalı, Türk öldürmeli." diye
teşvikatta bulunuyordu.

Kasımpaşa'da semercilik eden Minas ise, arkadaşı Dikran'a:

– Fırsat bu fırsattır, ben müteehhilim, sen bekârsın. Niçin İstan-
bul'a geçip birkaç müslüman öldürmedin? diye bağıırıyordu.

Beyoğlu'nda Balıkpazarı kilisesine toplanan ihtilâlciler o tarafta
daha büyük meseleler çıkarmağa çalışıyorlardı. Beyoğlu mutasarrıf
muavini ile jandarma tabur kumandanı dağılmaları için nasihat et-
mek üzere kiliseye gittiklerinde üzerlerine hücum etmişler, onları da
darp ve cerhe kıyam eylemişlerdir.

Tevkif olunan Ermeniler

Ertesi gün Mihran ve Hamparsum namında iki Ermeni'yi tevkif ettirebildim; bunlar, patrikane kilisesinde bulunan fesat ve ihtilâl rü-esasının dışarıdaki avanesiyle muhabere vasıtası idiler. Kendilerini sıkıştırarak komitenin ne gibi gizli plânlarla hareket ettiğini sordum ve eğer doğru söylerlerse haklarında hiç takibatta bulunmadıktan ma-ada, kendilerine istedikleri kadar para da vererek diledikleri memle-kete gitmelerine müsaade edeceğimi söyledim ve aksi takdirde de kendilerini muharriki fesat sıfatile darağacına kadar çıkaracağımı da ilâve ettim; dilleri çözüldü ve anlattılar:

- Komitenin en faal azasından birisi sizin birkaç gün evvel hapset-tiğiniz Agoptur; gerçi kendisi Hınçak komitesinin ikinci derecede bir adamıdır. Fakat en çok fazla çalışan propaganda yapan odur. Onun hapsi üzerine komite reisleri propaganda vazifesini bizlere tahmil et-tiler. Şimdi komitenin plânı şudur: Yavaş yavaş herkese silâh tevzi edilecek, rast gelinen her müslüman öldürülecek. Bunlardan evvel de zabıtaya hafiyelik edenlerin vücudu kaldırılacak. Ondan sonra Bâbı-âli'ye hücumla devlet memurları da itlâf olunacak. Tabîi bu suretle kan dökülünce ve ihtilâl patlayınca komitenin maksadı hasıl olmuş olur.

"İnsanın kanı hakkı için!"

Sordum:

- Pek âlâ bunlar ne vakit olacak?

- Siz tedbirli davranmasaydınız bunlar şimdi olacaktı; silâh dağı-tıldı. Geçen gün patrikhane kilisesine komite reisi tarafından iki pa-paz celbedildi, bunların huzurunda [havuriton] yapıldı; havuriton nedir bilirsiniz?

- Hayır, ne bileyim?

- İsa peygamberin kanı namına yapılan en büyük yemindir. Bü-tün komiteciler yemin ettiler ki kanlarının son damlalarına kadar be-yaz bohçalar içinde silâhlar döksünler! Zangoç ta o sırada [silahları] getirdi; silâhı olmayanlara verildi. İşte başladı. Hah! Paşam zaten ce-nabınız bilmiyorsunuz? Hükûmetin polis komserleri Markar ve Dik-ran öldürülmemiştir?

muharriki fesat: feshat, RDK Kitap Arşivi, İstanbul, 2010, 10. cilt, 10. sayfa / **tevzi etmek**: dağıtmak / **itlâf**: telef etmek, öldürmek / **celbedilmek**: çağrılmak

Zabıtaya hafiyelik ediyorsa Sinekrem Efendi'nin de hesabı görülmemiştir?

Filhakika dedikleri gibi bu adamlar katledilmişlerdi. Ben bunların ifadelerini alırken hükûmete çok sadıkane hizmetleri dokunan Tütünciyan Mıgırdıç, Hamparsum Efendilerin de öldürüldüğünü işittim.

Bakırköy'ünde de hükûmete çok sadakatle bağlı olan büyük küçük bütün memurların ve halkın muhabbetini kazanan balıkçı Mihran katledilmişti.

Ferman ferman üstüne!

O gün, İstanbul'da, Galata'da, Beyoğlu'nda, Kasımpaşa'da, Tophane'de, Üsküdar'la Boğaziçinin bazı mahallerinde ahali arasında kargaşalıklar olmuş, Ermenilerle Türkler arasında kavga başlamıştı. İnzibat vasıtalarının azlığına rağmen bir taraftan diğerine kâfi miktarda polis ve jandarma kuvveti sevk etmek suretile hiç olmazsa vukuatın daha ziyade vüs'at ve şiddet kesbetmesine mâni olacak tedbirler alıyor ve münhasıran bunlarla uğraşıyordum. Makamımdan bir dakika ayrılmam bile doğru değilken ikide bir de Sadrazam çağırır, bisut münakaşalarla beni işgal ederdi, şimdi de mabeyinden mütemadiyen emirler geliyordu. Hadisenin mahiyeti soruluyor ve bir sızıltıya meydan bırakılmadan asayişinin temini ferman buyuruluyordu.

Gece yarısından sonra, 'kuranâdan Ragıp' imzasıyla gelen bir telgrafta, sabahleyin erkenden mabeyine gitmekliğim bildiriliyordu.

Mabeyne çağrıldım

Halbuki ben gece gündüz vukuatı tetkik ediyor, icap eden tedbirleri alıyor ve Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıflıklarıyla polis müdiriyeti ve jandarma alayı kumandanlığı ile daimi temas halinde bulunuyordum. Yerimden bir dakika bile kıpırdamam caiz değildi; bu davet beni çok sıktı, böyle bir zamanda kimbilir nasıl incir çekirdeği doldurmayacak bir vesvese yüzünden mabeyne çağrılışım insani hiddet ve nefretten çıldırtacak garabetlerdendi. Ragıp Bey'e bir tezkere yazarak vaziyeti muhtasaran anlattım; sükûn ve âsaişin tamamen takarrür

Filhakika: hakikaten / **vüs'at:** genişlik / **kesbetme:** kazanma / **münhasıran:** özellikle / **bisut:** gereksiz / **kuranâ:** (padisah) vakıfları / **muhtasaran:** açık bir şekilde / **takarrür:** karar kılma

ettiğine emniyet hasıl edilinceye kadar saraya celbim münasip olmadığını, her ne emir buyurulacaksa tahriren tebliğini rica ettim.

Öyle şey olur mu hiç? Bir kere fermanı hümayun şerefsudur buyurulmuş!

Mabeyin başkâtibi telgrafla:

– Maruzatınız nazarı itibare alınmıyor. Sabahleyin saraya geliniz! Emrini tekrar etti.

Naçar kaldım, gittim.

Mabeyin kapıcılardan birisi önüme çıktı:

– İç taraftan nöbetçi kulesine gireceksin, dedi.

"Sen Zaptiye Nâzırı mısın?"

Bu hal birinci defa olarak mabeyinde gördüğüm bir muamele tahkiriye idi. Çünkü ne vakit mabeyine davet edilsem ve Çinili köşke veya başkâtip, başmabeyinci odalarına kabul olunurdum. Tarif olunan kulübeye gittim. İçinde uşak kıyafetli bir herif oturuyordu. Yüzüme dik dik bakarak:

– Sen Zaptiye Nâzırı mısın? Burada otur; Ragıp seni görecekti dedi ve çıktı gitti.

Birkaç dakika sonra Ragıp Bey geldi. Beni her vakit nezaketle karşılayan bu zatın suratı asık idi. Soğuk bir tavırla bana hitap etti:

– Efendimiz Çinili köşktedirler; sabaha kadar uyumadılar. Vukuat-tan ziyadesiyle müteessirdirler. Buyuruyorlar ki bu vaka'nın olacağını üç gün evvel haber aldığı halde niçin men etmediler? Evvelce haber alınan bir fesat men olunamaz mı idi? Meğer ki Zaptiye Nâzırı erbabı fesatla müşterek ola! Zaptiye nâzırı Nâzım, her vakit vicdanından, istikametinden, bilmem nesinden bahsedip durur (halbuki kendi kendinden bahsetmek bilhassa kendini methetmek budalalığın en büyük şiarıdır; kendimi methettiğimi bilmiyorum). Şimdi yaptığı bu işi beğeniyor mu? Sadriazamla ittifakını zaten hissetmiştim; fakat buna inanmak istemedim; şimdi herşey meydana çıktı; Sadriazamın arzuna ittiba ederek işe askeri de karıştırmak suretile beni dile düşürmek ve ecnebi müdahalesini davet etmek istedikleri anlaşıldı. Sadri-

azamla beraber ille asker kuvveti ikamesini istemenizi buna delâlet eder, buyuruyorlar. Efendimiz şimdi cevabınızı bekliyorlar.

Abdülhamid'in evhamından ibaret!

Bu haksız tevbihleri, bu münasebetsiz sualleri dinlemekle beraber müteessir olmuyordum; çünkü Abdülhamid'in vehminden taşan bu rezalet, bende ancak nefret hissi uyandırmıştı; zaten kerhen kabul ettiğim Zaptiye Nezaretinde, memleketin geçirmekte olduğu bu tehlikeli anlarda hizmet edebilirim ümidile çalışıyor ve hayatımdan bizar, bitkin bir hale geliyordum. Düşünüyordum ki: Şimdi, ben burada mânâsız suallere cevap vermekle meşgulken kimbilir, İstanbul'da, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları mıntıkalarında ne kanlar dökülüyor, makamı nezarete ne müstacel telgraflar çekiliyor? Journallarla neler bildiriliyor, ne imdatlar isteniliyordu?

Tabii bunların hepsi cevapsız kalıyordu.

Ragıp Bey:

– Ne diyeceksiniz? Efendimiz bekliyorlar.

Hitabile sualini tekrar etti. Sakin bir halde cevap verdim:

– Suallerin cevaplarını âsayişin iadesinden sonra verebilirim. Beni böyle şeylerle burada oyalamak vukuatın tevessüüne sebep olabilir. Müsaade buyrulsun işlerimle meşgul olayım. Zatı şahanenin hakkımdaki emniyetleri münselip olduysa yerime başkasını tayin buyursunlar; o takdirde suallerinize hemen cevap vermekle meşgul olacak vakit bulabilirim.

"Efendimiz"in buyurdıkları?

Ragıp Bey arz etmek üzere huzura gitti; bir çeyrek sonra avdetle:

– Efendimiz gitmenize müsaade buyurdular; fakat aklını başına toplasın; kimsenin ağrazına, âmâline alet olmasın! Hemen âsayişi iade etsin; aksi takdirde şediden mes'ul olacağını bilsin! buyurdular, dedi.

– Zatı şahaneleri asker istemekteki maksadımı kendi aleyhlerine bir hareketi hasmane telâkki ettikçe bu eldeki gayrikâfi jandarma ve

tevbih: azarlama / **kerhen:** istemeyerek / **bizar:** üzgün, bezgin / **müstacel:** acele / **tevessü:** tevessül / **münselip:** münasip / **âgraz:** amaçlar / **âmâl:** emeller / **hasmane:** düşmanca / **gayrikâfi:** yetersiz

polisle tabîî âsaiyîş çabuk iade olunur!.. dedim ve cevap bile beklemeden kalktım; doğruca Zaptiye kapısına gelerek sükûnun iadesine ait tedbirlerle iştigale başladım.

* * *

Süvari jandarmaların getirdiği haberlerden ihtilâlcilerin gene cemmigafir halinde Bâbîâlî'ye gelmek üzere kiliseden çıkmış oldukları anlaşılıyordu. Bunlar henüz Divanyolu'na inmeden süvari jandarma kollarıyla üzerine hücum ettim; hiç silâh patlatmaksızın bu hücumu mütemadiyen tekrarladım. Nihayet cümlesini gene ric'ate ve patrikhane kilisesine ilticaya mecbur ettim. Üç gün zarfında döktükleri kanlar, patlattıkları silâhlar, kopardıkları yaygaralar boşa çıkan, maksatlarına erişemedikleri için meyus kalan komite rüesası, bütün kuvvetlerini, vasıtalarını, mefsedetlerini halkı heyecana getirip yeniden şurişler çıkarmak noktasında teksif etmişlerdi.

Dükkânlarını açmış olan Ermeni esnafını tehditlerle, teşviklerle tekrar kapamağa mecbur ettiler. Bir taraftan da İngiliz donanmasının boğazlardan girdiğini, İstanbul'a yaklaştığını işa ediyorlardı. Esasen bu donanma gelmezse bile gayelerine ermek için her ne pahasına olursa olsun yalnız İstanbul'da değil, Türkiye'nin Ermenilerle meskûn[yerleşmiş] her kasabasında ihtilâl çıkaracaklarını ve bu defa ki ihtilâlin çok dehşetli ve şiddetli olacağını öteye beriye attıkları, dağıttıkları, diyarlara yapıştırdıkları beyannamelerle ilândan çekinmiyorlardı.

Yeniden birçok fedailer tedarik ettiler, bir taraftan da ibadet maksadiyle kiliselere giden ve komitenin tahrikâtına alet olmak istemiyen birtakım kadınları, erkekleri de evlerine bırakmayıp kiliselerde hapsedtiler.

Kasımpaşa'da İplikçi hamamı tezgâhtarı Avânik namında birisinin yirmi yedi yaşındaki hemşiresi (Vartanuş) bu suretle Beyoğlu Balıkpazarı kilisesinde hapsedilmişti. Kocası Beyoğlu mutasarrıflığına müracaat etti, kiliseye bir komiser maiyetinde birkaç polis ve jandarma gönderdim. Kadın bunların müdahalesiyle kurtarıldı.

Gene bu suretle mahpus kalan Rusyalı Artin de, hapisten kurtulmak için kendisini pencereden sokağa atmış ve ağır surette yaralanmıştı.

Eylülün yirminci Çarşamba günü de geçmiş, akşam olmuştu; ortalıkta nisbî bir sükûn vardı; tek, tük silâh atılıyor, ehemmiyetsiz adedilecek cerh vak'aları vuku buluyordu; lâkin gece yatsı vakitlerinde Kasımpaşa'da Hacı Hasan hanında elli kadar müsellâh Ermeni hava-ya birkaç el silâh attıktan sonra gaz lâmbasını sokağa fırlattılar ve damlaların üzerine etrafa, karşıdaki kahvelerde oturan Kürtlerin üzerine kurşun yağdırmağa başlarlar. Hâdise gittikçe büyüyerek, gittikçe iki tarafa kuvvetler iltihak ederek bir muharebe şeklini aldı.

Zaten tetik üzerinde bulunan zabıta vaktinde yetişerek güç hal ile Kürtleri dağıtmağa ve Ermenileri de kemafissabık kiliselerine ilticaya mecbur etti. Aynı zamanda bu taraflarda lâzlarla, kürtlerden ve acemlerden mürekkep bir kafilenin Ermeni evleri basacaklarını haber aldım. Gerek bunları ve gerek İstanbul cihetinde uygunsuz hallere teşebbüs edeceklerini haber aldığım bir çok Türkleri tevkif ettirdim. Bu suretle mütecaviz ve maznun olarak hapsettirdiğim müslümanların adedi yüz kırk beşe baliğ olmuştu.

Ortalıkta nisbî bir sükûn hasıl olunca yaralılarla cenazeleri toplattım ve Ermeni cenazelerini patrikaneden gönderilen papazlarla ve sureti mahsusada kiralanmış olan arabalarla Yedikule haricindeki Ermeni mezarlığına defnettirdim. Yaralılar da hastanelere yatırıldı.

Bu vaziyet üzerine ve alınan tedbirler neticesi olarak artık sükûnetin avdet edeceği tahmin olunurken Polis müdiriyetinden, Beyoğlu mutasarrıflığından, Ermeni ve Müslüman ahalinin birbirlerine girdiğine ve işin vahamet kesbettiğine dair tezkereler gelmeğe başladı. Fakat Zaptiye kapısına geleli ve bu tezkereleri okuyalı henüz beş dakika olmamıştı ki bir süvari çavuşu telâşla gelerek:

– Sultanahmet meydanında talebei ulûm ile ahaliden beş binden fazla bir kalabalık Kumkapı Ermeni kilisesine hücum için hazırlandı, dedi.

Hiçbir dakika fevt etmeden halkın toplandığı Sultanahmet meydanına gittim; fakat kime hitap edeceksin? Halk pür heyecan! Mütehevvir bir halde köpürüyordu. O sırada geçmekte olan bir kira arabasına bindim; halkın en ziyade toplu bulunduğu meydanın ortasında mevki aldım ve arabanın üstüne çıkıp yüksek sesle bağırdım:

– Ey Müslüman kardaşlar! Bu hal, bu hareket devlet ve millete bir ihanettir. Emin olunuz ki bu hâlinizle ecnebi müdahalelerini davet

edecek vatanımızın ecnebi donanmalarıyla abluka edilmesine sebep olacaksınız. Zaten ihtilâlcıların da maksadı bu olduğundan onların ekmeğine tereyağı süreceksiniz. Ermenilerin ihtilâl peşinde koşan mahdud komitacılarının efalinden, sizinle kardaş gibi yaşayan ve hükûmete sadık olan diğer Ermeni vatandaşlarınız mes'ul değildir.

Bugünkü hâdiseden o sadık Ermeniler sizin kadar müteessirdir. Memleketin asayişini ihlâl edenlerin şiddetle tedip edileceklerinden emin olunuz. Fakat tedip hakkı hükûmete aittir. Bu hak iştirak kabul etmez. Hemen şimdi dağılınız, bunu hamiyetinizden, diyanetinizden beklerim. Haydi dağılınız ve yerlerinize gidiniz. Bu nasihatlerimi, arkadaşlarınıza, tanıdıklarınıza da anlatınız.

Bu sözlerim üzerine kalabalıkta kabul ve itaat emareleri göründü ve dağılmak üzere yekdiğerini teşvik ediyorlardı.

Tam o sırada birkaç kabadayı karşıma dikilerek:

– Sen bizi Ermenilere öldürtmek, ölülerimizi ayaklarıyla çiğnetmek mi istiyorsun? Ölüm bir kere olur; ölmek bu gördüğümüz haka-
retten bin kere hayırlıdır... diye haykırdılar.

Müçtemia halinde bulunan insanların ruhiyatı bu kabil hâdiseler karşısında bir dakika içinde renkten renge girer. Onların mantığı ve telâkkisi münferit insanlarınkine benzemez.

Kabadayların bu sözleri üzerine halk yeniden galeyana geldi. Her kafadan bir ses çıktı; herkes İslâmiyet'in tahkir olunduğu iddiasını ortaya attı.

Bunlar tekrar ikna ve teskin için akşama kadar lâkırdı söyledim; akşama karşı güç hal ile heyecanı teskine ve halkı dağıtmağa muvaffak olabildim.

Şimdi artık, komite rüesası maksatlarının akim kaldığını görmekten mütevellit bir yeis ve hiddetle ve aynı zamanda hükûmete hesap vermek korkusuyla çıldırıyorlar ve ne olursa olsun yeni bir ihtilâl çıkarmağa çalışıyorlardı. Akim kalan bu ihtilâli de, güya Türkler tarafından kendilerine tecavüz edildiğinden mukabeleye mecbur kalarak yaptıklarını, Türklerin esasen mutaassıp ve hunhar bir millet olduğunu söylüyorlar ve müslüman olmayan bütün unsurlara da Türklerin bu yolda hücum ve katledeceklerini işaa ederek İstanbul halkını he-

yecana düşürüyorlardı. Komite ecnebi sefaretlerine de müracaat ve akla hayale gelmedik bin türlü iftiralar ve propagandalar yapıyor ve yaptırıyor ve bu hususta birçok paralar sarfettiği gibi güzel Ermeni kadınlarından istifade ediyordu. Hatta bu sayede bizzat Osmanlı imparatorluğu sarayının bazı müteneffizanına bile hulûl etmişti. Bir elde para, bir elde kadın! Zayıf iradeleri, müvesvis seciyeleri, bunak, dessay ve hain müfekkire ve vicdanları nasıl teshir etmez? Bu şerait altında Abdülhamit idaresinin Zaptiye Nâzırlığını yapan bir adam için tarihin vereceği not ne olabilir? Bu sualime hatıratımı takip edenlerin, en bitaraf bir vicdanla okuyanların vicdanı cevap verecektir.

* * *

Ermeniler yaptıkları propagandada, Türklerin, müslüman olmayan diğer unsurlara da tecavüz edeceklerini musırrane işaa ve iddia ediyorlardı; bu iddialarını ispat için olacak ki, mahalle aralarında rast geldikleri Rumları ve mazrup takımını toplattırıp darb etmeğe başlamışlardı; bu mecruh ve mazrup takımını toplattırıp tahtı tedaviye aldırdım; cümlesi yekzeban olarak Ermeniler tarafından tecavüze uğradıklarını ifade ettiler. Zavallı ve fakat aziz ve necip Türk'e ne bühthanlar yapılmış ve namına ne cinayetler işlenmiştir!

İhtilâlin durdurulduğu bu sıralarda, hâdisatta zimethal ve ön ayak olanları toplattım ve her tarafta aynı zamanda yapılmak üzere umumî bir baskın plânı tertip ettirdim; Hınçak* komitesi erkân ve rüesasının evleri basılacak, evrak, silâh ve bomba filân ne varsa toplanacaktı.

Esasen elinde komitenin bütün maksadını vazıhan[açık olarak] ilân eden vesaik eksik değildi; fakat bunları tamamlamak lâzımdı. Bu baskın keyfiyetini Ermenilerle sakin olan vilâyata da tamimen tebliğ ettim.

Bu baskınlar neticesinde, komita aza ve rüesasının hanelerinde bir takım mühim evrak bulundu. Ermeni ihtilâl teşkilâtını ve maksat-

hulûl etmek: dahil olmak / **müteneffizan:** sözü geçenler / **müvesvis seciye:** şüpheci kişilik / **dessas:** hilekâr / **teshir etmek:** etkilemek / **bitaraf:** tarafsız / **musırrane işaa:** ısrarla yayma / **mazrup:** ezilen, dövülen / **tahtı tedavi:** tedavi altına / **yekzeban:** ağız birliği etmek / **mecruh:** yaralı / **mazrup:** dövülmüş / **bühthan:** iftira / **zimethal:** işe karışanlar, parmağı olanlar / **vesaik:** vesikalar

* Karl Marks'ın görüşlerini benimseyen bu teşkilat 1887'de İsviçre'de kuruldu. İngiltere'nin desteğiyle bu komite daha sonra merkezini Londra'ya taşımıştır. 1890 yılında da Türkiye teşkilatını kurarak faaliyete geçti. Bu örgüt aynı zamanda Türkiye'de komünizm propagandası yapan ilk teşkilattir.

larını tamamen anlayabilmek için bunların bazılarını olsun okumak lâzımdır.

Hınçak bölükleri

Dersaadet Hınçakyan komitası şubesinin mührünü taşıyan ve el yazısıyla Ermenice yazılmış olan on üç sahifeden mürekkep talimat-name bilhassa dikkati celbeder. Bunun birkaç maddesini naklediyorum:

Mukaddeme: Hınçakyan şirketi ihtilâliyesinin her şubesi her memleketin mevkiine, icabatına ve ahvali hususiyesine göre bölükler teşkiline mezundurlar.

Aynı mahal ahalisinden, aynı yaşta ve fikirde ve yekdiğerinin hüviyet ve mahiyetini bilir takımından olmak üzere beşer veya onar kişiden mürekkep çeteler teşkil olunacaktır. (Biz İstanbul şirketini düşünerek kadın bölüklerinin dahi beşer neferden teşkil olunmasını tavsiye ederiz.)

Madde 1 – Onbaşı takımı resmen bir fırkaya dahil olmazdan evvel icabına göre emin ve sır saklamakta metin olup olmadıkları tecrübelerle tahkik olunmalıdır.

İhtilâlcilerin yemini

Madde 3 – Komitaya müracaat edecekler, onbaşı takımının huzurunda komita nizamına kani ve tâbi olduğunu ve müstekimane hizmet edeceğini söyledikten sonra yemin ettirilerek azalığa kabul olunacaktır. Yemin şöyle yapılacaktır. (Allah’a, namusuma ve bu dünyada benim için aziz ve necip olacak her şeye ve Hınçakyan ihtilâl tertibatına ve amal ve efkârına iman ettim; ölüm saatime kadar yorulmayıp komitamızın bütün programını ve cemaatimizin aziz davasının metalibini ve bana tevdi edilecek vezaifi daimi suretle ve kemali sadakatle ifa eyliyeceğime yemin ederim. İşbu yeminimde sadık olacağım, millettaşlarımın boynunda asılan barbar Türkün esaret boyunduruğunu kırmağa ve bunun neticesine vasıl oluncaya kadar cehdü ikdam etmeğe yemin ederim.)

Madde 7 - Her onbaşı takımı, kendi onbaşılarının tahtı riyasetin-

mürekkep: oluşan / **müstekimane:** dürüstçe / **amal:** emeller / **efkâr:** fikirler / **metalib:** talepler / **vezaif:** görevler / **kemali sadakat:** kesin bağlılık / **ifa:** yerine getirme / **cehdü ikdam:** gayret etmek

de haftada lâakal bir defa toplanmağa mecburdur. İşbu içtimada komitanın Hınçak gazetesi okunacak ve icabı halinde reis tafsîlât ve iza-hat verecektir.

Madde 8 – Meclis, halledemediği herhangi bir mesele hakkında bir müzekkere ile mafevkı meclise müracaat eder. Bu müzekkere reise teslim olunur, reiste sınıfına göre bunu ya elli başıya [bir makam] ve ya daha mafevkı olan (M) ve (V) âmire takdim eder.

Madde 9 – Her bir memur ile başlamazdan evvel bir namı müste-ar alacaktır.

Madde 10 – Onbaşılar aleyhinde tanzim olunan şikâyetname ale-lûsul[usulüne göre] (M) ve (V) yedine irsal edilir. Bunların muhake-mesi şirket mahkemesinde icra olunur.

Madde 13 – Şirkete kabul olunanlar kudret ve servetine göre on beş lira veya daha ziyade bir para tesviyesine mecburdurlar, bu para on kuruştan aşağı olamayacaktır.

Her vasıta meşru

Madde 18 – Fikri ihtilâli mevkii fiile çıkarmak için lâzım gelen her vasıtaya müracaat memurların vazifesidir.

Madde 19 – Her memur kendi hesabına hiç olmazsa bir rovelver [bir tür tabanca] mubayaasına mecburdur.

Madde 22 – Onbaşılık meclisi hiç olmazsa ayda bir defa ellibaşı-nın veya yüzbaşının riyaseti tahtında içtima edecektir. Mecliste reis-ler kendi takımlarının ihtilâle müteallik vukuat ve hareketlerini beyan ve hikâye eyleyecekler ve ihtilâlin daha çabuk başarılması için kendi fikir ve mütalealarını söyleyeceklerdir.

Bundan başka bölüklerin kuvvetlenmesi ve fedakârlık göstermesi için icra memurlarının ve fedailerin tezyidine çalışacaktır.

Hınçakyan Sosyalist İhtilal Fırkası'nın Programı

Hınçakyan ihtilâl fırkasının uzun bir programı vardır. Bunun da esaslı ve şayanı dikkat hatlarını aşağıya naklediyorum:

tahtı riyaset: başkanlığında / **lâakal:** en azından / **müzekkere:** üst makama yazılan resmi yazı / **mafevkı:** üst / **namı müste-ar:** takma ad / **yed:** el / **irsal:** gönderme / **teşvîs-i zede:** Kınay / **mevkii fiil:** uygula / **manâ meşru:** meşru / **mubayaa:** satın alma / **müteallik:** alakalı / **tezyid:** arttırma

Ermenistanı şahanenin istiklâli millisi aşağıdaki esaslar sayesinde kazanılabilir.

1- İntihap vaktinin umum cemaate ilânı ve kur'a usulile millet tarafından doğrudan doğruya ve serbest bir suretle lâyenazil meb'usan intihabı ve meb'usanın her bir sınıf ahaliden intihap olunabilmesi ve heyeti teşriyenin Ermenistan'ın meşhur şehirlerinden birinde tesisi.

2- Vilâyetler için vâsi bir istiklâl.

(Diğer bir çok maddeler)

Hınçakyan fırkası bu maksatlarına ihtilâl vasıtasile erebilir.

İsyan ve ihtilâl meydanı, Ermenistanı şahane olmalıdır.

Vesaiti icraiye de berveçhi âtidir: [Hareket planları aşağıda olduğu gibidir]

1 – Propagandalar:

Propagandaların vazife ve gayeleri. Her bir sınıf cemaat ve ahali arasında ihtilâl fikirlerini alevlendirerek her tarafa neşir ve işaa eylemek ve milli istiklâli avama anlatmak, ihtilâl ve isyanda nasıl davranılacağını öğrenmek ve ihtilâlden sonra hasıl olacak ahvali evvelce haber vermek.

2- Ekidasya (muharrikler).

Bunların vazife ve gayesi: Cemaatin sönmüş olan ruhunu tekrar canlandırarak düşman aleyhine teşvik ve her yerde vukua gelen mezalimden bilistifade cemaati hükümete karşı tahrik etmek, cemaat amaline münafi harekât zuhurunda cemaati ayaklandırmak ve isyan ettirmek. Her fırsattan istifade ile hükümetten ıslahat talebinde bulunmak, vergi vermemek, hükümet aleyhinde nümâyişlerde bulunmak.

3 – Terörler (tehdit)

Bunların gaye ve vazifesi: Her yerde ihtilâl tohumu saçmak ve zuhur eden ihtilâlin her tarafa yayılmasına çalışmak ve cemaati hükümete karşı bilâperva proteste ettirmek, cemaatin her halde naili muvaffakiyat olacağı zannını daima takviye ile bunu iman haline getirmek, ihtilâl işlerini terakki ettirerek hükümet kuvvet ve azametini kır-

istiklali milli: milli kurtuluş / **intihap:** seçim / **lâyenazil:** azl olunmaz / **meb'usan:** milletvekilleri / **heyeti teşriye:** yasama heyeti / **vâsi:** geniş / **bilistifade:** yararlanmak / **neşir ve işa:** yayma ve haber verme / **ahval:** durum / **amaline münafi:** amadına aykırı / **bilâperva:** dermansız / **naili muvaffakiyat:** başarıya ulaşma /

mak ve onu büyük bir dehşet ve telâş içinde bırakmak, hükûmet memurları arasında bulunan Türk, Ermeni bilûmum casus ve hafiyeleri mahv ve telef etmek.

8 – Amele ile köylüler içinde bir ihtilâl ve harp teşkilâtı tesis etmek.

Bunlar bir taraftan harp ve ihtilâl esasında muavenette bulunarak ihtilâl kudretini tezyid ve yekdiğeriyle birleşerek büyük bir ihtilâl ordusu teşkil ederler.

9 – Ermeni milleti için Ermenistanın komşuları olan aşiretlere, yani Süryaniler, Yezidiler ve Kürtlere kendilerinin de zulm ve itisaf altında ezildikleri, her suretle hürriyete muhtaç oldukları anlatılarak ihtilâl fırkamıza dahil olmalarını temin etmelidir. İhtilâlciler, Osmanlı hükûmetinin herhangi devletle olursa olsun hali harpte bulunmasını icrayı maksada en muvafık bir fırsat addederek kendi kuvvetlerine istinaden bu devletin mahv ve izmihlâline çalışmalıdır.

Bunun için teşkil edilmiş olan ihtilâl harp kuvvetleri muharebenin iptidasından nihayetine kadar devleti aliyyenin [Osmanlı Devleti] Ermeniler üzerindeki hâkimiyetini ref ve izale edecek bir hattı hareket ittihaz etmelidir.

* * *

Bu iki vesikadan sonra bir kere de, “Hınçak fırkası merkezi” imzası altında Londra’da Ermenilere hitaben tabı ve neşredilen 19 eylûl 1895 tarihli ve 16 numaralı Ermenice beyanname okunmalı, vukuatın nasıl tahrif edildiği, Hınçakların Türk millet ve devletine karşı nasıl amansız bir harp açmış oldukları anlaşmalıdır.

Beyanname aynen şudur:

*“Dersaadette büyük kanlı vukuat ve
Hınçakyan fırkasının beyannamesi”*

Eylûlün on sekizinci günü Dersaadet’te tarihlere geçecek büyük bir vak’a zuhur etti. Hınçakyan ihtilâl fırkasının vasıta ve delâletiyle büyük ve kanlı bir hâdis e ika olundu. İkinci defa olarak Hınçakyan’ın harekâtı ihtilâl kâranesi Dersaadet’in Bosfor kıyılarında Türkiye’nin barbar başına sureti müthişede patlayıp payitahtta ikinci defa olarak Ermeni kanının isalesine sebebiyet verdi. Dersaadet Hınçakyan ta-

itisaf: yolsuzluk / **muavenet:** yardımlaşma / **muvafık:** uygun / **izmihlal:** yok etme / **iptida:** başlangıç / **İhtilâl:** isyan / **izale:** kaldırma / **ikâ:** yapma / **sureti müthişe:** müthiş şekilde / **isale:** akıtma

kımları ve Ermeni cemaati umumen ve her türlü havf ve muhatarayı göze aldırarak ihtilâl komitesinin rey ve tensibiyle, Hınçakyan komitesi bayrağı altında ihtilâl çıkardı ve Ermeni cemaatinin sadayı sefalet intiması ve hakkı metalibi bütün dünyayı sarstı. Dersaadette Hınçakyan bayrağı altında içtima eden Ermeni cemaati yüksek sesle:

“Yaşasın hürriyet! Yaşasın ihtilâl!” diye bağırdı.

Şimdi Ermeni ihtilâlcileriyle Hınçakyanlarımızın ve bizimle beraber olan Ermeni cemaatinin, barbarların zulmünü Avrupa'ya aksettirecek ve kat'i bir netice verecek surette nümayiş yapması ve ihtilâl çıkarması zamanı idi.

Hınçakyan ihtilâl fırkasıyla Ermeni cemaatinin istihsali hürriyet uğrunda her fedakârlığı icra ve kanlarını isale ettikleri gibi her zaman hayatlarını da fedaya hazır olduklarını Avrupa'ya aksettirmek zamanı hulûl eylemiş idi. Bu cür'et ve cesaretimiz ve her fedakârlığı yapmak iktidarını haiz olduğumuz İngiltere Kraliçesi'nden başlayarak Lord Salabori, Gladston ve Ruzbri'ye ve bütün Avrupa'ya ve bütün Avrupa gazete muhbir ve muharrirlerine dehşet ve hayret salmıştı.

Kavga devam edecek!

Ermeni cemaatinin vekili olan ve Ermenilerin efkârını bütün cihana ilân ve ihtilâli tertip eden Hınçakyan fırkası payitahtta ve sultanın karşısında dehşetli ve buhranlı bu ihtilâl çıkararak kuvvet ve cür'etini gösterdi. Ermeni meselesinin bir neticeye iktiranını ve Ermeni cemaatinin idarî ve siyasî metalibini sureti seriada Avrupa'ya bildirmelidir.

Ermenistan ile Kilikya'ya istiklâliyet verilmekle beraber Ermeni cemaatine serbestii idare ve hürriyet, kâmilei siyasiye ile doğrudan doğruya intihap hak ve selâhiyeti ita olunmalıdır.

Hınçakyan fırkasile Ermeni cemaati emel ve arzularına nail olmak için Türk devletine karşı müttehiden mukaddes bir cidal açmış, kavga devam ediyor ve bir tek Ermeni kalıncaya kadar devam edecektir.

"Sulhu kabul etmeyiz!"

Ermeni cemaati isyanında devam ile sulhü kabul etmeyecektir. Hınçakyan fırkası bu güne kadar olduğu gibi mütemadiyen harbe de-

havf: korku / **muhatara:** tehlike / **tensib:** onay / **sadayı sefalet intiması:** sefaleti seslendirmesi / **istihsal:** istihsal / **hürriyet:** hürriyet / **abadı:** ebediyet / **iktiran:** yaklaşma / **metalib:** istekler / **ita:** verme / **cidal:** kavga / **müttehiden:** birleşerek

vam ve ikdam edecektir. Ermeni kardeşler! İleri! Barbarlar bizi kırmakta ve hırsızlar bizi idare etmektedir. Onların tesis ettikleri yolları harap edelim. Onlar, başımızın üzerinde put gibi durup bize arıklarını yalatıyorlar. İleri gidelim, vakit hulûl etti. Ermeniler artık esir değildir. Alnımızın yazısı bizim elimizdedir; istikbale sahip ve hâkimiz. Ermeni meselesinin halli için Avrupa'yı sıkıştırmakta elimizdedir. Biz hazırız, daha müthiş harekâta da atılacağız. İhtilâl selleri Ermenistanla Kilikya'yı temizliyecektir. Düşmanlarımız ise o kan dalgaları içinde boğulacaktır.

Bu kargaşalık içinde hürriyet ve Hınçakyan bayrağı Ermenilerin istiklâlini tebşir edecektir. Ermenilerin bu kadar senedir büyük işkenceler, sefalet ve ıstıraplar içinde kıvrandı. Şimdi hürriyetine kavuşacak ve bu vak'a ateşin harflerle tarih sütunlarına geçirilecektir. Ermenileri tahlis eden yalnız Ermenidir, kendilerini gene kendileri kurtardığı için kendilerine âmir ve sahip yalnız kendileri olacaktır. Biz fütuhatımızın şimdi ikinci gününde bulunuyoruz. Şark alevlendi. Çalınan hürriyet çanıdır. Bugün, yarın diye kavgamızı tehir etmeyelim ve harptengeri durmayalım!

Yaşasın eylûl 18 vukuatı! [Bâbîâlî'ye yapılan ihtilal teşebbüsü]

Yaşasın Ermeni cemaati ve Ermenistan!

Yaşasın ihtilal ve hürriyet!

Yaşasın Hınçakyan fırkası!

Kahrolsun barbarlık!

Fırkamızın tertip ettiği program dahilinde eylûlün on sekizinci günü İstanbul'da Bâbîâlî de patrikane önünde ve aynı saatte muazam ve kanlı vukuat zuhur etti. Türk polisleri, jandarmaları ve askerler Ermenilere hücum ettiler(!!!) Birçok kan döküldü tarafeynden bir çok mecruh ve maktul vardır. Ermenilerden çoğu derdest olundu. Bunun tafsilâtı yakında Hınçak gazetesıyla neşrolunacaktır.

Bu ilavenin arkasında bir de ilânname vardır ki Hınçakyan muamele fırkası tarafından, vukuat esnasında altı büyük devlet elçisine verilmiş ve Ermeniler lehine müdahale, ıslahat ve saire talep edilmiştir:

* * *

hulûl etti: geldi / **tebşir:** PDF'de yayımlanmış / **istihlak:** tahlil / **tarafeyn:** her iki taraf / **derdest:** tutuklama /

Hınçakların ihtilâlden sonra yaptıkları marifetler

Merkezini Londra'ya nakletmiş olan Hınçakyan komitesi 18 eylül ihtilâlinin teskininden sonra faaliyetini arttırmış ve gerek İstanbul'da ve gerek Ermenilere meskûn vilâyetlerde iğtişâş ve ihtilâl çıkarmak için ne mümkünse yapmıştır. İstanbul'da ve vilâyetlerde komiteye dahil olmak istemiyen birçok Ermeniler itlâf ediliyordu. Vilâyetlerden bu hususta mütemadiyen telgrafla malûmat geliyordu. Aynı zamanda Londra komitesi birtakım anarşisti veya müfrit komitecileri müslüman kıyafetinde Türkiye'ye sokuyordu; meselâ Amasya'ya gönderilen Mehmet ve Salih namı verilen iki şaki Ermeni, Amasya'dan Merzifon'a gitmek üzere araba ile seyahat eden Bale Aragil zevcesi Berâl ve oğlu ile kızının önüne çıkarak silâh atmışlar, tesadüfen bir köyden dönen jandarmalar silâh sesine koştuklarında aralarında bir müsademe husule gelmiş ve neticede iki Ermeni'den birisi meyyiten diğeri hayyen derdest edilmiştir.

Bunlar kıyafeti asliyeleriyle Amasya'ya gönderildiler. Tahkikat neticesinde ölen adamın, yani Mehmedin, Amasya'dan vaktiyle çıkmış olan Dolmacioğlu Ohan ve diğerinin dahi gene o taraf ahalisinden Üsküdarlı oğlu Ohannes olduğu tebeyyün eder.

Sünnetli casuslar!

Gene bu Londra komitesinin teşebbüsâtı üzerine Hınçak komitesinin Niyork şubesi Kürtçeyi gayet güzel konuşan otuz kadar Ermeni'yi sünnet ettirmiş ve bunları Kürt kıyafetine sokarak ve müslüman namı müstearlarla Anadolu'nun iç taraflarına izam etmiştir. Bunlardan Arapkirin Keşişler mahallesinden Kaspar Kiragos namında birisi Mehmet Ali namı müstearıyla Medinei Münnevver'e gitmek istemiş ve ahval ve vaziyetinden zabıta şüphelenerek tahkikata başlayınca Ermeni olduğu anlaşılmıştır. Bu suretle diğer yirmi dokuz arkadaşı da tutularak tevkif edildi. Sis ahalisinden Beşagezyan namındaki bir Ermeni Yahudi kıyafetiyle ve İsrail ismiyle Mersin'e çıktığında tahkikat yapılmış ve Ermeni olduğunu itiraf etmişti.

Gene bu cümleden olmak üzere siyah kuzu derisinden kalpaklı ve kırma çifte tüfekli kırk kadar Ermeni Londradan Kıbrıs tarikiyle Halep

vilâyetinin Süveydiye dağları sahiline çıkarak o tarafta bir isyan ve ihtilâl hazırlamağa çalıştıkları anlaşıldı. Filhakika o sıralarda Ermenilerle sakin olan her mıntıkada vukuat çoğalmış ve isyan ve ihtilâl emareleri belirmeğe başlamıştı. Bunlardan bir kısmı bastırılmış ise de malesef bazı yerlerde ehemmiyetli vak'alar olmuş ve çok kan dökülmüştür.

Yıldız'ın o zamanki hali

Bütün bu kanlı vak'aların tafsilâtı hatıratı sıra ile görülecektir. Ancak Yıldız'ın o zamanki hali de bu vak'alar kadar ibretâmiz olduğundan vaziyetin ve hakikatlerin tenevvürü için Abdülhamid'in, sarayın bazı zihniyetlerini ve tarzı hareketlerini izah ve teşrih etmek, bir zamanlar bu aziz memleketin nasıl ve ne feci şekilde idare edilmiş olduğunu gelecek Türk nesillerine göstermek isterim:

Ben ilk Ermeni ihtilâli teşebbüsünden itibaren insan kuvvetinin tahammül edemeyeceği bütün müşkülâta göğüs gererek, hayatımı istihkar ederek geceli, gündüzlü fasılasız bir didinme, payan bir gayretle üç, dört gün içinde Ermeni kıyam ve ihtilâlini de devirmiş, emniyet ve sükûnu iade etmişim.

Padişahın ikinci kâtibi kurenadan İzzet imzalı ve 22 eylül 311 [1893] tarihli aldığım bir telgrafta, ertesi günü saat sekizde, sarayda kendi odasına gitmekliğim, hükümdarın emri olmak üzere tebliğ ediliyordu. Tayin edilen saatte İzzet Paşa'nın odasına girdim; mahkemei temyiz reisi Lebip ve mabeyin gidiş müdürü Mahmud Efendilerle tanışmadığım iki zat oturuyorlardı; İzzet Paşa mahcubane bir tavırla:

– Af buyurunuz; zatı âlinizden bazı şeyler sorulması fermanı padişahî iktizasındandır; bizim kat'iyen şüphemiz olmadığı halde müracaat iradei seniye-i infaz o sualleri Lebip Efendi hazretleriyle beraber sormağa mecbur olduğumuzdan dolayı mahcubuz. Böyle bir şey için kimsenin sizden şüphesi olamaz.. dedi ve uşağını çağırdı:

– Kapıyı kapat! İçeriye kimseyi alma! emrini verdi. Bu sırada Lebip Efendi'nin yanında bulunan iki efendi de zapta hazırlanıyordu.

* * *

tenevvür: aydınlanma / **teşrih etmek:** açıklamak / **istihkar etmek:** önemsemek / **payan:** ücret / **şüphemiz** / **iradei seniye:** padişah buyruğu / **infaz:** yerine getirme /

Lebip Efendi'nin itirazı

Lebip Efendi; özü, sözü doğru, ciddi, namuskâr ve edip bir zattı. İzzet Paşa'ya hitaben:

– Ben Nâzım Paşa'nın hamiyetinden eminim; irade buyrulan şeyleri sormakta mazurum; bir başkasına emir buyrula! dedi.

İzzet Paşa cevap verdi:

– Nâzım Paşa'nın samimiyet ve hamiyetinden hiç kimsenin şüphesi olamaz; ancak bazı garezkârların vukubulan isnat ve iftiralarını meydana çıkarıp çürütmek için bu irade verildi; zatı şahane de kendilerinden emindirler.

Paşa bunu nezaketen söyledi; yoksa metbuu müfahhamının ne mal olduğunu bilmez mi?

Sonra bana hitap ederek:

– Ermeni hâdisesi vukuundan üç gün evvel haber alındığı halde, menedilemiyerek bu kadar kan dökülmesi bazı taraftan yapılan tehdit ve tesirlerden ileri geldiği hakkında bir şüphe uyandırmış; bu şüpheyi ortadan kaldırmak için bu hususta izahat vermenizi rica ederim, dedi.

Acaba ne demek istiyordu; hiçbir şey anlıyamadım; İzzet Paşa'nın yüzüne baka kaldım; biraz izah buyurunuz lütfen, dedim.

İzzet Paşa Lebip Efendi ile beni bitişik odaya götürdü ve dedi ki:

– Bütün bu hâdiselerde saltanata rakip olan zatın parmağı var zannediliyor.

Hayretimden dondum kaldım.

Gidiş Müdürü isticvap ediyor

O sırada bir ağa gelerek padişahın İzzet Paşa'yı istediğini söyledi; İzzet Paşa çıktı. Biz de gene diğer odaya çıktık. Sual nöbeti gidiş müdürü Hacı Mahmut Efendiye intikal etti; bu zat, tok sözlü, kaba bir adam; sualini şöyle tevcih etti:

– Ben kâtibane söz bilmem; kaba saba, dosdoğru söylerim. Ortadaki fesadı Ermenilerin yaptıkları söyleniyor. Ermeniler kendiliklerinden hiçbir şey yapamazlar; bunun böyle olduğunu siz de inkâr ede-

mezsiniz. Ermenileri tahrik edenleri bilmemeniz de kabil değildir. Bir taraftan iğfal olunmuş olmanız lâzım gelir. Efendimizin af ve merhametleri âleme şamildir. Hatasız insan, aldanmaz adam bulunmaz; siz şimdi hakikati söylemekle de efendimize hizmet etmiş olursunuz. Bunlara ne cevap verecekseniz kâtip beyler yazsınlar.

Mesele anlaşılıyordu, padişahın zannınca Jön Türk cemiyetleriyle saltanata rakip olan zat birleşmişler; beni de kendilerine mal etmişler; bu Ermeni ihtilâlini çıkartmışız!

Çünkü Abdülhamid, bundan evvel de beni mabeyne davet ederek bizzat söyle demişti.

– Bu yapılan fesatlar Ermeni işi olamaz. Ermeniler bu işte alet olarak kullanılıyorlar. Asıl muharrikleri bilmeniz lâzımdır. Bunlar meydana çıkarılmadıkça Ermenilere atfolunan fesadın arkası kesilmez.

Bir gün de gidiş müdürü Hacı Mahmud Efendi'yi Zaptiye kapısına gönderdi.

Bir "suali şahane!"

O mübarek adam da bana şunları söyledi:

– Efendimiz buyuruyorlar ki kendini küçük yaşından beri tanırım; sivri akıllı olduğunu da bilmez değilim. Kendi gibi sivri akıllıların reisi olduğuna dair de birçok malûmatım vardır. Fakat kendisinin doğru olduğunu ve ekmek yediği yere ihanet edemeyeceğini zannederek şimdiye kadar kendimi aldatıp durdum; mahiyeti fikriyesini bildiğim halde kendisini istihdam ediyorum.

Bu fesatlar ne vakite kadar devam edecektir? Birkaç kişinin menfaati için bu kadar kanlar dökülmesi revayı hak mıdır? Kendi vicdanı buna nasıl razı olur? Acaba bir taraftan tehdit mi olunuyor?

Ben de Hacı Efendi'ye, hünkârın, muharrik olarak zannettikleri adamların bu işte alâkaları olmadığını ve Ermeni kıyamının iç yüzünü ve sebeplerini uzun boylu anlatmıştım. Şimdi gene aynı vehim karşısında idim, aynı suallerle karşılaşıyordum.

Kâtip beyler vereceğim cevabı yazmak üzere hazırlanmışlardı.

– Siz zahmet etmeyin, dedim, vereceğim cevapları kendim yazabilirim.

Ellerinden kalem ve kâğıdı aldım; yazmağa başladım:

İşgal olunmak / Ücretsiz PDF / Kitap Arşivi: <https://www.mahiyeti.com> / fikriye: düşünce yapısı / kıyam: ayaklanma

Evham içindeydiler, çünkü...

Şüphe altında bulundurulana zevatın Ermeni meselesile hiçbir veçhile alâkaları olmadığını, kıyamın men'i için Zaptiye nezaretine hiçbir kusur yapılmayıp ancak def'atle muaveneti askeriye istediğim halde esirgendiğini ve makamı Sadaretçe işin lâzım ve lâıyk olduğu derecede mühimsenmediğini izah ettim ve bu bapta hâdiseden evvel ve hâdisesnasında Bâbiâli'ye yazdığım tezkerelerle polis ve jandarma idarelerine ve Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıflıklarına verdiğim talimatı havi evrakı müsbiteyi yarın bizzat getirip gösterebileceğimi de ilâve eyledim.

Mabeyinden ayrıldım, o gece mezkûr[anılan] evrakın suretlerini çıkarttırdım ve ertesi günü tekrar Saraya giderek heyete verdim.

Lebip Efendi ve İzzet Paşa evrakı tetkik ettiler; mahkemi temyiz reisi:

– Zaptiye nezaretince, ne yapılmak lâzımsa yapılmış; mes'uliyeti mucip bir kusur ve hata yoktur ve İzzet Paşa'ya dönerek:

– Efendimize bu hakikati arz buyurunuz dedi.

Sıra Sait paşanın!

İzzet Paşa gitti; on dakika sonra avdet ederek Lebip Efendiye

– Efendimiz buyuruyorlar ki, Sait Paşa'nın hâdiseden evvel işe ehemmiyet vermeyip münasebetsiz muhaberat ile vakit kaybetmiş olmasına ne denilecek? Bu hal, Ermeni meselesinde Sait Paşa'nın parmağı olduğuna delâlet etmez mi? Kanunen mes'ul olmaz mı?

– Sait Paşa'nın hâdiseden evvel işe ehemmiyet vermemesi ve Bâbiâli'ce yapılması muktazi tedabiri ihmal eylemesi Nezaretin iş'aratına itimat etmemesinden ileri gelebilir. Yanlış olabilir. Kanunen mes'ul tutulamaz.

– Sait Paşa hakkındaki suizannı izale için ben de iktiza eden sözleri söyledim. Ezcümle dedim ki:

– Sait Paşa devletin en büyük makamını işgal ediyorlar. Esasen herhangi bir menfaat hasebiyle gizli ve kirli işlere girecek seciyede de değillerdir. Ermeni meselesinin devamından ne fayda bekleyebilirler? Sonra Zati Şahanece zu'm edilen meseleye karışmak ve bir rol oyna-

zevat: kişiler / **veçhile:** şekilde / **kıyamın men'i:** ayaklanmanın bastırılması / **muavenet:** yardım / **def'atle:** defalarca / **makamı Sadaret:** Sadrazamlık, Başbakanlık / **havi:** kapsayan / **evrakı müsbite:** resmî belgeler / **mucip:** gerektiren / **muktazi:** gerekli / **tedabir:** tedbirler / **iktiza eden:** gereken / **zu'm:** şüphe

mak, büyük bir cesarete lüzum gösterir. Sait Paşa'nın fıtratına nazaran bu hiç varit değildir.

Sarayın buğzundan Sait Paşayı da bu suretle kurtarmış oldum. Fevkalbeşer sarfettiğim gayret ve bilhassa hulûsu niyetim böyle ihanete atfolunur ve sui tefsir edilirken istifa edip çekilmem lâzımdı. Herkes "madem ki bu kadar suizan altında kalmışsın, her memur gibi sen de çekilir kurtulabilirdin" der. Heyhat! Benim için bu suretle kurtuluş imkânı yoktu.

Vatan tehlike karşısındaydı

Dünyada en ziyade nefret ettiğim iş ve meslek zaptiye memurluğu idi; Zaptiye nezaretini nasıl ve niçin kabul etmek ıstırasında kaldığım malûmdur. Ondan sonra Ermeni hâdiseleri daha ziyade şümül ve vüs'at kesbetti, ihtilâlin esbap ve mahiyeti anlaşıldı, komitecilerin tertibatı öğrenildi, vatan hakikî bir tehlikeye maruz bulunuyordu. Aynı zamanda, komiteciler bana tehditnameler göndererek zaptiye nezaretinden çekilmemi, çekilmediğim takdirde öldürüleceğimi bildirdiler. Nitekim tehditlerine kulak asmadığım için bana suikast yaptılar. Bir iki defa maruz kaldığım bu suikastlardan tesadüf ve kader beni kurtardı. Bu suikaste memur edilen komiteciler yakalandı, mahkeme edildiler; cürümlerini itiraf ettiler ve mahkûm oldular. Fakat ben sırf şahsımı alâkadar eden bu mes'eleleri hatıratımda uzun uzadıya mevzuu bahsetmeği nezakete mugayir bulurum. İşte ben bu gibi tehditler muvacehesinde nezaretten çekilmeği erkeklığe münafî addetmiştim. Bu itibarla da memuriyeti menfuremde sebata mecbur oldum.

* * *

Zaptiye nezaretinde hukuku insaniyeyi hukuku adalete tevkif edebilmek için muhtaç olduğum vesaitten mahrum idim. Sarayda şeytanın bile düşünemeyeceği bir takım desiseler icad ile, iftiralar tasniyle mektep çocuklarına varıncaya kadar reva görülen mezalime karşı geldim ve yüzlerce vatan evlâdını kurtardım; tabîi iftiraya uğrayanlardan bir kısmı da kurban gitti. Ben, kurtarabildiğim kadar kurtardım

buğz: öfke / **fevkalbeşer:** insan üstü / **hulûsu niyet:** iyi niyet / **şümül:** kapsamlı / **vüs'at:** genişleme / **sui tefsir:** kötüye yorma / **esbap:** sebepler / **mugayir:** aykırı / **münafî:** karşı / **menfuremde:** menfurumda / **tasni:** düzmece, uydurma / **desise:** hile

ve kendimden, kendi vicdanımdan başka arkadaşım, muavinim yoktu. Saraydan doğan bu entrikalar bir taraftan, memleketi baştan başa tehlike içinde bırakan Ermeni kıyıamları diğer taraftan beni bunaltırken âti için olsun asayiş işlerinde medenî hareket edilmesini ve daha mutabassır davranılmasını teminen bir polis mektebi ihdas ettim. Oraya muallim sıfatıyla de Manyasizade Refik Beyi [1853-1908] ilıştirdim. Halbuki Refik Bey aleyhinde Yıldız sarayında bir suizan beslenirdi. Filhakika Refik Bey 10 Temmuz 324 [2.Meşrutiyet'in ilanı 1908] inkılabının serametlerinden inkılapçı bir zattı. Müşarünileyhi biraz sonra da polis meclisi riyasetine alarak zaptiye nezaretiyle daimi temas halinde bulundurmaya muvaffak oldum.

Türkiye'de zuhur eden Ermeni hadiseleri dolayısıyla, Ermeni mahafilıyla bazı Avrupa ve Amerika politikacıları indinde güya Sultan Abdülhamid'in verdiği emirle ahali İslamiyenin tarafımdan sevk ve tahrik edildiği ve nümayişler daha mutedilane bir tarzda durdurulabilirken gene tarafımdan istimali silah ettirilerek Ermenilerin katliam olduğu zan ve hatta iddia edilmişti.

Bu hususta dahili ve harici mahafilin zan ve telakkisi tamamen yanlıştır. O zamanın Türkiye'de bulunan ecnebi sefirlerince de pek âlâ malumdur ki: Padişah, ecnebi hükümetlerinin son derece korkar ve ictinab ederdi; Ermeni meselesi de Jön Türkler Cemiyeti ve saltanata rakip olan zat tarafından kendi aleyhine tertib edilmiş bir hareket zannederdi. Onun için bunu gürültüsüz patırtısız halletmek, elebaşları yakalandıktan sonra rakibini ortadan kaldırmak isterdi. O Ermeni meselesinin hedef ve gayesini hakikaten anlayamamıştı. Bu sebepten değil ahaliyi silahlandırmak hatta beş on kişiden oluşan düğün cemiyetlerine bile müsaade etmiyordu.

Kan dökülmesini istemiyordu

Esasen Ermeni hadiselerinden evvel ve sonra ve bilhassa bu hadiselerin cereyan ettiği sıralarda ahalinin içtimasına ve yekdiğerine tassallutuna ve kan dökülmesine katıyen meydan bırakılmaması hakkında mabeyinden mütemadiyen emirler almış ve bu emirleri iktiza edenler günü gününe tebliğ etmiştim. Bu vesaik tamamen mahfuzdur.

mutabassır: uyanık / **seramet:** ileri gelen / **müşarünileyh:** anılan kişi / **mahafil:** çevreler / **mutedilane:** ılımlı / **istimali silah etmek:** silah kullanırmak / **telakki:** anlayış / **ictima:** toplanma / **vesaik:** vesikalar, belgeler / **mahfuz:** gizli

Mamafih Ermeni ihtilalinde Abdülhamid'in büyük bir hatası vardır. O da askeri muaveneti deriğ etmesidir. Bu muavenet temin edilmiş olsaydı Bâbîâli baskını çabuk bastırılır ve hadisenin büyümesine meydan bırakılmayacağı gibi Anadoluda bir sürü facialar tahaddüs etmezdi.

Ermeni vukuatına karşı gelmek gayesiyle tarafımdan gösterilen katilüzum üzerine muaveneti askeriye müsaade edildiği zamanlarda bile mecburiyet bile olsa askerin silah istimaline imkan bırakmayacak kayd ü şartlar vazedilmişti; binaenaleyh Abdülhamid'in Ermenileri katliam ettirdiği tamamen yalan ve iftiradır.

Tarihi bir hakikat

Bu sözlerim müstebit ve gaddar bir hükümdarı müdafa için değil, fakat tarihi bir hakikati meydana çıkarmak maksadı ile arz olunmuştur.

Esasen Abdülhamid'i müdafa etmek istesem de benim elimden gelmez. Hatıratın başında da arzetmiş olduğum gibi ben Abdülhamid idaresiyle, Abdülhamid idaresinin bazen feci, bazen gülünç bütün eşkal ve tezahüratiyle daha çocukluğumda temasa başlamış bu adamı, bu adamın mahiyet ve zihniyetini çok iyi anlamıştım.

Bu hususta Namık Kemal merhumla aramda, ilerde anlatacağım uzun bir münakaşada cereyan etmişti. Bir zaman oldu ki Namık Kemal, Abdülhamid'in dürüstlüğüne ve samimiyetine, hürriyetperverliğine inanır oldu. Benim tecrübelerim, müşahedatım bu fikre iştirakime mani idi. Ve daima mani olmuş, bütün vukuat ve hadisatta [hadiseler] beni teyit etmiştir.

Bu vukuat ve hadisatın unutulmaması âti için çok faideli olacaktır. Bunların tarih önünde teşrihini [açıklamak] ben milli bir vazife telakki etmekteyim. Bu sebeple söz sırası gelmişken İstanbul, Trabzon, Erzurum, Maraş, Halep, Adana, Zeytun ve saire gibi memleketin birçok noktalarında hemen aynı seneler zarfında cereyan etmiş olan kanlı Ermeni ihtilal hareketine tekrar avdet etmek ve bunları bütün tafsilatıyla arz ve hikaye eylemek üzere Abdülhamid devrinin iyüzünü bütün çirkinliği, iğrençliğiyle gösterecek olan mazbut hatıramı nakletmek isterim

Zaptiye kapısı faciaları

Hatırata başlarken de kısaca arzetmiştim:

Hicretin 1283 [1866] senesinde idi. Geceleri Beyazıt civarında bulunan evimizde ve sabahları Beyazıt Camii'nde müderris Kütahyalı Muhittin Efendi'den ders alırdım. Yusuf Paşazade Nuri Bey sami sıfat ile derslerimize gelirdi. Bu zat Namık Kemal Bey'in dostlarından idi.

Babam Nuri Bey'in pederinin himayesinde İstanbul'da tahsil etmiş, İstanbul'da, Rumeli'de ve ordu müfettişlikleri refakatinde birçok memuriyetlerde bulunmuştu. Yusuf Paşa merhumdan görmüş olduğu iyiliklerin şükran borcunu, benden daha ziyade sevdiği Nuri Bey'e her vesile ile ödemeğe çalışırdı.

Tahsil ve terbiyemize itina olunduğu bu sıralarda bir akşam, gene derste bulunmak üzere geldiğini zannettiğimiz Nuri Bey, büyük bir telâşla babama bir şeyler söyledikten sonra durmadan çıkıp gitti. Babamın yüzü birdenbire değişti; ben bir felâkete uğradığımızı hissetmiş ve olduğum yerde donakalmıştım. Korkumu yüzümden anlayan babam, teessürünü belli etmemek için gülümsemeğe çalışarak:

– Oğlum! Bazı ahbablara davetliyim, hocanla beraber gideceğiz; sen eski derslerini gözden geçir.. dedi ve beni harem dairesine gönderdi. On, on beş dakika sonra da hocamla beraber çıkıp gittiler.

Babam, o gece sabaha karşı dönebildi, bitap ve meftur görünüyordu; fakat kederini bizden saklamak için gülümsemeğe çalışıyordu.

Ertesi gün camie derse gittiğimde hocamı da aynı halde buldum; düşünceli ve endişeli olduğu yüzünden belli idi.

O gün akşam üstü babam ve ertesi gün de hocam, Zaptiye Müdürlüğü tarafından gönderilen sivil memurlar marifetiyle kaldırıp götürüldüler.

Eski zaptiye tevkifanesinde, odalarda hapsedildiklerini o gece haber aldık. Fakat tevkiflerinin sebebini öğrenmek mümkün olmuyordu. Gece yarısından sonra babamın eski dostlarından Asım Bey'in Lâleli civarındaki evine gidip kendisini uyandırdım; başımıza gelen felâketi anlattıktan sonra tevkiflerinin sebebine ait malûmatını sordum: Bu zat adliye rüesasından idi, teessürünü gizlemeğe ve beni teselliye çalışarak:

– Merak etme oğlum! İftiraya uğramışlar; inşallah yakında kurtu-

lurlar. Pederinizden ahabaplarından ve Bâbîâlî ricalinden ve kalemde arkadaşım İzzet Beylerin de bugün hapsolunduklarını işittim; niçin tevkif edildiklerini kimse bilmiyor. Sen yarın babanı görmek için tevkifane müdürlüğüne müracaat et; izin vermezlerse Zaptiye müşürüne istida verirsin.. dedi; teşekkür ettim, eve döndüğüm zaman ortalık ağarmağa başlamıştı.

Taş yürekli mahlûklar

Küçük yaşından beri bana lâlalık eden Ahmet Ağa'yı yanıma alarak tevkifaneye gittim; hapisanenin büyük kapısı daha açılmamıştı. Kapının iki tarafında müsellâh iki zaptiye vardı. Bunlar nöbet bekliyorlarmış; kapının ne zaman açılacağını çekine çekine bu nöbetçilerden sordum; birisi cevap bile vermedi; öbürü.

– Ben bilmem! dedi.

Bunlar ne taş yürekli mahlûklardı ya rabbi?

Kapının önünden çekilip karşıdaki duvara dayandım; bir saatten ziyade ayakta bekledim. Nihayet, büyük kapının içinden geçme küçük bir kapı açıldı. Kollarından sarı şeritten çaprazvari iki anahtar işaretleli bir adam çıktı ve koşarak babı zaptiyeye girdi. O zamana kadar bu şekilde bir üniforma görmemiştim. Lâlama sordum; Ahmet Ağa:

– Bu adam hapishane gardiyanlarındandır; zindanların anahtarları bu gardiyanlardadır, dedi.

Zindan sözü kalbime bir ok gibi battı. O dakikaya kadar zaptedebildiğim metanetimi tamamiyle kaybetmişim; kalbim kopacakmış gibi çarpıyordu; gözlerim karardı, başım döndü, bir külçe halinde yere yuvarlandım. Bayımadım fakat baygın bir halde idim. Zavallı Ahmet Ağa'nın o andaki telâş ve teessürü hiç hatırımdan çıkmaz. Beni yerden kaldırıp mendiliyle gözlerimin yaşını silmeğe ve elbisemi temizlemeğe çalışırken kendi de ağlıyordu.

İşkence yatağı!

O zamana kadar, hapishane ile zindanı ayrı ayrı birer yer ve zindanı canilere mahsus penceresiz, karanlık bir işkence mahalli zannedirdim. Hatta zindanda bulananların zincirlerle bağlandıklarını ve geceleri kırbaçlarla dövülerek uykudan bile mahrum bırakıldıklarını

işitirdim. Kurunu vusta işkencelerini hatırlatan bu hikâyeleri dinlediğim zaman bile müteessir olurken, şimdi dünyada en ziyade sevdiğim babamın zindan azabına nasıl tahammül edebileceğini ve her halde dayanamayıp öleceğini düşünüyordum.

Bir müddet sonra kapı açıldı; hemen kendimi içeriye attım. Burası geniş bir avlu idi. İki tarafında demir kapılı birer oda vardı. Karşıda tevkifhanenin asıl methali olan demir parmaklıklı bir kapının arkasında perişan kıyafetli, yırtık ve pis elbiseli, fesli ve keçe külâhlı adamlar dolaşıyordu. Kavga eder gibi bağıra çağıra konuşan, yekdiğere küfür savuran bu adamlar mahpuslardı. Ara sıra gardiyanların yüksek sesle:

– Tulumbacı Muhsin!

– Yankesici Nikola!

– Parmaksız Haçik!.. diye bunlardan bazılarını çağırdıkları iştiliyordu.

Bunlardan bazıları uğradıkları hapis belâsından hiç müteessir görünmüyorlar, hatta neş'eli şarkılar, destanlar bile söylüyorlardı.

Müdür henüz gelmemişti; bir mevkufu görmeğe gelen bir adam:

– Başgardiyardan da izin alınabilir dedi.

Gardiyan başının odasına gittim; odasının içinde kırk, kırk beş yaşlarında, iri yapılı, pos bıyıklı, iri gözlü, cellât yüzlü esmer bir adam iskemlede oturmuş, karşısında kendisine benzeyen biriyle görüşüyordu; beni görünce kaşlarını çatarak sert bir sesle:

– Ne istiyorsun çocuk? dedi.

Bende cevaba kudret kalmamıştı; Lalam:

– Bey babasını görmeğe geldi; sizden izin istiyor. Babası hocasıyla beraber dün gece hapsedildiler, dedi.

O cehennem yüzlü herif, hain hain yüzüme bakarak:

– Hoca ile sekiz kâtip kıyafetli adam mahpusturlar; kimse ile görüşemezler dedikten sonra, yanındaki gardiyana:

– O mahpuslar hususi odalarda değil mi? diye sordu.

Evet cevabını aldıktan sonra

– Göremezsin, göremezsin; beyhude bekleme, git! dedi.

Baş gardiyana yaklaştım:

– Ağa hazretleri! Merhamet ediniz; babam birkaç dakika olsun bana gösteriniz diye yalvardım; bu sözlerime aldırış eden olmadı ve kapı yüzüme doğru kapatıldı.

Ömrümde görmediğim bu fena ve kaba muameleden çok mustarip olduğumu anlayan lalam, beni teselliye çalıştı ve zaptiye müşürüne müracaat etmemi tavsiye eyledi.

* * *

Oradan meysusen ayrıldım; Lalamla beraber babı zaptiyeye doğru gittik; eski zaptiye'nin merdiveni arkasında arzuhalcılar bulunurdu; bunlardan birisine müracaat ettim; derdimi anlattım; arzuhalcı yazdı; istidayı alıp zaptiye müşürünün odasına doğru yürüdüm; kapının yanında yaverler vardı; bunlara müşür Paşayı göreceğim, istida vereceğim dedim; yaver:

– İçeriye girilemez; istidayı bize verirsin; biz takdim ederiz dediler.

– Vakit dardır; lütfen çabuk veriniz diye rica ettim; yaver arzuhalimi yanındaki sandalyanın üzerine koydu ve arkadaşıyla görüşmeğe başladı.

– Fena bir muameleye uğramamak için ricamı tekrarladım, yarım saat kadar orada ayakta bekledim; yaver hiç oralarda bile değildi. Birkaç kere göz göze geldiğimiz halde istifini bozamıyordu. Sabrım tükeni yavere yaklaştım:

– Vakit geçiyor, arzuhalimi takdim etmeyeceksiniz iade ediniz de kendim vereyim Beyefendi, dedim.

Bu sözlerime hiddet eden yaver, sandalye üzerinden arzuhalimi alarak yüzüme fırlattı. Karşı gelecek vaziyette değildim; hiçbir şey söylemeden istidayı yerden aldım ve zaptiye müşürünün odasına girmek istedim; buna da mâni oldu.

Kalpsiz bir adam!

Bu kaba, bu kalpsiz adamı insafa getirmek mümkün değildi. Oradan çekildim; Müşür geçerken arzuhalimi vermek üzere sofada beklemeye başladım.

Akşam olmuştu; Müşür'ün dairesi önünde bir telâş, bir kıpırdama eseri göründü; yaverler, ağalar, odacılar birbirlerine giriyordu. Bu sırada kapının perdesi açıldı ve Müşür odasından çıktı. Babamı kurtarmak için son ümidim Müşür'de idi; kendisine doğru ilerledim; o ara-

da yaverin birisi koşup arzuhalimi almak istedi; vermedim; Müşür arzuhalimi bizzat elimden aldı, fakat hiç okumadan ve birşey söylemeden yavere verip yürüdü.

Bütün ümitlerim boşa gitmişti; şaşkın bir halde Müşürün arkasından baka kaldım.

Zaptiye dairesinin hademesinden, gardiyanından, neferinden, yaverlerinden Müşürüne varıncaya kadar çirkin ve kaba muameleler, bende büyük bir nefret uyandırmıştı; birçok zaman sonra kabul etmek mecburiyetinde kaldığım Zaptiye Nâzırlığı'nda da, daha sonra da ve hatta hâlâ da bu nefret hisleri kalbimden silinmedi.

Ertesi gün gene tevkifhaneye gittim gardiyan başıyı gördüm; babamı sordum ve behemehal kendisini göreceğini söyledim; gardiyanbaşı her zamanki kaba ve sert tavrıyla:

– Baban polistedir; oradan çıkmadıkça kendisini göremezsin! dedi ve odasına girdi.

Polis kelimesini birinci defa işitiyordum; o tarihte esasen bizde polis teşkilâtı yapılmamıştı; bunun manasını bir gardiyana sordum ve öğrendim; polis küçük bir oda imiş; oraya ihtilâttan menedilen mevkıflar hapsedilir ve kimse ile görüşülmezmiş. Bunu anladıktan sonra artık tevkifhane kapısında daha ziyade beklemekte bir fayda yoktu; babı zaptiyede kendim Zaptiye Müşürü'nü beklemeye başladım. Aradan iki saat kadar geçti, Müşür'den eser yok; nihayet alt katta bir boru sadası işidildi; ortalık karıştı: Birçok adamlar ellerinde arzuhalleriyle Müşür'ü karşılamağa hazırlanıyorlardı; Müşür azametli adımlar ve tavırlarla merdivenden çıktı dairesine girerken sofada biriken halkın uzattığı arzuhalları yaveri topluyordu. Kalabalık dağıldıktan sonra, bir gün evvel arzuhalimi Müşür'ün elinden alan yavere yaklaştım ve istidadımın neticesini sordum.

– Arzuhalların cevaplarını evrak müdürü verir, oraya müracaat et, dedi.

Devriâlem seyahatine çıkan arzuhal!

Araya araya evrak kalemini buldum ve istidadımı sordum. “Arzuhalin iki saat evvel istintak dairesine gönderildi; oradan sor” dediler.

Hemen oraya koştum; odaya girdim; otuz beş, kırk yaşlarında, siyah sakallı, genç simalı bir zat oturuyordu. Arzuhalimin neticesini

öğrenmek üzere söylemek istediğim birkaç sözü henüz bitirmeden, bilâhare baş mustantik Arif Bey olduğunu öğrendiğim bu zat büyük bir nezaketle:

– Maksudınızı anladım yavrum; oturunuz oğlum diyerek bir sandalye gösterdi.

Çöllerde susuzluktan bunalarak ölüm derkesine düşmüş bir bedbahta serin ve yeşil bir vahanın, billûrî şırıltılarla akan bir menbain vereceği ümit, kuvvet ve neş'e ise ben de o kadar haz duydum ve fartı tehassüsten gözlerim yaşardı. Babı zaptiyede iki günden beri uğradığım kaba muamelelere karşı bu insanî ve medenî hareketten tahayyürde kalmıştım; teşekkür ederek oturdum.

Aradan yirmi dakika bile geçmeden, babam üç zaptiyenin muhafazası altında getirildi. Müstantik, zaptiyelere dışarıda beklemelerini emretti. Babamı hayırhah bir çehre ile karşıladı ve oturması için yanındaki sandalyeyi gösterdi. Benim üzüldüğümü, sıkıldığımı anlattıktan sonra:

– Hamdolsun endişe edilecek birşey kalmamıştır; inşaallah yakında kurtulacaksınız, dedi.

Babamın fesinde püskül yoktu; bu halin ve bir evvel evden giden yemeğin geri gönderilmesinin sebeplerini sordum; babam acı acı güldü ve müstantiğe:

– Çocuğun suallerine cevap verebilir miyim? diye sordu.

Müstantik:

– Hay hay! Odada bizden başka kimse yok söyleyebilirsiniz, diyince babam anlattı:

– Püskülün çıkarılması tahkir içindir. Vakıa intihar ihtimaline karşı ihtiyati bir tedbir olmak üzere püskülün, sarığın alındığı söyleniyorsa da biz buna ihtimal vermiyoruz. Vatana hizmet ihanet addolunduğu bu zamanda bizim gibilerin vücudunu ortadan kaldırmak, esasen memleketin başında bulunanların en büyük emelidir.

Yere dökülen yemekler

Gönderdiğiniz yemeği de niçin iade ettim biliyor musunuz? Bu yemek, tevkifanede yere boşaltıldıktan sonra toprakla karışık bir hal-

de tekrar sefertasına konulmuş; sefertasını getiren gardiyandan bunun sebebini sordum; yemeklerin altında gizli bir mektup yerleştirilmiş olmak ihtimaline karşı, sefertasından boşaltılıp muayene olunduktan sonra tekrar sefertalarına konuluyormuş. Artık bunun yenecek yeri kalır mı? Tabii geri gönderdim. Sen bana arasıra görün, kâfidir oğlum.

Bir hafta zarfında, ikişer gün fasıla ile, üç defa daha babamla müstantik odasında görüştüm.

Recebi Şerif kandili geçti, daha birçok günler geçti, babam hâlâ mevkufu; müstantik beni aldatmış mıydı? Halbuki bana yalan söylemeğe ne mecburiyeti vardı?

Babamın kurtulmasından artık tamamiye ümidi kesmiştim; maafih birkaç gün sonra müstantik bana, istediğin zaman babanı görebilirsin, hapisane müdiriyetine emir verildi dedi.

Bu hayıra delâlet eden bir hâdise, bir müjde demektir. Bundan çok memnun oldum ve her sabah babamı ziyarete gider ondan sonra da mektebime dönerdim.

Bir akşam eve döndüğümde Nuri Bey'in hemşiresi Fatma Hanım'ı bizde buldum; bu hanım göz hastalıkları mütehasısı doktor Esat Paşa'nın annesidir. Biraderinin Namık Kemal Bey'le Avrupa'ya firarını ve babamın tevkif edilmesinin sebebini telâşla anlatıyordu. Diyordu ki:

“Yeni Osmanlılara Cemiyeti'nin* mevcudiyetini hükûmet haber almış; azasının hapisleri için Sadrazam Âli Paşa emir vermiş. Bunu haber alan biraderi Nuri Bey, beraber kaçmaları için babama da söylemiş; fakat babam henüz küçük olan çocuklarını düşünerek hapis cezasını firara tercih etmiş. Bâbîâli ve sair dairelerin büyük memurlarından bir çok zat o gizli cemiyetin azasından olmak üzere tevkif edilmişler. Bunlardan kapı kethüdası Azmi, hariciye teşrifatçısı Nuri ve İzzet, Babı Seraskeri mektubî kalemi mümeyyizi Sait Beylerle Aksa-

* Osmanlı devlet düzenini değiştirmek ve reform yapmak için mücadele eden ilk defa hücre usulü ile örgütlenerek eyleme geçen kuruluştur. 1867'de Sultan Abdülaziz ve Sadrazamı Ali Paşa'yı, Meşrutiyete mecbur etmek harekete geçirmişlerdir. Kurucuları Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi, Agâh Efendi, Ebuzziya Tevfik gibi isim yapmış kişilerdir. Örgüt kısa zamanda genişlemiş devrin önemli kişilerini de içine almıştır. Son eylem gününden önce ihbar üzerine tutuklanmışlar ve müebbet hapse mahkum olmuşlardır. Avrupa'ya kaçabilenler ise mücadeleyi yayın yoluyla oradan sürdürmüşlerdir.

mevkuf: tutuklu

raylı Şeyh Hasan Efendi, hocam Kütahyalı Muhittin Efendi bir günde yakalanarak hapsolunmuşlar. Bunları haber veren gene bu cemiyetin azasından Suphi Paşazade Ayetullah Bey imiş; Ayetullah Bey'in böyle bir harekette bulunabileceğine kendisini bilenler ihtimal vermiyormuş. Bu bir iftira olmak muhtemel imiş.

Bu sözleri büyük bir dikkatle dinlenmiştim; şu halde Nuri Beyin bize son defa olarak geldiği gece telâşla babama birkaç söz söyledikten sonra durmadan gitmesi ve sonra da babamın hocamla birlikte evden çıkıp sabaha karşı dönmeleri cemiyetlerinin hükûmetçe duyulmuş olmasından ve bu firar hâdisesiyle alâkadar bulunmasından ileri geliyormuş.

Arzuhali ben verecektim

Birkaç gün sonra bütün siyasî mevkıfların haremeleri bizde toplanmışlardı. Sadriazam Âli Paşa'ya bir arzuhal vermek üzere küçük çocuklarını birlikte alarak Bâbîâli'ye gitmeğe karar verdiler. Çocukların en büyük ben olduğum için arzuhalin takdimine memur edildim.

Sadriazama [Âli Paşa] yazılacak arzuhali kaleme almak her kâtibin kârı değilmiş; Sultan Beyazıt medresesi kapısı civarında köhne barakalarda oturan yazıcılardan Tevfik Efendi'nin kaleminden kan damarlar ve yazdığı arzuhaller tesir edermiş.

İstida Tevfik Efendi'ye yazdırıldı; hanımların birer birer mühürleri basıldı; ertesi günü Bâbîâli'ye gidildi; Sadriazam Âli Paşa arabasından binek taşına çıkar çıkmaz, istidayı ben kendisine verdim; gerek bu arzuhalin, gerek birer hafta fasıla ile verilen diğer birçok istidaların tesiri görülmedi.

Yetmiş bir gün mevkufiyetten sonra, babam Azmi, Nuri Beylerle Şeyh Hasan Efendi Kıbrıs'a, hocamla Sait Bey ve sair rüfekası, Rodos'a, muhakeme edilmeden nefyolundular.

Kıbrıs'taki hayatımız

Muhasebeci beyin Tevfik Bey namındaki büyük oğlu Yeni Osmanlılar'dan olan menfilerin cemiyeti hususiyetlerine arasına iştirak ededi. Avrupa'dan ecnebi postaları vasıtasıyla gelen "Hürriyet" gazetele-

rini okur ve münderecatını gizlice bize anlatırdı. Tevfik Bey'in Reşit ve Ali isminde iki kardeşi vardı; derslere bunlarla çalışır, öğleden sonra da (Mutasarrıflık tahrirat kalemi)ne mülâzemet ederdik.

Kıbrıs'a geleli iki seneyi geçmişti; yaşım biraz ilerlemiş, tahsilim, görgüm de artmıştı; Hanyayı, Konyayı tefrik edebileceğime hükmeden pederim "Hürriyet" gazetelerini okumama müsaade etti. O tarihte Ziya Bey'in -Ziya Paşa- veraset, terkip ve tercii ben, zafername şerhi risalelerinden yüzer nüsha birer müddet fasıla ile cemiyetimize gönderildi. Bunlardan birer nüsha da bana hediye edildi. Mal bulmuş mağribiye döndüm. Bütün vakitlerimi bunları okumağa hasrettim. Bu tatlı meşguliyetlerle gurbet ve menfa acılarını unutmaya çalıştığımız sıralarda (Yeni Osmanlılar) cemiyetinin en samimî ve fedakâr erkânında Şeyh Hasan Efendi kısa bir hastalıktan sonra hayata veda etti; bu büyük vatanperverin vefatından yalnız dostları değil bütün Lefkoşe ahalisi de müteessir oldu. Dükkânlar kapatıldı, büyük, küçük, zengin, fakir herkes cenaze namazına koşuyordu.

Abdülhamid'e ve idaresine ademi itimat ve muhabbetin, hakikat ve hamiyete sadakat ve merbutiyetin bundan daha samimi bir nişanesi olur mu?

Yazık ki milletin mukadderatiyle oynayan zamane ricali devletinde bu kabil umumî hissiyat tezahürlerinden mütenebbih olmak liyakat ve feraseti görülmemiştir. Bu hürriyet şehidinin cenazesi halkın gözyaşları arasında Lefkoşe kabristanına defnedildi.

Menfilerin dirilerine ve ölülerine karşı Kıbrıslıların gösterdiği alâka ve insaniyeti ömrüm oldukça unutmayacağım.

Bir müddet sonra Sadriazam [Âli] Paşa ölmüş, yerine Mahmut Nedim Paşa geçmişti; yeni Sadriazam, akrabasından ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti azasından meşhur sağır Ahmet Bey'i kurtarmak için, cemiyetin menfalarda ve firarda bulunan bütün azası hakkında affı umumî istihsal etti.

Bir hastalıktan veya bir ıstıraptan kurtulmuş olmanın vereceği zevk ve neş'eyi anlamak için o felâketlerle mükedder olmak icap eder. Aman, ne sevinç idi o?

1288 [1871] senesi ramazanının haftasında Lefkoşe'nin süvari ve

mülâzemet: devamlı gidip gelme, staj / **fasıla:** ara / **menfa:** sürgün / **merbutiyet:** bağlılık / **ademi itimat:** güvensizlik / **mütenebbih:** uyanmak / **menfiler:** sürgünler / **affı umumi:** genel af / **istihsal etmek:** çıkarmak / **teşyi:** uğurlama

piyade binlerce teşyicilerinden mürekkep bir alay ile kasabadan çıktı, dört buçuk saat mesafedeki Katırcı köyünde geceyi geçirdik; ertesi günü Tuzla iskelesine vardık; bütün memleket bizi büyük bir samiyetle karşıladı.

Kıbrıs'ta menfilerin hayatı

Hicretin 1284 [1867] senesinde rüştiye mektebinden şahadetname aldım; yedi ay kadar da harbiye idadisine devam ettim; o sırada, babam bizi istedi; ailece kalkıp Kıbrıs adasına gittik. Kıbrıs'a azimetimiz 1285 [1868] senesi nihayetlerine tesadüf eder.

Livanın merkezi olan Lefkoşe kasabasında üç sene kaldık; orada ulûmu âliye ile beraber Fransızca'ya çalışıyordum.

Kıbrıs mutasarrıflığında Kürt Sait Paşa bulunuyordu; Sait Paşa tab'an nazik bir adamdı; fakat ne babama, ne de diğer menfilere asla yüz göstermez, tesadüfî mülâkatlardan bile çekindiğini gizlemezdi. Tabîdir ki bunu hem mevkiini muhafaza etmek, hem Sadriazam Âli Paşa'ya cemile olmak için yapıyordu.

Mutasarrıf [Sait] Paşa, ikametgâhından hükûmet dairesine giderken dört müsellâh zaptiye mülâziminden başka yatağan ve karabinalarla mücehhez dört Arnavut'ta önden gider ve liva erkânından birçok zevata kendisini takip ederdi.

Bu debdebeci mutasarrıftan sonra liva erkânının en mühimmi olan muhasebeci ise gayet mütevazi, gösterişi sevmez, hamiyetli bir zattı. Menfilere elden gelen iyiliği yapar, evlerine giderek hatırlarını sorar ve hatta sık sık ziyafetler ve eğlenceler tertip ederek onların kederlerini unutturmağa çalışırdı.

Her şeyden ziyade eski eserlerin mütaleasından hoşlanan babamı bir gece bile boş bırakmaz, kendi kütüphanesinde bulduğu veya dostlarına buldurduğu eserlerle iştigal ederdi.

Her aile bir eve misafir edildi; oraya vusulümüzün ikinci günü zaptiye müşiri Hüsnü Paşa'nın, rütbesi refolunarak, Hüsnü Efendi namıyla menfiyyen geldiğini ve iskeleye çıkınca başına bir mevlevi külâhı giyerek Tuzla camiine gittiğini işittik.

menfi: sürgün / **ulûmu âliye:** yüksek ilimler / **tab'an:** huy olarak / **mücehhez:** donatılmış / **liva:** bayrak, tören / **vusul:** varma, ulaşma / **müsellâh:** silahlı / **refolunarak:** kaldırma, geri alma / **menfiyyen:** sürgün olarak

Adaleti ilâhiye

Misafir olduğumuz evin sahibi babama:

– Adaleti ilâhiye yerini buldu! dedi ve babama Hüsnü Paşa ile görüşmesini teklif etti.

Sabık zaptiye müşürünü mahçup ve müşkül bir mevkide bırakmamak için babam bu teklifi kabul etmedi.

Ertesi günü Tuzla'nın çok misafirperver ve hamiyetli ahalisiyle veda ederek açıkta demirli bulunan (Nemse) vapuruna gittik; akşama doğru vapur hareket etti. Ramazanın on beşinci günü İstanbul'a vardık. Bir müddet sonra Namık Kemal, Ziya ve Reşat Beylerle diğer arkadaşları Avrupa'dan İstanbul'a döndüler.

Mahreci Aklâm mektebi

Nuri Bey Avrupa'dan geldikten sonra Hürriyet gazetelerinin bir koleksiyonunu cilt olarak bana hediye etti; aynı zamanda Monteskiyo'nun 'Ruhül Akvam'ından ders vermeğe ve Paris'te hikmeti hukuka dair almış olduğu notları takrir etmeğe başladı; bu dersler benim malûmatımı epeyce tevsî ediyorlardı. İstanbul'a avdetimiz bir ay olmuştu. Babamın tavsiyesile mahreci aklâm namındaki mektebe girdim.

Memleketimize çok büyük adamlar yetiştirmiş olan bu mektepten ve muallimlerden burada biraz bahsetmek isterim.

O zaman bu mektep Süleymaniye Camii civarında Dökmeciler'e giden cadde üzerinde idi. Bir müddet sonra Sultan Mahmut türbesi karşısındaki binaya nakledildi; burası Darülfünun olmak üzere tesis edilmişti. Sonradan Maarif Nezareti'ne tahsis olundu.

Mahreci aklâm mektebinde riyazî ve tabîî ilimlerden ziyade lisan ve edebiyat derslerine ehemmiyet verilirdi; ders programını kabartan Arabî ve Türkî edebiyatıyla Fransızca idi.

Arap edebiyatı muallimi meşhur hoca Şakir Efendi, ilmen muktedir olduğu kadar fikren de münevver idi.

Bir gün sınıf arkadaşlarımızdan Şemsettin Efendi, hoca Şakir Efendi'nin dersine bir çeyrek geç geldi. Hoca niçin geç geldiğini sordu; çok sofı olan Şemsettin Efendi namaz kıldığını söyledi. Hocanın yüzü hiddet ve asabiyetle değişti, kızardı:

– Efendi! Namaz, feraizi diniyedendir; dersten evvel de, sonra da kılınabilir, yahut başka bir gün kaza edilebilir; biz şimdi dünyada bu-

lunuyoruz; ders dünyevî bir vazifedir ki ahirete müteallik işlerden akdem ve ehemdir. Bir kere daha bu haliniz tekerrür ederse sizi dersime kabul etmekte mazurum.

Hoca ders programının vakitlerine müfrit addedilecek bir dikkat ve itina ile riayet ederdi. Tam vaktinde gelir, vaktinde giderdi.

Mükemmel bir hoca

Cuma günleri, tüfeğini alarak ava çıkardı. Hava bozuk olursa, evinde oturur tercümelerle iştigal ederdi; Fransızca bildiğinden La Martin veya Hugo'nun şiirleri arasından beğendiklerini Arapça'ya tercüme eder veyahut Arabî eserleri arasından bazılarını Fransızca'ya çevirirdi. Her kış iki defayı geçmemek üzere Beyoğlu'nda Fransız tiyatrosuna giderdi; tiyatroya gideceği zaman sarığını başından çıkarır, kuşak gibi beline sarardı.

Tarih hocamız Hilmi Efendi de derslerinde muhakemeli izahatla bizi çok tenvir ediyordu; bu zat infisal etti, yerine vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey [1853-1925] tayin edildi; Abdurrahman Şeref Bey derslerini sefelinin tedrisatından daha faideli bir surete izah ve teşrih ediyordu, lâkin muhtelif hükûmet şekillerine müteallik tarihî muhakemelere girişmekten çekiniyordu.

Mektep arkadaşlarımızdan ileri gelenleri, sabık meb'usan reisi Ahmet Rıza [1859-26 şubat 1930], esbak Paris sefiri Salih Münir [1839-1939], esbak Viyana sefiri Mahmut Nedim esbak teşrifatı umumiye nâzırı Galip, esbak Selânik valisi anış ve Şurayı Devlet başkâtibi Fuat Beylerdi. Bu arkadaşlar arasında bana en çok samimiyet gösteren Ahmet Rıza Bey'di [1859-26 şubat 1930]. En gizli düşüncelerini bile benden saklamazdı. Kendisine arasıra Namık Kemal'in eserlerinden hediye ederdim, hayran olurdu. Bana her zaman:

– Tahsilimi bitirdikten sonra Avrupa'ya gideceğim; orada ben de Namık Kemal gibi neşriyatla uğraşacağım; vatanımı esaret ve cehaletten kurtarmağa çalışacağım; dünyada bundan başka emelim yoktur, derdi.

Namık Kemal Bey ile münasebetim

Bu suretle mahreci aklâm mektebinden zihnim, fikrim açılmış ol-

akdem: önce / **ehem:** önemli / **müfrit:** aşırı / **selef:** kendinden önceki / **tenvir etme:** aydınlatma / **infisal:** ayrılma /

duğu halde şehadetname alarak çıktım; 1291 [1874]'de Hariciye Nezareti tahrirâtı ecnebiye kalemine memur edildim. O vakit Hariciye Nezareti'nde Saffet Paşa, Hariciye Kâtipliğinde de müze müdürlüğünde vefat etmiş olan Hamdi Bey bulunuyordu. Sabık Paris sefiri Numan Paşa da o vakit kalemin serhafiyesi idi.

Bu kaleme ancak dört ay kadar devam edebildim; o sene bizim mahreci aklâm mektebiyle Galatasaraydan aliyyülâlâ [pekiyi] derecede şehadetname almış olanlardan on iki efendi Paris'e hukuk ve riya-ziye tahsiline gönderilecekti; bunların içinde ben de vardım.

Namık Kemal, Kıbrıs'ta Magusa kalesinde menfi idi; bir mektupla mütaleasını sordum ve Avrupa'ya gitmemi tensip ediyorsa orada tanıdıklarından bazılarına beni tavsiye etmesini kendisinden rica ettim.

Kemal Bey yazdığı cevapta:

“Kendi kanununu medenimizin hakkile tahsilinden evvel Avrupa hukukunu öğrenmekte bir faide görmediğini, maamafih Paris'in bir tarafından girip diğer tarafından çıkmakta bile istifade elde edebileceğini” bildiriyordu. Paris'te, Türk talebesi nâzırı sıfatıyla bulunan Hüsnü Bey'e de tavsiye edilmekliğim için bunun samimi dostlarından Haşim Paşa zâdelere bir mektup göndermişti.

Paris'e gitmezden yirmi beş gün evvel Kıbrıs'tan Kemal Bey'in (Tahrîbi Harabat) unvanlı eseri gelmişti. Kemal'in el yazısını ve imzasını taşıyan bu kabil hediyeleriyle çok gurur ve iftihar hissederdim. Ziya Paşa'nın Harabat'ını tenkiden yazılmış olan bu eserin bir kopyasını çıkararak o vakit henüz Ziya Bey olan Harabat sahibine takdim ettim.

Harabat ve Tahrîbi Harabat

O vakit Ziya Bey Beşiktaş'ta, Yıldız caddesinde oturuyordu; eserin birkaç sahifesini okudu, mevzuunu anladıktan sonra; lâkaydane bir tavırla:

– Anlaşılan Kemal Bey bize darılmış, infialini bu suretle anlatmak istiyor; Kemal Beyin bu hiddet ve şiddetine sebep Harabat'ta kendi eserlerinden ve şahsından bahsetmemekliğim olacak; halbuki bunda haksızdır. Harabat yalnız şiiirleri ve şairleri mevzuu bahisetti; münev-

ver eserleri kaale almadı. Kemal Bey'in şiirlerini görmek bize müyes-ser olmadı, yalnız bir kıt'asını buldum, o da Harabat'ta dercedildi. Em-salsız bir kâtip olduğu malûm; fakat şairliğini bilmiyordum; şiirleri varsa kendisi bana gösterilmedi!.. dedi.

Ziya Bey'in, Namık Kemal'in şiirlerini görmemiş olmasına ihtimal verilir mi? Edebiyatçıların ve edebiyat heveslilerinin cümlesince ma-lûm olduğu gibi, Namık Kemal'in hiç olmazsa en meşhur şiirlerini Zi-ya Bey'in de görmüş olacağı şüphesizdir.

Ziya Bey, Tahribi Harabat'ın ihtiva ettiği şiddetli tenkit ve hücum-ları hazmetmiş gibi görünmeğe çalışıyorlarsa da tesirini gizlemiyor-du. Bu tesirin sevkiyledir ki bana:

– Paris'e gidiyorsunuz; her şeyden ziyade Fransız edebiyatına ça-lışmanızı tavsiye ederim; lisanımızı fevkalâde denilecek derecede parlak yazmak ve herkese beğendirmek için yegâne çare Fransız ede-biyatının hakkiyle tettebbü ve hazmidir. Kemal Bey'in okuyup beğen-diğiniz güzel eserleri hep Fransa ediplerinin eserlerinden iktibas edil-miş, daha doğrusu harfiyen tercüme olunmuştur. Namık Kemal Bey iyi bir mütercimdir, dedi.

Ziya Bey'den müsaade alarak ayrıldım; on iki gün sonra, Namık Kemal şiir ve nâzımdaki kudretini ispat için (49) beyitten ibaret meş-hur sakinamesini gönderdi.

Halbuki Namık Kemal, Tahribi Harabat'ında, Ziya Bey'e, gençliğe muzir hakikî ve hayatî edebiyata münafi meyhanegazel ve kasideleri-yle harabatı doldurmuş olduğundan hücum ederken şimdi hem de hasmının eline teslim edilmek üzere koskocaman bir meyhane kasi-desi yazıp göndermesini hiç tasvip etmemiştim. Kasideyi Ziya Bey'e verdim; meftun ve hayran kaldı ve benim korktuğum itirazları der-meyan etmedi.

Paris seyahati

Ziya Bey'e veda ettim; üç gün sonra İstanbul'dan hareket ettik ve haftasında Paris'e vardık.

Ne yazık ki, kısa bir zaman sonra başlayan Hersek, Karadağ ve Sırp isyanları sebeble harbe girmek ihtimalleri baş gösterdiğinden hepimiz İstanbul'a dönmeğe mecbur edildik. İhtiyar olan pederim,

dercetmek: arasına sıkıştırmak / **tettebbü:** inceleme / **muzir:** zararlı / **münafi:** aykırı / **dermeyan etme:** öne sürme /

gördüğü felâketler yüzünden çalışamayacak derecede vücuttan düşmüş ve tekaüde çekilmişti.

Aldığı cüz'î tekaüdiye ile zaruri masraflarını temin etmesi mümkün değildi. Benim çalışmam, destek olmam icap ediyordu; bu itibarla dört yüz elli kuruş maaşla Nafia Nezareti tercüme odasında bir memuriyeti kabul ettim.

O sıralarda Topkapı civarında bir hukuk dershanesi açılmıştı; bu raya da devamla başladım.

Magosa kalesinde menfi bulunan Namık Kemal Bey'den hemen her on beş günde bir mufassal mektup alırdım; Hersek, Karadağ, Sırp ve Bulgar hareketlerine karşı Bismark'ın, Kont Andraşin'in, Prens Korçakof'un mütehalif siyasî nazariyelerine ait düşüncelerini üşenmeyecek yazardı. Mütalealarının neticesi olmak üzere de: "Bismark hayatta oldukça, politikanın görünüşü itibariyle neticelerini, riyazî bir kat'iyet ve mutlakiyetle keşf ve tayin etmek mümkün olamaz." derdi.

Matbuata intisabım

Resmi hizmetlerden son derece nefret ediyordum; esasen memuriyetten aldığım maaşta yetişmiyordu. Nafia mütercimliğinden istifade ederek (Hulâsai Efkâr) gazetesini neşre başladım.

Hemen her gün zabıta aleyhine bir fıkra yazarak babamın mevkufiyetinde uğradığı fena muamelelerin bende bıraktığı teessürlerin öcünü almak istiyordum. Sultan Murad'ın tahta cülûsundan sonra memlekette bir parça hürriyet ve serbesti havası eser olmuştu; bundan bilistifade (Yeni Osmanlılar Cemiyeti)'nin tarihçesini, müessislerini ilân ve şahsî menfaatleri yüzünden cemiyetin azalarını Âli Paşa'ya jurnal etmiş olanların isimlerini teşhir ettim. Cemiyetin teşekkülündeki gayenin meşrutiyeti idareyi istihsal etmek olduğunu yazdım ve "yeni padişahın himmetiyle bu maksat temin edilecektir, bundan eminim" dedim. Maamafih asırlardan beri devam eden ve milletin bütün kuvvetlerini, bünyesini kemiren keyfi idare hüküm sürerse artık devletin istikbalinden tamamen ümidi kesmek lâzım geleceğini de ilâve ettim.

Bu makaleler halkımız üzerinde çok iyi tesir bırakıyordu. Fakat Sarayca, hatta vükelâdan meşrutiyet taraftarı olanlarca mevsimsiz

addolunan bu yazılar hoşla gitmedi. Garibi şu ki: Affı umumî sebebiyle Rodos, Akkâ ve Kıbrıs menfalarından dönenlerden Hakkı Efendi bir gün Namık Kemal ve Nuri beylerin de hazır bulunduğu bir mecliste o makalelerden dolayı beni şiddetle muahaze etti. Hiddet ve asabiyetle şöyle söylüyordu:

– Bu makaleleri Akka'dan avdetim esnasında İzmir'de okudum; bu yazılar Sarayda ve Bâbîâli'de fena bir tesir bırakacak, biz de İstanbul'u göremeden tekrar menfalarımıza döneceğiz diye kaç gün üzüldüm bittim.

Namık Kemal mahcubiyetimi izale için:

– Sen bu kadar evham ile bir gün çıldırırsın; biraz metin ol bakalım! Hakkı ve hükûmeti meşrutiyeti idare tarafına meylettirmek için Nâzım, zamanın müsaadesinden istifade etti ve millî, ahlakî vazifesini yaptı; ben kendisini tebrik ve takdire lâıyk görürüm, dedi.

Sultan Hamit tahta çıkınca

Nuri Bey'in esasen bana çok büyük bir muhabbet ve teveccühü vardı; Namık Kemal'in mütaleasını o da teyit etti ve Hakkı Bey'i susturdu. Bir müddet sonra Sultan Murad'ın malûm olan ârizai dimağıyesi üzerine Sultan Hamit tahta çıktı.

Namık Kemal, yeni padişahın cülûsundan on iki gün sonra beni, Vefa yokuşu karşısındaki hanelerine davet etti, gittim; Abdülhak Hamit [1852-1937] Bey de orada idi. Namık Kemal bana dedi ki:

– (İstikbal) gazetesine Ali Şefkati daima yazı vermiyecekmış; gazetenin sahibi kasap Teodor Efendi [1835-1905], bir muharrir arıyor; gazetenin yazı işlerini deruhte edersen memnun olurum. Ben de arasıra makale gönderirim ve sana yardım ederim.

Namık Kemal'e çok derin bir hürmet ve muhabbetim vardı; hemen muvafakat cevabı verdim; çok memnun oldu; beni ve Magusa'da bulunduğu zaman bütün menfileri kurtarmak için (Levant Herald) gazetesinde birçok makaleler neşretmiş olan eniştem Münir Bey'i Beyoğlu'nda İngiliz otelinde yemeğe davet etti.

Yemekten sonra, Abdülaziz'in hal'inde Süleyman Paşa'ya en çok yardım edenlerden ve kıymetli erkânı harp zabitlerinden Bedri Bey ve ondan sonra da Namık Kemal'in Avrupa arkadaşlarından Mısırlı bir genç geldi. Yeni hükümdarın meşrutiyeti ciddiyet ve samimiyetle ka-

bul edip etmeyeceği mes'elesi üzerinde gece yarısına kadar mübaha-se ve münakaşa yürütüldü.

Namık Kemal ve Abdülhamid

Namık Kemal:

– Abdülhamit meşrutiyeti sever bir Padişah'tır; buna Mithat Paşa kadar ben de kaniim. Yalnız Rus propagandasının ulema ismini verdiğimiz müteassıp güruhu meşrutiyet aleyhine tahrik etmesinden korkuyorum; diyordu.

Abdülhamit hakkındaki düşüncesinin ne kadar yanlış olduğunu Namık Kemal kısa bir müddet zarfında, pek acı bir surette anlayacaktı! Gece yarısından sonra evlerimize döndük; ertesi sabah (İstikbal) matbaasına devama başladım. Nuri Bey, Mabeyn üçüncü kâtipliğine tayin edilmişti. Bu tevcih, Padişahın hürriyet, ve meşrutiyet taraftarı olduğu zannını verdi ve halk arasında iyi bir tesir bıraktı. O sırada, Kanunu Esasi'nin [1876] Padişahça kabulü emri vaki derecesine gelmiş, taraf taraf kanun lâyihaları tanzimine başlanmıştı.

Artık bu meselelerin gazetelerde bahsedilmesinde bir mahzur görmedim ve bu meseleleri makale ile izah ederek işin bir an evvel neticelendirilmesi lüzumunu, milletin sabırsızlığını bildirdim.

Saray telâs içinde

Makalem sarayda asabiyet tevlit etti: Bu mesele hakkında efima-bait gazetelerde hiçbir şey yazılmaması lüzumu resmen ve fakat şifahen emir ve tebliğ edildi. Biz de İstikbal gazetesini eskisi gibi kroniklerle ve sarayca muzır addedilmeyecek bazı tercümelerle doldurmağa başladık.

O vakit İttihat gazetesi Ahmet Mithat Efendi'nin [1844-1912] hemşirezadesi Cevdet Bey'in imtiyaz ve idaresinde bulunuyordu. Gazetenin muharrirliğini kabul etmekliğim için Cevdet Bey [1822-1895] Namık Kemal'e müracaat etmiş; Namık Kemal'in tavassut ve muvafakati üzerine ben de İttihat gazetesinin başmuharrirliğini kabul ettim; bir mütercimden başka muavinim yoktu; gazeteyi doldurmak için geç vakte kadar matbaada çalışır ve ekseriya paltomu örtünerek kanepe üzerinde sabaha kadar yatakalırdım.

mübahase: karşılıklı konuşmak, fikir alışverişi / **tevlit etti:** doğurdu / **tavassut:** aracılık

O sıralarda, Bosna ve Hersek'ten başlayarak Karadağ, Bulgaristan ve Sibirya'ya sirayet eden iğtişaşlar ve bunu takip eden muharebeler, panslavizm politikasının muvaffakiyetini intaç etmiş ve her köşede isyanlar yüz göstermişti. Sadriazam Mithat Paşa bir taraftan Sırlar ve Bulgarlarla anlaşmağa, diğeri taraftan Meclisi Meb'usani [1876] açtırmağa çalışıyordu. Biraz sonra meb'usan açıldı; Meclis müzakeratının zaptı için [Takvimi Vakayi] muharrirliği uhdeme verildi. Bu gazetenin musahhihliğini[düzeltenlik] Arap edebiyatında çok yüksek mevki-leri olan meşhur muallim Zihni ve Sait Efendiler yapıyorlardı.

Meclisi Meb'usan müzakeratı harfiyen zapt ve resmen ilân edildiğinden müzakerelerin zaptı tutulurken hatalara, noksanlara meydan vermemeğe son derece dikkat ederdim; buna rağmen meb'uslardan bazıları müzakerelerin sonunda yanıma gelerek, gûya mecliste söylediklerinin tamamen zapta geçip geçmediğini anlamak isterler ve bu vesile ile müzakere esnasında söylemedikleri şeyleri de zapta geçirtmiye çalışırlardı. Hatta bazı kere:

“Meclisi meb'usanda nasılsa söylemeğe unuttuğum! Şu mütalealarımın da yarınki Takvimi Vakayile neşrini rica ederim!” gibi garip tekliflere de maruz kalırdım.

İttihat gazetesi niçin Tercümanı Hakikat ismini aldı?

Sadriazam Mithat Paşa'nın kazandığı umumî hürmet ve itimada istinaden gençliği kendi tarafına meylettirerek yakında diktatörlük ilân edeceğine dair Zaptiye Nâzırı Ömer Feyzi Paşa'ya iki jurnal tertip ettirildi. Bunun üzerine Mithat Paşa 1294 [1877] senesi kânunusanisi-nin yirmi dördüncü pazartesi günü Dolmabahçe Sarayına çağrılarak azledildi ve kanunu esasının 113 üncü maddesine istinat ettirilerek Türkiye'den teb'it olunmak üzere İzzetin vapuriyle Brendizi'ye gönderildi.

Herkesi derin bir yasa düşüren bu vak'ayı müteakip de Namık Kemal Midilli'ye nefyedildi. Halkın o vakitki teessür ve heyecanı tasvir olunamaz! Böyle bir zamanlarda tehlikeyi düşünerek susmak korkaklıktan başka bir şey değildir. Bittabi susmadım; Mithat Paşa'nın ve Namık Kemal'in nefyedilmelerinden doğan umumî teessürü kendi duygularımla mezcederek şiddetle bir makale yazdım; teb'it sebeple-

rini sordum ve efkârı umumiyei teskin ve tatmine hükûmeti davet ettim.

Bu makale Mabeyin'de, Bâbîâlî'de yıldırım tesiri yapmıştı. Hak-kımda taraf taraf tahkikata başlandı.

Ertesi günü matbaaya biraz geç gitmiştim; o vakte kadar bana çok nazikâne muamele gösteren gazete sahibi Cevdet Bey abus bir çehre ile:

– Buyurunuz Beyefendimiz! Bakalım şimdi ne yapacaksınız? Sa-bahtan beri üç defadır Bâbîâlî kavası gelip sizi arıyor! Sadrazam acele sizi istiyormuş. Davetin sebebini anlamak güç bir şey değil! Yazdığınız makale ile hem kendinizi, hem de Efendi'yi [Ahmet Mithat] hem de gazeteyi mahvettiniz; buyurunuz Sadrazama!.. demesin mi?

O anda her şeyden ziyade Cevdet'in bu muamelesinden mütees-sir oldum; şiddetle mukabelede bulundum, biraz kendisini toparladı:

– Makaleyi yazarken işin nerelere varacağını düşünmedin! Menfa-sından henüz kurtulup gelen Ahmet Mithat Efendi bu sefer daha uzak yerlere sürülecektir. Bunda şüphe yok; büyük bir tehlikeye uğra-yacağını anlayan Efendi, ortadan kayboldu. Mabeyince aranıldığı halde şimdiye kadar bulunamadı; anlaşılan korkusundan bir yere saklanmış olacak! dedi.

Makalemin mes'uliyeti nefsim aitti; bu yazıların, gazetenin mu-vakkat bir zaman için kapatılmasından başka hiçbir tarafa zarar ver-mesi ihtimali yoktu. Cevdet'in telâşi manasızdı; artık matbaaya dön-memeğe karar verdim; çıktım ve doğruca Bâbîâlî'ye gittim; Ağası va-sıtasıyla geldiğimi Sadrazama haber verdirdim; Sadrazam Ethem Paşa idi, beni bir dakika bile bekletmeden kabul etti; Amedî divanı hüma-yundan Mahmut Bey orada idi; Sadrazam beni baştan ayağa kadar süzdü. Müteğafilâne ve istihfakâr bir tavırla kim olduğunu sordu:

– Ben Nâzım'ım; istemişsiniz geldim! dedim.

Kemali hayret ve dikkatle beni süzdü ve sordu:

– O şeyleri sen mi yazdın?

Mahmut Bey:

– Efendimiz! Kendisi daha pek gençtir; iyiyi, fenayı tefrik edeme-miştir veyahut iğfale kapılmıştır. Affınızı ve affı âliyi istihsal için şefa-atinizi kendisiyle beraber bendeniz de istirham ederim, dedi.

Sadrazam mukabele etti:

– Af ve merhamet ikinci derecede kalır; evvelemirde o makalelerin bunun tarafında yazıldığını bilmekliğim lâzım, dedi.

Bana hitaben de

– Doğru söyle! Onu sen mahsulü fikrin olarak mı yazdın yoksa başkasının teşvikiyle mi?

Beni adam yerine koymamaktan başka manası olmayan bu sual-den son derece asabileştım ve haykırdım:

– O makaleyi ben yazdım; mabadı da yarın neşrolunacaktır!

Sadrazam birdenbire tavrını değıştirdi; büyük bir nezaketle:

– Zinhar oğlum! Sana yazık olur; bir daha gazete de yazı yazmayacaksn! Yetişecek bir gence benzemiyorsun; maksadın bir medarı maişet bulmaksa münasip bir iş vermeğı ben taahhüt ediyorum.

Mahmut Bey’e hitaben de:

– Bosna mektupçuluğı açılmış olacak; dünden beri birçok istidalar [dilekçe] geliyor. Tahkik ediniz; memuriyeti başkasına vermek istemem, dedi.

Babamın buna muvafakat etmiyeceğinden emin idim; maamafih ağzımı bile açmadım odadan çıkarken Sadrazam sesleniyordu:

– Artık gazete ile münasebetin kalmadı; bugünden itibaren devlet memuru oldun. Seni Bosna’da da uzun zaman bırakmam; terfian Bâbîâli’ye aldıracağım.

Alelusul “teşekkür ederim; cevabını yarın veririm” dedim çıktım. Akşam mes’eleı babama açtım; tahminim veçhile pederim ne taşrada, ne de İstanbul’da resmî bir hizmet kabul etmeme taraftar değildi.

Ancak bundan sonra o şekilde makaleler yazmıyacağım hakkında Sadrazama teminat vermeme söyledi. Ertesi günü Bâbîâli’de Sadrazamı gördüm ve münasip bir lisanla kendisine lâzım gelen teminatı verdim.

Ahmet Mithat Efendi, İttihat gazetesinin o günkü nüshasında, makalemi açıktan açığa tashih etmemekle beraber Mithat Paşa’nın teb’idi esbabını telmihan anlatmıştı. Daha ertesi gün ise işbu esbap resmen ilân ve izah olundu.

Bana tarziye vermek için eve Cevdet geldi ve dedi ki:

mabad: devamı, kalan kısmı / **medarı maişet:** geçim kaynağı / **teb’idi esbab:** uzaklaştırma sebepleri / **telmihan:** imalı olarak / **tarziye:** özür, hoşnut etme

– Tehlikeyi atlattık; bundan böyle Bâbîâli'nin rızasına mugayir neşriyatta bulunmayacağımız hakkında Ahmet Mithat Efendi size kefil oldu; matbaaya dönmenizi de Efendi çok rica ediyor.

Kalktık, beraber matbaaya gittik; Ahmet Mithat Efendi bizi neş'eli bir sima ile kabul etti. Hünkârın süt biraderi İsmet Bey vasıtasıyla saraya nasıl davet edildiğini ve gazabı Hümayun'un nasıl teskin edildiğini ve Abdülhak Hâmit'le bana kefil olduğunu anlattı.

Abdülhak Hâmit Bey'in benim makalem işine nasıl karıştırıldığını anlayamadım. O gece bizim Nuri Bey'den babama bir mektup geldi. Bundan Sadrazam'la İsmet Bey'in hakkında şefaatte bulundukları ve endişe edilecek hiçbir hal kalmadığı bildiriliyordu.

Bu meselelerin üzerinden birkaç gün geçmişti Ahmet Mithat Efendi bana:

- İttihat gazetesinin adı (Tercümanı İstanbul) oluyor, dedi.
- Bu nasıl olur?
- Ne yapalım, emir böyle!
- İyi amma halk bize güler!

İyice müzakere ettik; Padişahın intihap ettiği tercüman kelimesi varsın kalsın. İstanbul yerine biz de hakikat kelimesini koyalım. Gazetenin ismi Tercümanı Hakikat olsun dedim.

Bunun üzerine "İttihat" ismi muzirri imha ve yerine Tercümanı Hakikat ihdas edildi.

Mabeyin ile ilk temas

1293 [1876] Kânunusani'sinin bahşettiği hürriyeti herkes sevinçle tes'it ederken Rusya harp ilân etmişti.

Gazeteler, tiyatrolar galeyan eden halkın yüksek vatan duygularına tercüman olmağa çalışıyorlardı; ben de (Aleksinaç) ve (Sohum) muharebelerini temsilen iki piyes yazdım; bunlar memulümün fevkinde büyük bir rağbete mazhar oldu; Gedikpaşa ve Beyoğlu tiyatrolarında hemen her üç günde bir ve bazen bilâfasıla her gece temsil ediliyordu. (Aleksinaç) piyesi Kemal Beyin Midilli'ye tayininden evvel Osmanlı tiyatrosunda temsil edilmişti.

Namık Kemal hemen her temsilde gelir ve beni tebrik ederdi.

Hilâlihahmer'in [Kızılây] tesisi

Harp münasebetiyle beynelmilel Salibiahmer [Kızılhaç] kongresi mukarreratına tâbi olmak üzere Hilâlihahmer cemiyeti tesis edilmişti. Başkitabette Nuri Bey bulunuyordu. Nuri Bey'in delâletiyle cemiyetin yazı işlerine memur tayin edildim. Muharebenin sonuna kadar bu vazifede bulundum. Sefaretlere mensup birçok ecnebi doktorların da aza bulunduğu bu cemiyet haftada iki gün Dolmabahçe Sarayı'nda içtima edildi. Öğle yemeği orada yenirdi. Yemekte azalara Bordo şaraplarının en alâsına varıncaya kadar nefis ve bol meşrubat takdim edilirdi. Yemeklerden sonra başlayan içtimalarda ispirtonun tesiriyle bazan adı bir mübahase, münazara ve mücadeleyle müncer olurdu.

Nuri Bey mabeyin kitabetine tayin edildiği günden beri beni tavsiyeye başlamıştı. Bir gün bir tezkere ile mabeyine davet edildim ve başkâtip Sait Paşa ile hünkârın sût biraderi İsmet Bey'e takdim olundum.

Bu, saraya ilk gidişimdi; Sait Paşa bana çok iltifat etti; hünkârın sût biraderi denilen İsmet Bey'in halinden, tavrından hiçbir şey anlıyamadım; ilmi sima erbabının ahmaklık ve budalalık nişanesi olarak buldukları alâmetlerin hepsi o çirkin çehresinde toplanmıştı. Bu zat daima önüne bakar ve hiç konuşmazdı. Şayet başını kaldırıp gözleri yanındaki adama tesadüf ederse ürkmüş gibi hemen başka tarafa bakardı.

İsmet Bey'in karşısında, pencerenin önünde halinden çok asabî olduğu anlaşılan bir adam oturuyordu. Bu da, kimsenin yüzüne bakmadan önündeki kâğıtları birer birer arıyor, kaldırıyor, bir müddet sonra tekrar yerlerine koyuyor, bir yere gitmeği düşünmüş gibi yerinden kalkıyor, fakat her nedense vazgeçerek telâşla gene yerine oturuyordu. Hulâsa ne yapacağını bilmeyen gayet acaip bir adam!

Patlayacak derecede sıkıldım, Nuri Bey'in yüzüne bakarak artık kalkıp gitmek istediğimi anlattım, Nuri Bey hiç aldırmadı ve âdeti veçhile adalelerini ayrı ayrı oynatarak:

- Dur bakalım! Seni beyefendimize takdim edeceğim, acelenin lüzumu yok! dedi, kalktı o tuhaf adama:

- Efendim; teveccühünüze lâîk olan Nâzım'ı zatı âlinize takdim ederim, dedikten sonra o adamı da Abdülhamid'in Kitapçibaşısı Tevfik Bey olmak üzere bana tanıttı.

Kitapçıbaşı da bana dönerek:

- Vay efendim! Maşallah teşerrüf ettik; inşallah keyfi âliniz kemalindedir! gibi soğuk nağmelerle bizi baştan savmağa çalıştı.

Halinden, tavrından kendi âleminde, kendi işiyle, güciyle meşgul olduğu anlaşılan bu adam bizim bir an evvel defolup gitmemizi istiyordu; nihayet Nuri Bey'le kalktık; müsaade istedik. İsmet ve Tevfik Beylerden ayrıldık.

Her tarafı loş, kasvetli ve korkunç olan bu saraydan bir an evvel kurtulmak istiyordum. Nuri Bey dedi ki:

- Şimdi nöbet Beylere geldi. Seni Beylerle de tanıştıracam.

- Hangi Beyler?

- Kurena Beyler!

- Bunlarla inşaallah başka bir gün tanışırız; şimdi müsaadenizi rica ederim, dedim, kendimi sokağa attım.

Rusya muharebesi

1293 [1876] Rusya muharebesi ordularımızın şanlı muzafferiyatıyla başlamışken sarayın harekâtı askeriye cahlâne müdahalesi, kumandanlarımız arasındaki rekabet zaferi Rusya'ya tevcih etti. Rus orduları Balkanları geçmeğe başlamıştı; istilâya uğrayan Bulgaristan müslümanları yerlerini, yurtlarını bırakıp İstanbul'a hicret ediyorlardı. Her gece Rumeli treniyle perişan bir halde binlerce muhacir geliyordu. Bunlar hanlara, boş evlere ve camilere yerleştiriliyordu.

Hicretin arkası kesilmediği gibi İstanbul'da da boş ev ve cami kalmadığından muhacirler Sirkeci iskelesi civarındaki viranelerde ve meydanlarda açıkta kalıyordu. Bunların mümkün olduğu kadar sür'atle iskân edilmeleri için ciddî ve âcil tedbirler alınmak icap ediyordu.

Sait Paşa'nın riyaseti altında bazı vüzera ve ricalden mürekkep bir komisyon teşkil edildi; kitabetine beni tayin ettiler; bu mutlaka Nuri Bey'in tavsiyesiyle olacak!

Âli komisyon Yıldız kütüphanesinin nâzır olduğu meydanda büyük bir çadırda toplanırdı. Muhacirlerin civar vilâyetlere yerleştirilmeleri için günü güne tedbirler alınıyor ve tebligatta bulunuluyordu.

Sait Paşa'nın muvaffakiyeti

Rumeli halkının selâmet ve emniyetini temin için komisyon kararıyla bir gün mühim bir mazbata yazmak lâzım geldi. Kaleme aldığım mazbata müsveddesini Sait Paşa'ya takdim ettim; müsveddenin kenarına kurşun kalemle iki dakika içinde benim yazdığım daha fazla ilâveler ve tashihlerle kararı izah etmişti. Paşanın lisanındaki talâkate munzam olan selâmet ve metaneti fikriye ve fevkalâde denecek mertebede sür'atli tahrir kudreti şayanı hayretti.

İstanbul'da muhacirlere tahsis edilen binalardaki izdiham, sıhhati umumiyeyi ihlâl ve tehdit edecek dereceye gelmişti. Yekûnu yüz bini geçen muhacirlerin kısa bir müddet zarfında iskânlarının temini şeref ve muvaffakiyeti Sait Paşa'ya aittir.

Komisyon içtima ettiği zaman Sait Paşa ekseriya huzura davet olunur ve sekiz on dakika sonra avdet ederdi.

Paşa bana karşı çok mültefit ve nazık davranıyordu; Bundan cür'et alarak o vakte kadar gazete sahiplerinin emrinde bir tahrir aleti mesabesinde kalmaktan bizar olduğumu, kendi başıma bir gazete neşrine müsaade edilmesi için delâletlerini rica etmek istiyordum.

Yaşım, matbuat nizamnamesinin tayin ettiği dereceden küçüktü; Esasen gazete ruhsatnamesi isteyenlere, Kanunu Esasi ahkâmına muhalif olarak bin türlü müşkülât gösteriliyordu. Bu itibarla usulü dairesinde bir istida ile Bâbiâli'ye müracaattan bir netice elde etmek mümkün değildi.

Bir gün paşa huzura giderken çadırdan ben de çıkarak bu hususta hazırladığım bir istidayı kendisine verdim. Terviç ettirilmesine delâletini de rica ettim ve kendisinden kuvvetli vait aldım. Halbuki paşa, Padişahın yanından dönerken bana hiçbir şey söylemedi. Ya istidamı vermekten çekinmiş ve yahut verdiği halde kabul edilmemişti.

(Felâketi Hicret) piyesinin temsili men ediliyor

Muharebe bitmişti; Rusya'daki esirlerimizden bir kısmı iade olunmuş ve Gazi Osman Paşa ile Plevne ordumuzun ümerası da İstanbul'a gelmişti. Bu mağlûbiyetin memleket istikbaline yapacağı tesirleri gece gündüz düşünüyordum ve üzüliyordum.

talâkat: düzgünlük, açıklık / **munzam:** ek, ilave / **tahrir:** yazma / **istida:** dilekçe / **terviç:** destekleme, tutma / **ümera:** amirler, emir sahipleri

Yersiz, yurtsuz kalan muhacirlerimizin de sefalet ve ıstıraplarını gördükçe içim kan ağlıyordu; bu biçarelere küçük bir hizmette bulunmak ve aynı zamanda mağlûbiyetin müsebbip ve âmillerini teşhir etmek maksadiyle (Felâketi Hicret) isminde bir piyes yazdım; hasılatı mahacirin komisyonuna verilmek üzere Gazi Osman Paşa'nın himayesinde bir de komisyon teşkil ettim.

Piyas Osmanlı tiyatrosunda temsil edilecektir; Bütün vükelâ ile askerî ümeraya ve tüccarlara biletler göndererek davet ettim. Gazeteler birkaç gün bu piyesin mahiyet ve ehemmiyetinden bâhis neşriyat-ta bulundular.

Oyun gecesi Osmanlı tiyatrosu hınçahınç dolmuştu; evvelce bilet alamayan birçok halk geri dönmeğe mecbur oldular.

Piyeste harbin bütün elîm safahatı, Sirkeci istasyonunda çıplak ve sefil kalan muhacirlerin yağmurlar altında ve çamur içindeki vaziyetleri gösteriliyordu. Seyircilerden birçoğu müteessir olarak (kahrolsunlar) nidasiyle mağlûbiyet müsebbiblerine lânet okumağa başladılar. Bu bağrışmalar gittikçe arttı, heyecanı teskin için perdenin muvakkaten indirilmesine zaruret hasıl oldu. Hamiyetli kalplerden kopan bu acı feryatlar bununla da sükûnet bulmadı; halkın arasından bazıları bu felâket müsebbiblerinin isimlerini yüksek sesle teşhir etmeğe başlayınca heyecan büsbütün şiddetlendi. Yarım saat kadar devam eden bu galeyan yavaş yavaş sükûnet buldu; perde açıldı; fakat localardaki vükelâ ve ümeranın çoğu bu arada savuşup gitmişlerdi!..

Ertesi günü bu piyesin bir daha temsil edilmemesi, Padişahın iradesi iktizasından olduğu tebliğ edildi. O zaman, bir dereceye kadar tiyatro işlerine de karışan matbuat müdürü Macit Bey beni Bâbîâlî'deki dairesine davet etti. Son derece nazik ve vatanperver olan bu zat, teessür ve nezaketle bu memnuiyet emrini bana tebliğ etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Türk ve Fransız edebiyat âleminde büyük bir mevki sahibi olan bu muhterem ve mütevazî zata, Matbuat müdüriyetinde bulunduğu müddetçe bu piyesi temsil ettirmeyeceğimi vadettim.

Birkaç gün sonra Bizim Nuri Bey babamı görmek üzere eve geldi. Felâketi hicret piyesinin sarayca hoş görülmediğini, Abdülhamid'in fevkalâde kızarak İsmet Bey'e:

– Henüz bir çocuk denilen Nâzım, ne zaman büyüyüp akıllanacak? Bu kerre yazdığı hezeyanı beğendiniz mi? dediğini anlattı.

İsmet Bey, Padişahı teskin için:

– Efendimiz kendisi henüz pek gençtir; bir işle işgal edilerek ıslahı mümkündür, demiş ve hiddetini teskin etmiş.

Sabahın karanlığında niçin uyandırılmışım?

Bir gece, sabaha karşı Nuri Bey'in uşğı eve gelerek beni uyandırdı. Beyin acele beni istediğini söyledi. Böyle sabah karanlığında aranılmak hayra delâlet edemezdi; fakat o sıralarda sarayın hoşuna gitmeyecek bir harekette bulunmadığımdan bu davete bir mânâ veremedim. Hemen giyindim ve Beşiktaş'a Nuri Bey'in evine gittim. Kendisi henüz uykuda imiş; tembihi veçhile uyandırdılar; Nuri Bey;

– İsmet Bey, Padişahın emriyle seni görmek istiyor; hünkâr seni kitabet dairesine almak için İsmet Bey vasıtasıyla çağırılmış olacak; ne ise, şimdi beraber gider öğreniriz, dedi. Saraya memuren gitmek, o zaptiye suratlı soğuk adamları sabah akşam görmek benim için bir azap olacaktı; aynı zamanda sarayda memuriyet kabulü meslek ve meşrebime de uygun değildi. Esasen adabi resmiye denilen saray dalkavukluğunu öğrenmek ve onu tatbik etmek elimden gelmezdi. Benim için böyle bir hizmet düşünölmüşse şimdiden buna mânî olmasını Nuri Bey'den rica ettim.

Nuri Bey ise, böyle bir teklifi reddedersem, hünkârın gazaba geleceğini, binaenaleyh şimdilik reddetmemekliğini söyledi ve bilâhare kendisinin icabına bakacağını vadetti.

Mutabık kaldık ve birlikte saraya gittik; İsmet Bey'in odasının kapısında Nuri Bey'den ayrıldım; kendisi beni dairesinde bekliyecekti; içeriye girdim. İsmet Bey ilk görüştüğümüz gün gibi önüne bakarak:

– Kartvizitiniz irade buyruldu; üzerinizde varsa veriniz! demesini mi?

Şaşılacak şey! Böyle saçma bir iş için beni uykudan uyandırmak? Rahatsız etmek? Bu zirzopluk değil de nedir?

– Ne üstümde, ne başka yerde kartım yoktur; kart kullanmam! dedim.

Başını kaldırarak hayretle bana baktı ve mırıldandı:

– Bu nasıl olur? Efendimiz ferman buyurdular; şimdi gidiniz yaptırınız.

Çıktım, doğru Nuri Bey'e gittim ve meseleyi anlattım; o da, bundan maksat ne olduğunu bir türlü anlıyamadı.

– Beyoğlu'na çık! Pazar Almandan veya Bonmarşeden bir deste kart vizit kâğıdı al. Birinin üzerine ismini yaz, İsmet Bey'e ver, dedi.

Nuri Bey'in dediğini yaptım; kartın üzerine yalnız (Hüseyin Nâzım) yazmıştım; İsmet Bey, dikkatle baktı; huzura gitmek üzere odadan çıktı on, onbeş dakika sonra dönerek:

– Efendimiz kartınız kıt'asında fotoğrafınızı istiyor, dedi. Gene Nuri Bey'e gittim; bir daha dönmek üzere fotoğrafımı kendisine göndereceğimi söyledim ve Saray'dan çıktım; evdeki resimlerimden birini Nuri Bey'e gönderdim.

Nuri Bey ertesi günü beni Saray'a çağırdı:

– Bu fotoğraf olmaz, dedi, fessiz çıkarılmış; Hünkâr bundan senin frenk mukallidi olduğunu zanneder. Fotoğrafı kaldırıp atar. Şimdi Abdullah Frere git; fesli bir fotoğraf çektirip getir.

Bunu da yaptım. Bir hafta sonra fotoğrafı gönderdim; Hünkâr resmi görünce İsmet Bey'e:

– Dediğiniz kadar genç imiş; Allah ıslah etsin. Demiş olduğunu İsmet Beyden naklen Nuri Bey söyledi. İşte sabah karanlığında bunun için uyandırılmışım!

Gazeteciliğe veda!

Nuri Bey, beni her görüşünde şöyle diyordu:

– Hünkâr ahvalı sabıkan hasebiyle daima senden kuşkuluyor! Şayet nefyedilmek gibi bir felâkete uğrarsan zaten çektiği meşakkatler yüzünden elden, ayaktan düşmüş ve ihtiyarlamış olan babanın ölümüne sebep olursun; bikes ailen perişan bir halde ortalarda kalır, sürünür; sen her halde gazeteciliği bırakmalısın; benim sana tavsiyem budur.

Nuri Bey'e nihayetsiz hörmet ve itaatim vardı; söyledikleri de doğru idi; naçar gazete muharrirliğinden çekildim.

Bir müddet sonra, şehremanetinin ıslahı ve belediye dairelerinin memleket ihtiyacına göre tensikı için bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyonun başkıtabeti inzimamiyle Şehremaneti tercüme kalemi

müdürlüğüne ve bir müddet sonra da Şehrenameti Mektupçuluğu'na tayin edildim.

Belediye dairelerinin ıslahı, İstanbul'un hava gazı ile tenviri eserleri benim teşvik ve takibimle meydana çıktı. O vakit bir mezbele halinde bulunan Tepebaşı mezarlığını güzel bir bahçe haline getirmek için yapılan teşebbüsler Evkaf Nezareti'nin müdahale ve mümanaati karşısında akamete uğratılmıştı.* Bu işle bizzat uğraştım ve Tepebaşı bahçesinin bugün görülen şekle girmesini temin ettim. Evkafın bir mezarlıktan bir bahçe ihdası[armağan etme] hasebile ne zarar ettiğini öğrenmek cayı teemmül[düşünmenin yeri] ve mucibi merak-tır[merakın gereği]!

Şehremaneti'nin ileri gelen memurları belediye işlerinin ehemmiyetini takdirden âciz idiler. Esasen kabiliyet ve ehliyetleri de yoktu. Fransa'dan, belediyeciliğe dair yazılmış birçok eserler getirterek Şehremaneti dairesinde bir kütüphane vücade getirdim. Bizce yapılması mümkün olan şeyleri tercüme ve tatbik ettirdim. Öteden beri suistimal ile ülfet ettikleri şayi olan memurlarla ciddi surette uğraştım. Bu sebeple kaç Şehremini ile aram açıldı.

Mürtekip memurlar benden tiril tiril titrerlerdi. Ancak (heyeti fenîye)nin o zamanki gizli muamelesini meydana çıkarmak mümkün olamamıştı.

Hayatımın binnisbe hoş denilebilir günleri Şehremaneti mektupçuluğunda geçmiştir. Maamafih bu memuriyet müddetince de Hünkârın sui nazarından kurtulamadım. Devlet aleyhinde bir gazete neşri için Avrupa'ya kaçacağım zumu Padişah'ta bir fikri sabit halini almıştı. Mabeyince benim hakkımda Nuri Bey'in ağzını aradıkları zaman:

– Bir ayağı çukurda olan babasını ve kendinden başka istinatgâhları olmayan küçük kardeşlerini bırakıp ta Nâzım bir yere gidemez. Giderse beni mes'ul ediniz, dediği halde Padişahın fikrini değiştiremezdi.

Bir perşembe günü, Büyükdere'nin Kestane Suyu tepesinde bir ahababın köşküne davetli idim; ev sahibinin ısrarıyla pazar günü akşamına kadar orada kalmağa mecbur oldum; pazartesi sabah İstan-

* Evkaf'la Şehremaneti [vakıflar ile belediye] arasındaki anlaşamamazlık ta o zaman başlamış demek? Aferin! (Yeni Gün)

mütegafile: bilmezden gelmek / **istihfakâr:** alaycı, küçümseyen / **mümana-at:** engelleme / **akamete uğramak:** sonuçsuz kalmak / **şayi:** duyulmak / **zum:** zan / **mürtekip:** rüşvetçi / **istinatgâh:** dayanak /

bul'a inip memuriyetimin başına gittim. Bazı memurlar telâşla bana yaklaşıp:

– Dünden beri Mabeyin'den sizi arıyorlar; Şehrimini de Saray'da alıkonulmuş; her tarafa telgraflar çekildi, dediler.

– Pekâlâ! İşte geldim yerime oturdum, dedim.

Yarım saat geçmeden bir Mabeyin çavuşu gelerek başkâtip paşanın beni istediğini tebliğ etti.

Bir arabaya bindim. Saraya gittim. Mabeyin kapıcılarından ikisi beni görünce -müjde koparmak için olacak- koşa koşa Şehremini Mazhar Paşa'ya gitmişler; Paşa telâşlı telâşlı bana doğru geldi; sevincinden gözleri yaşarmıştı. Dedi ki:

– Başımı belâya soktun, az kaldı mahvoluyordum; bir eğlenceye gidecektin haber vermek yok muydu?

Mazhar Paşa koluma girdi. Başkitabet dairesine doğru beraber yürürken anlattı:

– Seni merak eden annen, Mirgünde oturan Şehremaneti mektubî kalemi müdürü Tevfik Bey'e bir telgraf çekmiş; bu telgrafın bir sureti Telgraf Nezareti tarafından Mabeyne gönderilmiş; Hünkâr da senin Avrupa'ya firar ettiğine zahip olmuş. Bu işin tahkikine Başkâtip Paşa ile kurenadan Ragıp Bey'i memur etti. Şimdi kendilerini görünce münasip bir surette idarei lisan ederek Padişah'ın öfkesini teskine çalış!

Başkâtip Süreyya Paşa, Nafia'daki memuriyetinden beri tanırdım. Bana teveccühü vardı. Odasına girdim; Süreyya Paşa hayretle yüzüme bakarak:

– Aman Nâzım Bey! Başımıza iş açtınız; Nerede idiniz? Efendimiz merak buyurdular: Ragıp Beye haber veriniz, dedi.

Ragıp Bey geldi; Süreyya Paşa:

– İşte Nâzım Bey! İnsanlık hali bir yere davetli imiş; gene geldi; Efendimiz beyhude üzüldüler. Hemen gidiniz, haber veriniz, dedi.

Ragıp Bey mânidar bir tebessümle gaybubetimin sebebini sordu. Mazhar Paşa izahat verdi; Ragıp Bey huzura gitmek üzere yanımızdan ayrıldı; o sırada bizim Nuri Bey de gelmişti; beni görüp Süreyya Paşa'ya:

– Demedim mi? Nâzım bana malûmat vermedikçe Avrupa'ya gidemez! Beyhude telâş edildi, dedi.

Beş on dakika sonra Ragıp Bey gelerek Mazhar Paşa'ya:

– Avdetinize müsaade ve Nâzım Bey'in bir daha böyle bir hareket-te bulunmamasının kendisine kaviyen tenbihi irade buyurdu.

Mazhar Paşa ile beraber kalktık, müşarünileyhin konağına gittik. Orada birkaç saat oturduk; İzmir'den, Biga'dan, Çanakkale'den ve sair mahallelerden benim oralara gitmemiş olduğuma dair cevabî telgraflar geliyordu. Biz Büyükdere'de misafirlikte iken meğer her tarafa telgraflar çekilmiş. “Nâzım oralara geldi mi? Vapurları arayınız, zinhar firarına meydan vermeyiniz” diye hem mabeyinden, hem Şehremaneti'nden tebligat yapılmış imiş. Ortalık birbirine karışmış. İşte bu, senelerce koca bir imparatorluğun mukadderatiyle oynanmış olan Abdülhamid'in vehmine küçük bir misaldir.

Abdülhamid küplere biniyor!

Avrupa'dan Ahmet Rıza Bey [1859-1930] gelmişti; Paris'te tahsilini ikmal etmişti; ailevî bazı işlerini tesviye ettikten sonra hükûmet aleyhinde neşriyatta bulunmak üzere tekrar Paris'e döneceğini bana anlattı. Fakat bu işler olup bitinceye ve Paris'e dönünceye kadar boş durmamak ve biraz da para kazanmak için bir iş bulunursa memnuniyetle kabul edeceğini anlattı. Hemen bizim Nuri Bey'le görüştüm. Onun delâletiyle Bursa vilâyeti maarif müdürlüğüne tayin olundu ve mahalli memuriyetine gitti. Fakat bir müddet sonra İstanbul'a geldi:

– Hayrola dedim, nezaretle temas etmeğe mi geldiniz?

– Hayır azizim; Avrupa'ya gideceğim; ben, bu pis, bu mülevves idare içinde vazife yapılamıyacağına kaniim.

– Malûm! Fakat levsiyatı kaldırmak için cidal lâzım.

– İşte ben de o cidalı yapmak için Avrupa'ya gideceğim.

Daha bir müddet görüştük; veda etti ve birkaç gün sonra da Avrupa'ya kaçtı gitti.

Ahmet Rıza o vakite kadar mabeyince tanınmamış şüpheyi davet etmişti; pederi büyük bir vatanperverdi; İngiliz Ali Bey [1830-1884] diye şöhret almıştı. Bu isim Padişahça menfur idi. Bunu bilen Çerkes Şeyh Ziyaettin namındaki bir hafiye, benim gece gündüz İngiliz Ali

Bey'in oğluyla düşüp kalktığımdan bahisle bir jurnal vermiş, hemen saraya celbettiler; Padişahın hiddet ve teessüründen tutturularak:

– Nâzım Bey, hiç uslanmıyacak mısın? Böyle adamlarla neye görüşürsün? diye beni muahezeye başladılar; cevap verdim:

– Rıza Bey mektep arkadaşımıdır; Avrupa da beraber tahsilde bulunduk; buraya ailesini görmek için geldiğinde beni de ziyaret etti. Bundan tabî ne olabilir?

Güç hal ile yakamı kurtardım; maamafih bizim Nuri Bey'in anlattığına nazaran baş hafiye Ahmet Celâlettin Paşa da benimle Ahmet Rıza Bey hakkında hüsnü şehadette bulunmuş.

Ahmet Rıza Bey, Paris'te neşriyatına ve saraya hücumlara başlamıştı; kendisine yazdığım mektuplarda, şimdiki Padişahın ismini karıştırmayarak hain vükelâya tariz etmesini rica ediyordum.

* * *

Bu sırada, sarayca ikinci bir istintak belâsına daha uğradım; Midilli'de bulunan Namık Kemal'le her vakit mektuplaşırdım. Bir gün Menemenli zade Rifat Bey* [1856-1935] Şehremaneti dairesinde, odama geldi:

– Midilli'ye gidiyorum; Namık Kemal'e mektubun varsa ver götüreyim dedi.

Ben de bu fırsattan istifade ederek bir mektup yazdım, Rifat Bey'e verdim; aradan birkaç ay geçti; bir gün Rifat Bey'in Beşiktaş karakolunda hapsedildiğini ve Ebüzziya Tevfik [1849-1913], Abdülhak Hâmit [1852-1937], Recaizade Ekrem Beylerle [1847-1914] daha birçok zevatın istintak altına alındıklarını işittim; güya bunlar hükûmet aleyhinde müteşekkil bir komiteye mensup imişler.

Ben bu halleri işitip üzülyürken Şehremini Mazhar Paşa çağırttı. Beşiktaş polis memuru Hacı Hüseyin Paşa tarafından gönderilen bir tezkereyi uzattı. Okudum; siz de okuyunuz! İşte tezkere sureti:

[Bazı tahkikatı mühimme için, bir iradei seniyei hazreti Padişahî Beşiktaş karakolhanesinde müteşekkil komisyon azasından semahatlû Süruri Efendi hazretleriyle Ragıp Beyefendi hazretleri tarafından gösterilen lüzum üzerine Şehremaneti mektupçusu Nâzım Beyin bugün karakolhaneye izamı]

* Namık Kemal'in damadı ve sabık âyan azası Rifat Bey.

tariz etme: söz söyleme / **istintak:** sorgu

Mazhar Paşa [1834-1890] bana sordu:

- Hapsedilen Rifat Bey’le tanışıyor musun?
- Eski bir dostumdur!
- Sen de komiteye dahil misin?
- Hangi komiteye?
- Rifat’ın komitesine! Benden saklama doğru söyle!
- Böyle bir komiteden kat’iyyen malûmatım yoktur.

Mazhar Paşa düşünmeğe başladı; ben kendisinden ayrılıp doğru karakola gittim; Süruri Efendi, Ragıp Bey ve şahsiyetlerini tanımadığım üç kişi daha oturuyorlardı.

Ragıp Bey nargile içiyordu; beni nazikâne ve güler yüzle kabul etti; oturmam için yer gösterdi ve abus çehreli bir sakallıyı göstererek:

- Müstantik efendinin suallerine cevap veriniz, dedi.

Bu müstantik denilen herif eline kalemını kâğıdını aldı; istintaka ait mukaddemat ile bir saat vakit geçirdikten sonra ilk sualini irat etti:

- Namık Kemal Beyle muhaberatınıza kim vasıta oluyor?
- Mektuplaşmak için vasıtaya lüzum yok; o işi postalar görüyor.

– Alelâde mektupları postaya verebilirsiniz; ya o mukaddes hilâfet makamı hakkında cür’et eylediğin hezeyanları havi mektuplarını elbette postaya veremezsin! Bu gibi muhaberat için tabii hususî bir vasıtaya ihtiyaç vardır; hakikati gizlemek cezanın artmasına sebep olur; doğruyu söyle; kurtuluş doğruluktadır. Padişahımızın af ve merhameti ise en büyük cürümlere de şamildir. Doğru söyle! Zaten her şey meydana çıkmıştır. Kimse duymaz zannettiğin o hezeyannamen de eldedir.

Bu derecede terbiyesiz bir müstantikin tecavüzü ne, mânasız suallerine tahammül etmek mümkün değildi; hiddetle ayağa kalktım; Süruri Efendi’ye:

– Bu müstantik denilen adamın bu çirkin suallerine artık cevap vermekte ve ihtiyarımla burada bulunmakta mazurum. Beni tevkif edebilirsiniz; o takdirde de bu herife cevap veremem, dedim.

Sözlerimin şiddetinden teessürümün derecesini anlıyan Süruri Efendi:

- Müsaade buyurunuz Beyefendi! Mustantik zati âlinizi tanıyama-

muş olsa gerektir, dedi. Mustantiki de hemen odadan kovmak derecesinde tekdir etti. Mustantik özür diledi. Fakat kendisinin suallerine cevap vermeliğim artık mümkün olamazdı.

Süruri Efendi, müstantiğe seslendi:

– Sen sorulacak sualleri yaz, git.

Mustantik öyle yaptı; odadan defoldu gitti; Süruri Efendi bu kâğıdı bana uzattı.

Sual şöyle tertip edilmişti:

– Namık Kemal Bey’le gizli muhabereniz olmadığını ve mektuplarınızı postaya verdiğinizi söylüyorsunuz. Halbuki Kemal Bey’le muhaberenize vasıta olan Rifat Bey vesatetini ikrar ediyor; hatta Rifat Bey’in zabıtaca tutulan muhtıra defterinde (filân ayın filân gününün filânca saatinde şehremanetindeki odanızda kendisine kapalı bir mektup vererek bunun Namık Kemal Beye teslimini rica etmiş olduğunuz) yazılıdır. Evvelki ifadenizle bu hakikat arasındaki mübâyenet nedir? Gizli bir vasıta ile gönderildiğine nazaran bu mektubun bir takım esrarı havi olması lâzımdır! Makamı hilâfete karşı hüsnü niyetle hareket edilmediğine delâlet etmesi iktiza eden bu mektubun mün-derecatı hakkında izahat veriniz!

İş anlaşıldı. Namık Kemal Bey’e Rifat Bey’le gönderdiğim mektupta esasen gizli kapaklı birşey yoktu; yalnız Rifat Bey, filân günü bana uğrayıp Namık Kemal’e ait mektubu alacağını muhtıra defterine yazmış, Muhtıra defterinde Abdülhak Hamit’le Ebüzziya, Ekrem Beylere ait notlar da varmış.

– Hah! demişler, işte bunlar gizli bir komitedir; Magosa’da menfi bulunan Namık Kemal’le muhabere ediyorlar.

Ben mes’eleyi kavramıştım; Rifat Bey’e atfolunan gizli komite şayiaları hafiyelerin uydurmasından ve Saray’ın vehminden başka bir şey değildi; biraz da müsterih olarak suale cevap verdim.

– Rifat Bey Midilli’ye gidiyormuş, benimle vedalaşmak için daireye geldi. Alelacele bir mektup yazdım; münderecatı hatırımda değil; maamafih diğer mektuplarımda da olduğu gibi bunda da ehemmi-yetsiz şeylerden bahsedilmiştir.

Bu cevabı okudular; tahkikata ertesi günü devam edilmek üzere beni serbest bıraktılar.

vesatet: aracılık / **mübâyenet:** tutarsızlık / **esrarı havi:** gizlilik içeren / **mün-derecat:** mahiyet, içerik / **iktiza eden:** gereken

Ertesi sabah karakola gittiğimde Süruri Efendi ve Ragıp Bey henüz gelmemişlerdi. Polis memuru Hacı Hasan Paşa beni güler yüzle karşılayarak anlattı:

– Birkaç edepsizin külah kapmak için tertip ettikleri yalanlar meydana çıktı. Sakın merak etmeyiniz; belki Rifat Bey de iki güne kadar kurtulur.

Bir saat sonra Süruri Efendi, Ragıp Bey, yanlarında şahıslarını tanımadığım iki genç zatla beraber geldiler.

Süruri Efendi beni çağırarak dedi ki:

– Sözlerinize inanıyoruz; ancak Kemal Bey’in sizdeki mektuplarını görmek icabediyor. O mektupların yerini tarif ediniz. Evinize bir memur gönderelim alsın getirsin.

Kemal Beyin mektuplarının içinde öyle muzır addedilecek bir şeyler yoktu; fakat o evrakın arasında ekserisini manzum yazılarım vardı ki ne sarayca, ne de mevkii iktidardaki ricalce hoş görülemezdi, mektupları almaya gidecek olan memur tabii kâğıtları tomarıyla getirecekti; bunlar tetkik edilince iş sırtacaktı; buna mâni olmak için:

– İstedığınız mektupları ben gidip getireyim.

– Sizden eminiz; fakat yalnız giderseniz, bizi ihtiyatsızlıkla itham ederler; sizin için de (mektupların muzır olanını saklamış, ehemmiyetsiz olanlarını getirmiştir) zannını davet eder.

– O halde bir memurla beraber gidelim. Çünkü hepsi bir yerde değil; aramak lâzım.

– Ha! Bu olur; (beraberlerinde gelen iki genç zattan birisine hitaben) Beyle beraber gidiniz!

O memurla beraber eve gittik. Namık Kemal’e ait mektupları büyük bir zarf içine yerleştirilerek karakola döndük. Süruri Efendi’ye verdim. Süruri Efendi:

– Tetkik etmek üzere bu mektupları bu akşam yanımda alıkoyacağım; yarın iade ederim; siz de yarın sabah gene uğrayınız, dedi.

Ertesi gün akşama kadar karakolda bekledim; kimse gelmedi; daha ertesi günü gittiğimde Hacı Hasan Paşa gülererek:

– Demedim mi? Bu işin de modası geçti. Gidiniz, keyfinize bakınız.

Birçok günler Namık Kemal’in mektuplarını ilettim; bunlarda muzır bir şey yoktu; fakat Namık Kemal’in çarpan kalbi vardı; edebî kıymetleri vardı. Bizzat Süruri Efendi’yi görerek:

– Mektupları iade buyurmadınız! dedim.

Gülerek şu cevabı verdi:

– Nezdi âlide kaldı, iade edilemez.

Birkaç gün sonra Rifat Bey de tahliye edilmişti; işte bir muhtıra defterindeki nottan Sarayı Hümayunu Hazreti Padişahının gösterdiği telâş!

Yazılarım sarayın hiç de hoşuna gitmiyordu

Bu vak'alar üzerine sakın, sakit bir hayat yaşamayı düşündüm; fakat asabiyetim buna müsait değildi; uğraşmak istiyordum; cidal ve hücum etmek istiyordum. Kendimi eğlendirmek için tekrar matbuat hayatına avdeti kurdum; fakat gazeteci olarak değil; engizisyon esrarını Fransızca'dan tercüme edecektim. Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi pek muhtasardı; bir Endülüs ve Portekiz tarihi yazacaktım; Endülüs Tarihi'ni (Vakit) gazetesinde tefrika ettirdim.

Engizisyon esrarı da bir kitap halinde neşrolundu: Bu kitap yüzünden hem istibdat, hem meşrutiyet devirlerinde iftiralara uğradım; engizisyon esrarının mütercimine istibdat devri elbette iftira ederdi; fakat meşrutiyet devri?

Bu kitapta zalim bir idareden, İspanya'nın geçirmekte olduğu felâket ve ıstıraptan, vatanın selâmetini temin edecek tedbirlerden bahsolunuyordu. Tabii Abdülhamid bu gibi mevzulardan çok kuşkulanıyordu. İsmet Bey'i çağırması ve kitabı göstererek:

– Bu tercüme değil! Tercüme vesilesiyle mütercimin düşündüğü fesatların vasıtası! Bunu çabuk aslı ile karşılaştırınız! iradesinde bulunmuş.

İsmet Bey, Abdülhamid'in süt biraderi, çok korkak, evhamlı bir adamdı. Bu iradeyi kendi hakkında bir tevbih telâkki etmiş; Nuri Bey'e giderek:

– Nâzım Bey daha ne vakte kadar böyle şeylerle meşgul olacak? diye sormuş; Nuri Bey hayretini ketmedemiyerek demiş ki:

– Bu kitapta bize, Türklere ve Türkiye'ye ait bir kelime bile yok! Tercümenin aslı ile karşılaştırılmasına da lüzum görmem; bu kitap hüsnü niyetle tercüme edilmiştir; efendimize bu suretle arzediniz.

Uyanmak üzere bulunan yeni bir fitne bu suretle bastırılmış oldu. İspanya Tarihi, bir müddet sonra, Vakit gazetesinde tefrika edilmeğe başlandı. Bu eserde Endülüs İslâm saltanatının izmihlâli teşrih ve tahlil edilirken, tam bir sefahat, işret ve fuhuş hayatına dalıp memleket ve millet işlerini düşünmeyen hükümdarlar muahaze ediliyor ve bazı Arabî ve Farişî beyitler de irade mesel kabilinden [Abdülhamid'e taş atmak maksadıyla] yazılıyordu. Bunlar zatı hazreti hilâfetpenahiyeye sarîh bir tarîz suretinde telâkki edildi.

Affı kabil olmayan bu hatadan dolayı hünkârın en büyük mürşidi! Şeyh Ebülhüda tarafından isticvap olundum; aman yarabbi! Bu fellâhın elinden neler çekmedim neler? Maahaza, bu deveye de hendeği atlattık!

Ebülhüda bana:

– Evlâdım gençsin! Halifeye telmihen böyle şeyler yazılır mı? Gününü gün etmeğe baksana! kabilinden nasihatlerle beni de kendisi gibi dalkavuklar zümresine, tufeyliler katarına katmak istiyordu. Vakarımı çiğnetmeden, tenezzülkâr görünmeden ve hatta hissiyatımdan hiçbir şey feda etmeden bu adama, Endülüs Tarihi'nin izam edilecek şekilde mahvolmadığı gibi telmih ve kinaye maksadıyla de yazılmadığını anlattım; o da -kimbilir ne gibi hesap ve kitaplara binaen işi uzatmamak tarafını iltizam etti; hakkımda yalnız tevbih ile ve tarihin neşri menedilmekle iktifa olundu.

O sırada babamın vefatı hakkımdaki suizanları ve Avrupa'ya firar edeceğim vehmini biraz hafifletti. Ailemin riyaseti ve küçük kardeşlerimin tahsili, terbiyesi vazifeleri omuzlarıma yüklenmişti. Bunları İstanbul'da kimsesiz nasıl bırakabilirdim?

* * *

İkinci karin [mabeynci] Hacı Ali Bey malûmatsız, bir adamdı. Malûmatı, mensup olduğu Kadirî tarikatine ait Kurunu vustaî, sakat ve mistik bir bilgiden ibaretti. Bu tarikatin şeyhi (Abdülkadir Keylânî) nin, zamanındaki müritleri için yazmış olduğu (Ganiyyetülmetalibin) namındaki bir eseri Türkçe'ye tercüme ederek memleketin her tarafına göndermiş, onu neşir ve tamim eylemişti. Halbuki bu eserdeki bazı mütaleat ve telâkkiler Kur'an'la, devletin resmî dini olan

teşrih: açıklama / **muaheze:** çekiştirme, eleştiri / **sarih:** açık / **tariz:** dokundurma / **isticvap:** sorgulama / **telmih:** imalı söz / **izam etmek:** büyütme / **iltizam etme:** lüzumlu sayma / **tevbih:** uyarı / **iktifa:** yetinme / **kurunu vusta:** orta çağ

İslâmiyetle kabili telif değildi. Bu eser yüzünden, garp hükemasının İslâm dinini hurafe addetmesi iktiza edecekti; (Vakit) gazetesinde bir makale ile eseri tenkit ve hakikatleri teşrih ettim.

Bu makale üzerine Hacı Ali Bey Padişahın gazabını yeniden üzerime cellbetti ve (Ruznamei Havadis) gazetesinde aleyhimde makaleler yazdırmaya başladı.

Diğer taraftan da Bağdat'taki (Medresei Süleymaniye) talebesini telgraflarla aleyhime tahrik ediyordu. Kendimi müdafaa için yazacağım makalelerin kabul edilmemesini de gazete sahiplerine emretmişti.

Emir hilâfına makalemi dercettiğinden, (Tercümanı Hakikat)i bilâ müddet kapattırmıştı. Hacı Ali Bey Padişahın huzuruna çıkarak:

- Ulema iki kısım oldu. Nazımın yüzünden bir felâket çıkacak, bir kıyamet kopacak! diye hünkârı teşvikten de çekinmiyordu.

Fakat herkesçe namuskâr ve hürriyetperver bir şahsiyet olarak tanınan kurenadan Niş'li Mahmut Bey bana gadredileceğini anlayınca Padişaha, benim haklı, Hacı Ali Bey'in haksız olduğunu anlatmış, gölgesinden bile korkan Abdülhamid'in gazabını teskine muvaffak olmuştu.

Mithat.Paşa'nın muhakemesi

Hayat baştan başa tesadüften, şanstın ibarettir; (Mukadder değişmez) sözü de bundan daha veciz bir üslûpla ifadesinden başka bir şey midir? Hiçbir şeyden haberiniz, hiçbir kastiniz yok; bir tesadüf sizi bedbahtiye, yahut bahtiyarlığa sevk edebilir! Bunun adına kader deyiniz, tesadüf deyiniz; hepsi bir!

Bir Cuma günü, Sultan Abdülâziz'in kurenasından Tahir Bey'le Kâhtane'ye, rint ve mümtaz şairimiz (Nedim)in Sadabad'ına gezmeye gitmiştik. Avdetle, Nişantaşı'ndan Harbiye Mektebine giden yolun sol tarafındaki evlerden birinin önünde Tahir Bey arabayı durdurdu ve bana:

- Bu ev, bizim eski arkadaşlardan, Sultan Abdülâziz merhumun karinlerinden çok nazik, çok temiz yürekli, tam ve kâmil bir insan olan Fahri Bey'in hanesidir; onu çiğneyip geçmek istemem; beş dakika müsaadenizi rica edeceğim; kendisinin bir hatırını sorayım; arzu

edersen sen de gel, sizi tanıştırayım dedi. Kabul ettim; birlikte eve girdik. Evin içerisi tamir ediliyordu. Fahri Bey çalışan ustaların amelenin başında idi. Bizi, büyük bir samimiyet ve muhabbetle karşıladı; salona geçtik. Salonda gayet kıymetli eşyalar vardı; halılar, vazolar ve saire.

Bunların arasında Sultan Abdülaziz'in tabii cesamette yağlı boya bir resmi gözüme ilişti. Mahir bir san'atkârın elinden çıktığı anlaşılan bu canlı portre altın yaldızlı büyük bir çerçeveye geçirilmişti.

Resim ve ressam hakkında açtığımız bir mübahase, tabiatıyla Abdülâziz devrine ve hususile intihar meselesine intikal etti. O anda Fahri Bey'in müteessirane ağladığını gördüm. Bizim Tahir Bey de kendini tutamadı; gözleri yaşardı; bu iki kapı yoldaşının Efendilerine olan muhabbet ve sadakatlerini şayanı takdir görürüm.

Hasbihalimiz yarım saat kadar devam etti; nihayet ev sahibinden müsaade alarak ayrıldık.

Birkaç ay sonra, Abdülaziz'in ölümü etrafında bazı şayialar devran etmeğe başladı; gûya, Mithat Paşa, bazı arkadaşlarıyla bir suikast tertip etmiş, Mabeyinci Fahri Bey, Abdülaziz'in kollarından sımsıkı tutmuş ta caniler damarlarını kesmişler!

Malûm olduğu üzere bu dedikoduyu müteakip Mithat Paşa [1822-1884], Mahmut Celâlettin ve Nuri Paşalar muhakeme edilerek hepsi idama mahkûm edilmişlerdi.

Bu muhakemeyi dinlemek için Şehremini Mazhar Paşa'ya [1834-1890] rica ederek bir dühuliye bileti aldım; muhakemede bulundum.

Katil olmak üzere muhakemeye getirilen pehlivan, cinayeti, bir marifet yapmış veyahut avda bir tavşan vurmuş gibi ballandıra ballandıra, fütursuz, pervasız anlatıyordu; bu, tabii muhakemede hazır bulunanların nazarı dikkatini celbetmişti. Herkes birbirine manalı manalı bakıyordu; hiçbir canı, cinayetini bu kadar serbest anlatamaz; bazı katillerin itirafta bulunduğu vakidir; fakat bu itiraflarında ya derin bir azap ve nedamet, yahut şiddetli bir gayzu nefretin ifadesi tezahür eder. Bu pehlivan, bir papağan gibi anlatıyordu.

Mahkeme salonundan çıkınca doğru Tahir Bey'in evine gittim; bu acayip cinayet hakkında düşüncesini sordum:

– Azizim, dedi, Sultan Abdülâziz intihar etmiştir. Öldürüldüğünün kat'iiyen aslı esası yoktur. Bu muhakeme Mithat ve Damat [Mahmut Celâlettin] Paşalardan intikam almak için uydurulmuştur. Bizim biç-

re Fahri Beyi de işe karıştırıyorlar! Ben, Sultan Aziz'in hal'inin ertesi günü intihar haberini bekliyordum. Bu kadar sene yanında hizmet ettim; onun mizacını, ahlâkını bilmez olur muyum?

1870 senesinde, Fransızların mağlûbiyeti ve üçüncü Napolyon'un kılıcını Almanya Kralı birinci Wilhelm'e teslim ettiğini haber alınca Abdülâziz hayret ve hiddetle şöyle bağırmıştı:

– Ben üçüncü Napolyon'un hükümdarlık şerefini tanır, haysiyetini bilir bir adam zannederdim; zerre kadar izzeti nefsi yokmuş; bu ne hayatperestlik? Ben olsaydım başıma bir rovelver sıkardım, düşmana boyun eğmezdim!

Bu fikirde bulunan bir adam, hal'inden sonra yaşamak ister mi? Zaten bu hakikat bilâhare meydana çıktı.

Yüzbin altın frank rüşvet!

Şehremini Mazhar Paşa'nın, birkaç ay devam eden hastalığı mü-nasebetiyle Emanetin bütün işleri omuzlarına yüklenmişti.

Hem Mazhar Paşa'yı rahatsız etmemek, hem işlerin geri kalmasına meydan vermemek için geceyi gündüze katarak çalışıyordum. O sırada ekmekçilerle hamurcular ve tablacılar arasında ücret meselesinden dolayı şiddetli bir ihtilâf çıktı:

Galata, Beyoğlu, Beşiktaş İstanbul mıntıklarındaki hamurcu ve tablacılar grev ilânına karar verdiler. Daireden henüz çıkmadan geç vakitte yanıma ekmekçiler cemiyeti murahhasları geldiler:

– Müşevvikler şiddetle cezalandırılmazsa yarın ekmekçi dükkânları açılmayacak! dediler.

Bu vak'anın benim idaresizliğime, belki de teşvik ve tahrikime hamlolunmak ihtimali de vardı!

Grevcilerin başları kimler olduğunu öğrendim; vakit kaybetmeden onların celbine bûs ettim.

Fakat o sırada bütün hamurcuların ekmekçi dükkânlarından sa-üşmakta olduklarını altıncı daireden bildirdiler.

O sırada mabeyin başkitabetinden bir tezkere aldım; bu tezkerede (yarın ekmekçi dükkânları açılmazsa bütün mes'uliyetin bana raci olacağı) bairadei seniye tebliğ olunuyordu! Her yarım saatte bir gelen hünkâr yaverleri de bu emri tekrar ediyorlardı.

Grevcilerle esnafın ileri gelenlerini birkaç saat içinde toplattırdım; aldığım tedbirler sayesinde grevcilerle patronların arasını buldum; tam gece yarısından bir saat sonra: Ertesi günü dükkânların açılarak ekmek çıkarılacağına dair ekmekçi ve hamurcu cemiyetlerinden birer senet aldım.

Her ihtimale karşı bazı ihtiyati tedbirler de ittihaz ettim. Mesele halledildikten sonra mabeyin başkitabetinin tezkeresine cevap verdim.

Bu hizmetim takdir edildi ve rütbem bir derece terfi olundu. Aradan birkaç gün geçmişti ki, mabeyin çavuşlarından birisi gelerek başmabeyinci Osman Bey'in beni öğle yemeğine davet ettiğini söyledi.

Osman Bey'i şahsen tanımadığım için bu davete bir mâna veremedim. Devlet şehreminine tebliğ edilecek yerde yanlışlıkla bana söylenmiştir; diye düşündüm; bunu çavuşa söyledim ve:

– Oğlum, ben Osman Beyi hiç tanımam, dedim. Çavuş gülererek cevap verdi:

– Efendim, ben zatâlinizi bilmez miyim? Başmabeyinci Şehremaneti mektupçusu Nâzım Beyi davet ediyor. Siz mektupçu Nâzım Bey değil misiniz?

Artık tereddüde mahal yoktu; davete icabet edeceğimi çavuşa söyledim ve ertesi günü öğle vakti başmabeyinci Osman Beyin odasına girdim. Yanında Ahmet Şevket Bey vardı. Bu zat Abdülhamid'in kayınbiraderlerindendir. Mabeyinde bile devletin sui idaresinden bağıra çağıra şikâyet ederdi. Mabeyin mensuplarına, mürtekip memurlara söver sayar, hamiyetli cesur bir zattı. Bilâhare hafiye Fehim'in tertip ettiği bir suikastta biraderi Rıza Paşa yaralanmıştı; bu vak'a üzerine Avrupa'ya kaçtı; meşrutiyet ilânını müteakip döndü.

Başmabeyinci Osman Bey beni iltifatla karşıladı. Çok kibirli, çok azametfuruş olduğu şayi olan bu zat makamından kalkmış, birkaç adım ilerleyerek beni kabul etmişti; halbuki vezirleri bile oturduğu sandalyeden kalkmaksızın kabul eder ve kimseye yüz vermezmiş! Bunu bana bilâhare Ahmet Şevket Bey anlatmıştı. Osman Bey'in mutadî hilâfına güler yüzle ve yerinden kalkmak suretiyle beni kabul edişî Ahmet Şevket Bey'in nazarı dikkatini celbetmişti.

Osman Bey söze, rüşvetin fenalığından, irtikâbın bir devlet ve millet için yıkım olacağından bahsederek başladı. Osman Bey'i şahsen tanımazsam da şehremanetile olan hususî işlerini bilirdim. Hulûs

çakmak isteyen şehreminlerinin delâletiyle, Şişli caddesinde hemen bedava denilecek ucuz fiyatlarla arsa alır, hanlar, apartmanlar yaptı-
rırdı. Doymak bilmeyen bu adam, Şehremini Mazhar Paşa'yı azil ile
tehdit ederek, Padişah namına bir çeşme yaptıracam diye, belediye-
ye ait olan arsaları zapteder, üzerine bahçe ve gazino yaptırdı.

Şahsî menfaatlerini, umumun menafîine[menfaatler] tercih eden
bu aç gözlü, haris adamın rüşvet ve irtikâbın fenalığından bahsedişine
hayrette kaldım ve izahat vermesini bekledim.

Dedi ki:

– Bu rüşvet ve irtikâp illeti yalnız bize musallat olmuş değildir.
Dünyanın her tarafında vardır; Avrupa'da irtikâp bizden fazladır! Bu
itibarla endişeye mahal görmem! Zati Hazreti Padişahî bu mülkün sa-
hibidir; memaliki Şahanelerinde bütün işler dürüst gitmez, geri kalır-
sa bundan en çok müteessir olacak tabîi velinimet Efendimizdir! Veli
nimeti biminnetimiz Efendimiz elbette doğruları severler; fakat doğ-
rular az, iğriler çoktur. Bir avuç doğru adamla bu koskoca devleti ida-
re mümkün mü?

Bu âdi nazariyeye, irtikâbı teşvik eden bu bayağı, bu iğrenç safsa-
taya karşı kendimi tutamadım ve hemen cevap verdim:

– Evet mümkündür! İrtikâbın bizde dal budak salmasına sebep,
hükûmetin mürtekiplere karşı göz yumması, onları kayırmasıdır. İrti-
kâpla şöhret almış adamlara ağır cezalar verilse onlar hiçbir memuri-
yete tayin edilmese, isimleri gazetelerle teşhir olursa mümkün oldu-
ğu kadar sui istimal ve irtişanın önü alınır. Bu maksadın temini için
evvel emirde mabeyinden başlayarak merkezi temizlemek, sonra vi-
lâyetlere mutasarrıflıklara hamiyet ve istikametle tanınmış adamlar
göndermek lâzımdır. Üçüncü, dördüncü derecedeki memurlar ise
amirlerinin eserlerine ve izlerine ayak uydurmak mecburiyetindedir-
ler. Onlar, istikbal düşüncesiyle herkesin hakkını yemek isteyenlere
âlet olmaktan çekinirler.

– Bu mümkün olmaz! Kabil olsa Efendimiz yaparlardı.

Osman Bey gerek yemekte, gerek yemekten sonra iddiasına teyit
için makul ve mantıki zannettiği bir çok saçma sözlerde devam etti:

Kahveler içildikten sonra, müsaade istedim; odasından çıkarken
Osman Bey:

– Mabeyne geldiğiniz vakitlerde bizim odaya da uğrayacak olursa-
nız memnun olurum dedi.

Teşekkür ettim, ayrıldım.

Hiç tanımadığım bir başmabeyincinin beni davet ederek yanında bulunduğum bir iki saat zarfında memurların irtikâbına karşı hükûmetin göz yummasını idarî bir zaruret şeklinde kabul ile beni iknaya çalışması sebeplerini aradım; düşündüm; neticede anladım ki bu hükûmdarın emriyle tertip edilmiş bir oyun idi; bundan gaye de, bazı sui istimallere, irtikâplara itirazda bulunmamanın temini idi!

Bu sıralarda İstanbul'un gazla tenviri imtiyazı memleketin menfaatine uygun olmayan şartlarla bir ecnebi şirkete verilmek üzere idi; birçok hamiyetli vatandaşlar buna itiraz ettiler. Fakat kurenadan bazıların müşterek nüfuzlarından alınan kuvvete istinatla Şehremaneti Meclisi bu imtiyazı tensip etti. Bu hususta yazılan mazbata müsvedesini tetkik etmek için istedim. İşin ehemmiyetinden, müstaceliyetinden bahisle bu müsveddeyi benden geri almak için günde birkaç kere müracaat edenler oldu. Tetkik ediyorum; henüz bitirmedim, diyerek işi uzatıyordum. Maksadım bir yolunu bulup kararı değiştirmek idi.

Bir iki gün sonra, henüz uyanmış, elimi yüzümü yıkamış fakat daha giyinmemiştim; bir ecnebinin beni selâmlıkta beklediğini haber verdiler. Gittim selâmlık odasına çıktım. Hiç görmediğim, tanımadığım bir adam!

Kim olduğunu, ne istediğini sordum:

– Bendeniz gazhane işi için geldim; Yakında imtiyazımı alınca efendimizi ayrıca memnun ederiz. Şimdilik şu hediyeciği kabul buyurmanızı rica ederiz, dedi ve bir çek uzattı. Gaz imtiyazının verilmesini müteakip bu çek hâmiline yüz bin frank verilmesi emrolunuyordu.

Rüşvet teklif edenleri şiddetle kovmak âdetimdir; bu âdetimi herkes işittiği, öğrendiği için bir seneden fazla bir zamandan beri böyle bir teklife kimse cesaret edemiyordu; bu frengi de kovacaktım; fakat ecnebi idi; beni bilmiyordu; O zamanki Türkiyemiz rüşvet ve irtikâp dalavereleriyle şöhret almıştı. Çeki kendisine iade ederek:

– Bunu başka yere, emanet meclisi reisine getirecek yerde yanlışlıkla bana veriyorsunuz! dedim. Frenk telâşla:

– Aman efendim, diyordu, böyle yanlışlık olur mu? Mektupçu bey zatiâliniz değil misiniz? Bu çek size aittir; havi olduğu parayı afiyetle

sarfedersiniz! İmtiyaza itiraz edebilmek için zaten böyle bir vesikaya ihtiyacım vardı; çeki alıp cebime koydum ve dedim ki:

– Emanet meclisi azasından ve büyük memurlardan böyle çok almamış olanlar varsa nasıl olur?

– Aman efendim! Hiç öyle şey olur mu? Biz budala mıyız? Biz memuru memnun, ötekini mahzun bırakır mıyız hiç? Müsterih olunuz, herkesin hissesi verildi!

Frenk çok memnun oldu; gülerek, âdeta göbek atarak yanımdan çıktı, gitti.

Ertesi günü, mazbata müsveddesinde kabul edilmiş olan şartlardan memleketin menfaatlerine uygun olmayanlar hakkındaki düşüncelerimi yazarak makama gönderdim. Şehremini meclis azalarını içtimaa davet etti. Yapılan müzakere neticesinde azaların ekserisi kararın aynen kabul edilmesinde ısrar ettiler.

Bunun üzerine çeki meydana çıkardım; dağıtılan diğer çekler hakkındaki Frenk'in dediklerini anlattım; Mecliste bir gürültü bir kıyamettir koptu; neticede mazbatanın iptaline karar verildi. Fakat bu hal bazılarının hususî menfaatlerine dokunmuştu; aleyhimde birçok entrikalar çevrilmeğe başlandı; Mektupçuluktan istifa ettim; Şehremini bizzat evime geldi, beni ısrarla emanete götürdü ve ortadaki ihtilâfı kaldırmaya çalıştı. Başmabeyinci Osman Bey'in daveti, şüphe yok ki, bu meselelerle alâkadar; çünkü bir müddet sonra, yalnız uzaktan tanıdığım Osman Bey'in dostu, gidiş müdürü Hacı Mahmut Efendi bir emir çavuşu göndererek beni saraya çağırttı; odasına girdiğimiz zaman asabiyetle söylemeye başladı:

– Herkesle uğraşmaya iyiden iyiye karar verdiğiniz anlaşılıyor. Bazı memurları irtikâp ile itham ve tahkir ediyormuşsunuz. Dünyada rüşvet alınmayan bir yer gösterebilir misiniz? Rüşvet tabîi bir şeydir; hatta bir bahşıştır. Bizim memurların aldıkları maaş azdır. Hükûmetle işi olanların işlerini teshil ederler. Bahşış alırlar. Bunda bir fenalık bir fevkalâdelik var mı? Velinimet efendimiz doğruyu ve doğruluğu severlerse de bu kadarından memnun olmazlar!

Ben şahsen mürtekip değilim, rüşvet kabul etmem, fakat sizin hareketinizi de beğenmem. Memurları rüşvetle lekelemekten maksadınız kendinizi iyi göstermekse bunda yanılıyorsunuz. Şurasına iyice dikkat ediniz ki bu suretle lekelenecek memurları şevketmeap efendi-

miz himaye ederler. Şehremini ile, meclis azalarıyla ve sair memurlarla hoş geçinmeniz hakkınızda hayırlı olur!

İtidalimi muhafaza edemedim; asabiyetle cevap verdim:

– Hayırlı olmazsa ne olur? Ben memleketin menfaati ötekinin be-rikinin hesabına feda edildiğini görürsem susamam! Geçen gün de bu sebeple mektupçuluktan istifa etmiştim. Şimdi de tekrar istifamı vermeğe hazırım! Siz gazhane rüşveti meselesini biliyor musunuz? Resmî Türkiye'nin dahilde hariçte beş paralık kıymeti, şerefi kalmıyor!

Hacı Mahmut Efendi hemen kendisini toplayarak:

– Hayır evlâdım! Niçin istifa edeceksiniz; maksadım size bir baba nasihati vermektir; inşallah devlete büyük büyük hizmetler edersiniz! dedi.

Oradan ayrıldım çıktım.

Rüşvet bilhassa Abdülhamid devrinde rezilâne bir surette revaç bulmuştu; hükûmet, âleme karşı kepaze, rüsvay bir mevkide kalmıştı. Devletin esaslı menfaatleri mahvoluyordu. Çünkü mürtekip memurlar mabeyin tarafından kayırılıyor ve bizzat Abdülhamid tarafından himaye görüyorlardı.

Saraya ne zaman gitsem, dönüşümde kapıcıların (Beyefendi! Bizim bahşışleri unutmayınız!) diyerek arsızca etrafımı çevirdiklerini görür ve hele bazı ecnebilerin müstehziyane:

– Bugün saraya gittik; fakat kapıcılar bahşış isteyerek yolumuzu kestiler. Üzerimizde ne kadar para varsa vermeğe mecbur olduk! dediklerini işitir çok müteessir olurdum; kendi kendime:

– Padişah bu kepezelikleri işitse tabii bu kapıcıları kovdurur derdim; halbuki sonradan anladım; İrtikâbın saray kapılarında başladığına malûmatı seniyye lâhik imiş!

Beyoğlu mutasarrıflığım

1307 [1889] senesi ramazanının on beşinci günü Topkapı sarayında bermutat yapılan (Hırkai saadet) ziyareti esnasında Abdülhamid bana dikkatle bakıyor ve Gazi Osman Paşa'ya beni göstererek bir şeyler anlatıyordu.

Padişah beni şahsen tanımadığından, mutlaka kim olduğumu Osman Paşa'dan anlamak istiyor dedim.

Merasimden döndükten iki saat sonra (rütbei balâ) ile taltif olduğum teşrifat dairesinden resmen bildirildi. Şehremaneti mektupçuluğuna rütbei balâ tevcihi, ilk defa görülen şeylerden, acip teveccühattan idi!

Mabeyin başkâtibi Süreyya Paşa'nın bana büyük bir teveccühü vardı; rütbemin terfi edildiğini haber alınca, bunun memuriyetimle mütenasip olmadığını ileri sürerek bir nişanla tebdili için teşebbüsatta bulunmuş; kendisine, şehremanetinden memnunen ayrılmam için rütbemin terfi edildiği, yakında başka bir memuriyete tayin edileceğim bildirilmiş. Bunları sonradan haber aldım. Memuriyetimin tahvilini icap ettirecek ortada yalnız bir sebep vardı, o da şehremanetleriyle, meclis azalarıyla geçinememezlik!

Rütbemin terfi edilmesi, izzeti nefsim okşanarak, tatlı bir surette şehremanetinden atılmam içindi. Ramazanın yirmi yedinci günü Beyoğlu mutasarrıflığına tayinim icra ve ilân edildi.

Meslek ve meşrebimle telifine imkân olmayan bu memuriyeti kabul edeceğimi anlatmak için hemen Süreyya Paşa'ya gittim ve bizim Nuri Bey'i de oraya davet ettirdim. Benim için bir felâket olan bu memuriyetten affettirilmekliğim hususunda Süreyya Paşa'nın delâletini rica ettim.

Süreyya Paşa:

– Anlattığınızdan daha mühim sebepler gösterdim ve Nâzım Bey'i şehremaneti mektupçuluğundan kaldırmayınız; Beyoğlu mutasarrıflığını kabul etmez dedim. Padişah tarafından kabul buyrulmadı. Bunun sebebi şudur:

Bir ecnebi meselesinden dolayı Adliye Nâzırı'yla bazı memurlar azledildi. Bunların arasında selefimiz Emrullah Efendi de var. Emrullah Efendi kurenadan Ragıp Bey'e mensuptur! Münasip bir memuriyet buluncaya kadar onun açıkta kalmasına Ragıp Bey razı olmadı! Sizinle şehremaneti erkânı arasında devam edegelen ihtilâfları hasebiyle orada kalmanız münasip görülmedi. Memuriyetimizin becayişi bu noktai nazardan tensip edildi. Şimdi bu hizmetten istifanız, şüpheye; şüphe de vesvese ve iğbirara [gücenme] meydan verir. Bana kalırsa bu işi kabul edeceksiniz ve memuriyetinize hemen gideceksiniz.

Nuri Bey de gülerek ilâve etti:

– Bu suretle bizim Nâzım, iyice zabıt altına alınmış olacak! Hem âmiri hapis, hem de mahpus halini alacak! Zabitanın nezareti altında hiçbir yere kımlıdanamayacak bir vaziyette bırakılacak!

Süreyya Paşa, fikrimde ısrar ettiğimi görünce, ilk açılacak münasip bir memuriyete naklime delâlet edeceğini yeminlerle temin ediyordu. Çaresiz kaldım; Beyoğlu mutasarrıflığını kabul ettim.

O vakit mutasarrıflık dairesi Galatasaray'da idi; mahalli memuriyetime gittim. Daireye girdiğim zaman kapının iki tarafında dizilmiş olan polis komiserleri, jandarma zabitleri selâm vaziyetinde beni istikbal ettiler. Makamıma oturdum. Tebrik merasimi bittikten sonra memurları yanıma çağırdım kısa bir mukaddemeden sonra:

– Doğruluktan ayrılmayan memurlar benimle çalışırlar, memnun kalırlar. İrtikâbı görülen bir memur her nereye, ne tarafa mensup olsun derhal azledilecektir. Hele zabıta memurlarının birçok sui istimallerini iştiriyorum; zamanımda böyle rezaletler kat'iyen tecviz edilemez dedim.

O akşamdan itibaren her gece devre çıkacak sabaha kadar teftişte bulunuyordum; devriye kollarının vazife saatlerini ve telâki noktalarını bizzat tayin ve kontrol ederdim. Her sabah devriye raporlarını, yekdiğerleriyle tatbik etmek suretiyle tetkik eder ve inzibat tedbirlerinin sekteye uğratılmasına imkân bırakmazdım.

Cinayetlere ait vak'aların tahkikatını kendim yapardım. Mabeyin mensupları, istihbaratı hafiyye vesilesiyle Galata'da, Beyoğlu'nda yapmadık rezalet bırakmazlarmış, zabıta memurları da bu kepezeliklere karşı seyirci kalmaktan başka bir şey yapamazmış!

Hafiyelerle mücadeleyle başladım!

Bunlara karşı ilk icraatım olmak üzere serhafiye Ahmet Celâlettin Paşa'ya mensup bir adamı ve ondan sonra da mabeyin hafiyelerinden Nadir denilen rezili kanunî bir vesile ile derhal tevkif ettirdim. Tahkikat evrakını adliyeye verdim. Bu, iki küçük mesele halk üzerinde iyi bir tesir yaptı. Ahali arasında [para almaz, hatıra gönüle bakmaz, kimseden korkmaz] şöhetini kazanmak şerefine nail oldum.

Beyoğlu ve Galata'daki kumarhaneler, zabitanın himayesi altında halkı soyup soğana çeviriyorlarmış; umumhaneler birer batakhane hâlini almış. Buna mukabil her ay Beyoğlu mutasarrıflığı makamına

yedi yüz altın lira takdim ediliyormuş. Kumarhanelerin hepsini kattırdım; umumhaneleri de sıhî ve inzibatî kontrole tâbi tuttum.

Öteden beri Beyoğlu ve Galata cihetlerinde şekavette bulundukları halde benden evvelki mutasarrıflar tarafından tutulamayan en müthiş hırsız kumpanyalarını da yakalattırdım.

Bu icraatım üzerine ecnebi sefirleri Galatasarayına gelerek bana teşekkürde bulundular. Birçok Avrupa gazeteleri ve bahusus (Taymiz) hakkımda sitayışkârane makaleler neşretti.

Vaktiyle yüzleri, gözleri tavırları ve elbiseleri bende nefret uyardırılmış olan zabıta memurlarına yavaş yavaş ısınmağa başlıyordum. Hayatları her dakika tehlikeye maruz kalabilen bu adamları takdir etmemek doğru değildi. Maamafih vazifelerini suistimal edenleri yalnız yalnız tardla iktifa etmeyecek, diğerlerine ibret olmak üzere en ağır cezalarla tecziye etmekten çekinmezdim.

Cuma günleri selâmlıkta bulunmak, haftada bir kere mabeyne uğramak Beyoğlu mutasarrıflarının vazifeleri icabından imiş! Benim bu işlerden çıktığım yok; tabii hiç uğramazdım.

Cuma, bayram ve sair merasimde Padişahın elli altmış metre ileri-sinde gitmekten ve selâmlık ve alay mürettebatına dair aldığı emirleri tebliğden başka bir vazifesi olmayan [gidiş müdürü] Mahmut Efendi bir gün beni Saraya davet etti:

– Beyoğlu mutasarrıfı olduğunuz günden beri, bir kere bile ne selâmlık resmine, ne de Saraya gelmediniz. Bu hâliniz Efendimizin nazarı dikkatini celbetmiş, sebebini soruyorlar dedi.

Cevap verdim:

– Selâmlık resminde de bir memuriyetim olduğundan haberdar değildim, maamafih kat’î bir mecburiyet varsa bundan böyle merasime iştirak edeceğim.

Mahmut Efendi’den ayrılıp daireme geldim.

Şehremaneti mektupçusu iken yazı Büyükada’da geçirdim. O sıralarda Diyamandi namında meşhur bir şeririn ailesi de Büyükada’da bulunuyormuş. Diyamandi vaktiyle Moskova’da tüneller kazarak bankalara girmiş, Beyoğlu ve Galata’da kasalar kırarak, duvarlar delerek sirkat ve cinayetlerde bulunmuş.

Rusya ve İstanbul hapishanelerinde hayli yatmış.

sitayışkârane: övgü dolu / **tard:** uzaklaştırma / **iktifa:** yetinme / **tecziye:** cezalandırma / **sirkat:** hırsızlık

Adaların Şehremaneti'ne merbut bulunması ve benim de mektupçu olmaklığım hasebiyle, bir gün Diyamandi'nin karısı yetişmiş çocuğı ile nezdime geldi. Diyamandinin şimdiye kadar ne yaptıysa cezasını gördüğünü, hiçbir davacısı kalmadığından, evine geldiğini söyledi, zaptiyeler tarafından kendisine ilişilmemesini rica etti. Meseleyi Adalar kaymakamı Mustafa Beyden tahkik ettim. Diyamandi en müthiş bir kasa hırsız ı imiş.

Fakat mahkûm olduğı cezaların hepsini geçirmiş. Yeniden derdestini icap ettirecek bir fiili yokmuş. Buraya gelince, zabıta memurları tarafından yakalanır korkusuyla ailesi müracaat etmiş. Halbuki merkum rahat oturdukça kendisine dokunulmayacakmış.

Bunları Diyamandinin zevcesine anlattım. Kadın sevindi ve ertesi gün kocasını yanıma getirdi. Kocas ı bana teşekkür etti.

Aradan günler geçti. Beyoğlu mutasarrıflığına tayin edildikten sonra bir gün Diyamandi ile Tepebaşı bahçesi önünde karşılaştık. Yolunu beklemişti. Beni görünce:

– Beyoğlu ve Galata'da bulunan kasa hırsızlarını, birer birer cürmü meşhut halinde tutturmak suretiyle size hizmet edeceğim. Mutasarrıflık dairesine gelecek olursam hırsızlar tarafından görülmem ihtimali vardır. Görölür isem emniyetlerini kaybederim. Yarın sabah evinize gelip tafsılât veririm, dedi.

Ertesi sabah evime geldi.

– Üç kasa hırsız ı İstanbul cihetinde Balıkpazarı civarında, şu birkaç gece içinde, bir kasa kıracaklardır. Ben de hırsızlarla beraber bulunacağım. Tanınmamış sivil memurlardan biri yanıma verilsin. Onunla müzakere ederek lâzım gelen yerlere lüzumu kadar memur gizleriz ve vereceğim işaret üzerine hırsızları bilâvukuat yakalamağa muvaffak oluruz.

Kendisinin hüsnü niyetinden ve sözlerinin doğruluğundan emin değildim. İleride istediğı gibi hareket edebilmek için şimdilik emniyetimizi kazanmak istemesi, birkaç budala serseriye iğfal ederek ileri sürmesi ve onları sirkat esnasında tutturup canlarını yaktırması ihtimali vardı.

Esasen İstanbul cihetinin inzibatını temin polis müdürlüğüne gitti. Bu itibarla Diyamandi'yi bir sivil memurla Zaptiye Nâzırı Kâmil Bey'e[yazardan önceki nâzır] gönderdim. Mütaleamı da yazdım.

mürtekibe bu kadar müsamaha gösteren sui istimali, hırsızlığı şayi olmuş kimselere resmî makamlar teklif ve takdim eden bizim gibi hangi memleket var acaba? Hamiyetli bir idare memuru, şüphesiz cinayetleri bu kadar aşıkâr olan bu tehdit heyetlerini susturabilirdi; Halbuki sefaretler esbabı kanuniye olmadıkça tebalarının hepsine, tardına muvafakat etmediklerinden bu komitelere ait tomar tomar dosyalar bir köşeye atılmış kalmıştı.

Zaten seleflerimin hemen hepsi şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünülecek takımından değildi. Bu tehdit komitelerine ait dosyaları getirttim; okudum bir taraftan da gizlice bunlar hakkında tarassudat ve takibat yaptırđım.

O sırada, iyi bir tesadüf, işlerimi kolaylaştırdı; Tatavla civarında çok zengin bir zat vefat etmiş bütün serveti oğluna kalmıştı; bundan başka varisi yoktu.

Bu zat bir gün, geç vakit arkadaşları tarafından gönderilen bir araba ile, eğlentiye davet ediliyor, delikanlı araba ile Tatavla caddesinin arkasındaki bir sokaktan geçerken yüzleri maskeli üç şahıs arabaya giriyor ve araba yoluna devam ediyor. Bir tuzağa düştüğünü anlayan genç bağırarak istiyor. Fakat maskeli adamlardan birisi rüvelverini, diğeri kamasını çekerek:

– Bir tek kelime söylersen, ağzını açarsan beynini deleriz; sus! diyerek gencin gözlerini de sımsıkı bağlıyorlar. Tenha sokaklardan geçerek bir eve giriyorlar. Oradan gencin validesine bir mektup göndererek fidyei necat istiyorlar. Dağlarda, kırlarda dolaşan haydutlara yakışan böyle bir tecavüzün Beyoğlu sokaklarında yapılması, yerli, ecnebi bütün halkın heyecan ve telâşını mucip olmuştu.

Bu hâdise benim için bir imtihan devresi açmıştı. Bir kere halkın heyecan ve asabiyetini teskin etmek lâzımdı; saniyen Abdülhamit bu gibi mudil meseleler karşısında ne yaptığımı, ne yapacağımı öğrenmek için yaverler gönderir, işlerle alâkadar olurdu. Sonra ecnebilere karşı da hükûmet şerefini korumak mecburiyetinde idik.

Şiddetli takibat ve tarassudat yaptırđım; bu işte çok zeki ve temiz adamlar istihdam ettim, nihayet sabaha karşı genci bu üç maskeli haydut aynı yollardan getirip evinin yanındaki sokak başına bırakmışlar. Validesi gelip teşekkür etti ve anlattı. Miras belâsına uğradığı anlaşılan bu genci davet ettim; terbiyeli, nazik bir delikanlı idi.

Sordum:

– Neden seni böyle kaçırdılar; sebebini biliyor musun?

– Efendim; babamdan epeyce miras kaldı; akrabamdan (K...) namında birisi vardır; Bu Avrupa’da mükemmel tahsil görmüştür. Fakat gerek Avrupa’da ve gerek Beyoğlu sefahat âlemlerinde parasını yemiş, tüketmiştir. Şimdi akraba olduğumuzdan istifade etmek için tehdit komitesine müracaat etmiş!

– Böyle olduğunu iyi biliyor musun?

– Muhakkak biliyorum; çünkü (K...) Efendi’yi tehdit komitesine mensup olduğu rivayet edilen Alfonso ile birkaç defa harareтли harareтли görüşürken gördüm. Esasen tahminim de bu merkezde idi.

Hiç fasıla vermeden geceli, gündüzlü takibat ve tarassudata başlattım; işin sarpa saracağını anlayan komite beni tehdide yeltendi; Takibattan vazgeçmem hakkında birkaç tehdit mektubu aldım. Bir gün de kendimi (Şerlok Holmes) hikâyeleri eşhası vak’asından birisi zannettim! Cebimde bir mektup buldum; bunu kim koymuştu? Açtım; Fransızca yazılmıştı; takibattan vazgeçmediğim takdirde idam edileceğim bildiriliyordu; demek Beyoğlu mağazalarından birisine girdiğim zaman beni sureti hususiyede takip eden komite efradından birisi bu mektubu paltomun cebine atmıştı.

Daireye gittim; masanın üzerinde de aynı kalemden çıkmış, aynı tehdidi savuran bir mektup bulmaz mıyım? Anlaşılıyordu ki Beyoğlu mutasarrıflık dairesi odacılarından, hademelerinden birisi de bu tehdit komitesine alet olmuştu. Bütün odacıları çağırttım, birer birer isticevap ettim; (M...) namında bir Rum odacı, kekelemeğe başladı; sıkıştırdım; anlattı:

– Benim ailem kesirdir; maaşım azdır; affediniz bir hatadır yaptım! Sabah erken erken ismini ve şahsını bilmediğim bir herif geldi; masanızın üzerine bu mektubu bırakırsam beş altın vereceğini söyledi; tamah ettim yaptım.

– Peki bu adamı görürsen tanır mısın?

– Elbette tanırım; fakat o bir ecnebi olsa gerek!

Gönderdiğim hafiyeler komitenin içtima mahallini tesbit etmişlerdi; komite azaları her gece toplanıyorlarmış. O gece hepsinin içtima ettiği bir sırada bulundukları evi abluka altına aldurdım; odaya ansızın girip rovelverlerini çeken memurlar karşısında komite efradı birşey yapamadı; caniler bilâvukuat yakalandı.

Müfteriler ve yalancı şahitler

Bir gün serkurenalıktan bir tezkere aldım; bu tezkerede, mülga Serfiçe ticaret mahkemesi reisi sabıkı muallim Nadiri Fevzi Efendi tarafından mabeyine iki jurnal verildiği, bu hususta tahkikat yapılması bildiriliyor ve mezkûr Nadiri Efendi'nin de gönderildiği ilâve ediliyordu.

Nadiri Efendi'yi odama çağırttım; siması bende hoş bir tesir bırakmadı; iyi bir adam olmadığı anlaşılıyordu. Mabeyine mensubiyetini anlattı. Mağrurane bir tavırla yanıma oturdu ve söylemeğe başladı:

– Ben hiçbir vakit yalan bir şey arzetmedim; bu seferki maruzatım da müsbettir. Fakat efendimiz yeniden tahkikat yapılmasını ferman buyurdular. Bu işi size havale etmişler; başmabeyinci söyledi ve beni de gönderdi. Şahitlerim hazırdır; tahkikat bitinceye kadar burada bulunmaklığım iradei seniye iktizasındandır.

Her şeyden evvel işin mahiyetini anlamak lâzımdı; jurnalları okudum; bunların birinde tüccardan Yusuf, diğerinde Süleymaniyeli Kasım imzaları vardı. Birinci jurnalın hülâsası şu idi:

[Zeyrek yokuşu başındaki kahvede, tüccardan Rasim Efendi, her akşam kahve müdavimleri arasında Padişah ve hükûmet aleyhinde türlü türlü hezeyanlarda ve isnatlarda bulunuyor.]

İkinci jurnalda da, gene Rasim Efendi'nin aynı kahvehanede, komşusu Esat Efendi'ye hitaben:

“Ortalık gittikçe fenalaşıyor! Zehirli bir hava içinde nefes alıyoruz; başımızdan fesimizi kaldırıp atamıyoruz; her fenalık baştan gelir; balık bile baştan kokar” dediği yazılıydı. Haddi zatında hiçbir ehemmiyeti olmayan bu iki mesele için dört şahit gösteriliyordu. Lâzım olursa malûmatlarına müracaat edilmek üzere ayrıca altı isim de yazılmıştı.

Mutasarrıflık makamının böyle saçma işgal edilmesi beni son derece asabileştiriyordu. Maamafih mabeynin tazyikinden kurtulmak için alelûsul bir tahkikat yapılmak iktiza ediyordu.

Şahitleri çağırttım; bunlardan biri çok yaşlı idi. Başındaki sarığa bakılınca Allahlık bir hoca zannolunuyordu; şahitleri birer birer isticvap ettim; bu ihtiyar adamı yanıma çağırıp iyice sorup soruşturduktan sonra:

– Babalık! Senin dünya ile hiçbir münasebetin kalmamış gibidir. Bu iş bir iftiraya benziyor; doğru söylersen sevap işlemiş olacaksın; şurasını bil ki yemin de teklif edeceğim, dedim.

Muallim Nadiri Fevzi Efendi hiddetle yerinden kalkarak bağırdı:

– Yok efendim! Artık tahammülüm kalmadı. Mücerret Padişaha sadakat için işini gücünü bırakarak bu yaşında İstanbul'dan kalkıp buraya gelmiş olan bir şahidi bu kadar tazyik etmek revayı hak değildir. Diğer şahitler sizden gördükleri hakaret üzerine, bundan sonra mühim birşey de işitseler ihbarda şehadette bulunmayacaklarını söylüyorlar!

Ben de üst perdeden cevap verdim:

– Yook! Ben işime karışmasını istemem; yaptığımı bilirim; bu adam da tahkikatın neticesine kadar buradan bir yere gidemez.

Tahkikata devam ettim; ihtiyarı sıkıştırdım; fakat ihtiyar oralarda değil; kös dinlemiş, feleğin çemberinden geçmiş şeytan gibi bir habis idi. İlk sualim üzerine Nadiri Efendi'ye bakıp gülümsedi; bu bakışıyla “sen merak etme; ben söyleyeceğimi bilirim” demek istiyordu.

Bana şöyle cevap verdi:

– Yaşım doksanı geçmiştir; iki ayağım çukurdadır, hiç yalancılığı kabul eder miyim? Sözüme inanmıyorsanız inanmayınız. Fakat beni bırakınız evime gideyim, benim bildiğim bu kadardır.

Bu yaşta, bu kıyafette bu halde bulunan bir adamın sözleri diğer şahitlerin ifadelerine munzam olunca bir hiç yüzünden biçare bir adamın mahkûmiyetine sebebiyet verilecekti. Esasen ne bu ihtiyarın, ne de diğer şahitlerin sözlerine itimat etmiyordum. İhaneti haber verilen adam da âciz, saf birisiydi. Geceli gündüzlü çalışarak üç gün içinde bu işin uydurulmuş kuru bir iftiradan ibaret olduğunu meydana çıkardım. İftiraya uğratılan Rasım Efendi'nin ticaret ortağı bu işi tertip etmiş. Alet ettiği adamlara beşer altın vadetmiş. Şahitlerden Muhsin Ağa bunu ikrar etti. Muallim Nadiri Fevzi Efendi de kemali hacalet ve rezaletle defolup gitti.

Muhbirleri ve yalancı şahitleri tevkif ettirdim. Ertesi sabah Adliye'ye gönderileceklerdi. Serkurenalık makamına da işi bildirdim.

Bu tahkikat bizi daha mühim bir mesele ile karşılaştırdı. İstanbul mehakimi şeriyesinde altmıştan fazla yalancı şahit bulunduğu anlaşılıyordu. Hâkimleri adalet hilâfına sevk etmek için bu adamların

yakalanarak idama mahkûm edilmiş iken Avrupa'ya kaçmıştı. Orada neşrettiği gazeteler ve gizli gizli Türkiye'ye ithal ettiği beyanname ve sairelerle komiteyi kuvvetlendirmekten bir an fariğ olmadı; nihayet tebdili kıyafetle tekrar Türkiye'ye girdi ve Bâbîâlî vak'asını da [Ermenilerin Bâbîâlî'ye yapmayı tasarladığı akim kalan baskın] hazırladı.

311 [1893] senesi yazındayız, portakalların, limonların çiçek açtığı mevsiminde bulunuyoruz.

Emsalsiz portakal bahçelerinin birisinde, hemen bahçenin hududunu tayin eden bir çite yakın bir yerde hasır üzerinde iki kişi oturmuş, tabiatın bu mebzul güzelliği arasında tatlı tatlı görüşüyorlardı. Bunlar çok harzmenli sülûkçü Jirarla, Haçinli Siranuş ismindeki bir kızdı; Siranuş, Hamparsum Boyacıyan'ın hemşiresiydi.

Koyu kuzgunî rengine siyah saçları, beyaz ve lâtif alnının üzerinde, dolgun ensesinde ve çok güzel gözleri iki siyah pırlanta gibi parlıyordu; komitenin amaline mümaşat etmesini teminen bu kız sülûkçü Jirarla nişanlanmıştı. Siranuş, okumuş, yazmış, lisan bilir bir kızdı; Hınçak komitesi hesabına Rusya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Yunanistan'da dolaşmış, bir bakışta erkekleri sersemleten güzelliği ve buna inzımm eden hitabet kudreti sayesinde en muhalif ve müçtenip vicdanları bile komitesine mal etmişti. Kilikya ve zeytin hâdiselerinde Baron Ağası'den ziyade iş gören işte bu kız olmuştur.

Bu Siranuş'la nişanlısı Jirar arasında portakal bahçesinde şu mükâleme geçiyordu:

– Siranuş, sevgilisi Siranuş! Ne emredersen yaparım; senin için ölmek, kıyamete kadar yaşamak demektir.

– Şimdi bu aşk hikâyesini ve hissiyatı bırak; benim için değil mağdur Ermeni milleti için fedakârlık yapmalısın! Bu asırda, şu barbar Türklerin boyunduruğu altında yaşamak insana çok azap veriyor. Bak İstanbul'da milletimiz kan döktü ve muvaffak ta oldu; Bütün Avrupa milletleri hakkımızı tanıyorlar. Fakat Ermeni milleti yalnız İstanbul'da mı vardır? Eğer biz de buradan kendi varlığımızı gösterirsek medeniyet âlemi elbette hakkımızı daha çabuk tanıyacak ve infaz edecektir.

– Siranuş! Ne istersen emret yapayım!

– İşte, harekete başlayalım; ne bekliyoruz; biz burada muvaffak olacağız; neticede elbette sen de mühim bir mevki sahibi olursun!

– Sen benim olduktan sonra dünyada hiçbir şey istemem; yarın ben isyan bayrağını açacağım.

– Ben şu çitin arkasında bir fışılta işittim; hainler, hafiyeler bizi dinlemesin?

İkisi de kalkarlar; etrafı tetkik ederler; fakat çitin arkasında kesif yasemin ağaçlarının dibindeki çoban Mehmedi göremezler. Çoban Mehmet on sekiz yaşında zeki bir delikanlıdır; tam kanının kaynadığı bir çağda... Güzel bir kadınla bir erkeğin ağaçlar altında kucak kucağa geldiğini görmüş, bu şehvet sahnesinin bütün hutut ve ânatını takip etmek üzere çitin arkasına iyice gizlenmişti. Fakat Mehmet bunun bir aşk sahnesi değil, kendi hükûmeti ve milleti aleyhine tevcih edilmiş siyasî bir tuzak, bir dalavere manevrası olduğunu anladı. Esasen sü-lükçü Jirarı da tanıyordu.

Neler konuştuklara hepsini belledi; Siranuşla Jirar çitin etrafını taharri ederken de yaseminlerin içine daldı; iki nişanlı yerlerine oturunca Mehmet yavaşça oradan sıyrıldı; koşa koşa hükûmet dairesine gitti, görüp işittiklerini anlattı. Komiser de o sırada, öteye beriye dağıtılmış ve yapıştırılmış olan beyannameleri toplatmıştı, bunlardan birisini okumakla meşguldü; bütün Halep ve Adana vilâyeti dahilinde tevzi edilen bu beyannamede aynen şöyle deniliyordu.

Kilikya Ermeni cemaati!

Ermeniler mahvedilmek üzere tahtı tehditte bulunuyor; Bugün Ermeni cemaati kendi sıcak kanı içinde yüzüyor ve cehennem ateşlerinde yanıyor. Barbar hükûmetin, canavar Türklerin maksadı bütün Ermenileri mahvetmektir. Müthiş dakikalarımızı yaşıyoruz. Kendimizi muhafaza ve müdafaa edelim.

Bütün Ermeniliğin ümidi ve itimadı ancak sizdedir. Ermenilerin halâsını sizden bekleriz. Onun yegâne kuvveti sizsiniz; Ermeni bekası sizin elinizdedir. Esaretten kurtulun ve necip hizmetinizi ifa ile tarihi istiklâli tutun!

Kilikyalı Ermeniler!

Hınçakyan sizinle beraberdir; sizin şerefınız uğrunda şimdiye kadar yaptığı cidal ve mücadele, metabilimizin muhik olduğunu ve zaferden emin bulunduğunu temin eylediğinden yeniden muharebeyi tavsiye etmektedir... Ya, hürriyet ve istiklâli kazanmak için o havalıyı zaptetmeli. Yahut şerefle meydanı harpte ölmeliyiz.

hutut: yol, çizgi / **ânat:** an(zaman)lar / **taharri:** araştırma / **tevzi edilen:** dağıtılan / **tarihi istiklal:** kurtuluş yolu / **metelib:** istekler / **muhik:** haklı /

letini bu Zeytin kasabası olacak diye hesap ediyordum. Zeytin kasabasında bir kışla vardır ki içinde üç yüz nizamiye askeri bulunur. Bu askerin tezyidi ve birkaç topla takviyesini Bâbîâlî'ye mükerreren yazdım; meram anlatamadım. Ne yapacağımı şaşırdım; İstanbul'da bile henüz tahrikâtın önü arkası kesilmemişken Anadolu'da yer yer isyanlar, ihtilâller hazırlanıyordu. Birkaç defa istifa ettim; kabul olunmuyordu:

– Böyle bir zamanda, istifa etmek, fazilet ve hamiyet hisleriyle kabili telif midir? diyorlardı.

* * *

Adana Ermenileri'yle İstanbul'daki komite arasındaki muhaberat postadan ziyade hususi vasıtalarla yapıyordu. Memurunu hafiyenin verdiği malûmata göre kadın, erkek birçok Ermeniler'in müteferrik surette Kilikya'ya taşınmakta oldukları anlaşılıyordu. Kıbrıs'tan da gerek Mersin tarikiyle vapurla, gerek kaçak olarak kayıklarla bir çok komiteciler Adana'ya sokulmak istiyorlardı. Bunlardan bir kısmı yakalandı; mütebakisi ıssız sahillere Adana ve havalisine taşındı.

Teşrinievvel'in yirmisinde Maraş ile Zeytun arasındaki Cihat köprüsünün eşkıya tarafından yıkıldığı ve Zeytun'daki tabura imdat için gönderilen askerin takibata duçar olduğu Halep vilâyeti polis komiserliğinin bir şifreli telgrafında bildirildi.

Demek mesele alevleniyor! Mukadderat o havalide aziz vatanın başına çorap örmekle meşgul!

– Allah bana yardım eder dedim, kendi kendime masum bir teselli bulmağa çalıştım.

Hemen Halep vilâyeti polis komiserine bir telgraf çekerek mütemmim malûmat ve izahat istedim; ertesi günü aldığım telgrafta:

“Zeytun'un telgraf hatları münkati olarak vilâyetçe de malûmat alınamamakta idüğü maruzdur” deniliyordu.

– İşte, dedim, mesele tamam! Şimdi haber de alamayacağız. Eğer istediğim zamanda asker yetiştirilmiş olsaydı, komite bu kadar sür'at ve kuvvetle iş göremezdi. Çünkü iptidada az ve dağınık olan kuvvetleri şimdi bir ordu mahiyeti almıştı.

tezyid: arttırma / **mükerreren:** tekrar / **kabili telif midir:** açıklanabilir mi / **müteferrik:** dağınık, ayrı ayrı / **mütebaki:** kalanlar / **mütemmim:** tamamlayıcı / **münkati:** kesilmiş / **iptida:** başlangıç

Adana'da komitecilerin en büyük propagandacıların olmak üzere tevkif edilen Haygoni İspan, istintakı esnasında zeytin hâdisesini hazırlayanların başında Gökdereliyan Karabet'in bulunduğunu anlattı. Bu azılı komiteci de tevkif edildi.

Taarruz ve kıtal başladı!

Zeytin'deki eşkıya Maraş taraflarıyla, etraftaki köylere hücum ederek evleri baştan başa yakıp yıkmaya, hayvanları, koyun, keçi sürülerini gasbetmeye ve ahaliden erkek, kadın, çocuk rastgeldiklerini cerh ve katletmeye başladılar.

Teşrinievvel'in yirmi dördüncü gecesı Karahüyük'te Kebanlı Karabet'in ve ertesı gece gene o köyde Yunan tebaasından Manol'un çiftliğini basarak bütün sığırlarını ve hayvanlarını almışlardı. Yunanlı'nın iki hizmetçisiyle misafir bulunan gene Yunan tebaasından Yani de öldürülmüştü.

Teşrinievvel'in 28'inde Çokmer köyünde beş bini mütecaviz Ermeni komitacıını topladı. Bunlar kasabanın etrafına mükemmel tabya ve istihkâmlar yapıyor ve müslüman halka:

“İki günlük ömrünüz kaldı, hepinizi geberteceğiz!” diye hakarete bulunuyorlardı.

Çeteler, etraftaki köyleri gece gündüz basıyorlardı. Binaenaleyh Türkler için bu olay günün adı meseleleri hükmüne girdi.

Köylerdeki Türkler'in eli silâh tutacak kısmı esasen redif olarak silâh altına alınmış ve kimbilir hangi hudutta kanını akıtmağa gitmişti. Binaenaleyh Türk ahalinin iş görebilecek kısmı kemiyeten pek az idi. Bunlar, top ve asker yetiştirilerek canları, malları ve ırzları müdafaa edilmezse hicret edeceklerini Adana vilâyetine bildirdiler.

Gerek Adana'dan, Halep'ten ve gerek Bitlis, Erzurum ve sair vilâyetlerden aynı zamanda gelen telgraflarda Ermeni kıyamının korkunç bir mahiyet almak üzere olduğı, askerî kuvvetten istifade edilmek mecburî bulunduğı ileri sürülerek asker bulunmayan mıntikalara müfrezeler ve top yetiştirilmesi ehemmiyetle kayıt ve zikrolunuyordu.

Kilikya kıyam ve ihtilâllerinin sahası Adana ve Halep vilâyetlerine şamildir. Bu isyanın merkezi Zeytin'dir. Zeytin Elbistan ile Feke arasında ve Maraş mıntikasında bulunmaktadır. Binaenaleyh Kilikya ih-

tilâlini Adana ve Halep vilâyetleri itibariyle nazarı dikkate almak ve her iki vilâyette tahaddüs eden vakayii bir çerçeveye ithal etmek lâ-zımdır.

Maraş ihtilâlcileri hükûmete meydan okumak için Taburağası Mehmed Efendi'yi maiyetindeki beş nefer jandarma ile suç atılan mahalde devriye gezerken şehit ettiler.

Bundan sonra erbabı ihtilâl kol kol ayrılarak köylere, kazalara hücum ediyor, evleri yakıyor, hanümanları söndürüyor ve güzel kadınlarla kızları esir alarak Zeytin'e götürüyorlardı.

Teşrinievvel'in on yedisinde Urfa'da, çarşı içinde ansızın beş on el silâh atıldı. Ortalık bir kere karıştı; Ermeniler mağazalara hücum ettiler; müslümanlar müdafai nefis için mukabelede bulundular. Ansızın taarruza uğradıkları için Türkler beş, on şetirmek üzere yetişen askere karşı da Ermeniler silâh istimal ettiler. Bu silâh seslerini işiten et-magerliğe başladılar. Kitalin emakerliğe başladılar. Kitalin hit verdiler. O sırada isyanın bashunrizane bir mahiyet almaması için asker ve za-bıta kuvvetleri son derece itidal ve teennî ile hareket ettiler. Ermeniler mahallelerine çekildi; maahaza ertesi, yani teşrievvelin on sekizinci Çarşamba gününe kadar tarafeyn silâh istimal etti. Yüzlerce mecruh ve telefât vuku buldu. Nihayet Kürtler de dağıtıldı ve yağmagerliğe önyak olanları hapsedildi. Gaspettikleri eşya sahiplerine iade olundu.

Bu sırada Adana'dan Maraş'a gitmek üzere hareket eden nizamiye kırkinci ayın birinci taburu mülâzimi evveli Kilisli Hasan Ağa Haçine on beş saat mesafede Fernaz kurbünde Alaçay nam mahalle geldiğinde müsellâh bir Ermeni müfrezesinin taarruzuna uğradı, çocukları, ailesiyle beraber şehit edildi.

Maraş ve Elbistan taraflarında askerle komiteciler arasında her gün harbediliyordu; Maraş'taki Ermeni dükkânları bir haftadan beri kapalıydı. Bunlar yirmişer, yirmişer toplanarak evlere dağılıyor ve böylece müfrezeler teşkil ederek gece, gündüz askere, ahaliye, köylere hücum ve taarruz ediyorlardı.

Maraş'ta Körtel köyünü bir komita müfrezesi batarak yedi evle beraber çoban oğlu Hasan'ı cayır cayır yaktılar ve ateşten kurtulmak kaçmak isteyen Karabacak oğlu Osman'ı da ağır surette yaraladılar.

tahaddüs eden: ortaya çıkan / **vakayii:** olayları / **erbabı ihtilal:** militanlar / **müdafai nefis:** kendini koruma / **bashunrizane:** kanlı / **teenni:** sonrasını düşünerek / **tarafeyn:** her iki taraf / **kurbünde:** yakınında / **müsellâh:** silahlı

Çokmerzmen'de toplanan beş bin ihtilâlcı ise mütemadiyen müs-lûman köylerine taarruz ederek taş taş üzerinde bırakmıyor ve hayat namına neye rasgelirse, çekirgelerin mezruatı harap ettikleri gibi, si-lip süpürüyorlardı. Bilhassa ırza tecavüz meseleleri ve güzel kadınları Zeytine götürüp behimi emellerinin tatmin ve teskinine vasıta etme-leri Türkleri çıldırtıyordu.

Silâhlanıp Üzeyirli karyesinde Ermenilere karşı cephe tutulur. Hü-kûmet tarafından, kan dökülmesine mânî olmak üzere bir taraftan askerî ve inzibati tedbirler alınırken bir taraftan da komitacılara vaz'ü nasihatte bulunmak üzere Adana müftisiyle Ermeni muteberanından birkaçı Çokmerzne gönderildi. Halbuki bu heyet daha köye yaklaştıktan sonra üzerlerine kurşun atılmağa başlanmış ve içlerinden iki kişi de yaralanmıştı.

O gün öğleden sonra Ermeniler, Üzeyirli kariyesinde toplanan Türklerin üzerine hücum ettiler: bir iki saat şiddetli tüfek muharebesi oldu: her iki taraf da epeyce mecruh ve telefata verdi, akşam takarrüp ettiğinde Ermeniler istihkâmlarına çekildiler.

* * *

Teşrinisani'nin ikinci perşembe günü Ermeniler Zeytin'den tefrik edilen yedi yüz kişilik bir kuvvetle Maraş'ın Enderin kazasına hücum ettiler. İslâm ahaliden birçoğunu şehit ettiler ve mallarını gaspeyle-diler. Memurlarla ahaliden bazılarının güzel buldukları zevcelerini, kız-larını esir ederek Zeytin'e götürdüler. Bunlar son sistem silâhlarla mücehhez, askeri elbiseleri lâbis ve süvari idiler.

Maraşta, Künit mahallesinde toplanan komitacılar, gûya hükûmet yokmuş gibi açıktan açığa ihtilâl programını müzakere ve münakaşa etmeğe başladılar. Bunların maksadı seri ve kuvvetli bir ihtilâl çıkarmaktı. Bunun için de hükûmet ve müslûman mahallelerine hücum edecekler, bilâmerhamet herkesi katleyleyeceklerdi.

Bunlara nasihatte bulunmak ve cemiyetlerini dağıtmak üzere iki bölük piyade askerî gönderildi; asker yanlarına yanaşırken, daha tek-lifatı dinlemeden komitacılar silâh istimal ettiler; asker de müdafaa için bilmukabele silâh istimaline mecbur oldu. Muharebe dört saat devam etti; komitacılar hem askere, hem Türk evlerine, hem de so-kaktan geçen Türklere kurşun atıyorlardı. Bu suretle askerden ve ba-

mezruat: ekinler / **behimi:** hayvani / **muteberan:** ileri gelenler / **karye:** köy / **takarrüp:** yaklaşma / **mücehhez:** donatılmış / **bilâmerhamet:** merhametsizce

şibozuktan epeyce mecruh ve şehit düştüğü gibi komitacılar da iki yüzden fazla telefât verdiler.

Dağılmağa mecbur olan komiteciler evvelâ Sarılar köyüne hücum edip kırktan fazla ev yaktılar; sonra da Enderin kazasının Sinafeş yüklü karyesine giderek -bu karye zaten Ermeni köyüdür- orada mükemmel bir istihkâm yaptılar; gayeleri iğtişası idame etmekten ibaret olduğundan gelip geçen bigünah yolcular üzerine silâh atmağa başladılar. Türkler bu yüzden de birçok mecruh ve şehit verdiler.

Ermeniler müteakiben etraftaki köylere hücum ettiler, yağma, yangın ve katil suretiyle etrafı tam manasıyla ateş ve kan içinde bıraktılar...

* * *

Komite, Zeytin'den gönderilecek yeni kuvvetlerle birleşip maraşı zaptetmek istiyordu; Bu beklenen kuvvet gelinceye kadar da işte böyle çete muharebesi yaparak ve köyleri yağma ederek, Türkleri öldürerek, etrafa dehşet saçmaya çalışıyorlardı. Bir gece, on beş kadar müsellâh Ermeni, çarşıda teravih namazına giden bir genci kurşunla katlettiler; üzerlerine yürüyen jandarma müfrezesine de silâh attılar; jandarma mukabele etti; Ermeniler iki maktul vererek kaçtılar; maktullerin üzerlerinde bulunan evrakın mütaleasından Cuma günü, namazda iken müslümanların üzerlerine hücum edilmek mukarrer olduğu anlaşıyordu.

* * *

Maraş ahalisi umumiyetle ağustos, eylül ve teşrinievvel aylarını bağlarda geçirirler; teşrinisanî ortalarına, hatta nihayetine kadar da sayfiyelerde kalanlar da eksik değildir. Bu mevsimde üzümler toplanır biter, pekmez ve bulama yapılır; bağ bozumundan sonrada kasabaya avdet edilir. Vukuatın cereyan ettiği bu senede ise, Ermeniler daha teşrinievvel iptidasında bağlarındaki üzümleri ve sair meyvaları yarı bırakarak, hepsi birden, cemiyet halinde ve iki gün zarfında Maraşa avdet ettiler. Bu hâl, nazarı dikkati calipti; ne oluyordu; üzümleri, meyvaları alâlhâle bırakacak ve hep birden şehre avdet edecek ortada fevkalâde ne vardı? O sırada, Anadolu'nun her tarafında, avcılık başlar; gerek keklik, tavşan, karaca ve saire gibi yenecek hayvanların ge-

rek domuz gibi muzur mahlûkat ile tilki ve saire saydı şikârı o mevsimde yapılır. Maraşta aktariye ticareti münhasıran Ermenilerin elindedir. Barut, kurşun, saçma ve kapsül gibi av levazımını da bunlar satarlardı.

O sene ise Ermeni aktarlara müracaat eden Türkler bir atımlık bile barut saçma bulamadılar!

Komite sonradan, kararıyla bu gibi mevaddı müşteilenin, kavga ve harp malzemesinde çok evvelden Ermenilere tevzi edilmiş bulunduğú öğrenildi.

Teşrinievvel'in 13'ncü Cuma günü sabahleyin, Maraşlı Hafız Ömer Efendi namında bir zat, kasap Artin'in dükkânından et alıyordu. "Eti iyi tarafından vermedin!/Yok verdim!/Eksik verdin!/Hayır eksik vermedim!" diye başlayan ağız kavgası üzerine Artin:

"Nedir bu Türklerden çektiğimiz? Bu barbarlardan ne vakit kurtulacağız?" diye bağırdı.

Zaten harekete müheyya olan komiteciler de:

"Yangın var!" diye haykırdılar.

"Yangın var" tabiri Ermeni milleti için bir parola olarak kabul edilmişti. Bu feryat üzerine bütün Ermeniler kumanda ile hareket eden askerler gibi bir anda dükkânlarını kapatıp kiliseye toplandılar; çanlar çalınmağá ve evlerdeki Ermeniler de silâhlanıp kiliseye akın etmeğé başladılar...

Bilâhare yapılan tahkikattan Maraş Ermenileri'nin maksadı, Türkler Cuma namazında iken camilere hücum edip bir katliam yapmak, bu suretle Maraşlı zaptettikten sonra Zeytin'den gelecek kuvvetlerle birleşip başka mahalleleri de ele geçirmek olduğı anlaşılmıştı. Ancak buna daha vakit vardı. Hafız Ömer'le kasap Artin'in kavgası işi tacil etmiş oldu.

Türkler dehşet ve galeyan içinde idi; Ermeniler kiliseden saffi harp nizamında çıkıp müslüman mahallesine doğru ilerliyorlardı. Zabıta kuvvetleri, İslâm mahallelerini müdafaa etmek ve iki unsurun çarpışarak kan dökülmesine mani olmak için vaziyet almıştı. Lâkin bu kuvvetler adet itibarıyla ihtilâlcilere nisbetle hiç mesabesinde idi. Bunun farkına varan Türkler de hemen dükkânlarını kapadılar ve silâhlanıp müdafaa vaziyeti aldılar.

saydı şikârı: avlanması / **münhasıran:** özellikle / **mevadı müşteile:** gerekli maddeler / **tevzi:** dağıtma / **müheyya:** hazır / **tacil:** çabuklaştırma

Müdafaa vaziyetini mertliğine yediremeyen birtakım delikanlılar da:

– Ev kan ve din kardeşleri! Biz böyle elimizi kolumuzu bağlayıp Ermeniler'in çatmasını bekleyeceğiz; zaten geliyorlar işte! Şimdi bizi yaylım ateşi altına alacaklar, kimbilir kaçımız ötecek? Ne duruyoruz diye söylenmeğe, Türkleri tahribe başladılar. Polis komiseri ve jandarma kumandanı nasihatler veriyor ve galeyanı teskine çalışıyordu. Bu sırada karşıdan Ermenilerin pıştar müfrezezi görünmüş ve hemen zabite kuvvetlerinin ve Türk ahalinin üzerine kurşun yağmuru yağdırmaya başlamıştı. Bu ilk ateşte birkaç jandarma ve polis ve ahali-den bazıları şehit ve mecruh düştü, delikanlılardan bir kısmı:

“İşte zabıt Efendi! beğendiniz mi yaptığınız işi? Ey ahali hücum! Biz kendi hayatımızı, namusumuzu kendimiz koruyalım!” diyerek ileri atıldılar. İki unsur artık gırtlak gırtlığa gelmiş ve çok hunrizane bir mukatele başlamıştı. Bereket versin on-on beş piyadeden mürekkep bir kuvvei askeriye ile Mustafa Remzi Paşa yetişt. Süvariler boğuşanların üzerine hücum etti; Türkler durdular. Ermeniler bozgun ve perişan halde dağıldılar; meydanda yüzlerce ceset kanlar içinde yüzüyordu.

Kaçan komitecilerden bir kısmı yakalandı; kısmı azamı da sür'atle Antep cihetine gittiler. Antep'te ise ihtilâlin kat'i safhası henüz başlamamıştı. Yalnız Ermeni evlerinden arasına silâhlar atılıyor; ufak tefek cerh vak'aları görölüyordu. Fakat Maraş'tan süvari ve piyade olarak kaçan yüzlerce ihtilâlcı Antep'e varınca iş değişti. Antep Ermenileri, bunları Zeytin'den, Baron Agasi kumandasında gelecek muazzam kuvvet sanmışlar ve bilâperva evlerinden çıkarak.

“Yaşasın hürriyet! Yaşasın Ermenistan! Kahrolsun barbar Türkler!” diye etrafa saldıрмаğa başlamışlardı. İlk atılan kurşun Babek oğullarının köşkünden geldi. Ve oradan geçen bir Türk çocuğuna isabetle zavallıyı öldürdü. Zaten galeyan ve heyecan içinde bulunan Türkler bu vak'adan çok müteessir oldular; Ölen çocuğun anası babası da meydana atılarak:

– Ey ahali! Kendi memleketimizde, öz vatanımızda gözlerimizin önünde çocuklarımızın şehit edilmesine ne vakite kadar böyle tahammül edeceğiz; bizde hiç kan kalmadı mı? diye feryada başlayınca, zaten sabır ve takatları kalmayan Türkler Ermeniler'in üzerine hücum ettiler.

Türk-Ermeni, kadın-erkek hep birbirinin boğazına atılıyor, kamlar, palalar, sopalar, rovelver ve tüfekler mütemadiyen işliyordu. Artık ortada sübaane bir hırstan, diş gıcirtısından ve:

“Ah... Of... Öldüm... Bittim... Vuruldum!” sadalarından başka bir şey işitilmiyordu. Askerî kuvvet yetişip mukateleyi teskin edinceye kadar Türklerden elli bir erkek ve sekiz kadın şehit ve yüz on kişi mecruh düştü. Ermenilerden de yüz üç erkek, sekiz kadın ölmüş ve doksan yedi kişi yaralanmıştı.

Bini mütecaviz komiteci bir askerî kordonla sarıldı, hepsi yakalanıp nezaret altına alındı. Antep'teki bu Ermeni patırtısı iki saat kadar devam etmiş ve böylece bastırılmıştı.

* * *

Maraş'ta, Antep'te ve bütün civar kazalarda ve köylerde yer yer ihtilâl, gasp ve garet, yangın hâdiseleri tekerrür ederken Zeytin kurbünde cemiyetleri gittikçe büyüyen ve âdeta ordu halini alan komiteciler de nihaî zaferi! Elde etmek için hücum hazırlanıyordu.

Bunlar evvel emirde Zeytin'in yollarını tuttular ve sularını kestiler; mütemadiyen Zeytin kışlasına ve Elbistan ve Maraş taraflarına hücum ederek o taraflarda tahaşşüt eden nizamiye ve redif kıtaatı ve jandarma kuvvetleriyle muhabereye devam ettiler.

Cihat köprüsünün yıkılması, yolların tutulması Zeytin kışlasında muhasarada kalan tabura muavenet için gönderilen kıtaatı askeriyei müşkül mevkide bıraktığı gibi, kaç günden beri susuz kalan ve artık cephanesi tükenen Zeytin kışlasındaki efradın da eşkıyaya teslim olmasını intaç etti; komitecilerin Zeytin'e girişi feci oldu; teslim olan ve vazifesini ifadan başka bir şey yapmayan üç yüz küsur askeri zabıtalılarıyla beraber pek vahşiyane bir surette şehit ettiler; bunlardan bir çoğunun derilerini yüzdüler, dillerini ve kafalarını kesip sırtıklar üzerinde teşhir eylediler. Ahaliyi de katliam etmekten çekinmediler.

Mütemadiyen muaveneti askeriyeinin tesiri hakkındaki teklifleri mi mühimsemeyen Yıldız Sarayı'yla onun vehham ve Tacıdarı [padişah] bu işin vahametini anladı; ve bana Mabeyni Hümayun'undan gönderdiği müteaddit emirlerle bu isyanın neden bastırılmamış olduğunu soruyordu.

sübaane: vahşi / **kurbünde:** yakınında / **tahaşşüt:** birikme / **muavenet:** yardım / **intaç:** sonuç / **vehham:** vehimli, şüpheli

Padişaha 20 Teşrinievvel 311 [1893] tarihiyle şu cevabı tezkereyi gönderdim.

Hakipayi Şahaneye

Zeytin hâdisei müessifesinin ezheri cihet derkâr olan vahametine nazaran tedabiri acile ittihazile bu hâdiseye bir hüsnü hatime verilmesi elzemiyeti kat'îye tahtında olup bu fenalığın müsebbibi ise Bâbî-âlilerinin gafleti olduğunu suretlerini merbutan arzû takdim eylediğim evrak ile ispat eylerim. Bunlar meyanında Dahiliye Nezareti'ne yazmış olduğum 8 Temmuz 311 [1893] tarihli ve 192 numaralı tezkeri cakeranem mutaleasından [yazdığım belgenin değerlendirilmesi] malûmu dekayikmelzumu cenabı hilâfetpenahîleri buyurulacağı veçhile Zeytin vakai müessifesinin pek dehşetli surette surette icrası Londra Hınçak komitesince mukarrer olduğu dört ay evvel nezareti müşâ-rûnileyhaya ve ondan sonra dahi defeatle makamı Sadarete ve Vilâyet tebliğ olunduğu halde hiçbir tedbir ittihaz edilmemiş olduğu şayanı teessüftür ve bu hadisei müessifenin mes'uliyeti azimesi ise Bâbîâlî ile Vilâyete aittir. Zeytin'de asakiri şahanelerinin Ermeniler tarafından muhasara edildiği ve İslâm köylerinin yakıldığı şayi olacak olur ise efkârı İslâmiye fevkalgaye müteessir ve bu teessür ile her tarafta vukuatı gayri marziyenin zuhuru ihtimali varit olacağından asakiri redifenin silâh altına alınması gibi vakte muhtaç olan tedbirin gene ittihazile beraber ussatın aceleten def'u tenkilleri ve kurrayi İslâmiyenin taarruzdan muhafazaları zımında sair lâzımülittihaz olan tedabiri acilenin dahi icrası lüzumunu kemali ehemmiyetle arzeylerim olbapta.

Zaptiye Nâzırı Nâzım

Zeytin harekâtını idare edenlerin başında Hamparsum Boyacıyanın hemşiresi Siranuşla meşhur Baron Agasi vardı, Baron Agasi, Avrupa'da tahsil görmüş uyanık, lisan aşına atılan bir komitecidir; Ermeniler'in millî kahramanları idadında sayılan bu adam üç yüz altı [1888] senesinde ilk Kumkapı nümayişini ika ve ihzar edenlerle beraberdi; o vakit nümayiş dağıtıldıktan sonra ön ayak olanlar tevkif edilirken Hamparsum Boyacıyan ve sair azılı komiteciler Amerika'ya fi-

hadisei müessife: üzücü olay / **ezheri cihet derkâr:** çıkış şekli bilinen / **tedabiri acile ittihazi:** acil önlemler alınması / **merbutan:** bağlı olarak / **hüsnü hatime:** iyi sonuç / **muhasara:** kuşatma / **vukuatı gayri marziye:** olumsuz olaylar / **ussat:** asiler / **tenkil:** gönderme **idad:** özel yer / **ika - ihzar:** yapmak-hazırlamak

rar edebilmişlerdi. 1309 [1891] senesinde, yeni Bâbîâlî vak'asıyla Anadolu ihtilâl hâdiselerinden iki yıl evvel de gene rûfekayı mefseted ve mel'anetiyle beraber Kıbrıs adasına gelmiş, oradan külliyetli silâh ve cephane tedarik ederek bir yelkenli gemi ile Antakya'ya tâbi Süveydiye taraflarına çıkmıştı. Baron Agasi Süveydiye'yi ihtilâl komiteleri merkezi ittihaz etti; propaganda ve terör için kullandığı en faal azaları meyanında Melih Abah ve Hıraçya namındaki şakiler çok büyük şöhr-et almışlardı; bunlar vasıtasıyla bütün o taraf havalisindeki Ermenileri Hınçakyan'a aza kaydettirdi. Çok para topladı; mütemadiyen son sistem silâhlar getirterek azayı teslih etti; öyle ki Zeytin hâdisesi vuku bulduğu zaman Baron Agasi'nin maiyetinde on beş bin müsellâh komiteci vardı. Zeytin kışlasını teslim aldıktan ve askeri hunharane bir surette şehit eyledikten sonra gurura kapılan komiteciler, bütün Türkiye'yi düşmüş ve imparatorluğu, bütün müessesatı ve ordularıyla beraber sükut etmiş zannettiler, Ulu orta köylere, kazalara saldırıp yağmacılığa, katli nüfusa ve belki ırza vüs'at ve şiddet verdiler.

Zeytin taraflarında bir Alabaşlı karyesi vardır ki ahali Türk ve Ermeni'den mürekkeptir. Baron Agasi'nin orayı ikinci üssülhareke ittihaz ettiği ve birçok silâh ve cephane sakladığı haber alındı; keyfiyeti tahkik için jandarma efradından Urfalı Mustafa ve Dönekli Süleyman tebdili kıyafetle gönderildi; fakat komiteciler işi çakmışlar ve bu zavallı iki jandarmayı şehit ettikten maada dillerini, burunlarını kesmişler ve birer kazık üzerine oturarak üç gün teşhir eylemişlerdir.

Bu vukuatın sür'atle intişari üzerine Zeytin civarındaki bütün köylerin Ermenileri ve Maraş, Antep, Urfa, Halep, İskenderun, Kayseri, Sivas, Mamuretülâziz [Elazığ ve çevresi], Van, Diyarıbekir, Bitlis komiteleri de Baron Agasi'nin isyan ve ihtilâl altına toplanarak âdeta bir ordu teşkil ettiler.

Zeytin böyle bir ordu merkezi halini alırken ötede beride gene tek tük katiller de eksik olmuyordu. Meselâ Maraş'ın Şeyh mahallesinden Geluzoğlu Osep çarşı ortasında onları tehyiç edecek surette beyanatta bulunduğundan oradan geçen polis Ahmet Efendi merkumu tutup karakola getirmek istemişse de üç, dört komiteci tarafından şehit edilmiştir. Polisi kurtarmak isteyen Gömlüksizoğlu Mehmet ile o sırada sokaktan geçen hafız Mehmet oğlu Ali ve İbrahim bin Yusuf da aynı adamlar tarafından şehit edilmişlerdir.

Baron Ağasi kumandasındaki eşkiyadan bir müfreze Nadirli karyesini basmış ve bütün haneleri yaktığı gibi malları, eşyayı, hayvanları gasp ve ahaliyi de kâmilan şehit etmiştir.

Bunun akabinde de Çukurhisar karyesini basarak bütün evleri yakmışlar yüz elli erkek, kırk kadın ve doksan beş erkek ve kız çocuğunu pek vahşiyane bir surette öldürmüşlerdir.

Komiteciler Kiyan karyesine de hücum etmişler, köy kâmilan yaktığı gibi kadın, erkek, çocuk bütün ahalisini de katliâm etmişlerdir.

Bu hâdisat üzerine Baron Agasi, Zeytin'de bir nutuk irat etti:

– Ermeni millet! Kardeşler! Muzafferiyetinizi tebrik ederim, Ermeni mes'alesi bitmiştir; hürriyet ve istiklâl kavuştuk; ancak önümüzde küçük bir merhale kaldı; şimdi Elbistan'a hücum etmeliyiz; orada epeyce barbar askeri varmış; Maraş'ı müdafaa için tahşit edilmiş olan bu kuvveti esir aldıktan sonra Maraş'ı ve Anteb'i düşürmek ve sonra da muzaffer Haleb'e girmek işten bile değildir. Zaten oradaki kardeşlerimiz hazırlanmıştır; şimdi hedefimiz Elbistan'dır. Haydi ileri! Daima ileri!

Eşkiya Elbistan'a giderken Köksün [Göksun] taraflarında Türk taburlarının tahaşşüt ettiğini haber aldı; binaenaleyh evvelâ Köksün'e hücum edilmek tekarrür[karar verme] etti; bizzat Baron Ağasi kumandasındaki altı bin kişilik bir kuvvet Köksün'e taarruz etti; fakat Köksün'deki kuvvet Türk askeriydi; topu topu iki taburdan ibaretti, fakat bunlar hakiki Mehmetçikler'di. Kendilerinden iki buçuk misli fazla olan ve son sistem silâhlarla mücehhez bulunan Ermenilere karşı yalnız müdafaada bulunmakla kalmadılar! Taarruza da geçerek eşkiyayı püskürttüler ve sekiz yüzden fazla mecruh ve maktul bırakan bu Ermeni ordusunu takip ede ede Zeytin'e ilticaya mecbur bıraktılar.

Bu ilk ric'at Baron Agasi'yi meyus etmedi. Ordusunu yeniden derleyip toplayıp ve on beşini mütecaviz bir kuvvei külliye ile üç koldan Köksüne hücum etmek istedi; fakat bu sırada süvari ve piyade askerlerimiz Zeytin'i ihata etmek üzere dört taraftan ilerliyordu. Agasi bunlara herçi badabat bir kere hücum etmek istedi; lâkin müthiş bir şarapnel yağmuru altında bir hayli telefata bırakarak Zeytin'e ric'at etti.

Ermenilerde yeniden hücum ve tarruza geçecek bir kudret ve cesaret artık kalmamıştı. Şimdi hepsini derin bir düşünce almıştı.

tahşit edilmiş: toplanmış / **mücehhez:** donatılmış / **ihata:** kuşatma / **herçi badabat:** karışıklık içinde

Maahaza cephane bol olduğu erzak da vardı; Zeytin daha uzun müddet kendisini müdafaa edebilirdi. Bu vaziyet kendilerini müdafaa-ya teşvik etti. Bir taraftan da gizlice Haleb'e haber göndererek imdat kuvvetleri istemeğe başladılar. Halep'te ise sıkı bir inzibat tedbiri itti-haz edilmiş ve komitenin gönderdiği adamlar tevkif ve mektupları müsadere edilmişti; bu mektuplara ve tevkif edilenlerin ifadesine nazaran Baron Agasi'nin fikri, Anadolu'nun daha içeri taraflarında imdat kuvvetleri yetişerek Zeytin'u muhasara eden askeri kuvveti dağıt-mazsa teslimi silâh etmekten başka çare kalmadığı merkezinde idi. Fakat, bu takdirde de asiler Halep'teki konsolosların gelmesini ve on-ların önünde teslim olacaklarını, rüesanın memleket haricine gönde-rilmesini, mütebaki fedailer için affı umumî ilânını şart koşacaklardı.

Bu sırada telgraf hatları mütemadiyen mabeyinle muharebede idi. Abdülhamid şaşırmış kalmıştı; İstanbul'daki sefirlerden bir kısmı Padişaha, Zeytin'deki asiler için affı umumî ilânını tavsiye ediyorlardı; Zeytini muhasara eden askeri kuvvetlerin kumandanı, iki gün zarfın-da eşkiyayı külliyyen mahvü ifna[tamamen yok etme] edebileceğini bildiriyordu; Abdülhamid Saray'a beni davet etti; fikrimi sordu; mu-taleamı arzettim.

– Komitecilerin bu kadar şımarmasının yegâne illeti şimdiye ka-dar gösterilen zaaf ve tereddüt, hele belli başlı komite rüesasının mü-temadiyen mazharı af olmalarıdır. Fikrimce Avrupa'lıların bu gibi ha-yati meselelerde dahili işlerimize müdahalesi devletin haysiyet ve kudreti hakkında gerek komiteciler ve gerek bizatihi Türk ve müslü-man unsurları üzerinde gayet fena ve menfi bir tesir bırakacaktır.

Komite rüesasının affıyla Avrupa'ya ihraçları memaliki Şahaneleri dahilinde bunlar tarafından ekilmiş olan fesat tohumunun âtiyen de neşvü nemasına ve ileride gene ihtilâl çıkmasına müsaade ve müsa-maha etmek demek olur. Askeri kuvvetler kumandanı iki gün zarfın-da işi kat'i neticeye vardiacağını bildiriyor; çakirlerince, Zeytin'in harben zapt ve istirdadı ve azılı rüesanın imhası ve mütebakisinin affı daha münasiptir, süferayı iki üç gün avutarak muhasırın kuvvetleri kumandanına gizlice emir verilmesi mütaleasındayım.

Padişah, mağmum ve mütefekkindi. Taç ve tahtı gider, saltanatı nihayet bulur diye elinden gelse memleketin birkaç kıt'asını bile feda

müsadere: toplama / **mütebaki:** kalan / **rüesa:** reisler / **mazharı af olmak:** af-fedilmek / **âtiyen:** gelecekte / **neşvü nema:** büyüyüp gelişme / **çakirlerince:** ona göre / **istirdad:** geri alma / **süfera:** sefirler, elçiler / **mağmum:** sıkıntıli

ederdi. Sözlerimi doğru buluyor, beni takdir eder görünüyor, fakat ben ayrıldıktan sonra herhangi bir mabeyincinin, bir bahçıvan başının, bir ser esvabının, bir hadım ağasının sözleriyle tebdili fikrediyordu. Nihayet, süferanın ısrarıyla komite rüesasının affına ve Avrupa'ya gitmelerine müsaade edilmesine ve yüzlerce müslüman köyü yakan, binlerce Türk'ün kanını akıtan Ermenilerin bilâ kaydü şart affedilmesine Saray'ca karar verildi. Karar Halep vilâyetine ve süfera tarafından da Halep'teki konsoloslara tebliğ edildi; bu sıralarda Hınçak gazetesi 15 Şubat 311 [1893] tarihli ve 3 numaralı nüshasında şu bendi neşretmişti:

Dikkat!

Bugünlerde emsali görülmemiş nadir bir vak'a zuhur etti; dünya bu kadar namuskârane bir hâdiseye şahit olmamıştır. Küçük bir milletin ufak bir kısmı bugün sultanın karşısında ve hatta altı Avrupa hükûmeti muvacehesinde merdane durmaktadır.

Bir haftadan beri düveli muazzama denilen altı hükûmet vesatet vazifesini ifa ediyorlar. Bu vesatet nerede ve kimin için oluyor biliyor musunuz? Zeytin'de ve Zeytin ussatı için! Zeytin galip olduğu halde iki müsavi arasında olduğu gibi Zeytin bir müsavii kahir hakkını kazandı.

Teklif ettiği şeraiti sulhiye altı büyük hükûmet tarafından kabul olunarak lieclittetik[incelemek amacıyla] sultana arzulundu. Birkaç ay zarfında yüz binlerce Ermeni'nin kanını içen adam!! Bugün Ermeni ihtilâlcilerinden sadası önünde başını eğdi ve Ermenin silâh ve kudreti ile mağlûp oldu.

Ermeni ihtilâlcilerin darbesi altında mağlûp olup Zeytin üzerine hücum eden askerin nısfı yani dokuz bini mahvoldu! İşbu mağlûbiyeti kâmileden sonra sultan Avrupa hükûmetlerine, kendisini Zeytin kahramanının!! Savletinden kurtarmaları için yalvarıyor.

Hınçak komitesinin teşkil edilip sureti daimede mevkii icraya vazettiği ihtilâl sayesinde Zeytin'in beynelmilel politikada ihraz ettiği mevki işte budur!

İsyân ve ihtilâl fikrinin intişar ve icrasına bundan mükemmel delil aramağa lüzum var mıdır?

tebdili fikr: düşüncesini değiştirme / **bila kaydü şart:** kayıtsız şartsız / **muvacehesinde:** karşısında / **ussat:** asiler / **musavi:** denk / **lieclittetik:** incelemek amacıyla / **savlet:** saldırı / **ihraz:** hazırlama / **intişar:** yeşerme, büyüme

Ermenilerin bugünkü vaziyetine nazaran ihtilâl fikrinin müfit ve tarih noktai nazarından lâbüüt olduğu epeyce görülmektedir. Bu fikrin mevkii icraya vaz'ı hususunda da Hınçak komitesinin sâyü gayreti ve komite heyetinin tarihî kıymet ve ehemmiyeti nazardan uzak değildir. Lâkin açık söylemek lâzım gelirse bütün Ermenistan'ın nail olmasını arzu ettiğimiz bir muvaffakiyete bugün yalnız Zeytin mazhar olmuştur. Eğer bizim dahili düşmanlarımız ve komitemize yan bakan bir takım ırktaşlarımızın entrikaları olmasaydı Ermenistan'ın diğer mahalleri de Zeytin gibi olur ve beklediğimiz halâs tecellî ederdi.

Kuvvei mâneviye, ciddiyet ve cesarettten mahrum Ermenilere nazari nefret ve hakaretle bakmağa bu cihetten hakkımız derkârdır.

Zeytinlilerin galibiyeti önünde korkan ve sersemleyen sultan mağlûbiyeti itiraf ile düveli muazzama süferasına müracaatta sulh için vesatetlerini rica etti; Sefirler Halep'teki konsoloslarına, Zeytin'e gidip sulh için vesatet vazifesini ifa etmelerini tebliğ ettiler.

Filhakika konsoloslar Zeytine gittiler ve rüesa ile müzakereye giriştiler. Rüesa iki gün müsaade istediler ve neticede şeraiti sulhiyeyi tebliğ ettiler.

1- Bilâkaydüşart[kayıtsız şartsız] affı umumi ilânı!

2- Zeytine hıristiyan (Ermeni) bir kaymakam tayini ve hıristiyan-dan müteşekkil bir idarenin tesisi!

3- Zeytinin sultana vermekte olduğu vergi usulünün lâğvi ve senevî toptan ve muayyen bir verginin tayini ve Zeytin, son hâdiseler dolayısıyla fazla müteessir olduğundan bu verginin birkaç seneler alınmaması, askerî kışlanın tekrar yapılması!

4- Türklerin silâhtan tecridi. (Türkler'den sonra Zeytinliler dahi silâhlarını teslim edeceklerdir)

5- Bu şartların harfiyen mevkii icraya vaz'ı için altı hükûmetin kefaleti.

Konsoloslar bu şartları sefaretlerine bildirdiler; sefirler sarayla müzakere ettiler; sarayın teklif ettiği mukabil şartlar da şunlar idi:

1- Zeytin'deki Hınçakyanlar harice çıkarıldıkları halde Bâbîâlî affı umumiyi vadeder.

2- Zeytin'liler eski silâhlarını yanlarında taşımağa mezun olup yeni silâhlarını teslim etmemelidirler.

3- Hristiyan bir kaymakam tayini meselesi devletçe mutasavver ıslahatı umumiyede derpiş edildiğinden burada müzakeresi zaittir.

4- Vergiden kurtulmak ve senede muayyen bir vergi vermek ve askerî kışlayı tekrar inşa etmemek hususatını Bâbîâli bizzat Zeytinlilerle müzakere edecektir.

5- Anadolu'nun muhtelif semtlerinden Zeytin'deki ihtilâlcilere iltihak için gelen on bin Ermeni'nin konsolosların gözleri önünde Zeytin'den çekilip kendi memleketlerine gitmeleri.

Uzatmağa ne hacet; Bâbîâli, Osmanlı İmparatorluğu hükûmeti aşağı yukarı bu şerait dairesinde kahraman (!) Zeytinlilerle musalâha akdetti ve imhaları bir, iki günlük bir mesele olan komite rüesası müreffehen ve muazzezen kollarını sallıya sallıya Avrupa'ya gittiler...

Adana polis komiserliğinin 1 Mart 312[1894] tarihli şu şifre telgrafnamesi de bana Kilikya ihtilâlinin hitam[son] bulduğunu tepşir[müjdelemek] etti.

Zaptiye Nezareti celilesine

"Ermeni rüesayı erbabı fesadından olup Zeytin'e götürülmüş olduğu evvelce arz kılınan Baron Ağası ile rüfekasının bu Perşembe günü Marsilya'ya kıyam eden Mesajeri kumpanyasına (Sant) nam vapuruna ırkâp ile Mersin'den hareket etmiş oldukları maruzdur."

Evet Kilikya ihtilâli hitam bulmuştu. Fakat bu hatime kat'i bir hatime değildi. İhtilâlin dimağı, kolları mesabesinde olanlar daha serbest çalışmak üzere büyük devletlerin himayesinde muhtelif ecnebi memleketlerine dağılıyordu. Rahat durmayacakları muhakkaktı. Zaten Kilikya'daki isyan hareketi şimdilik durmuş olmakla beraber Ermeni ihtilâlciliği nihayet bulmuş değildi.

Memleketin başka noktalarında için için kaynıyor, aşağıdaki tafsilâtan anlaşıldığı üzere vukuatın da ardı arası kesilmiyordu...

Baron Ağası ve komitenin diğer azılı sergerdeleri Türkiye hududu haricine çıkarıldı; fakat geride kalan ikinci ve üçüncü sınıf komiteciler köylere hücum ediyor ve eskisi kadar olmasa da gene katli nüfustan ve hayvan sirkatinden ve öteye beriye kundak sokarak yangın çıkarmaktan bir an hâli kalmıyorlardı.

mutasavver: düşünülmüş / **derpiş etme:** gözönünde bulundurma / **iltihak:** katılma / **musalâha akdetti:** barış anlaşması imzaladı / **irkâp:** binmek / **hitam:** son / **sergerde:** elebaşı / **sirkat:** hırsızlık / **hâli kalmıyorlardı:** geri durmuyorlardı

Komitenin bu bakiyetüssüuf kısmının en çok sahai faaliyeti gene Çokmerzmen ve Dörtöl taraflarıyla Maraş mıntakası ve Anteb'in bazı nıkati idi; dünyada Hınçakyan komite kadar, tam bir mağlûbiyet ve izmihlâle uğramasına rağmen gene hunharlıkta ve fesat ve iğtişâş çıkarmakta anut davranan hiçbir ihtilâl taazzuvu tasavvur edilemez.

İşte Zeytin'de muhasara edildikten ve rüesası kahrû temdir olunduktan sonra da bunların bıraktığı ikinci derecedeki ihtilâlciler bir gün Maraş'ın Pazarcık havalisine hücum etmişler ve birkaç Türk'ü öldürdükten maada minarede ezan okuyan meyzini [muezzin] şehit etmişler ve bu hal Müslümanları iğzap etmiş, âdeta çileden çıkarmıştı. Herkes pürgaleyan Ermeni hanelerine hücum etmek istemişlerse de hükûmet kuvveti bu şayanı teessüf hâdiseye meydan bırakmamış ve bir tek Ermeni'nin burnu bile kanamamıştır.

Kilikya'nın kanlı hâdiseleri bu suretle bastırılmışken Anadolu'nun her tarafında ihtilâller, iğtişâşlar baş gösteriyor, devleti cidden düşündürecek müşkül vaziyetler ihdas ediyordu. Anadolu Ermeni ihtilâlleri arasında Bitlis hâdiseleri de ehemmiyetle tetkike değer.

Bitlis yanıyor

1311 [1893] senesi teşrinievvelinin on üçüncü Cuma günü sabahı Bitlis'teki Hınk Horen Ermeni kilisesi hınça hınç dolmuştu, bu içtimada her zamankine benzemeyen bir fevkalâdelik vardı; bütün Ermeni muteberanından maada etraf köylerden ve kazalardan Ermeniler gelmişti. Biraz sonra içeriye kara sakallı, hafifçe esmer birisi girdi. Herkes makamı tazimde ayağa kalktı; bu gelen, protestan misyonerlerinden (Corç) idi.

Corç Hınçakyan komitesinin eli, ayağı ve ihtilâlin o taraflarda nâzımı idi. Corc etrafına müteazzımane selâm verdikten sonra hitabet kürsüsüne çıktı; bir, iki defa öksürdükten ve manyatizma eder gibi herkesi şöyle bir süzdükten sonra başladı:

- Biliyor musunuz? Bu sıralarda Ermeni milletin tarihi yazılıyor! Bu tarihi şöyle veya böyle yazmak, şerefle açıp, şerefle bitirmek sizin, Ermeni kavmi necibinin elindedir. Anadolu'nun her tarafında isyan başlamıştır. Payitahttaki ihtilâller yeniden canlanmıştır. Ermenistan

bakiyetüssüuf: kılıç artıkları, sağ kalanlar / **nıkati:** noktalar / **iğtişâş:** karışıklık / **anut:** inatçı / **taazzuv:** şekillenme / **kahrû temdir:** yok etme / **iğzap:** gazap, öfke / **nâzım:** düzenleyen / **müteazzımane:** gösterişli

bayrağı her tarafta dalgalanıyor, bu bayrağın üzerinde İstiklâl, hürriyet ve barbar Türklere lânet yazılıdır. Bütün düveli muazzama sizinle beraberdir. İngiltere sizlere en yeni silâhlardan göndermiştir. Bu silâhları ben pekâlâ biliyorsunuz ki iktiza edenlere verdim. Silâhı olmayan bana müracaat etsin, vereyim.

Hınçak komitemiz, kahraman sadasını bütün âlemi medeniyete duyurmuştur, ve size lâzım olan silâhlarla beraber para da temin etmiştir. Bugün barbar Müslümanların Cuma günüdür. Vahşiler bugün kendi köhne ve bayağı dinlerince camilere dolarlar. Bugün Ermenistan'daki bütün memleketlerin camilerine kahramanlarımız hücum edecektir. Komitenin bana verdiği emir ve talimat mucibince ben de işte Allah'ın evinde ve Allah'la İsa'nın huzurunda size emrediyorum. Bugün burada da camiler basılacak ve barbarlar itlâf edilecektir. Bugün siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki beylik ve istiklâl alalım.

Bugün öğle ezanı okunmazdan evvel vahşiler dükkânlarını kapatıp camilere dolacaktır; siz de silâhlarınızı alacaksınız dükkânlarınızı kapatacaksınız, bugün daha gecedden hem namaz kılmak, hem alışveriş etmek için şehre birtakım Kürtler ve aşiret ayları da gelmişlerdir. Bunların gelmesi planımızın tatbiki için hayırlı olmuştur.

Evlerinizde ve dükkânlarınızda bulunan eşyanın kısmı azamını> bu Kürtlerin ve aşiretlerin çadır kurdukları hanların yakınına koyacaksınız. Bir kısmını da Türk mahallelerinin münasip mahallelerine atıp saçacaksınız.

Kadınlarınızın bir takımı Türk mahallelerine gidip Kürtlerin ve aşiretlerin Türk dükkânlarını yağma ettiklerini söyleyecektir. Bu suretle Türkler'le Kürtlerin arasını açmalıdır. Hükûmet memurlarına da Türkler'in ve Kürtler'in Ermeni mallarını yağma ettiklerini iddia eyleyeceksiniz. Anlıyor musunuz?

Bir taraftan bu propaganda yapılırken barbarlar Cuma namazından çıkmadan camilere hücum edip katliâm edeceksiniz. Bugün bir Türk öldüren, Ermeni tarihinin parlak bir sayfasını yazmış ve cennette Allah'ın en güzel bir meleği olarak kendisine yer hazırlamış olacaktır. Gaziler ölünceye kadar âlamei medeniyetin takdirini kazanacak, şehitler İsa peygamberin havarileri gibi şöhret ve şan alacaklardır.

Size söyleyeceklerim bunlardan ibarettir. Allah ve İsa Peygamber yardımcınız olsun!"

Katliâm için yemin

Bu nutku Ermeniler derin bir huşuu dindarane ile dinlediler ve Allah'ın Hinçakyanın emrini harfiyen tatbik edeceklerini söylediler.

Kiliseden çıkmazdan evvel birisi bağırdı:

– Hey kardeşler! Bugün barbarlar Cuma namazında iken pis kanlarını akıtacağımıza şurada İsa Peygamber namına yemin edelim.

Bütün cemaat bir gulgule halinde cevap verdi:

– Barbarları, bugün Cuma namazında tepeleyeceğimize İsa peygamber namına yemin ederiz!

Cemaat gitmeğe hazırlanıyordu; Corc tekrar seslendi:

– Hepinizin silâhı var mı? Olmayanlar Karmırak kilisesine gelsinler; silâh verelim.

Birçok sesler işidildi; soruyorlardı:

– Şimdi gitsek silâh alabilir miyiz?

– Hay hay! Vakit geçirmeyiniz.

Bitlis Ermeni muteberanından Basmacıyan Hacı Manok ayağa kalktı; heyecanlı bir sesle bağırdı:

– Yaşasın Ermeni milleti! Kardeşler; bugün her kim millet için canını feda ederse şehit olacaktır. Şehit olanların ailesi de hiçbir vakit idaresiz, ekmeksiz, parasız kalmayacaktır. Vakit geçiyor; şimdi hepimiz gidip bize burada verilen talimat dairesinde işe başlayalım; Allah yardımcımız olsun. Hepimiz kanımızın son damlasına kadar uğraşacağımıza yemin ederiz!”

Cemaat bu suretle dağıldı.

Her tarafta isyan

İstanbul'daki isyan bastırılmış fakat yeniden bir ihtilâle hazırlanan komitecilerin tekrar baş kaldırmamaları için Zaptiye Nezareti'nin mütemadi bir gayret sarfetilmekte bulunmuştu.

İşin böyle civcivli bir sırasında da vilâyetlerden gelen şifrede cevap ve iktiza eden talimatı vermekle meşguldüm. Telgraf makinelerinin (Tık tık)ları mütemadiyen Anadolu'nun her tarafında kıyam ve iğtişâş alâmetlerinin belirlediğini ve Bitlis'te olduğu gibi diğer mahallelerde de ihtilâlin patlak verdiğini bildiriyordu; bu vak'alardan evvel

esasen İstanbul'da ele geçirdiğimiz komite evrakının mütaleasından ve tevkif ettirdiğim komitecilerin itirafından Ermenilerle sakin her mıntakada ihtilâl çıkarılacağını öğrendiğim için çok müteyakkız davranılmasını vilâyetlere tebliğ etmiştim. Bu itibarla bizim o vakit ki bozuk düzen zabita mekanizması tetik üzerine idi.

13 teşrinievvel Cuma günü akşam Bitlis polis komiserliğinden şu şifreli telgrafnameyi aldım:

Zaptiye nezareti celilesine

Bugün müslümanlar Cuma namazında iken Ermeniler camilere hücum etmiş ve tarafeynden telefât ve mecruh vukubulmuştur. Tafsi-lâtı yarın arzolunur.

13 teşrinievvel 1311[1893]

Bitlis komiserliği

Ermeniler camilere hücum ediyor

1311 [1893] senesi teşrinievvelinin on üçüncü Cuma günü Bitlis müslüman mahallelerinin sokaklarında aşık, çelik çomak, top oynayan çocuklarla su taşıyan bazı kadınlardan başka kimse görülüyordu. Vakıt öğleye yaklaşmıştı, herkes apdestini alıp Cuma namazına koşuyordu.

Ezanlar okundu ve halk fevç fevç camilere dolarak ibadet ve taate koyuldu. Şehir sakin, sessiz, gûya ki uykuya dalmıştı. Bu sırada Ermeni mahallesinde her zamankine benzemeyen bir telâş ve heyecan nazarı dikkati celbediyordu; Ermeniler bütün dükkânlarını kapatmışlardı. Bitlis camileri o gün ehli İslâmı istiap edemiyordu; zira hariçten birçok Kürtler ve aşiretler de alışveriş etmek için Bitlis'e gelmişlerdi; camiler, dolduğundan cemaatin büyük bir kısmı mabetlerin dışarısında namazlarını kılıyorlardı.

Ermeni mahallesinde telâş ve asabiyet arttı; komiteciler silâhlandılar ve bir cemmi gafir halinde, askerî bir intizam tahtında hareket eden bir kol müteakiben iki, müfrezeyle ayrılarak camilere doğru yollandılar. Bir kısmı da kendi dükkânlarındaki malların kıymetlerini evlere taşıyıp ehemmiyetsiz kısımlarını sokaklara yığdılar ve müslüman mahallesinin ötesine berisine dağıttılar.

Camiler üzerine yürüyen müfrezeler saffı harp nizamında ahzı mevki ettiler; bunlar hücum için işaret ve kumanda bekliyordlardı.

Müslümanlar Cuma namazının ikinci rekâtinde idiler; Ermeni kiliselerinden kampana çalmağa başladı ve akabinde de üç el silâh atıldı. Bu, hücum emri idi. Bütün Ermeniler silâhlarını çekerek, şikârının üzerine atılan kana susamış vahşî kaplanlar gibi camilere hücum ettiler. Esasen birkaç zamandan beri Ermenilerin bir karışıklık çıkaracağını sezmiş olan müslümanlar, çan ve silâh seslerini işitince namazlarını bozarak camilerden çıkmaya ve canlarını müdafaaya hazırlanmışlardı. Kürtlerle aşiretlerin hepsi müsellâhtı; Ermeniler rovelver ve tüfeklerini camilerden boşalan halk üzerine çevirerek kurşun yağmurluna başlayınca ahali de mukabeleye mecbur oldu.

Mücadele ve kıtal pek hunrizane bir mahiyet almak üzere iken asker ve jandarma kuvvetleri yetişti ve tarafeynden birkaç yüz maktul ve mecruhla bu ilk müsademe bastırıldı. Camilerde bu kavgalar böyle başlayıp kanlar dökülürken şehrin müteaddit noktasından koşup gelen kadınlar ve çocuklar:

– Yetişiniz yangın var! Bitlis yanıyor! diye istimdat ediyordlardı.

Asker ve jandarmanın yetişmesiyle mahallelerine çekilen Ermeniler bir taraftan kundan atarak şehrin her tarafında yangın çıkıyor, bir taraftan da dükkânlarına ve evlerine dönen Türklerin üzerine saldırarak rastgeldiklerini öldürüyorlardı. Asker zabıta kuvvetleri bir taraftan yangını söndürmeğe, diğer taraftan Ermeni ihtilâlcilerini dağıtmaya çalışıyorlardı.

Komiteciler maksadı her ne pahasına olursa olsun bugün kat’i bir netice elde etmektir; onun için yangın söndürmekle meşgul olan zabitanın dalgınlığından bilistifade müslüman mahallesine olan taarruzlarını arttırdılar. Kürtler ve aşiretler, jandarma ve asker kuvveti müdahale etmeseydi daha ilk hamlede bu komite efradının üzerine hücum edeceklerdi; müslüman mahallelerine Ermenilerin hücumunu gördükçe sinirleri pek gergin bir hale gelmişti. Nihayet zabıta ve asker şehrin her tarafını ihata etmek tehlikesini gösteren yangınlarla uğraşırken iki taraf birbirine girdi; tüfek, tabanca sadaları, kılıç şakırdıları, yaralıların bağırıışları, çocukların, kadınların feryadı, Bitlisin üzerine çöken yangının kızıl karanlığı altında mahuf bir inilti halini aldı; bir tarafta ihtiras, diğer tarafta gayz ve intikam arzusu, bu yekdiğerine

ahzı mevki: siper alma / **şikâr:** av / **hunrizane:** kanlı / **müteaddit:** çeşitli / **mukabele:** karşılık verme / **ihata:** kuşatma, sarma / **mahuf:** korkunç

saldıran kütleleri insanlıktan çıkarmış canavar haline getirmişti; artık silâhları filân yere attılar iki taraf yumruklarıyla, dişleriyle ve tırnaklarıyla dövüşüyor ve boğuşuyordu. Bereket versin o gün rüzgâr yoktu, asker ve jandarma büyük bir metanet ve itidal sarfiyle yangınları söndürmüş, muharebe meydanına gelebilmişti.

At üzerinde genç bir mülâzim gür sesiyle bağırdı:

– Müslüman kardeşler! Dağlın evlerinize dönün! Komitecileri tutmak, terbiye etmek hakkı bizimdir.

Türkler, bu sadayı, yükseklerden gelen Allah'ın emri gibi telâkki ettiler ve dağıldılar; Ermeniler silâhlarını çekerek askere de hücum etmek istediler.

Genç zabıt:

– Silâh doldur!

Kumandasını verdikten sonra:

– Eğer şimdi dağılmazsanız ateş açacağım! dedi. Ve bu sözlere:

– Nişan al! kumandasını da ilâve etti.

Bu kumandaların şaka olmadığını anlayan Ermeniler bittabi çil yavrusu gibi dağıldılar.

Mahalle cesetlerle dolmuştu; müslümanlardan birisi kadın olmak üzere otuz sekiz maktul ve yüz otuz beş mecruh vardı; Ermeniler'den yüz otuz dokuz kişi ölmüş ve kırk kişi yaralanmıştı.

Ölüler ve yaralılar kaldırıldı; komitecilerden bir kısmı yakalandı; mütebakisi mahallerine ve kiliselerine kaçıp ikinci bir isyan ve ihtilâle hazırlanmaya başladılar.

* * *

Bu vak'adan birkaç gün sonra, Bitlis polis komiserinin odasına bir kadın girdi; Vartuhi namındaki bu kadın Bitlis Ermeni tüccarından Kigork Ağa'nın zevcesiydi. Ağlıyordu; heyecan ve halecandan söz söyleyemiyordu; komiser babacan bir adamdı. Onu bütün Bitlis ahalisi severdi.

Hilmü şefkatle kadına sordu:

– Ne istiyorsun madam? Kimsin? Ne oldun? Niçin ağlıyorsun? Biraz sakin ol! Ahmet Ef! Bir su getir oğlum. Madam şu suyu bir iç, hah şöyle! Şimdi anlat bakayım.

– Komiser baba! Ben Kigork Ağa'nın haremiyim; kocam kan revan içinde yatıyor; (hıçkırıklarını zaptedemeyerek) Devletine, padişahına ne kadar sadakatlidir kocacığım siz bilirsiniz? O hiç komitelerle düşüp kalkmamıştır. Hiçbir gün onların müzevirliklerine karışmamıştır. Nihayet komite kocamı vurdurdu. Şimdi size bir şeyler anlatacakmış. Rica ediyor ki cenabınız gidesiniz. Beraber gitsek olur mu? İsterseniz ben önce gideyim, siz gelirsiniz.

– Siz gidiniz, ağlamayınız. Sayei şahanede o fesatların hepsi terbiye olur.

Kadın çıktı gitti; komiser yarım saat sonra Kigork Ağanın hanesinde bulunuyordu.

Kigork Ağa kırk beş yaşlarında sevimli ve iyi huylu bir adamdır. Bitlisin Yelmeydan mahallesindeki hanesinde karısıyla ve çocuklarıyla mes'udane bir ömür sürmektedir. Komiser odadan içeri girince zayı ettiği fazla kan hasebiyle siması balmumu gibi sararan Kigork Ağanın dudaklarında hazin bir tebessüm canlandı; gözleri parladı ve hafif bir sesle:

– Ne iyi etmişsiniz komiser baba geldiğiniziz! Çok teşekkür ederim. Dedi.

Komiser her zamanki babayani tavrıyla hal ve hatır sordu:

– Geçmiş olsun Kigork Ağa; adam aldırma sen de geçer! Yaran ağır mı be Kigork Ağa?

– Ağır mı da söz mü? Az kaldı postu bırakacaktım. Kurşun kulağımdan girdi, ensemde çıktı.

– Kigork Ağa kim vurdu seni, nasıl oldu bu iş?

– Avadik oğlu Nazar isimli bir müfsit vardır, bilir misin?

– Nasıl bilmem? Komitecilerin sağ eli.

– Bu adam gece gündüz ev ev gezer, herkesi komiteye aza yapmak ister; para toplar, aza yazılmak istemeyeni ölümle korkutur. Bana da birkaç defa geldi, ben kendisini evime bile kabul etmek istemedim; geçen gün çağırdım. “Nazar, kardeşim, bu sevdadan vazgeç! Bu yaptığın iş değildir, şimdiye kadar Türklere ne kötülük gördün; kiliselerimize, mekteplerimize mi karıştılar? Dilimize, dinimize mi bir şey söylediler? Şurada başımız ağrısa Türklere koşarız. Derdimiz olsa onlardan deva ararız. Bize her vakit iyilik ederler. Allah devlete millete

zeval vermesin. Rahat rahat yaşıyoruz.” dedim. O dinlemiyordu. Ertesi günü gene evine gittim; gene nasihat ettim, dedi ki:

– Nazar; menşur meseldir, su testisi su yolunda kırılır, bir gün yakayı ele verirsin, seni hükûmet asar, yahut ölünceye kadar kürek cezasına çarptırılır, çoluğuna, çocuğuna bari acı!

Nazar sözlerime gülüyordu; rovelverini çekti.

– Seni şimdi gebertirim; demek ki hem kendi milletine hizmet etmek istemiyorsun, hem de hafiyelik edeceksin de hükûmete beni haber vereceksin ha! Öyle ise şimdi evimden çık git; fakat yarın sabaha kadar Corç’un yanına gidip komiteye kaydedilmez ve aidatı vermezsen seni akşama öldürürüm, dedi.

Ben tabîi gitmedim; adam sen de palavra atıyor öldürecek adam öldürür, fazla söylemez; ısıracak köpek dişini göstermez dedim. Dün akşam dükkânımı geç kapattım; ahbablarla biraz lâf attık, iki tane de yuvarladık, bilirsin, ben rakı içmesini sevmem; iki üç tek attım, Allah’a ısmarladık, dedim, ayrıldım. Tam bizim mahalleye yaklaştığım zaman karşıdan Hamazasap göründü; arkasında da birisi vardı. Tanıyamadım, Hamazasap Nazarın kayınbiraderidir. Bunlar beni görünce iki el silâh atıldı. Kurşunlardan birisi sağ kulağıma isabet etti; bereket versin bizim iki müslüman almış beni getirmişler. Onlar olmasaydı muhakkak öldürürlerdi.

– Geçmiş olsun Giğork Ağa! Büyük kaza atlatmışsın; doktorlar ne diyorlar?

– Tehlikeyi geçirdin dediler. Komiser biraz daha oturduktan sonra kalktı; makamına geldi ve Hamazasapı aramağa başladı; fakat bu adamın bir daha izi bulunamadı.

Bu vak’ayı takip eden günlerde komite faaliyetlerini daha ziyade arttırdı. Mütemadiyen fedai yazıyor ve bu vazifeyi kabul etmeyenleri cerh veya katlediyordu. Protestan misyoneri Corç ise teşkilatına devamdan çekinmiyordu. Giğork Ağa’nın cerhini ve Hamazapın gayubetini müteakıp Ermeniler’den kadın, erkek beş kişi daha gelerek önümüzdeki Cuma günü de camilerin basılacağını ve komitenin faal azasından bir takım adamların isimlerini haber verdiler; bunlar meyanında misyoner Corç’un hizmetçisi Sürupe de vardı, tevkif edilenler adliyeye verildi; Yalnız, mel’aneti, mefsedeti bütün komite rüesasından fazla olan Corç hapsedilmedi. Zira Protestan misyoneri idi! Kapitülasyonlarla onlara bin kat daha kuvvet ve vüs’at hediye ve izafe

eden Abdülhamid idaresinin aciz meskeneti ve hükümdarın nefsi nefisini korumaktan başka bir şey temin edemeyen vehim ve cehaleti işte böyle maskaralıkları hazmetmek ve bu maskaralıkları hazmetmek ve bu maskaralıklara göre diplomasiye kiyaset ve incelik manasını vermek zilletinden çekinmezdi!

* * *

Misyoner Corç'un hizmetçisi Sürupe tevkif edilince komiserlik odasına getirildi; komiser kendisini isticvaba başladı:

– Söyle bakalım Sürupe Efendi! Burada doğru söz söyleyen kazanır; cezası affedilir; yahut hafifler; yalan söyleyen yakasını kurtarmaz; zira hükümet doğru ile yalanı tefrik eder.

– Efendim; ben böyle... tan işlere karışmak istemezdim; fakat beni mister Corç ile Basmacıyan Hacı Manok kandırdılar. Bir taraftan komiteciler:

– Eğer bizimle beraber olmazsan seni öldürteceğiz, diyorlardı.

Diğer taraftan Mister Corç ile Basmacıyan:

– Şu Kiğork ağayı öldürürsen sana yüz altın vereceğiz; bu Kiğork ağa ile ailesi milletimizin düşmanı, barbarların sadık köpeğidir. Hem bunu öldürürsen gazi olursun; ahrette de doğru cennete gidersin diyorlardı; gaziliği, cenneti, cehennemi bir tarafa bırak komiser babacığım; ah! Şu yüz altın mükâfat yok mu? İnsanın aklını, fikrini alıyor. Ben çileden çıktım; şeytana uydum; geçen gün Nazar'ın kayınbiraderi Hamazasp bana geldi;

– Sürupe, dedi, gel benimle beraber Kiğorku ahrete gönderelim.

Kiğork ağanın dükkânı geç vakte kadar açıktı; köşede onun çıkmasını bekledik; arkadaşları vardı; dükkânda rakı içiyorlardı; nihayet dükkân kapandı. Kiğork ağa mahallesine yaklaştı. Biz öbür sokaktan önüne geçtik; ben Hamazasp'ın arkasında idim; rovelverimi çıkardım; ateş ettim. İkinci kurşunda Kiğork:

– Oof anam yandım! diye yere yuvarlandı; öte taraftan iki kişi koşular; biz Kiğork'u öldü diye bıraktık; Hamazasp'la beraber kaçtık; bu işte Hamazasp'ın kabahati yoktur, kurşunu atan benim.

Sürupe, ifadesinde Corç'un İngiltere'den silâh getirttiğini ve ikinci bir ihtilâl hazırlığını bildirdi. Diğer mevkıfların ifadesi de bunu teyit ediyordu.

vüs'at: genişlik, rahatlık / **meskenet:** beceriksizlik / **kiyaset:** uyanıklık

Hapsedilen Ermenilerin ve sair şüpheli şahsın hanelerinde taharriyat yapıldı. Birçok silâh, cephane, evrak ve saire bulundu; evrak arasında komitenin talimatnameleri, tethiş mektupları, Avrupa'dan, Amerika'dan ve Türkiye'nin muhtelif mıntıklarındaki komitelerden gelen muharrerat vardı; bunların içinde calibi dikkat olduğu için şu mektupları aynen dercediyoruz:

Erzurum'da Kâğniyan Anustan Bitlis'te pederi Kâğniyan Vartana;

"Buranın işleri çok müsaittir. Poliçeleri cümlesi kabul etmiştir. Fakat İngiltere kabul etmiyor: Beylik olacaktır, diyor. Erzincan'da, Kemah'ta vuku bulan yeni kıtali her ne kadar Sultan inkâr ve tekzip etmek istemişse de İngiltere bu ihtilâlin vukubulduğunu kabul ve isbat ediyor. İtalya ve Prusya da İngiltere ile hemfikir oldular. Metabili-miz[istekler] istediğimizden ziyade verilecektir. Esef etmeyiniz. Burada hürriyet hâkim oldu; hükûmet kapısında hiçbir memuriyet kabul etmeyiniz. Burada herkes memuriyeti reddediyor."

Erzurum'da Zozaniyan Kigam'dan Bitlis'te Zozaniyan Murata:

"Birtakım teşevvüşata mebni buranın işleri durmuştur; karışıklık esbabına mebni emniyet büsbütün kalkmıştır. Oranın işlerini mazbut tutunuz. Cesaret!"

Amerika'da Liyon tarafından Bitlis'in Zogak kariyesinde Prrotistan vaizlerinden Agopyan Serkise:

Şimdilik Ermenistan hakkında kısaca birkaç söz yaşamak isterim. Benim sizinle hiçbir münasebetim yoktur; adresinizi öğrendim bu mektubu yazıyorum her bir Ermeni milleti hakkında malûmat almağa ve vermeğe mecburdur; siz isterseniz bu mektubu yırtar atarsınız; isterseniz okursunuz. Ben vazifemi yapıyorum bu mektup hükûmetin eline geçerse size bir mes'uliyet terettüp etmez. Zira ben adresinizi öğrendim ve her öğrendiğim adrese bildiklerimi yazmağa karar verdim bundan mürselünileylere ne mes'uliyet var? İngiltere Fransa ve Rusya ıslâhatı cedide hakkında Sultana bir program verdiler. Bunun başlıca noktaları:

Ermenistan'ı Avrupa'nın nezareti tahtına aldirmek, Hamidiye alaylarına* terki silâh ettirmek, vergileri muhtar ve ihtiyar azaları va-

taharriyat: araştırma / **muharrerat:** yazılı evrak / **teşevvüşata mebni:** karışıklıktan dolayı / **mürselünileyh:** kendisine birşey gönderilmiş olan/ **mazbut:** sağlam

* Dış güçlerin bölücü hareketlerini gören 2.Abdulhamid, çareyi İslam kardeşliğini doğu bölgelerinde takviye etmekte bulmuştur. Bu gaye ile 1891 tarihli nizamna-

sıtasıyla toplatmak, mahallî masraflar tesviye edildikten sonra fazlası vilâyet merkezine ve ondan fazla kalanı da İstanbul'a gönderilmek gibi hususattan ibarettir. Valiler, kaymakamlar milletlerin ekseriyetine tevfikân intihap olunacaktır. Vilâyet dahilinde ekseriyet Ermenilerde ise vali Ermeni ve muavini Türk olacak ve bunların memuriyeti de düveli muazzama tarafından tasdik edilecektir.

Kazalar Ermeni ve Türk köyleri olmak üzere tasnif ve taksim olunacak ve ekseriyet bu suretle anlaşılacaktır.

Devletin bu noktai nazarları vahi şeylerdir. Bunlar Ermeni milletin hakikî metalibi değildir. Bununla beraber Sultan bu tekliflere de muannidane karşı durmak istememişse de şimdi boyun eğmeğe mecbur kalmıştır. Amerika ve İngiltere ahalisindeki heyecanın tarifi kabil değildir. İhtiyar Gladiston, geçen gün Türk'ün başını ezecek surette icazkârane bir nutuk irat eyledi; devletlerin talebi ve Sultanın cevabı her ne olursa olsun biz Ermeniler için yapılacak şey, cümleten ayaklanmak ve barbar idaresini istemediğinizi âcemi medeniyete anlatmaktır. Yalnız unutmamalıdır ki devletler kendi menfaatleri için çalışırlar. Bu sebeptendir ki bu kadar Ermeni kanı aktığı halde mesele hitam bulmuyor. Eğer ikinci ve daha mühim bir hareket vuku bulursa İngiltere ve Amerika hükûmetleri İstanbul üzerine yürüyüş edecekler ve Sultanı düşürerek Bağdad'a kadar göndereceklerdir. Her ne söyledimse hakikattir. Bizim maksadımız bir kelimedede icmal edilebilir: İhtilâl! İhtilâl! Korkmayınız; ölüm her yerde birdir."

Cinayetini itiraf eden Surupenin, komite hakkında hükûmete daha ziyade izahat vereceği ve erbabı fesadın[kötülük yapanların] gizli dalaverelerinden haberdar eyleyeceği anlaşıldı; zaten Kiğork ağa da yapılan tedavi neticesinde iyileşmiş ve şahsî hukuk ve iddiasından feragat etmişti; Sürupe'nin tahliyesiyle hakkında takibat yapılmaması iktiza ediyordu. Komiser Sürupe'ye keyfiyeti tebliğ etti:

- Seni serbest bırakacağız; bir daha böyle şeylere karışma!
- Hayır komiser baba! Allah devlete, millete zeval vermesin; yalnız cenabınıza şunu rica ederim ki Hamazasp'ı da takip etmeyiniz. Onun

meye göre, Şark'ta İslam kardeşliğini, sağlamak, Ermenilerin oyunlarını önlemek ve merkezi otoriteyi tekrar tesis etmek için gönüllü mahalli askeri birlikler olan Hamidiye alaylarını kurdurtmuş, bu alaylar 1925 yılına kadar tesirini göstermişlerdir.

ekseriyet: çoğunluk / **tevfikân:** uygun olarak / **düveli muazzama:** büyük devletler / **intihap:** seçim / **vahi:** önemsiz / **metalib:** istekler / **muannidane:** inatla / **hitam:** son / **icmal:** özet / **iktiza:** gereklilik

kabahati yoktur; hep kabahat o mel'un eniştesi Nazar'dadır. Nazar'ı ne yaparsanız yapınız.

– Zaten biz Hamazasp'ı Kiğork ağayı vurdu diye arıyorduk; şimdi bize lüzumu yok.

– Bilirsiniz? Hamazasp da Corç'un hizmetçisidir. Bir de Mamiri vardır ki Corç'un on seneden beri hizmetinde idi ama devletine hainlik etmeği kabul etmediğinden Corç kendisini kovdu; şimdi biz Vali Paşa'ya bir arzuhal vereceğiz; Corç'u ihbar edeceğiz. Hakikati söyleyeceğiz.

– Pekâlâ! Haydi gidiniz. Komite rüesa ve efradının hapsedilmesinden ve o sırada Anadolu ıslahatı için gönderilmiş olan (Anadolu müfettişi Şakir Paşa) Erzurum üzerinden Bitlis taraflarına da kuvvayı askeriye sevkeylediğinden nefsi Bitlis'te çıkarılmak istenen ikinci ihtilâl akim kalmıştı: Yalnız mülhakatta birkaç hâdise vukubuldu.

Bitlis mülhakatında neler oluyordu?

Muş, Ermeniler'in nisbeten kesif bulunduğu bir memlekettir; köylerinin kısmı azamı da Ermenilerle meskündür; Diyarbekir, Erzurum ve Haçin gibi Komitecilerin mefsadet ve propaganda merkezinden kopup gelen bir sürü ihtilâlcı Muş'u adam akıllı çileden çıkarmıştı. Muş'ta Parsih Efendi namında bir papaz vardı; bu zat, hakıyla bir reisi ruhani idi; komitenin her türlü propagandasına karşı duruyor ve tehditlere kulak asmıyordu; hükûmete müracaat ederek, eğer ciddi tedbirler alınmazsa bu edepsiz güruhun mutlaka ihtilâl çıkaracağını, asayişin haleldar olacağını söylüyor ve kilisede de mütemadi vaizleriyle Ermeni milletine sükûn ve hükûmete sadakat telkin ediyordu. Komite kararıyla idam edileceğine dair aldığı, bir iki mektubu da mahallî hükûmetine göstermişti; nihayet günün birinde Parsih Efendi'nin katledildiği işidildi; zavallı adam vazifesinin ve hükûmete sadakatinin kurbanı olmuştu; katili arandı, tarandı bulunamadı.

Köylerde de bu kabil münferit cinayetler eksik olmuyordu; Artık Muş, eski Muş değildi. Kıyam ve ihtilâlin ilk emaresi olmak üzere Muş Ermenileri vergi vermemeğe başladılar. Tekâlifi emriyeyi tahsil için giden tahsildarları ve hatta jandarmaları kovuyorlar ve “bizim hükûmete verecek beş paramız yoktur” diye meydan okuyorlardı.

rüesa: reisler / **efrad:** fertler / **akim:** sonuçsuz / **mülhakat:** merkeze bağlı yerler / **kesif:** yoğun / **kısmı azam:** büyük kısmı / **mefsedet:** kötülük / **haleldar:** bozulma / **tekâlifi emriye:** hükûmetin kestiği vergi

Eskiden kardeş gibi geçindikleri Türklere kar  muamelelerini değiştirdiler; k   r ediyorlar s rt n yorlar ve l  f atıyorlardı. Hatta bazıları bilâperva Türklere kar :

– Ahpar! Sizin yeriniz evveli de  am, ahırı da  am! Haydi pılıyı pırtıyı toplayın da defolun şundan! diye ağır hareketlerde bulunuyorlardı.

Tam bu sıralarda köylerden bazılarında birkaç Türk' n öldürüldüğü haber alındı; Muş Türkleri heyecan ve galeyan içinde bulunuyordu. Birkaç kargaşalık çıkacağı seziliyor ve h disenin  n  alınamayacağı anlaşılıyordu; Ermeni ve Türk mahallelerinde iki unsur da gizli tertibat almakla iştigal ediyor zannedilirdi; her iki mahallede evlerde beş, on kişi toplanarak gizli gizli bir şeyler konuşuyorlar, merak, heyecan ve telâşla bir şeyler anlatıyorlardı.

Muş uleması, şeyhleri ve m   t leri liva meclisi idare azasından Hacı Talip Efendi'nin hanesinde toplandılar, Ermeniler'in ileri gelen ve söz anlayan takımından bazı zevatı da davet ettiler, müslümanlar, Ermeniler'in yaptığı bu hareketlerin vatandaşlık hukukuna m nafı olduğunu bundan vahim neticeler çıkacağını anlattılar. Ermeniler'in h k mete sadık olanları Türklerle hemfikir idiler. Fakat davetliler içinde bulunan komiteciler:

– Size inanılmaz, işte böyle ba ınız sıkıldığı zaman ete iniz tutuşur ricaya ba larsınız! Milletimiz asırlarca sizin keyif ve istipdadınız altında ezilmiştir; artık bıçak kemiğe dayandı, sabrımız kalmadı; ne olursa olsun. Diye izzeti nefsi rencide edecek hezeyanlarda bulununca Hacı Talip Efendi:

– Arkadaş! Ba ımız sıkıntıda değildir; ete imiz de tutu mamı tır; biz sizin komitecilerin yanlış hareketini göstermek ve kan dökülmesine mâni olmak istiyoruz. Eğer Türklerin sizin hakkınızda fena bir fikir ve niyeti olsaydı tarihin daha müsait devirlerinde, yeniçerilik ve ağalık zamanlarında Anadolu'da bir tek Ermeni ve bir tek hıristiyan bırakmazdı; Türk vahşi değildir; Türk daima sizleri kardeş bilm  tir. Şimdi vergi vermiyorsunuz ve bin türlü hakaretlerle milletin ayrınını kabartıyorsunuz. Türk bir susar, iki susar fakat üçüncüde kendisini müdafaa etmesini ve erkekliğini göstermesini bilir. O vakit bunun mesuliyeti kime raci olur? Bak Parsih Efendi'yi komitacılar öldürdü!

Neden? Neden biliyor musunuz? Kilisede doğru söz söylediğinden, devlete hiyanet etmeyiniz dediğinden! Bunlar iyi şeyler midir?

Hacı Talip Efendi'nin sözleri hüsnü tesir hasıl etti. Zaten orada bulunan Ermeniler'in kısmı azamı hükûmete sadık bulunan namuslu adamlardı; birkaç komite mensubu da seslerini çıkarmadılar. Ermenilere nasihat verilmesi ve böyle uygunsuz hallerin terki ittifakla kararlaştırıldı; fakat teşrinisani'nin [kasım] üçüncü Cuma günü bir Ermeni silâhçı dükkânından bir silâh patladı ve diğer bir Ermeni de bir dükkânının damı üzerine çıkarak:

– Ey Ermeni milleti! Dükkânları kapatınız! diye haykırdı.

Ermeniler zaten hazırlanmışlarmış; dükkânlarını birden kapadılar ve silâhlarını çekerek çarşı içinde koşuşmağa ve müslümanları vurmağa başladılar.

Türkler de mukabele etti; çarşının içinde fasılasız silâh atılıyor ve kurşunlar Ermeni, Türk, kadın, erkek, çocuk, asker kime rast gelirse yıkıyordu; silâh seslerini işiden jandarma, polis efradıyla asker kuvveti şehrin bütün memurları çarşıya koştu ve çok feci bir mahiyet almadan cidalin önüne geçti; Türk ve Ermeni'den altmış dört maktul ve mecruh düştü; komitecilerin ele başları yakalandı; bir kısmı da köyle-re doğru firar ettiler.

* * *

Firarîlerin mühim bir kısmı Muş sancağına tâbi Handiris nahiyesi taraflarına dağılmış, oralarda bir iğtişâş çıkarmak sevdasına düşmüşlerdi. Türkler ve Ermenilerle meskûn olan Sikadi karyesinde de birtakım hüviyeti meçhul adamlar dolaşıyordu; Bunlar meyânında birisi çok nazarı dikkati celbediyor, devriye kollarından gizlenmek istediği anlaşılıyordu. Papaz Parsih Efendi'yi katleden komitecinin bu taraflara firar ettiği şayi olmuştu; ahvali dahi şüpheli görülen bu adam katil zannıyla tevkif edildi; karakola götürülüp üstü başı arandı, üzerinde, Ermenice muharrer [yazılı] sekiz kâğıtla birtakım boş kâğıt ve zarflar, bir büyük mühür, bir makas, bir rovelverle birçok fişekler ve bir parça kırmızı balmumu bulundu; bu evrak tercüme ettirildiğinde, Hınçak komitesinin teşkilâtına ve propagandasına ait emirler ve talimatnameler olduğu anlaşıldı; evrakın içerisinde bir de ilânname vardı; bunun her nedense alt tarafı yırtılmıştı; bu varaka papaz Parsih Efendi'nin katli hakkında komitenin ilânnamesiydi; alt tarafı yırtık olan bu ilânnamede şöyle deniyordu:

“MİLLETİN ESRARINI HABER VEREN VE MİLLETİ İNKÂR EDEN KEŞİŞ PARSİH'İN KATLİ”

Hınçakyan Ermeni ihtilâl komitesinin Muş'ta teşkil ettikleri şubeleri milletin harabisini hazırladığından ve esrarını fâşettiğinden dolayı keşiş Parsih'in mülevves hayatına nihayet vermedi kararlaştırmış ve kararı vaki infaz edilmiştir.

İşte tafsilatı: Şehri halin yirmi üçüncü cumartesi günü Parsih kendi bağından Monkök karyesine geldi; orada dostunun hanesinde her bir edepsizliği icra ve i[y]şi nuşla zevkusefahet ettikten sonra saat on raddelerinde yorgun bir halde tekrar bağına gitmeğe hazırlandı; adamlarımız karyenin bir sahanlığında tasarrut ediyorlardı; keşiş oradan geçerken hemen beynine bir rovelver boşalttılar.

Çünkü sen haçı inkâr ettin! Çünkü sen bizim aziz patrikimizin emirlerini ayak altına aldın! Çünkü sen keşişlik vazifesini suistimal ettin! diye geberttiler...

Üzerinde bu kâğıtlar bulunan ve tevkif edilen adam Haçinli Simon oğlu Ropen idi; isticvap edildi:

– Kimsin? Adın nedir? Nerelisin?

– Haçinliyim; adım Simon oğlu Ropen'dir.

– Buraya ne vakit geldin? Nereden geldin?

– Ben Haçinliyim amma çoktan beri Revan'da bulunuyordum; oraya sabık patrik Horen Şıkyan Efendi tarafından Açmiyazın mektebinde tahsil etmek üzere gönderildim; tahsilimi bitirdim; şehadetnameyi aldım, geçen gün buraya geldim.

– Revan'dan buraya gelmek için pasaportun bulunmak lâzım, pasaportunuz nerede?

– Pasaportsuz olarak hudutu geçtim!

– Ecnebi bir memleketten Türkiye'ye pasaportsuz geçmek için bazı sebepler bulunmak lâzım; bunları izah ediniz.

– Ben Hınçakyan komitesine mensubum; bu komiteye aza ve fedâî kaydetmek için buralarda dolaşıyorum.

– Parsih Efendi'yi niçin vurdun?

– Parsih Efendi'nin katili ben değilim; onu fedailerimizden başkaları vurdu.

– Kimdir onlar?

– Söyleyemem!

fâşetme: açıklamak / **mülevves:** kirli, pis / **kararı vaki:** kesin karar / **tarassut etmek:** gözlemek, beklemek / **isticvap:** sorgulama

– Fakat adama söyletirler!

– Kafamı kesseniz de önüme koysanız gene söylemem. Esasen şu-rada sizin üç, beş günlük hükmünüz, hükûmetiniz kaldı; ne isterseniz yapabilirsiniz; fakat sonra hesabını soracağız.

Bu istintak ve isticvap devam ederken karakola yakın olan dük-kânların birisinden bir el silâh atıldı; bunu Eyro namındaki bir Erme-ni atmıştı; bunu işiten Ermeniler bir cemmi gafir haline geliverdi ve isyan, ihtilâl emareleri ihzarına başladılar, Türkiye'nin her tarafında ihtilâl çıkaran Ermenilerin bu kabil hareketlerinden esasen Türkler heyecan ve asabiyet içinde idiler. Onlar da toplu bir hale gelerek Er-menilere karşı çıktılar.

İçlerinden birisi bağırdı:

– Hey! Ahparlar! Yeter artık yaptığınız, dağılınız, herkesi rahat bı-rakınız. Sizde silâh varsa bizim elimiz armut taşlamıyor.

Maksatları zaten bir iğtişâş çıkarmak olan Ermeniler bu hitap üze-rine hemen silâha sarılmak istedilerse de Türkler bunların kurşun at-masına meydan bırakmadan ateş açtılar. Silâh seslerini işiden zabıta kuvvetleri hemen yetiştı ve kurşun yağmuruna göğüs germek suretiy-le kıtalin önünü alabildi.

Bu küçük müsademedede Ermenilerden beş kişi maktul ve yirmi altı kişi mecruh düşmüştü. Komitecilerden ön ayak olanlar yakalanarak ciheti adliyeye verildi. Hâdisde de bu suretle dal budak salmadan ka-pandı.

Tahliye edilen Sürupe ile Hamazasp ve diğer arkadaşları Mampiri tarafından Bitlis hâdiseleri hakkında makamı vilâyete verilen 14 teşri-nisani [kasım] 311 [1893] tarihli ihbarname aynen şudur:

Bitlis vilâyeti celilesine:

“Üç seneden beri protestan Mister Corç'un hizmetinde bulun-maktayız. Vukuattan üç gün evvel islahat icra olunacağına dair İstan-bul'dan bura hükûmetine telgraf gelmiş olduğunu Mr. Corc söyledi ve 'altı vilâyet verildi, Ermenistan'ın teşekkülünü tebşir ederim.' diye milletimiz murahhası Agop Efendi'ye hitaben yazdığı tezkereyi gece saat 4'te bize verdi.

Biz de tezkereyi götürüp Murahhas [papaz] efendiye verdik.

Murahhas efendi de 'Ermenistan'ı tebşir eden tezkerenizi aldım,

cemmi gafir: topluluk / **ihzar:** hazırlama / **tebşir:** müjde

memnun oldum, tebrik eylerim' diye Corç'a cevap olarak yazdığı tezkereyi bize verdi. Biz de Mr. Corç'a teslim ettiğimizi arz ve ihbar eyle-riz.

Hampiri Hemazasp Sürupe"

Bu ihbarnameyi verenler bilâhare komite tarafından idam edil-mişlerdi. Bu küçük varaka bize bir kere daha şu hakikati kemali belâ-gatle anlatıyor ki: Ermeni rüesayı ruhaniyesi kiliselerinde halka telki-natı diniyede bulunacak ve mekârimi ahlâkiye öğretecek yerde politi-kanın en kirli safhalarıyla iştigal ediyorlar ve Hinçakyan komitesinin bütün icraatı fesatkâranesine ön ayak oluyorlardı.

İstanbul Ermeni patrikhanesi bütün Ermeni murahhaslarına gön-dermiş olduğu talimatta komitenin emrine tam bir inkıyat ve muta-vaat gösterilmesini emretmiş ve bu emir hilâfında hareket edecekleri aforozla tehdit eylediği gibi esasen bu gibilerin komite tarafından idam edileceklerini de bildirmişti. Papazların katli patrikhanenin bu yoldaki tamimine tamamen mutabakat ediyordu. Hükûmetin aciz ve gafleti ise komiteye tâbi olanlara bir parça hak kazandıracak mahiyet-te idi.

Bitlis vilâyetine mülhak Hakur nahiyesinin İrok karyesi ahalisin-den Reşit, bu ihtilâlleri takip eden günlerin birisinde kayınvalidesi Keklik, refikası Zehra Hanımlarla üç yaşındaki kızı Ayşe'yi alarak Kar-çikânı köyüne gitmek üzere yola çıkmıştı; aradan bir çok günler geçti; ne gideceği yere vardı, ne de avdet etti! Akrabası hükûmete müracaat etti; arandı, tarandı bulamadılar. Bunların Ermeniler tarafından bir suikaste uğratıldığı anlaşılıyordu. Gidecekleri yolun üzerinde umum ahalisi Ermeni'den ibaret bulunan Tatvan, Çelhur ve Şiimran karye-leri vardı. Jandarma dairesi bu üç köy etrafında taharriyata başladı; üç köyün arasından bir dere akar; bu derenin içinde oldukça ce-sim[büyük] bir kaya vardır ki yerinden oynatılmış olduğu bir bakışta göze çarpmaktadır. Devriye kolu bu kaya parçasını kaldırıncı kesil-miş bir baş meydana çıktı; bu baş Keklik kadının başı idi. Merkeze ge-tirildi, doktorların verdiği rapora nazaran on beş gün evvel kesilmişti. Gene o civarlarda Zehra'nın da tefessüh etmiş nâşı bulundu. Fakat Raşitle Ayşe'nin cesetleri bulunamadı. Hakkı karyesi ahalisinden Ömer oğlu Nadir de bir köyden avdet ederken kaybolmuş, bütün ta-

kemali belagat: açık seçik / **rüesayı ruhaniye:** dini liderler / **mekârimi ahlâkiye:** yüksek ahlâk / **inkıyat:** boyun eğme / **mutavaat:** itaat etme / **tefessüh:** kokmuş / **taharriyat:** araştırma

harriyata rağmen bulunamamıştı; devriye gene umum ahalisi Ermeni olan Yaşayan karyesi kurbündeki boş ve harap bir han içinde tefessüh etmiş bir ceset buldular. Bu da Nadir'in naşı idi.

Bu kabil müteferrik katiller ve cinayet hâdiseleri o kadar çoktur ki Ermeni ihtilâlinin en bariz ve karakteristik safahatını göstermeğe çalışan hatıratta bunlardan fazlaca bahsetmek istemiyorum.

Yalnız şurası unutulmasın; gün olmuyordu ki Anadolu'nun muhtelif mıntıklarında Hınçak komitesi eliyle bir cinayet işlenmesin ve Türk kanı akmasın!

Van ihtilâlleri

Van'da çıkan ve fasıla ile bir seneden fazla devam eden isyan ve ihtilâl hareketleri, İran'dan geçen bir çetenin Kürtlere hücumunun aşair arasında uyandırdığı heyecan ve kinden doğmuştur.

Van'da ilk defa olarak Türk kanını akıtan hâdisе şöyle başladı:

1311 [1893] senesi teşrinievvel'inin [ekim] on sekizinci Çarşamba gecesі, Van'a tâbi Ercek nahiyesi civarında asayişin muhafazası için dolaşan Van zaptiye alayına mensup seyyar tabur ağası Musa Bey'le refakatinde bulunan yüzbaşı Ahmet Ağa maiyetindeki süvari zaptiyeleriyle beraber Boğazkesen ve Hacı Keşlak karyeleri arasında on iki nefer müsellâh Ermeni eşkıyasıyla karşılaştı. Eşkıya "eslim olunuz" ihtarına itaat etmek şöyle dursun, daha müfrezeyi karşıdan görür görmez ateş etmeğe başlamıştı. Vukubulan müsademedede süvari zaptiyelerinden Mehmet onbaşı ile nefer Çerkes Ali ağır surette mecruh düştüler. Eşkıyadan birisi telef oldu, mütebakisi kaçtı; maktul düşen bu Ermeni müşir elbisesini lâbisti; martini ve rovelveri miri silâhlarında idi.

Bu vak'adan on iki gün sonra Van polis komiserliğinden şu şifreli telgrafnameyi aldım:

"Ermeni eşkıyasından altmış neferi İran'dan hududu tecavüzle Muhammedi kazası dahiline muvasalatlarında orada bulunan asakir ve aşair atlıları, takip ve tenkile müsaaratle eşkıya def ve tenkil edilmiş ve bu marekede bir neferi meyyiten ve bir neferi hayyen elde edildiği gibi bizim tarafta aşairden sekiz neferi maktul ve biri tehlikeli ol-

kurbündeki: yakınındaki / **tefessüh:** kokmuş / **safahat:** gelişmeler / **aşair:** aşiretler / **müsademe:** çatışma / **asakir:** askerler / **müsaraat:** çarpışma / **mareke:** savaş yeri / **meyyiten:** ölü olarak / **hayyen:** sağ olarak

mak üzere üç mecruh bulunduğu ve firar eden bakiyesi de takip edilmekte olup neticesi başkaca arz kılınacağı ve merkezi vilayetçe valimizin icra eylediği tedbir semeresiyle asayiş berkemal idüğü maruzdur.

Van 31 teşrinievvel 1311 [1893]

Van vilâyetinde Ermeniler'in kesif bulunduğu mıntakalardan en mühimi Boğazkesen karyesidir. Her ne pahasına olursa olsun bir ihtilâl çıkarmak, kan akıtmak ve Türkiye'yi izmihlâle uğratarak harabesi üzerinde müstakil bir Ermenistan kurmak hulyasıyla çırpınan ihtilâl komitelerinin icra vasıtalarından birisi de, Türkiye'de mütemekkin anasırı birbiri aleyhine ayaklandırıp iğtişâştan istifade etmek tariki idi.

1311 [1893] senesi teşrinisani [kasım] iptidalarında Boğazkesen civarından geçen sekiz Kürt, Ermeni komitecilerinin taarruzuna uğrayarak telef olmuşlardı. Çok kindar ve çok hunhar olan Kürtler bunu havsalarına ve izzeti nefislerine yediremediler ve bütün Kürtlerle aşair kol kol Ermeni köylerine hücumla emval ve hayvanatı gaspetmeğe ve arasına da kan akıtmağa başladılar. Bunların savletinden[saldırı] ürken ve henüz komite ile bir münasebete girişmeyip hükûmete muti kalan birçok Ermeni karyeleri ahali aileleriyle beraber merkezi vilâyete iltica etmişlerdi. Fakat Van'ın bir saat mesafesinde olan köyler bile Kürt akını devam ediyor ve bu yüzden vilâyet merkezindeki tüccar dahi korkarak dükkânlarını açamıyordu.

Van'daki asker ve jandarma kuvveti ancak vilâyet merkezini taarruzdan kurtarabilecek bir kemiyette idi. Binaenaleyh orada iğtişâş çıkması yüzde yüz muhakkak idi. Van'a askerî kuvvetler yetiştirilmesi hakkındaki musirrane maruzatım bir türlü önlenemiyor, saray ve Bâbîâlî atalet ve cehalet uykusunda puyan olup gidiyordu. Van valisi bulunan Nâzım Paşa ise vehham ve korkak bir zattı; idare adamlarına cür'etsizliği, fesat ve ihtilâl erbabının en büyük istinatgâhı olur; zavalı Türkiye'nin naehil memurlar elinde çekmediği felâket mi kalmıştır?

Van polis komserinin telgrafı

Van polis komiserliğinin 21 teşrinisani 311 [1893] tarihli telgrafını aynen naklediyorum:

kesif: yoğun / **mütemekkin anasır:** yerleşmiş unsurlar / **iğtişâş:** kargaşa / **tari-ki idi:** yoluydu / **iptida:** başlangıç / **emval:** mallar / **kemiyet:** sayı / **musirrane:** ısrarlı / **puyan:** koşma, akma / **vehham:** şüpheci / **naehil:** ehil olmayan

"Bu gece saat bir raddelerinde Tepebaşı karakolunun etrafında yedi nefer Ermeni görülmesi ve polisçe şüphe edilmesi üzerine takip edildiğinden içlerinden birisi karakola doğru bir silâh atmış ve polis Hurşit Efendi'nin yetişmesiyle altısı firar edip asıl müfrit ve fedaî Vanlı Hamparsum oğlu Haçik müsellâh olduğu halde derdest edilmiş ve üzerinden on üç kıt'a mektup ve pasavan ve saire çıkarılmıştır. Mektuplar gayet muzırdır. Birisinin üzerinde İran'ın Tebriz şehrinde teşekkül eden esliha mübayaa komitesinin arması vardır. Hasbelicap mezkûr mektuplar makamı vilâyete takdim kılınmış ise de mukaddema elde edilen Ermeni eşkıyası üzerinde zuhur[olan] eden fevkalâde muzır mektuplarla geçen hafta elde edilen diğer muzır mekâtibi Ermenilerden havfından veya sair sebepten dolayı mevkii resme koymayan valimiz Nâzım Paşanın mezkûr mektupları dahi meydana çıkaramayacağı tabîi olunduğundan zatı âlii hazreti veliyünniamilerinden mezkûr evrakın talep buyurulması mahremane arza cesaret eyletim.

Van posta ve telgraf müdürü merkezden aldığı emir üzerine memaliki ecnebiyede Ermeniler namına gelen mektuplar üzerinde tetkikat yapıyordu; Van'da mukim ve hükûmetçe tanınmış azılı bir komiteci olan (Arşak) namına Tebriz'den bir mektup gelmişti. Bu mektup açıldığında içinde beyaz bir kâğıttan başka bir şey çıkmadı; bazı kimyevî maddelerle yazılan mektupların suda yıkandığı ve hararete arzeldiği zaman havi bulundukları esrarı fâşettikleri malûmdur. Öyle yapıldı ve mektup meali anlaşıldı. Ertesi gün gene Tebriz'den Van'daki Dikran ve Serkis namındaki komitecilere bir mektup daha gelmişti; bunların altında imza Tebriz'de Agop M. B. idi. Zaptiye Nezareti'ne gönderilmiş olan bu iki mektup Van'da koparılacak ihtilâf fırtınası hakkındaki tasavvuratı izah eylemekte idi.

Eczalı mektuplar

Birinci mektup aynen şudur:

Sevgili Arşak,

Buradaki fabrikada dört usta vardır; bunlardan birisi silâh almağa gitmiştir. Diğerleri yedi yüz adet (insan seven) tüfeği getirdi. Bu silâh-

esliha: silahlar / **mübayaa:** satın alma / **hasbelicap:** durum dolayısıyla / **mezkûr:** anılan / **mukaddema:** önce / **mekâtib:** mektuplar / **havf:** korku / **mevkii resm:** resmi işlem / **veliyünniami:** lütufta bulunan / **mahremane:** gizlice / **memaliki ecnebiye:** yabancı ülkeler / **mukim:** oturan / **tasavvurat:** planlar

ların alâtı [aletler], lüle demirleri ve kolu pek kuvvetlidir. Burada (kolu şart) kumpanyası azasından sekiz, on adam vardır. Van için başlarını torbaya koymak, Van'a gelmek istiyorlar. Fakat Taşu bir çok mütealealarda bulunuyor. Kendisi pek büyük bir hanedana mensup olup komitenin söz bilenlerindendi. Mevcut olan (insan seven) tüfekleri gönderilecek idi. Sako keyifsiz olduğundan gönderilemedi. Bulgaz yüzbaşı Bedros ile Artin geldiler; yüzbaşı Bedros efrada[fertler] talim ettirecekti. Benim de cemaatle orada kalmam için Sako çok ısrar etti ise de gitmedim; bu mektuptan sonra belki Bakû'ya giderim. Vahanı gönülden çıkarmamanızı çok rica ederim. Yeni tüfeklerin üzerine yapılan üç harfli markayı ben yaptım. Beğeneceğinizi pek ümit etmiyorum.

Keşişyan Ohanisin katlini Rus gazetelerinden öğrendik çok memnun olduk; kumpanyanın fikri mütemadiyen Van ile meşgul oluyor. Van'da mutlaka mühim bir ihtilâl çıkarılması matluptur[istek]. Onun için ilkbaharda bir cemiyeti kesire[büyük topluluk], ile gelinecektir; tüfekler yapılmaktadır. Sonra gene yazarım; ben de (kolu şart) kumpanyası mahiyetindeyim; bu hafta bir başka haneye nakledeceğim. Silosa bir takım cemaat gelmiş ise de kimler olduğunu anlayamadım; Sako keyifsiz olduğundan Silosa gidecek. Silâhları Artakis getirdi. Burada Rusya Sürmilis tüfeği kalmadı. Bu çalışanlar misyonerlerle Rusyalıdır.

Tebriz ahalisi bülûmum mahvoldular. Arşak! Her ne isterseniz bana yazınız. Cemiyetle beraber bu baharda Van'a geleceğim. İster öleyim! İster kalayım! Beni gönülden çıkarmayıp mektup yazınız. Benim Kalos İran'a gelecektir. Fakat ne vakit geleceği malûm değildir. Yazacağım mektubu Artakis vasıtasıyla bana gönder.

Tebriz: Agop M. B.

Göreceksiniz, neler olacak

Van'da Vahan vasıtasıyla

Kardeşyan Dikrana:

Sevgili arkadaşlarım Dikran ve Serkis,

Nasılsınız? İşinize devam ediyor musunuz? Sizden barit bir surette müfarekat [ayrılık] ettimse de zarar yok. (Uzakta muhabbet, yakında bürudet [soğukluk] hasıl olur) hikâyesi malûmdur. Şimdilik Tebrizde bulunuyorum. Fakat Bakû'ya gidip ilkbahara kadar orada kalmak

fikrindeyim. Ben bulunduğum sırada birçok (insan seven) yani (Mar-ta sarağân) tabir olunan yeni tüfekler getirdiler. Van için çok tedari-kât[ihtiyaç] vardır. Vahan ile iyi geçininiz. Maziye bırakıp istikbale ba-kınız. Cemiyetleri muhkem tutunuz ve istikametle hareket ediniz. Ümidimiz sizdedir. Taşo ve Bedo'nun işleri çoktur. Her şeyi onlardan sual edin ve reylerine tevkiî hareket[ona göre] eyleyin. Bedo bu kadar sene mahpus gibi Van'da saklanmıştı. Taşo ve Bedo'nun emirlerinden harice çıkmayın ve işe kuvvet verin. Bizim işler fedaî işidir. İskele ce-miyetine güzel söz söyleyin. Bunların karşısındaki (Koli şart) kumpan-yası Van üzerine büyük kuvvet dökcektir. Dikran, Sako, Petros, Harit-yon ve Taşo ile görüşün, Ilkbaharda neler olacağını anlarsınız. Mektu-bumun cevabını alırsam Bakûdan size cevap yazarım. Haçoğa, Meno-ya, Kirkora ve cümleye ihtiramı mahsus eylerim. Cesur olunuz ve Koli şart kumpanyasına giriniz, diğer tarafigirlere bakmayınız.

Tebriz: Agop M. B.

Yeni bir komite türemiştir

Bu iki mektuptan ve esasen hükûmetçe yapılan hafi tetkikat ve tahkikattan Van taraflarında mühim bir ihtilâl çıkarmak için komite-lerin hazırlandığı, hatta bir takım Bulgar ve Rus zabitlerinin komite efradına taarruz, hücum, müdafaa ve ric'at talimleri yaptırıkları an-laşılıyordu. Bir taraftan da komiteler kendilerine nümaşat etmeyen ve hükûmete sadık kalan Ermenilerle hükûmetten hizmet ve memuriyet talep edenleri ihanetle ittiham ederek katil ve telef ettiriyor ve sonra da tehdidini ikaa muktedir bulunduğunu her tarafa ilân ediyordu.

İhtilâl komiteleri de çoğalmıştı; evvelce yalnız Hinçakyan varken şu sıralarda bir de başka bir unvan ortaya çıktı. Diroşakyan ismini ta-şıyan bu komite çok faaliyet gösteriyor ve son zamanların cinayetleri eliyle meydana çıkıyordu.

Erzurum'da, bir memuriyete tayini için, bir istida ile müracaat eden bir Ermeni'nin hanesine şu tehdit mektubu bırakılmıştı.

2 kânunuevvel 1896 – Erzurum

Tebliğ

Bir memuriyette istihdam olunmak için Şakir'e (Anadolu müfettişi Şakir Paşa) müracaat etmişsin! Vatanın şu hali ihtizarında senin bu

hafi tetkikat: gizli soruşturma / **ric'at:** geri çekilme / **ittiham etmek:** suçlamak / **ikaa muktedir:** yapmaya gücü yeten

teşebbüsünü hiyanet addederiz. Senden evvel olanlara tatbik edilen hükümleri düşün de kendini muhafaza et! Ermeni ihtilâl komitesi uy-kuda değildir. Her şeyi bilir ve intikamını almağa kadirdir. Gençliğine yazıktır. Derhal istifanı ver ve birinci defa olarak diğerlerine sui mi-sal[kötü örnek] olmaktan çekin. Buna talep ederiz. Eğer istifa etmez ve yahut bu tebliği hükûmete teslim edersen evinle, ailenle beraber ber-hava[uçurulmuş,kaybolmuş] olacaksın. Güzelce düşün!

Ermeni ihtilâl cemiyetinin Erzurum Merkez komitesi

Bu telgrafla tabı ve teksir olunan bir ilânname

Cümleye malûm olan vatan haini avukat Dirserkisyan Artin Ermeni ihtilâl cemiyetinin Erzurum merkez komitesi kararıyla katle mahkûm edildi. Şehri halin yirmi üçüncü günü akşam üzeri Rum kilisesi civarında ve herkesin gelip geçtiği kalabalık sokakta bu hüküm kemali muvaffakiyetle icra ve infaz olundu. Teröristler serbest ve azadedirler. Artin'le beraber Bozuyan Simon da idam edildi. Bu da kendi haddinden ziyade olan akılsızlığına kurban gitti. Bundan dolayı teessüf ettiğimizi beyana müsaraaat [teşebbüs] eyleriz. Erzurum 24 Eylûl 95

Ermeni ihtilâl cemiyetinin Erzurum merkez komitesi

Bu tebliğ ve bu ilân Diroşakyan yahut Troşak [Taşnak Hınçak komitesinden ayrılan grup] ihtilâl komitesine aittir. Van'da vukubulan tahrikât hep bu komitenin faaliyetleriyle yapılmaktadır. Ancak Troşaklar Hınçaklar'dan daha müteenniyanane hareket etmekte, hatta fesat ve ihtilâlleri yürütebilmek için muhafili hükûmeti aldatmak usulüne de müracaat etmektedirler. Nitekim Van Valisi, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tahriratta Trosak komitesinin cinayetlerle ve ihtilâllerle alâkadar olmadığını, ancak ıslahat taraftarı olduğunu ve binaenaleyh Hınçaklar'la bunların arasına nifak tohumu saçılırsa istifade kabil olabileceğini ileri sürüyordu; Dahiliye Nezareti de resmî bir tezke-re ile keyfiyeti benden sormuştu; saffet veya gafletim bu derkesine şaşmamak kabil mi? Hakikatte kan dökmek, cinayetler ihtilâller ika etmek hususunda her iki komite arasında hiçbir fark yoktu. Bunların esaslı farkları Hınçakların, sosyalizm ve iştiraki emval gayelerini takip

müteenniyanane: sakınarak / **tahrirat:** yazılı belge / **ika:** yapma / **iştiraki emval:** malların paylaşımı / **Dahiliye Nezareti:** İçişleri Bakanlığı

etmeleri ve Troşakların da bunlar hilâfında bir Ermenistan hükûmeti teşkiline sai bulunmaları noktalarından ibaretti. Hinçaklar tarafından tertip edilen İstanbul'daki Kumkapı vak'ası ve Anadolu'nun muhtelif noktadaki diğer isyan ve ihtilâllerde Ermeniler çok kan dökmüş ve zarar görmüş olduklarından Hinçak komitesi şimdilik faaliyetten çekilmiş ve işi Troşaklar tevdi edilmesini bildirmiş 1312 [1894] senesi Nisanında vasitai neşri efkârı olan gazetesini tatil ederek, umum komitelere Troşak gazetesi göndermeğe başlamıştı. Binaenaleyh iki komite arasında kan dökmek, cinayet yapmak ve ihtilâl çıkarmak hususunda bir fark yoktu. Van ve Erzurum vilâyetinde ise esasen Troşaklar Hinçakyanlar'dan çok kuvvetli idi. Bu hususları Dahiliye Nezareti'ne bildirdim ve bu sene ika edilecek iğtişâşat Van, Erzurum, Adana ve Halep vilâyetleriyle beraber henüz Ermeni vukuatı zuhur etmemiş olan mahallelere de hasrû teşmil edileceğinden Hükûmeti merkeziyece ona göre tedabir ittihazı lâzım geleceğini ilâve ettim.

* * *

312 [1894] senesi Şubatı iptidasında bulunuyoruz. Van polis komiseri sabahleyin dairesine geliyor bir çay ısmarlıyor çayını içerken bir de sigara tellendiriyor. Bir polis memuru resmi selâmı ifa ederek:

– Komiser bey! İçeride iki Ermeni var; başlarına bir felâket gelmiş sizi görmek istiyorlar; içerideki odadadırlar getireyim mi? diyor.

Komiser:

– Getir! cevabını veriyor.

İçeri giren bu iki Ermeni, Van'ın (Terzi Bernik) mahallesinden Papa oğlu Karabetle biraderi Markredir. Uykusuzluktan, korkudan benizleri uçmuş, bitap bir haldedirler.

Komiser sordu:

– Ne var? Ne istiyorsunuz?

Ermeniler anlattılar:

– Efendim! Bundan birkaç gün evvel ikamet ettiğimiz eve Tepebaşı mahalleli Vahanla başı şapkalı ve bellerinde rovelverler ve kamalar bulunan tanımadığımız iki adam geldi. Vahan bize, Ermeni komitelere alınacak silâh için hissenize sekiz lira isabet etti, bu parayı tedarik ediniz, birkaç gün sonra size bir mektupla bir adam gelecektir. Parayı ona teslim edersiniz, dediler ve gittiler.

sai: çalışan / vasitai neşri efkâr: fikirlerini yayma vasıtası / tedabir ittihazı: tedbirler alınması

Birkaç gün sonra Vahan'ın arkadaşlarından Ropen bir mektup getirdi ve sekiz lirayı istedi, paramız yoktu. Olsa da vermek istemiyorduk, “şimdi param yok, sonra icabına bakarız” dedik, savdık. Fakat akşam üzeri gene geldi ve “sekiz lirayı şimdi vermezseniz evinizi yakacağız, çocuklarınızı, karılarınızı köpek gibi boğazlayacağız, sizi de sokak ortasında parça parça edeceğiz” deyip gitti. Ne yapacağımızı şaşırdık. Murahhas efendiye gittik derdimizi anlattık. “Ben din işlerinden başka bir şeye karışmam; yalnız milletin arzusunun aykırı hareket edenlerin sonu hayır olmaz” diye o da komitecilere taraftarlık etti. Nihayet efendim dün gece, gece yarısına doğru, Vahan yanında dokuz, on kişi ile evimize baskın etti; biz kapıları güzelce kapatmış ve arkalarına dayak koymuştuk; evimizin arka tarafında bağ havlusu vardır; oradan yavaşça sıvıştık; biraz sonra devriyeye rast geldik. İş anlattık; bilmem artık onlar ne yaptılar?

* * *

Bu vak'a Şubatın on ikisinde cereyan ediyordu. Keyfiyeti bana Van polis komiseri 13 Şubat tarihli bir şifre ile anlatıyor ve o akşam komiteciler takip edilerek yeni kilise mahallesinde Hano, Nomo ve Merfo (bunlar tabii namı müstear) nam şahıslarla Kazancı oğlu Mıgırdıç ismindeki komitecilerin tutulduğunu ve ötekilerin taharri edilmekte olduklarını bildiriyordu. Gene o tarihte, Terzi Bernik mahalleli İste-pan oğlu Karabetin, Terlemez oğlu sokağında çilingir Agob'un oğlu Kirkor tarafından rovelver kurşunuyla katledildiği şifreli telgrafla işar olunuyordu.

Demek Troşaklar, komitelerinin amaline muhalefet eden Ermenileri itlâfa başlamak ve bu suretle terör yaparak ırktaşlarından hiçbir muhalif bırakmamak, hepsini komiteye ithal etmek azmiyle işe şiddet ve ehemmiyet veriyordu. Van vilâyeti polis serkomseri 29 Nisan 312 [1894] tarihli bir şifresinde: Vilâyet dahilinde komiteye on beş bin fedai kaydedildiğini ve Revan kilisesi Katogikosu Kırinyan marifetiyle altı bin kişinin daha gönderilmek üzere bulunduğunu Kafkasya'dan gelen Mikael nam zabitin Mihik oğlu Kiğorkun bağında yüz kişiyi teslim ile talim ettirdiğini muhbirin ifadesine atfen bildirdi. Muhbir Karabet idi. Bu adam Şubat zarfında sekiz lira iane[yardım] vermediği için gece yarısında evi basılan ve güç hal ile komitecilerden yakasını kurtarabilen Karabet'tir. Şimdiye kadar vukubulan ihbaratında hiçbir mübalâğa ve yalan irtikâp etmediği vukuatın seyri cereyanından anlaşılmıştır.

Ertesi günü gayet mühim ve müstacel işaretiyle gene Van polis komiserliğinden çekilen bir şifreli telgrafta:

Mayıs içinde fedailere verilecek emir üzerine Dersaadet'te [İstanbul] vükelâ, vüzera ve memurini Devleti Aliyyeye ve taşrada vilâyet merkezleriyle bütün ahali İslâmiye üzerine hücum edileceği ve Van taraflarındaki komite efradının jandarma, polis ve Hamidiye süvari alayları elbisesini lâbis oldukları ve suikasta fırsat aradıkları iş'ar olunuyordu.

İstanbul'da ikai mutasavver suikastlar hakkında tertibat almaları ve çok müteyakkız bulunmaları için Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıflıklarıyla polis müdürlüğüne ve jandarma alay kumandanlığına 30 Nisan 312 [1894] tarihli bir tamim gönderdim.

Aynı tarihle Ermeni patrikliğine de şu tezkereyi yazdım:

"Ermeni erbabı fesadı tarafından şehri mayıs içinde gene bir uygunsuzluk çıkarılmak istenildiği ihbaratı mütevaliyeden müstefat olduğu gibi gelecek Perşembe günü Yedikule'de kâin Ermeni ispitaliyen civarında bunların içtima edeceği başkaca tahkik kılındığından ve artık erbabı fesadın bu derecelere varan harekâtı asayiş şikenanelerine karşı zabıtaca da tedabiri şedideye mecburiyet tabii bulunduğundan işbu içtimam vukubulması lüzumu ihtar ve şayet içtima vukubulup ta bir uygunsuzluk tahaddüs ederse mes'uliyeti zatı valâlarına raci olacağı malûmu valâları olmak üzere terkimi tezkereye iptidar olunur".

Zaptiye Nâzırı Nâzım

Van vukuatı patlak veriyor:

312[1894] senesi Mayısının 7 inci günü Van'a on bir saat mesafede kâin Dermeryem kilisesinde muhtefi Ermeni eşkıyası tarafından üç Kürdün sureti vahşiyane katil ve diğer üçünün ağır surette cerh edildiği resmen bildirildi.

13 Mayıs günü Van'a dört saat mesafede vaki Elkel köyünün köprü başında iki Kürt daha pek feci surette öldürüldüler.

Gene o gün Van vilâyetine bir ihbar vaki oluyor. Deniliyor ki:

müstacel: acil, ivedi / **lâbis:** giymiş / **iş'ar:** işaret / **ikai mutasavver:** yapılması tasarlanmış / **erbabı fesad:** militan, eylemci / **ihbaratı mütevaliye:** ardı ardına yapılan ihbarlar / **müstefat:** anlaşılmış / **kâin:** oturan / **şikenane:** kiran / **tedabiri şedide:** şiddetli tedbirler / **tahaddüs:** oluşma / **cerh:** yaralama

- Van'a iki saat mesafede Şoşani keryesi manastırında birçok Ermeni fedaisi ihtifa etmiştir. Ve ara sıra silâh atmakta ve bir askerî tabur gibi talimler yapmaktadır.

Vilâyetçe kâfi miktarda askerle, jandarma ve polis kuvvetleri sevk edilmişse de manastırda birşey bulunamadı.

Yalnız yoldan müsellâh bir Ermeni geçiyordu, buna dur emri verilmişse de bir el silâh atıp firara başladı, arkasından takibat başladığı sırada üst tarafa dağın kayalıkları arasından bir kurşun yağmuru yağdırılmağa başlandı. Birkaç asker ve jandarma yaralandı; bittabi[tabiki] mukabele edildiye de vakit geç idi, akşam karanlığı başlamıştı; Ermeni eşkiyası sarp dağ yamaçlarında, hükûmetleri ise meydanda ve düz bir yerde bulunuyordu. Asker mukabeleden vazgeçti. Ertesi sabah bir bölük askerle bir miktar jandarma o taraflarda taharriyata memur edildi.

Ertesi sabah o taraflar tarandı bir şey, eşkiyadan bir eser bulunamadı."

25 Mayıs 312 [1894] tarihinde ve gece yarısında Çalikoğlu mahallesi Karabet veledi Kiğork'un hanesine Ermeni eşkiyasından birkaç kişi taarruzla Karabet'i birkaç kurşunla öldürdüler. Aynı gecede Terzibunik mahallesinde Keşişoğlu Ohannes katledildi.

Ertesi gün gene gece yarısı Hanikoğlu mahallesinde Mıgırdıç'ın hanesine taarruz edilerek zevcesi kurşunla cerholundu ve öldü zanıyla bırakıldı. Mıgırdıç o gece evinde bulunmadığından suikaste uğramadı.

Haziranın üçü oldu; Ermeni ihtilâlcileri isyan bayrağını açtıklarını ilân ediyorlar ve hükûmete meydan okuyorlardı. Gece, Van'a bir buçuk saat mesafede Şerat Beyin çiftliği civarında devri yapan askerî bir müfreze bir Ermeni çetesiyle karşılaştı; çete müfreze üzerine ansızın ateş açarak bu kuvvete kumanda eden mülâzim Recep Efendi ile eferrattan Mehmed'i ağır surette yaraladı. Çete ateş ede ede ric'at etti, kaçtı.

4 Haziran sabahı ise vakit öğleye takarrüp halde Ermeniler dükânlarını açmadılar. Evlerde tecemmü ederek gelip geçen ahaliye ve askerlere pencerelerden ve hane duvarlarına mazgal gibi açtıkları deliklerden silâh atmaya başladılar. Bu sırada müslüman ahali de müdafaa ve mukabelede bulundu. Silâh sesleri çoğaldı. Tarafeynden ya-

iẖtifa: saklanma / **taharriyat:** araştırma / **takarrüp:** yakın / **tecemmü:** toplanma / **tarafeyn:** her iki taraf

ralılar ve maktuller çoğalıyordu; şehrin haricinde de askerler ve jandarmalarla komite efradı arasında muharebe başlamıştı; Van ve etrafı hakiki bir harp meydanı halinde idi.

Anadolu'da Ermeni ihtilâllerini teskine ve ifayi tahkikata memur edilen kumandanlardan Sadettin Paşa mütemadiyen kumandalar veriyor, lâzım gelen noktalara kol kol asker sevk ediyor, bir taraftan da Türk ve Ermeni ahalinin yekdiğeriyle boğazlaşmasına mâni olmak istiyordu. Fakat artık iş çıkırından çıkmış, gözler dumanlanmış, ihtiras ve intikam hisleri bu sürü sürü boğazlaşan insanları canavar haline getirmişti. O sırada sekizinci fırka kumandanı Şemsettin Paşa da maiyetindeki askerlerle yetişerek nihayet beş, altı saat süren bir melhameden sonra asayiş iade edilebildi; iade edilebildi amma asıl işin felâketli cephesi baş gösteriyordu; birçok Kürtleri öldürdüklerinden ve Kürt köylerine baskın yaparak garet ve yağmada bulunduklarından dolayı aşiretlerle Ermenilerin müthiş bir kin ve rekabet hükümferma[hakim] idi. Van'da bu meselelerin cereyan ettiğini haber alan Kürtlerin baskın yaparak Ermenilere hücum ve Ermeni mahallâtını darmadağın edecekleri haber alınmıştı. Bunlara Sadettin ve Şemsi Paşalar ve Van vilâyeti tarafından tebligat yapıldı. Zinhar şehre gelmemeleri bildirildi ve her ihtimale karşı şehre duhullerini menetmek için de köprü başlarına askeri müfrezeler ikame olundu. Bu kıtalde tarafeynden yüz'ü mütecaviz maktul ve bir o kadar mecruh olduğu anlaşıldı.

Bugün böyle geçti. Akşam, Ermeni komitecilerinin bazıları köyle-re dağılarak yeniden fedailer getirdiler. Bu surette halkın üzerine kurşun yağdırdılar. Bu nagihani ateş üzerine birçok Türkler mecruh ve maktul düştü. Askerin süratle yetişmesi üzerine Ermeniler ateşi keserek ihtifa ettikleri mahallelerden kaçtılar ve onun bir saat mesafesindeki bağlık denilen bahçelere sığındılar.

Bu bağlık denilen mahaldeki haneler hep kâgir ve muntazamdır. Hemen hepsi Ermenilere aittir. Ermeniler bu evlerin duvarlarında mazgallar açarak burasını âdeta bir siper, bir tabye haline getirmişlerdi; kendileri müdafî vaziyetine geçtiklerinden üzerlerine asker sevkî askerin kırılmasını intaç edecekti. Binaenaleyh uzaktan nezaret altında bulundurarak isyan ve tecavüzlerine mâni olmak daha münasip görünüyordu. Aynı zamanda gerek karyelerde ve gerek şehirde zaman

zaman tahaddüs eden bu gibi ihtilâl ve kıtal hâdiselerini teskin için Van'daki askerî kuvvet gayrikâfi idi.

Binaenaleyh 4 Haziran 312 [1894] tarihli bir raporda 8'inci fırka kumandanı ferik ve yaveranı padişahiden Sadettin Paşa, Dahiliye Nezareti'ne ve makamı sadarete vak'ayı izah, serian asker kuvveti yetiştirilmesini rica ettiler.

Bağlıklarındaki hanelerinde tahassun eden Ermeniler o gün akşam kadar hiçbir taarruzda bulunmadılar. Yalnız askerî hastanesi civarındaki karakola bir müfreze hücum etti. Karakol mukabelede bulundu ve Ermeniler iki maktul bırakarak kaçtılar.

Aynı güne Erciyeş ve Adilcevaz kazalarında alınan telgraflarda oralarda da Ermeniler tarafından ihtilâl çıkarıldığı, Türk ve Ermeni hakkından bir çok telefât vukubulduğu, birçok evlerin yağma ve tahrip edildiği bildiriliyordu.

Erciyeş'te yalnız iki bölük asker vardı; maahaza ne de olsa bu bir kuvvetti; bu itibarla Erciyeş ihtilâli biraz sonra teskin[sakinleştirme] edilebildi. Fakat Adilcevazda ancak jandarma kuvveti bulunuyordu. Bu ise bilhassa böyle ihtilâl zamanında müessir bir iş görebilecek mahiyette değildi. Binaenaleyh Adilcevaza serian asker göndermek icap ediyordu; fakat nereden, nasıl gönderilecekti? Kim gönderecekti?

Bereket versin, halk, kendi hayatını kendi öz vatanını müdafaa etmesini biliyordu.

Van'da gene kendi komitelerinin eseri fesat ve hiyanetiyle haneleri yanan ve yıkılan iki bin kadar erkek ve kadın Ermeni korkularından İngiltere ve Rusya konsoloslarıyla Amerika misyonerlerinin hanesine iltica ettiler. Onlar tarafından işçileri temin edilmeğe başlandı. Bunlardan bir kısmı da müslüman hanelerine iltica etmişti. Müslümanlar hanelerine misafir ettiler. Fakat kimse de bunları doyuracak yiyecek ve zahire yoktu. İşçileri hükûmetçe temin edilmeli idi. Van valisi bu hususta 5 Haziran 312 [1894] tarihiyle gönderdiği bir tahritatta:

“Bunları iâşe edecek ne para ve ne de zahire bulunmadığından icrayı mukatezası[gerğinin yapılması] arz olunur.” diyordu.

O günlerde İran'dan yüz kişilik gayet çevik ve güzide bir Ermeni fedaî müfrezesi en son sistem silâhlarla mücehhez olarak hududu geçmiş ve Milân aşiretinin bulunduğu Mahmutlu kazası merkezi Sa-

ray kasabasına beş dakika mesafedeki bir tepeyi tutmuştu. Bu tepede iyice mevzi aldıktan sonra kasabaya ateş etmeğe başlamış ve Saray' daki askerlerle onlara iltihak eden cüz'î aşiret efradı akşama kadar müdafaada bulunmuştu. Akşam karanlığı başlayınca fedailerin Van semtine doğru kaçtıkları görüldü. Ertesi sabah tepede altmış sekiz komitecinin cesedi bulundu. Demek ancak otuzikisi kurtulabilmişti.

Firariler Boğazkesen'e varmışlar ve orada Şemaki aşiretine mensup rüesadan Şoviş Cendi, ve İsa ağalarla efrattan Berd, Resul Fettah, Apti ve Babacan'ı kurşunla öldürdükten sonra İhta dağına iltica etmişlerdi. Bu çok yüksek ve sarp dağda da aşiretlerle muharebeye tutuştuklarından fevkalâde galeyana gelen aşair Boğazkesen'e ve yanındaki Hezara köyü ile diğer iki karyeye hücum etmiş, ne kadar silâh ve cephaneye varsa almış ve köylerin koyun, keçi ve sığırlarını da silip süpürmüşlerdi. Bu karışıklıkta müslümanlardan kırk bir kişi ölmüş ve on dört kişi yaralanmıştı. Ermeniler'den yüz on üç maktul ve kırk yaralı, Nasturî milletinden dokuz kişi maktul sayıldı.

Aşiretlerin şehre gelmemeleri için tertibat alınmıştı; Fakat birçok aşiret müfrezeleri silâhla mücehhez olduğu halde mutlaka Van'a girmek istiyorlar ve köprü başındaki askeri müfrezesini sıkıştırıyorlardı. Bunlara kumanda edenlerden birisi asker ve müfreze kumandanına:

“Arkadaş! Elhamdülillâh siz de Müslüman biz de Müslüman! Ermeni kâfirleri vatanı mahvediyor, kadınlarımızın ırzına geçiyor, milletimizin kanını akıtıyor, hükûmeti, saltanatı devirecek ve biz de hem kendimizi, hem sizi, hem vatanı, hem saltanatı müdafa için gönüllü geliyoruz da siz bize mânî oluyorsunuz! Çıldırınız mı? Bu nasıl iş?” diyordu. Bunların üzerine bizzat Sadettin Paşa gitti, hükûmetin takip ettiği gayeyi münasip bir lisanla anlattı; nasihat etti ve aşair döndüler gittiler.

Fakat tam akşam karanlığı bastığı zaman Ermeniler'den bir çete, Bahçelik taraflarında devriye olarak gezen bir askeri müfrezemizi muhasara etti; diğer bir devriye yetişerek Ermenileri püskürttü. Fakat eşkıya hanelere tahassun ederek ateş etmeğe başladıklarından bir erkânı hâربيye yüzbaşısıyla diğer bir zabıt ve dört nefer şehit oldu. Sadettin Paşa'nın nasihatıyla avdet eden Kürtler bu vak'ayı işitince pürhiddet dönmüşler ve Bahçeliğin öbür cihetinden Ermeni mahallesine hücumla taarruza geçmişlerdi.

Bu müsaraa çok şedit ve çok hunrizane oldu. Ermenilerle Kürtler

iltihak: katılma / **müsaraa:** çatışma / **şedit:** şiddetli / **hunrizane:** kanlı

boğaz boğaza çarpışıyorlardı. Vak'a nefsi Van kasabasına da aksetmekle o taraflar büyük bir muharebe meydanını andırıyordu.

Her yer ve her vak'ada olduğu gibi meydan muharebesinden hiç farkı olmayan bu müsademe esnasında da şehrin muhtelif semtlerinde yangın da başladı. İlk önce meydana atılıp Ermeniler'in sürekli yayılım ateşine maruz kalan Türk ahaliden altmış kadar şehit ve ekse-ni mütecaviz mecruh düştü.

Tam bu sırada Rusya Çerkez ahalisini kıyafetinde daha birçok Ermeni fedaisinin yolları tuttuğu görüldü. Bunlar, komiteye yardım ve imdat için gelmiş yeni kuvvetlerdi.

Sabahtan akşama kadar devam eden bu kanlı müsaraada Türkler'den üç yüz yirmi dört maktul ve iki yüz elli beş mecruh ve Ermeniler'den de dört yüz elli altı maktul ve bir o kadar da mecruh düştü.

Erzurum'da

Erzurum, Ermeni isyan ve ihtilâllerinin mühîm ve faal merkezlerinden birisidir. Anadolu'nun birçok mıntıkalarına buradan emirler ve talimatlar gönderilmiş, birçok fedailer burada techiz edilerek öteye beriye sevk edilmiştir.

İhtilâl ve isyana tekaddüm eden günlerde, Erzurum Ermenilerinde bariz bir serkeşlik göze çarpıyordu. Hatta ıslahat için Anadolu fevkalâde müfettişi olarak gönderilen Şakir Paşa Erzurum'a muvaselet ettiğinde umum tarafından istikbal edildiği halde bu merasimde bir tek Ermeni dahi bulunmamıştı. Meclisi idare azası bulunan Ermenilerin istikbal merasiminde isbatı vücut etmeleri lâzım ve lâbüttü. Fakat Şakir Paşa Erzurum'a muvaselet etmezden birkaç gün evvel murahasahaneden [Ermeni piskoposluğu] verilen emri kat'î üzerine bu azalar müttefikan istifa etmişlerdi. Artık Ermeni milleti tarafından hiçbir hususta ne hükûmeti mülkiyeye, ne de ciheti adliyeye müracaat olunmuyordu.

Avukat Dir Serkisyan Artin Efendi, komitenin emirlerini hakkıyla ifa etmediğinden tehdit ediliyordu. İdam kararını ihtiva eden bu mektupları Artin Efendi valiye göstermişti. O gün vilâyet odasında hiçbir Ermeni yokken komite bundan nasıl haberdar olmuştu?

"Hazırla vasiyetnamenii!"

Dir Serkisyan Artin Efendi, vilâyet konağından çıkıp öğle yemeğini yemek üzere evine giderken komite efradından birisi önüne geçti:

Aralarında şöyle muhavere geçti:

– Artin! Barbarların valisine komitenin mektubunu gösterdin; bundan sana ne fayda var?

– Benim yakamı bırakın! Ben bir avukatım; ben katil, isyancı olamam; benden ne istiyorsunuz? Hükûmetten korkmaz mısınız? Emin olunuz ki bunun cezasını çekeceksiniz.

– Sen şimdi benimle gel; komiteye gidelim. Bu gibi hallere artık tövbe et. Millette sadık ol.

– Millete asıl siz sadık olunuz. Milleti mahvedeceksiniz. Bu tuttuğunuz yol, iyi bir yol değildir. Koskoca bir hükûmetle uğraşılır mı? Hem de Türkiye’den, Türklerden ne fenalık gördün?

– Son sözün bu mudur Artin? Çabuk söyle!

– Evet ilk sözüm ne ise son sözüm de odur.

– Öyle ise sen vasiyetnamenii yaz.

Bu muhavere 1311 [1893] senesi eylülün yirmi üçüncü günü öğle vakti cereyan etmişti.

O gün akşam üzeri Erzurum’un en ziyade kalabalık ve en çok işlek caddesi olan Rum kilisesi sokağında Dir Serkisyan Artin Efendi ile ticaret meclisi azasından Bozuyan Simon Efendi giderlerken bir silâh patladı. Artin Efendi cansız halde yere yıkıldı; Bozuyan Simon Efendi arkadaşının üzerine eğilerek berhayat ise kurtarmak, bir doktor çağırmak veya bir eczaneye götürmek istemişti. Karşıdan bir ses işitildi:

– Sen de o millet hainiyle berabersin. Al!..

Ve patlayan ikinci bir silâh Simon Efendi’yi de öldürdü.

Bu yarım dakika zarfında cereyan eden iki katil hâdisesi herkesin gözü önünde yapılmış, fakat zabıta ve polisın bütün mesaî ve gayreti-ne rağmen katiller bulunamamıştı.

Asıl garibi şu ki maktullerle aileleri hükûmete müracaatla kimse-den davaları ve şüpheleri olmadığını resmen ifade eylediler.

Bütün bu cinayetleri yapan, bu defa Hınçakyan yerine işe başlayan Diroşakyan komitesi idi.

1311 [1893] senesi teşrinievvel’in 18’inci günü çarşıda, Hallaç Ma-

nok namında birisi, bütün Ermeni dükkân ve mağazalarını dolaşıyor ve hepsine:

– Haydi, kapatınız! diye emrediyordu.

Bu hal oradan geçen bir polis memurunun nazari dikkatini celbetti. Manok’a yaklaşıarak sordu:

– Arkadaş sen kimsin? Bu adamlardan ne istiyorsun? Neden dükkânlarını kapatsınlar?

Manok cevap verdi:

– Ben bir Ermeni’yim; sen kimsin? Bu dükkânların sahipleri de Ermeni’dir. Aramızdaki işlere kimse karışamaz.

– Ben kimse değilim; ben hukuku umumiye müdafaa eden bir polisim.

– Polis ol, zabıt ol; burada şimdi hukuku umumiye işi vardır? Bir cinayet vardır? Bizim içtimamız var; hepsine söylüyorum ki gelsinler.

– İçtima kanunen yasaktır. Menederim.

– Ben komitedenim; gözünü aç polis efendi!

Polis ciddiyetle:

– Ben komite momite dinlemem! dedi. Şimdi benimle beraber hükûmete kadar gel bakayım!

Komiteci tav’ana gitmediği halde zorla götürceğini polisin gözlelerinden okudu; fakat biraz daha kabağayılık satmak istedi:

– Ya gitmezsem?

Polis cevap vermedi; kuvvetli, seci ve gürbüz bir adamdı; Manok’un ensesinden yakaladı ve:

– Gelmediğin takdirde ben adamı işte böyle götürürüm, diye hükûmete kadar sürükledi.

Henüz polis komiserinin odasına girmişlerdi ki dışarıda bir silâh patladı; jandarma bölük emini Mehmet Efendi, hükûmet dairesinin önünde, kanlar içinde yere yuvarlandı ve birdenbire öldü. Buna vuran Ermeni, cinyeti yapar yapmaz kaçmağa başladı. Heyecanlanan Türkler katili takip ediyordu. Katil Ermeni mahallesine doğru koşuyor ve ara sıra arkasına dönüp silâhını boşaltıyordu. Bu kurşunlardan iki Türk daha yaralandı. Takip edenlerle kaçan katilin arasında beş, on metre bir mesafe kalmıştı. Tam yakalayacakları esnada silâhlarla mücehhez birkaç yüz komiteci karşlarına çıktı. Kalabalık bir Ermeni küt-

lesinin vürudunu gören Türkler, duvar köşelerini siper alarak bilmukabele silâh seslerini işiten jandarma kuvvetiyle bir müfreze asker vaktinde yetiştirdi! Mukateleyi dindirdi. Ermeniler'den elli yedi asker ve ahali karışık olarak Türklerden on beş kişi maktul düştü.

Bu vak'a üzerine komite rüesasiyle şüpheli eşhas tevkif dildi, Merkezde asayiş bu suretle iade olundu. Maahaza mülhakatta [merkeze bağlı olan yerler] mütemadiyen cinayetler yapılıyor, yağma ve kıtaller birbirini takip ediyordu.

Trabzon'da

Bu sırada sabık Van valisi Bahri Paşa Trabzon'da bulunuyordu; orada beş, on gün kaldıktan sonra İstanbul'a gelecekti. 1311 [1893] senesi eylülünün 21'inci günü Trabzon istinaf mahkemesi reisi Esat Bey'in hanesine davetli idi. Akşam üzeri kendisini askerî kumandan Hamdi Paşa ziyaret etti.

– Paşa Hazretleri! Vakit geldi; buyurunuz gidelim; ben de Esat Bey'e davetliyim.

– Öyle mi? Çok isabet olmuş; gidelim.

İki paşa, konuşa konuşa Esat Bey'in evine doğru yürüdüler. Trabzon mıntıkası askerî kumandanı Hamdi Paşa anlatıyordu:

– Ne dersiniz İstanbul'daki vak'aya? Maahaza gene çabuk önü alındı gibi görünüyor; bugün Zaptiye Nezareti'nden aldığım bir şifrede, Anadolu'nun Ermenilerle sakin mıntıkalarında da isyan ve ihtilâl çıkarılacağına dair birtakım vesikalar ele geçirildiği bildiriliyor. Burada da beş on günden beri kıpırdanma var; Bitlis'te geçen Cuma günü, ahali Cuma namazını kılarken Ermeniler hücum etti; epeyce kan döktü; bizim ahbablar bu vak'aları bizden evvel haber alıyorlar. Anadolu'nun ötesinde berisinde hep bu kabil karışıklıklar çıkıyor: Ben burada bazı tertibat aldım. Bakalım âyineyi devran [önümüzdeki günler] ne gösterecek?

– Ben Van'da iken haber almıştım; Rusya Ermenileri, pasaportsuz olarak birer ikişer hududu geçiyor; Türkiye'deki komiteleri kuvvetlendiriyormuş. Bunların son sistem silâhları varmış. Ya İran âşiretlerine ne dersiniz? Onlar da Ermenilerle birlik; çok tetik bulunmalı Paşa!

Uzaktan iki gölge belirdi, yaklaştı: Bunların birisi İran hükûmetinin Trabzon konsolosu Mirza Razi Han; öteki posta ve telgraf başmüdürü İzzet Bey'di.

Paşalar muhavereyi kestiler, bu yeni gelenler de Esat Bey'e davetli imişler; d     bir y    ler; öteden, beriden afak   birkaç söz söyleyerek ilerlediler. Uzun sokak caddesine gelmişlerdi; buradan Trabzon'un Zeytinlik denilen mesiresine dar bir yol ayrılır. İstinaf Reisi Esat Bey'in hanesi o taraftadır.

Hamdi Paşa, emirberi   rkes Ali   vuş  :

– Ali, bak oğlum Esat Beyefendi eve gelmişler mi?

Ali   vuş ayrıldı; Zeytinli  e çıkan dar yoldan, yirmi beşer yaşlarının da tahmin edilen iki kişi geliyordu. Bunlara, on metre kadar bile mesafeye geldiklerinde tabancalarını çıkararak ateş ettiler. Bahri ve Hamdi Paşalar yaralanarak yıkıldı; m  tecavizler de sokak i  ine dalıp kaçtılar. Silâh sesini işiten Ali   vuş döndü, vak'ayı anladı, hemen takiplerine başladı. Oradan geçen Trabzonlu Balıkoğlu Hafız da Ali   vuşu takiben koşuyor, canileri yakalamak için yardım etmek istiyordu. Paşaların ikisi de bacaklarından yaralanmıştı, yaraları ağır değildi. Mirza Razi Han'la İzzet Bey acele bir araba getirttiler, mecruhları gönderdiler.

Ali   vuş'la Balıkoğlu Hafız koşa koşa m  tecavizlere yetiştiler. Fakat onlar mütemadiyen rovelver ata ata İngiliz konsoloshanesinin bulunduğu sokağa saptılar ve orada kayboldular.

Silâh seslerini işiten polisler de yetişerek taharriyata başladılar, nihayet maznun olmak üzere iki kişi yakalandı. Bunlar Trabzonlu Kaspar oğlu Ermenakle, İstepan oğlu Boğos'di. İsticvap başladı:

– Maksudınız nedir? Niçin Paşalara silâh attınız?

– Sil  h   atan biz değiliz; siz uyuyorsunuz; sil  h   atan Berberyan İstepan'dır; arkadaşı da Gümüşhaneli Aragel oğlu Şirak'tır; Paşalara hücum eden onlardır.

– Pekâlâ; sizin de mükemmel tabancalarınız var, hem bu komiteye mensup olduğunuzu hepimiz biliyoruz. Komiteye neden yazıldınız? Maksudınız nedir?

– Maksudımız, milletimizi kurtarmak için karışıklık çıkarmaktır. İstepan bunun için silâh attı; Paşaları vurdu. Ne yapsanız, ne kadar çalışsanız   abalasanız, bizim hepimizi assanız bu i   olacak, ya, öleceğiz, ya kurtulacağız.

Bu sırada şehrin muhtelif noktalarından silâh sesleri geliyordu. Vakit akşamdı; güneş batmış, Trabzon denizinin l  civert simasına

mahmur bir pembelik çökmüştü; şehrin muhtelif semtlerindeki karakollardan gelen polisler, Ermenilerin müslüman mahallelerine taarruz etmekte olduklarını haber verdiler.

Karakollar; gönderilen asker ve jandarma müfrezeleriyle takviye ettirildi; sokaklarda kol kol devriyeler gezdirilerek o gece yalnız birkaç Türk ve birkaç Ermeni maktul ve mecruh düşmek üzere hâdise kapatıldı.

Ertesi günü, Berberyan İstepanı taharri için gönderilen polisler boş döndü; ne evinde, ne de hısımlarının hanesinde bulamadılar; İstepan nerededir diye sorulan suallere Ermeniler:

– Biz ne bilelim? Ka, biz polisiz? cevabını veriyorlardı.

Vakit öğleye yaklaşıyordu; muhasebei vilâyet kâtiplerinden Rahmi Efendi evine giderken gene Berberyan İstepan olduğu sonradan anlaşılan bir Ermeni'nin taarruzuna uğradı ve herkesin gözü önünde revolver kurşunuyla öldürüldü. Ahaliden bazıları:

– Bu İstepan'dır; Paşaları vuran da bu canavardır; tutun, vurun! diye bağırıp takibine koyuldular. Fakat İstepan silâh ata ata Ermeni mahallesine daldı, kayboldu. Takibine giden beş on müslüman, Ermenilerin mukabele ve taarruzuna uğradı; bunlardan birisi maktul ve üçü mecruh düştü. Polis ve asker müfrezeleri yetişerek kıtalin büyümesine mânî oldular. Ermenilerin elebaşlarından bazılarını yakalayıp hükûmete getirdiler: İstepan Berberyan'ın Ermeni milleti tarafından saklandığı ve ertesi günü kaçırıldığı anlaşıldı. Bu vak'a Trabzon'un Türk, Rum, Musevi bütün halkını heyecana düşürdü.

Komiteciler şehirde mutlaka bir ihtilâl çıkarmak için civar köylere müslüman kıyafetinde Ermeni propagandacılar göndererek Trabzon'da Ermeniler'in isyan ettiğini, kanlı vukuat çıktığını ve nihayet hükûmet kuvvetleriyle mağlûp olarak şehrin Ermenilere teslim olduğunu işaa ettiler; köylerden Trabzon'u kurtarmak için akın akın müsellâh Türkler gelmeğe başladı; fakat bunlar vaziyeti görüp anladılar. Kendilerine nasihat edildi ve köylerine döndüler.

Buna mukabil, komiteciler, Ermeni köylerine de:

“Aman yetişin! Türkler bizi mahvediyor; imdat!” diye haber gönderdiklerinden eylûlün yirmi altıncı günü köylerden müsellâh Ermeniler birer ikişer gelip Ermeni mahallesinde toplandılar. O gün Ermeniler dükkânlarını açmadılar; şehir, ıssız, korkunç bir manzara al-

di; bir ihtilâl ve isyan havası esiyor gibidir. Vali maiyetine memleket ulema ve âyanından birkaç kişi alarak bizzat çarşıya gitti. Ermenilere “dükkânlarınızı açın, işinize, gücünüze bakın” diye nasihat edecekti. Karşıdan sürü sürü müsellâh Ermeni çeteleri görüldü. Bunlar gerek hükûmete, gerek Türk ahaliye nümayiş için çıkarılmış ilk kafilé idi. Vali hükûmet konağına avdetle alınacak tedbirler hakkında polis müdürü ve askerî memurlarla müşavereye başladı. O sıralarda İstanbul’dan gelen Nemçe vapurundan bir Ermeni çıktı. Trabzon komitesi efradından Şevârş denilen birisine bir mektup getirdi. Şevârş elinde mektup çarşının ortasına geldi. Bir sandalye üzerine çıkarak:

– Ey Ermeniler! İstanbul milletimiz tarafından zaptedildi; Padişah Ermenilerin bütün arzularına boyun eğdi; siz ne duruyorsunuz? Yaşasın ihtilâl! Vurunuz! Kırınız, hücum ediniz! diye bağırdı.

Kana susamış komiteciler müslüman mahallelerine hücum ettiler; sokakta bulunan kadın ve erkek bütün müslümanları yaylım ateşi altına aldılar; evlere de silâh atmağa başladılar. Bu halden Türkler bit-tabi fevkalâde müteheyyiç oldu; herkes canını ve evlâdû ayalini kurtarmak için silâha sarıldı. Esasen cengâver olan Trabzon halkı öyle patırtıya papuç bırakacak takımdan değildi; Ermenilerle mücadele başladı. Bunlar o kadar seri, o kadar gayrimuntazır bir an içinde oldu ki hükûmet kuvvetleri yetişinceye kadar gırtlak gırtlığa gelen Türkler ve Ermeniler epeyce mecruh ve telefât verdiler. Üç saat devam eden bu mukatelenin önü güç hal ile alınabildi.

Hâdisede Ermeniler iki yüz üç maktul, on sekiz mecruh verdiler; Türklerden yirmi bir maktul, yirmi beş mecruh vardı. Bu arada bir de Rum maktul düştü. Trabzon vilâyetine; jandarma ve polis kuvvetleriyle Ermeni mahallâtının mütemadi abluka ve kontrolü altında bulundurularak ihtilâlin tekerrürüne meydan bırakılmamasını ve komitenin ahval ve faaliyeti hakkında seri malûmat verilmesini telgrafla tebliğ ettim. Trabzon vilâyetinden cevaben 1 teşrinievvel 311 [1893] tarihiyle şu şifreli telgraf geldi:

“Sureti mahsusa da icra kılınan tahkikatta, hâdiseye sebebiyet veren ve ortada hiçbir şey yokken ahalii müslime üzerine kurşun atan Ermeni komitesi azasından Şevârş olup merkum beş sene evvel gene böyle bir hareketinden dolayı İstanbul’a celp ve fakat orada mazhari affi âli olmuştu.

müteheyyiç: heyecanlı / **gayrimuntazır:** beklenmedik / **merkum:** adi, aşağılık / **ahalii müslime:** müslüman halk / **mazhari affi âli:** padişahın affına kavuşmak

Hâdisenin büsbütün alevlenmesine sebep olanlardan birisi de Trabzon Hınçak komitesi reisi iken Akkâya nefyedilmiş[sürgün] ve keزالik affı âliye mazhar olarak geçende Trabzon'a gelmiş olan Bedros Mermeryan olup vak'a esnasında her ikisinin de maktul düştüğü ve şimdilik asayişin iade kılındığı maruzdur"

* * *

Trabzon'daki ihtilâl bu suretle bastırıldı; askeri kuvvetten istifade edilmiş olması vak'anın infilâk ettiği noktada söndürülmesini temin etti; komitecilerden tutulanlar divanı harbe tevdi; ve haklarında divanı harpçe verilen hükümler infaz olundu. Fakat bunlardan yakayı kurtaranların bir kısmı Gümüşhane'ye kaçtılar; Gümüşhane yalnız li va merkezinde topu temeli iki yüz kırk yedi hane Ermeni vardır; kazalarda ve köylerde bir tek bile Ermeni bulunmaz.

Trabzon'dan kaçan komiteciler, esasen bin türlü propaganda altında tesemmüm etmiş olan Gümüşhanelileri heyecana getirdi. Şimdiye kadar hükûmete sadık olan Gümüşhane Ermenilerinden bazıları, bahusus birtakım gençler çarşıda, sokakta:

– Ahbar! Biliyorsunuz? Yakında mutasarrıflık makamına biz geçeceğiz; göreceksiniz! diye lâf atmağa ve Türklerin hissiyatını rencide etmeğe başladı.

Bu vaziyetten ahali de, hükümette mütehayyır kalmıştı. Ne oluyor? Bu ne demekti? Şimdiye kadar Gümüşhane Ermenileri Türk vatandaşlarıyla kardeş gibi geçiniyorlardı. Sancak dahilinde en küçük bir sızıltı bile olmamıştı.

311 [1893] senesi teşrinievvelin 12 inci Cuma günü jandarma efradından birisi bir Ermeni ahçı dükkânında yemek yiyor. O yemek yedikçe birkaç Ermeni yan yan bakıp gülüyorlar ve birbirlerine göz işareti çıkarıyorlardı. Bu da ne demekti? Jandarma bir taraftan bunları tetkik ederken üzerine bir fenalık geldi. Gözleri kararmağa, başı dönmeğe başladı. Ermenilerden birisi ötekine:

– Tamam! Bunun işi görüldü, dedi.

Jandarma işi anladı. Zehirlenmişti. Kasaturasını çekip bunlara hücum etmek istedi. Fakat ayağa kalkınca gözleri bir şey görmez oldu. Bir külçe halinde yere yıkıldı. Yalnız:

– Yetişin Müslümanlar, Ermeniler beni zehirledi, diyebildi.

tesemmüm: zehirlenme, etkilenme / **mütehayyır:** hayret içinde

Oradan tesadüfen geçen bir Türk çocuğu jandarmanın yere yıkıldığını görmüş ve son sözlerini işitmişti. Koştı hükûmete haber verdi. Gümüşhane'de polis teşkilâtı olmadığı gibi bir tek asker de yoktu. Asayiş işleri sırf jandarmanın sırtına yükletilmişti. Birkaç jandarma çocukla beraber geldiler. Zehirlenen jandarma ölmüş ve yüzü mosmor, tırnakları simsiyah kesilmişti. Garibi şu ki henüz öğle vakti yeni hulûl ettiği ve dükkânda birçok yemekler bulunduğu halde ahçı meydanda değildi.

Ölen jandarmayı kaldırdılar. Hükûmete götürdüler. Belediye ve hükûmet tabibi muayene ederek tesemmümen vefat ettiğini tesbit eylediler. Ahçı arandı, tarandı bulunamadı.

Ertesi günü, yani 311[1893] senesi teşrinievvelin on üçüncü Cuma günü, hiçbir Ermeni dükkânı açılmadı; ahali zaten birkaç zamandan beri Ermenilerin vaziyetinden ve jandarmanın zehirlenmesinden heyecan ve asabiyet içinde idi. Dükkânlarının açılmaması "bir ihtilâlin mukaddemesi" demekti. Şehirde esasen asker yoktu, jandarmaların da kısmı azamı birer memuriyetle mülhakata gönderilmişti. Sancak merkezinde ancak on, on beş nefer jandarma vardı. Bununla ne yapılabilirdi? Ermeniler de bundan cür'et alarak ihtilâlin başladığını ilân ettiler. Komitenin reisi, İsrailyanın Hacı Nişanı denilen birisi idi. Bunun evinin önünden geçen Müslümanların üzerine silâh atılmağa ve bazı kimselerin de sokakta rastgeldikleri Müslümanı cerh[yaralama] ve katletmeğe başladığını gören Türkler Ermeni mahallesine hücum ettiler. Ermeniler de toplu bir halde evlerinden çıkarak bunlara saldırdılar. Bu kıyametin önü nasıl alınacaktı; beş on jandarma ile mi?

Mes'ut bir tesadüf eseri olarak tam o saatte Erzincan'dan Trabzon'a geçmek üzere Gümüşhane'ye bir tabur askerin yaklaştığı görüldü; bu, dördüncü ordu nakliye taburu idi. Taburun kumandanına vaziyet anlatıldı, asker mukateleye müdahale etti; Ermeniler bu tabura da birkaç el silâh attılsa da tabur mukateleye başlayınca kaçıp gittiler.

Bu bir tesadüftü. Kıtalin önü alındı; meydanda maktul ve mecruhlar vardı; kaldırıldı: Türklerden iki maktul, dört yaralı ve Ermenilerden sekiz maktul on iki mecruh sayıldı.

Trabzon Ermeni patirtısı da bu suretle kapanmış oldu.

* * *

hulûl etmek: girmek / **tesemmümen:** zehirlenerek / **mukaddeme:** önsöz, başlangıç / **mülhakat:** merkeze bağlı yerler

İki gün evvel tefrikamızda Erzurum hâdisesi mevzuu bahsedilmiş ve merkezde asayişin iade olunduğu anlaşıldıktan sonra Trabzon igtîşaşlarına geçilmişti; mücavir ve hemhudut olan bu iki vilâyetin ihtilâlcileri birinden diğerine geçmek suretiyle igtîşaş çıkarmışlardı. Takip ve inzibat meseleleri bu iki vilâyetçe aynı zamanda tatbik olduğundan nefsi Erzurum'da tahaddüs edip hemen bastırılmış olan ihtilâlden sonra Trabzon hâdiselerini kaydetmek zarureti hasıl olmuştu.

Trabzon'da asayiş iade edildiği zaman gene nefsi Erzurum müthiş bir isyana sahne oldu; mûlhakatındaki kanlı vak'alar kadar haizi ehemmiyet olan bu Erzurum hâdisesi komitecilerin, zabıta'yı Trabzon meselesiyle işgal ederek bir atlatmak ve aldatmak politikası takip ettiklerine delâlet eder.

Fesat ve ihtilâl programlarının mahalli tatbiki olan Erzurum Ermeni murahhasahanesi [Ermeni piskoposluğu] hariçten bir çok fedailer celbetmiş ve bunların gerek propagandası ve gerek tehdidi neticesinde dahilde de külliyetli fedai ihzar eylemişti.

Erzurum fedaileri beş kurşun atar ve mavzere benzer tüfekler ve çok mükemmel bir silâh olan bir nevi rovelverlerle müsellâh idiler. Bu silâhların gılâfları üzerinde (Ermeni ittihadı mukaddesi) manasını ifade eder işaretler vardı.

Hariçten gelen fedai ve müşevviklerden[propagandacı] bazılarına Ermeni murahashanesi iki üç bin kuruş sermaye vererek dükkân açtıyor. Ve gûya yabancıların Erzurum'a gelişlerini ticaret maksadına müşteri ve bu suretle de zabıta'yı uyutmak istiyordu. Fakat ne yutan, ne de uyuyan vardı. Zabıta, komitecilerin behemehal ve her ne pahasına olursa olsun bir kargaşalık çıkaracaklarına hükmetmiş bulunuyor ve ona göre kendisini tetik üzerinde tutuyordu.

Teşrinievvel sonlarına doğru komite merkezinde hararetili bir faaliyet başladığı işidildi. Yeşil sarıklı, sakallı, beli bükülmüş bir derviş eğrile bûğrüle dairei hükümete girdi.

– Hu erenler! Allah rızası için bir şey! deyince, polislerden biri :

– Derviş baba amma da sırasını buldun ha! Haydi sonra gel, cevabını verdi. Derviş yavaşça bir şeyler fısıldadı Polis:

–Ya! Öyle mi? Gel benimle, komiser bey odasında! dedi ve ikisi bir-den polis komiserinin odasına girdiler.

mücavir: sınır / **hemhudut:** aynı sınır / **igtîşaş:** kargaşa / **haizi ehemmiyet:** öneme sahip / **gılaf:** kılıf / **ihzar:** hazırlamak / **celbetmek:** çağırmak

Bu adam derviş kıyafetine girmiş Ermeni idi.;güya komitenin emrine mutavaat etmemiş, tehditlerine kulak asmamış ve son planlarını hükümeti teyakkuz ve intibaha davet için gelmişti. Giğmes isimli bu Ermeni, komisere anlattı:

– Bugün türlü türlü kıyafetlerle, hatta kadın elbiseleriyle bile bir takım Ermeniler hükümete gelecektir.

Bunların her birisi büyük memurlardan birisini vuracak. Karşıdaki Ermeni evlerinin damlarında da komiteciler pencerelere nişan alarak diğer memurları öldürecek. Tabii silâh sesleri işitilince asker durur mu? Elbette durmaz değil mi Paşazadem? İşte bunun için de Hınçakyan, kışının karşısındaki evlerin damına fedailer çıkararak askere ateş açacak.

Giğmes, bu ihbarda bulunurken odada yalnız komiser vardı. Fakat eseri gaflet olarak odaya kimsenin bırakılmamasını emretmemişti. O sırada gûya komisere müracaatta bulunmak üzere yüzü örtülü ve Erzurum Türk kadını kisvesinde birisi girdi: Giğmes'in son ifadelerini işitmiş olacağı tabii idi.

Komser:

– Kadın ne istiyorsun? Biraz dışarıda bekle; şimdi işim var, dedi.

Kadın:

– Ka, benimki iş değildir? diye Ermeni şivesiyle ifadeye başlayınca komiser bir sıçrayışta başındaki çarşafı sıyırdı. Otuz yaşlarında tahmin edilen bıyıkları matruş bir Ermeni olması çıkmasın mı?

Merdivenlerden çıkmak ve rüesayı memurunu katletmek isteyen komitecilerin hepsi diyanı ademe gönderilmiş idi.

Bu sırada Giğmes son sözlerini söyleyerek son nefesini verdi:

– Yaşasın Troşakyan! Yaşasın Ermeni milleti! Yaşasın aaa...

Komser şaşırıp; Giğmes korktu ve benzi attı. Komser bu adamı tutmak istedi. Fakat kadın kisvesindeki komiteci hemen rovelver çıkararak evvelâ zavallı Giğmes'e bir kurşun havale etti. Giğmes burundan kan boşanarak yere yuvarlandı.

İkinci kurşun komisere havale etmek istedi. Fakat silâh sesini dışardan işiten polis yetişerek hâmil olduğu kılıçla komitecinin kafasına vurdu. Komiteci de cansız bir külçe halinde yuvarlandı. Tam bu sırada hükümet dairesi içinde müteaddit silâh sesleri işitildi. Artık öl-

müştü, hükûmet baskını yatıştırıldıktan sonra derviş kıyafetine giren Giğmes'in ve öteki fedainin üzerlerine taharri olundu; Giğmes'in üzerinde Troşak cemiyetinin ve diğerinin üstünde de Hınçakyan komitesinin bir çok mühim evrakı, ilânnameleri zuhur etti.

Giğmes'in üzerindeki evrak için de birisi çok haizi ehemmiyetti; deniliyordu ki:

"Aziz vatanperver! Hınçakyanla aramızda çok esaslı fark yoktur, ikimiz de aynı yolun yolcusuyuz! Erzurum'un kana boyanacağı ve barbarların cehenneme gönderileceği günde sen de vazifeni yap! Senin vazifen Türk hükûmetine, hükûmete sadık bir adam, komitecileri ihbar eden bir Türk vatanperveri gibi sokulup hükûmeti işgal etmek ve aldatmaktır. Hınçakyanla bu hususta anlaştık. Sen komitecilerin hükûmeti basacağını anlatırken hükûmet basılmış ve her şey olmuş bitmiş olacaktır. İsa yardımcın olsun."

Fakat burada anlaşılamayan bir nokta varsa, o da Hınçakyan'a Giğmes'in hareketinden niçin haber verilmediği, haber verilseye neden bir Hınçakyan fedaisi tarafından katledildiği mes'elesidir.

Bilmünasebe evvelce bir nebze arzettiğimiz ve ileride de vesikalarla isbat eyleyeceğimiz üzere Hınçak ve Troşak Ermeni komitelerinin ihtilâl, yağma, gasp ve katil gibi hususatta hiçbir farkı yoktur. Hatta bu hususta Troşaklar Hınçaklardan daha hunrizane hareketlerde bulunmuşlardır. İhtilâlcilerin yegâne bariz farkları, Hınçakların esasatı siyasiye ve içtimaiyeyi büsbütün değiştirmeye, komonizm programını tatbike, Troşakların ise içtimâî esaslara dokunmayarak yalnız hür ve müstakil bir Ermenistan tesisi gayesine çalışmalarından ibarettir. Bu iki komite, takip ettikleri gayelere ermek için on bin, yüz bin, hatta beş yüz bin Ermeni kanının akmasına karar vermiş bulunuyordu.

Hükûmet dairesinin içinde bu hücum ve tepelenme ameliyatı devam ederken karşıdaki Ermeni evlerinin damlarından da hükûmet pencerelerine kurşun yağdırılmağa başlandı; ihtiyat kaidesine son derece riayet etmek şartıyla hazırlanmış olan askerî kuvvet kışladan çıkarken müthiş bir hücumla maruz kaldı ve epeyce şehit ve mecruh verdi. Ahaliyi büyük bir havf ve dehşet istilâ etmişti. Şehirdeki Türk, Rum ve Acem halkı can ve mallarının muhafazası azmiyle Ermenilerle göğüs göğse kavgaya tutuşmuştu. Asker bir taraftan emir ve ku-

manda beklerken, diğ er taraftan maruz kaldığı taarruzu def ve tenkil ile uğraşırken şehir baştan başa boğuşma içinde idi. Asker, jandarma ve polis emir alıp muayyen noktaları tutuncaya kadar Erzurum'un içi kandan ve feryattan bir saha hâline girdi.

Vakıa süvari kıt'alarının hücumu ve askerın şedit[şiddetli] müdahalesi bu kıtalin[vuruşma] önüne geçti amma ortada bir kolağası, bir yüzbaşı ve bir çok küçük zabıt ve nefer olmak üzere asker ve jandarmadan 41 ve ahaliden 43 mecruh, iki asker ve bir jandarma ve 19 ahaliden olmak üzere yirmi bir Türk, iki Rum, iki İrani maktul vardı. Ve Ermeniler'den de 264 kişi ölmüş, 179 kişi mecruh düşmüştü.

Bayburt hâdisesi

1311 [1893] senesi teşrinievvel'inin [ekim] on üçüncü Cuma günü Bayburt'un Haddak karyesi ahalisinden birkaç süvari köylü atları kan ter içinde Bayburt hükümet konağına gelmişlerdi; bunlardan birisinin atının terkesinde eli bağı birisi de vardı polis komiserinin odasına gittiler ve eli bağı adamı:

– Efendim, bu vatan hainidir. Üç tane daha arkadaşı vardı birisi bize istimali silâh ettiğinden mukabelede bulunduk öldü; diğ er iki arkadaşı kaçtı; bunu getirebildik. Bunların hepsi de hoca kıyafetinde, işte böyle köylerimizde dolaşıp bizlere yakında Ermeni taburları gelecek, bizim miralay Haçatur'un askeri Bayburt'u bugün, yarın zabte-decek diye çalım satıyorlar; köylerde hep Ermenilerin isimleri çavuş, onbaşı, bölük emini, mülâzim yüzbaşı oldu. Bir taraftan da silâh kaçakçılığı yapıyorlar, diye teslim ettiler.

Komser sordu:

– Pekâlâ, bunu nerede yakaladınız?

– Haddak köprüsünün altına sinmişler postayı bekliyorlarmış. Zannedersem bu posta ile epeyce para sevkolunuyormuş. Köprü altında böyle dört hocanın saklanmış olması nazarı dikkatimizi celbet-ti. Sonra oradan bizim süvari alayanın bazı hayvanları geçiyordu bunlar uzaktan posta zannıyla silâh atmaya başladılar. Süvari hayvanlarından birisi öldü; asker ve ahali telâş içinde kaldı. Biz bunlara hücum ettik; işte bunu yakalayabildik.

Bu muhavere birdenbire kesildi; çünkü komserin odasına Bayburt Ermeni muteberanından Sarafyan Arakel girmiş ve Türkler tarafın-

dan getirilen bu adam hakkında şefaatte bulunmağa başlamıştı; hal-buki bu Sarafyan Arakel'in Ağababayan Haçatur ve biraderi Ohanes'le beraber komitenin Bayburt heyeti idaresini teşkil ettikleri zabıtaca esasen tesbit edilmişti. Komser işi alaya vurarak Sarafyana sordu:

– Bunun adı İstepan dediniz değil mi?

– Evet Beyzadem, İstepan.

– Pekâlâ Sarafyan Efendi; bu İstepan Boduryan Efendi namuslu, hükûmete muti[itaat eden] bir adammış. Neden diğer arkadaşlarıyla beraber postayı vuracaklardı? Posta zannıyla süvari on sekizinci alayın hayvanlarını nakleden müfreze üzerine silâh atmışlar bir de miri hayvanını vurmuşlar.

İstepan atılarak cevap verdi:

– Efendim o nakliye kolu bize hücum etti biz korkutmak için havaya silâh attık, kurşunlardan birisi hayvana isabet etti.

– İyi amma asker size neden hücum etsin? Eğer size hücum etseydi tabii hiç olmazsa bir ikinizi öldürür ve yahut yaralardı. İstepan Efendi bu zırva tevil kabul etmez.

Komser sonra Sarafyan'a dönerek:

– Hem de namuslu adamlar şekil ve kıyafetlerini tebdil etmezler. Meğer ki hükûmet hesabına çalışan bir taharri memuru ola. Ben şimdiye kadar böyle Hoca Efendi kıyafetinde sarıklı hiçbir İstepan görmedim! dedi.

– Efendim; o taraflarda Türklerin hücumundan korkuyorlar da onun için bu kıyafete giriyorlar.

– Pekâlâ, biz böyle işleri mahkemeye verimiz, pirincin taşını orası ayıklar.

Bu muhavereyi müteakip İstepan'ı tutup getiren Türklerle Sarafyan Arakel odadan çıktılar.

Ertesi yani teşrinievvel'in [ekim] on dördüncü cumartesi günü, Ermeniler dükkânlarını açmadılar. Attariye, tuhafiyeye ve züccaciye ve saire gibi ticaret münhasıran Ermenilerin elinde bulunuyordu; mühim ve ruzmerre ihtiyaçlara cevap teşkil eden bu ticaret birdenbire inkıtaa uğradı; alış veriş etmek için çarşıya çıkan Bayburt halkıyla köylerden ve mülhakattan gelen müşteriler dolaşım durdular.

Herkes birbirine soruyordu:

“Yahu! hiç Ermeni dükkânı açık değil; bugün acaba büyük bir yortuları mı var?”

– Hayır! Onların yortu günü malûmumuzdur; kimbilir yine ne dolaplar dönüyor?

Vaziyet, insana sıkıntı verecek bir müphemiyet içinde çalkanıyordu; ortada hiçbir tek Ermeni görünmüyordu; hükûmet erkânı ve mahallî ulema ve muteberanı dairei hükûmete toplanarak Ermeni mahallesine gitmeğe ve murahhas Efendi ile diğer Ermeni âyan ve muteberanını görüp bu kabil gayri tabîî hallerden vazgeçmelerini tenbih ve ihtar etmeğe karar verdiler.

Filhakika bu teşebbüsün semeresi görülmedi değil! Ermeniler dükkânlarını açtılar ve hali tabîî avdet etmiş oldu.

Halbuki teşrinievvvelin[ekim] 18 inci Çarşamba günü dükkânlar gene açılmadı; Ermeni mahallesinden geçen birkaç Türk ansızın öldürüldü ve vak’a mahalline sevdekilen polis müfrezesi de taarruza uğradı. Civar köylerden de bir çok Türkler hükûmete gelerek:

Köylerimizde Lâz ve hoca kıyafetinde bazı Ermeniler: “Bayburt’ta Ermeniler Müslümanları katliâm ettiler; kaza Ermeniler’in idaresi altına geçti, diye propaganda yapıyorlar. Müteessir olduk ahvali öğrenmeğe ve hayatımızı kurtarmak için çare aramağa geldik” dediler.

Ermeni mahallesindeki silâh sesleri bir meydan muharebesini andıracak derecede çoğaldı. Nihayet komiteciler İslâm mahallelerine saldırarak rastgeldikleri Türk’ü katil ve cerhetmeğe başladılar. Civar köylerden gelen halk ta epeyce bir yekûne balığ olmuştı; nefsi Bayburt ahalisi ve köylerden gelen Türklerle Ermeni komitecileri arasında mukatele hunrizane bir şekil aldı.

Bayburt komitesinin kumandanlığını deruhte eden Haçatur miralay elbisesiyle fedailerin başında bulunuyordu. Bayburt ta o vakit bir nizamiye taburu vardı; efradı noksan olan bu tabur ihtilâlî bastırma-ya çok çalıştı fakat kasaba dağınıktı; çarpışma bir çete muharebesi şeklini almış ve kasabanın muhtelif noktalarına dağılmıştı. Yakın köylerde de adam akıllı harp oluyordu; köylerden mütemadiyen komiteciler ve Türkler gelip gidiyor, yollarda bilâ tevakkuf mukatele devam ediyordu. Asker şaşırmış kalmıştı; hangi birisine yetişsin, hangi karışıklığı düzeltsin? Merkez kaşabada cidal tamam altı buçuk saat devam etti. Bir taraftan da yangın başladı. Bereket versin sekiz hane

müphemiyet: belirsizlik / **yekûne balığ:** çoğunluğa ulaştı / **hunrizane:** kanlı / deruhte: barındıran / **bilâ tevakkuf:** durmaksızın

yandıktan sonra önü alındı; akşama doğru da askerin bin türlü meza-himi göze alarak yaptığı müessir müdahale ve gösterdiği ferağat ve fedakârlık sayesinde ihtilâl dindirildi. Ortalık maktul ve mecruh ce-setleriyle dolmuştu. Askerden ve jandarmadan bir çok şehit ve mecruh vardı. Türk ahaliden on yedi maktul ve yirmi iki mecruh ve buna mukabil Ermenilerden de beş yüz kırk dört maktul ve yetmiş iki mecruh düştü ve Bayburt hâdisesi de bu suretle kanla kapatıldı.

Hınıs hâdisesi

Hınıs kazasında iki aydan beri vergi vermiyorlar. Tahsildar ve jandarmaları tahkir ve hatta tehdit ediyorlardı. Erzurum ve Bayburt hâdiseleri devam ettiği sırada Hınısta da komite başını kaldırdı ve isyan için hazırladığı bütün plânlarıyla harekete geçmekten çekinmedi.

Hınıs'ta Şeyh Haydar Efendi namında bir zat vardı; Aşiretler, Kürtler ve bizzat Türkler bu zatı mazannadan addederek fevkalâde hürmet gösterirlerdi. Komiteciler, herkesin hürmetini kazanmış ve bütün dünya işiyle alâkasını kesmiş olan bu zatı öldürdüler ve vücudunun bütün azasını parça parça ettiler. Bu hâdisе halk üzerinde gayet feci bir tesir uyandırdı. Aynı günde aşairin çok sevdiği Yusuf ağayı da öldürdüler. Bu iki muhterem şahsiyetin bir günde şehit edilerek ve nâşlarının parçalanması teessürü umumileştirmiş ve Müslümanları galeyandan kudurmuş bir hâle getirmişti.

Hükûmet bu galeyanın teskini çarelerini ararken Hamidiye süvari alayları, yüzbaşlarından Halil ağa pür teessür dairei hükûmete geldi; arkasında bir sürü müsellâh adam vardı; Halil ağa gözyaşlarını zaptedemeyerek haykıırıyordu:

– Sevgili kızım Reyhan'la gelinimi hıznır komiteciler kaçırdılar. Kimbilir şimdi bu biçareler ne halde, hangi mel'un ve menfur fasidin kucağında feryat ve fiğan etmektedir. Kimbilir hangi pis Ermeni'nin hissiyatı şehevaniyesini teskine âlet edilmiştir? Fakat ben intikam alacağım! Bu kepaze heriflerin mel'anetine daha fazla tahammül edilmez.

Erkânı hükûmet ve oradaki bütün ahali Halil ağanın teessürüne iştirak ettiler. Galeyan son dereceyi buldu. Artık Ermeni mahallesine hücum edip komitecileri tepelemek işten bile değildi; fakat erkânı

hükûmet bu coşkun hissiyatı teskin için lâzım olduğu vechile hareket ettiler. Halkı teselli ve teskin ettiler. Lâkin tam o sırada Ermeni mahallesinden gelen bir fedai çetesi rovelverle bu ahali kütlesi üzerine ateş etti; birkaç kişi yaralandı; artık iş işten geçmiş kılıçlar kından çıkmıştı.

İki taraf karşılaştı ve karıştı. Musaraa on dakika kadar devam edebildi. Çünkü Erzurum isyanının teskini dolayısıyla Hınıs taraflarına doğru gelen yaveri Padişahi Şakir Paşa tam vaktinde yetişmiş ve yekdiğerinin kanına susayan tarafeyni ayırmıştı. Bu müddet zarfında Türkler'den altı ve Ermeniler'den otuz iki kişi maktul düştü. Köylerdeki müsademe ve musaraalar üç gün kadar devam etti.

İki taraf üç yüzden fazla telefât verdiler. Bazı köylerde çapulculuk ta oldu; Şakir Paşa'nın emriyle bir komisyon teşkil edildi; zayıyatı olduğu iddia edenlerin malları ve eşyaları tesbit olundu; çalınan veya gaspolunan eşya istirdat edilerek eshabına verildi.

Komitecilerin öte beriye dağılmış olan bakiyetüssüyu fu toplattırarak Bayburt'ta teşkil edilen divanı harbe verildi.

Esasen yalnız Bayburt'ta değil Trabzon ve Erzurum'da da divanı harpler teşkil edilmişti. Bu divanı harplerden verilen kararların sür'atle infazı iktiza ederken mabeyin oraya da burnunu soktu ve idama mahkûm edilen bir çok fesadı mazharı affı âli (!) olarak tekrar Türk vatanında bir haile çıkarmak üzere serbest bırakıldı; mahalline masruf[çevrilmiş,ait] olmayan aflardan ise vahim neticeler zuhuru gayet tabii idi; nitekim öyle de oldu.

1311 [1893] senesi teşrinievvelinin[ekim] dokuzuncu Pazartesi günü sabahı saat sekiz raddelerinde, Erzincan-Sarlık yolu üzerindeki harap köprülerin birisinin altında garip bir vak'a cereyan ediyordu. Sarlık, Gümüşhane ile Erzincan arasında bir kaza merkezidir. Bu köprü'nün altında beş, altı kişiden mürekkep ve müsellâh bir kafil e vardı; bunlardan ikisinin elleri ve ayakları bir diğ erinin elleri bağlanmış göğsünün üstüne iri bir adam çökmüştü. Bu adam, altında yatan kimsey e soruyordu:

– Söylesene, ulan gâvur oğlu gâvur! Şimdi hepinizi geberteceğiz; öteki kaçanlar kimlerdi? Nereye gittiler? Böyle tepeden tırnağa kadar silâh ve cephane dolu nereye gidecektiniz? Ne b.. yiyecektiniz?

~~~~~

Musaraa: çatışma / **istirdat:** geri gönderilme / **eshabı:** sahipleri / **iktiza etmek:** gerekmek / **mabeyin:** saray / **bakiyetüssüyu f:** kılıçtan arta kalanlar / **haile:** dram, trajedi /

– Ben şimdi seni söyletmesini bilirim (belinden küçük ve gayet keskin, bir bıçak çıkararak altında yatan ve Ermeni olduğu anlaşılan adamın baldırına sapladı).

– Uufl! Fakat öldürsen de söylemem! Atı alan Üsküdarı geçti; bizi öldürebilirsiniz: Fakat şimdi Erzincan'dan Ermeni bayrağı çekilmiştir bile. Benim milletim de sizin kemiklerinizi kıracak!

Sahneyi köprünün ucunda saklanan bir jandarma seyyar müfrezesi kumandanı seyrediyor ve muhavereyi dikkatle takip ediyordu. Ermeni'nin göğsüne çıkmış olan Türk hiddetinden çıldırıyor ve küçük bıçağını mütemadiyen komitecinin baldırına saplayıp çıkarıyordu; komitecilerden birisi haykırdı:

– Hayık! söyle be! Ne olacak; olan oldu, saklanacak yeri kaldı mı? Bizi nasıl olsa öldürecek bu barbarlar! Bari ben söyleyeyim de birdenbire öldürsünler. Dinle kabadayı! (alay ederek söylüyordu) bugün de-ğil yalnız Erzincan'da, Kuruçay'da, Tercan'da, Pasinler'de, Kiğı'da, Refahiye'de, Eleşkirt'te kanlar dökülecek ve Ermeni istiklâli ilân edilecek. Biz de bu işler için kanımızı akıtmağa gidiyorduk; zarar yok; ölüm her yerde bir, bizi burada öldürün.

Üç Türk, “acaba ne yapalım?” gibi birbirlerinin yüzüne baktılar.

– Ne dersin Satılmış? Şunların işini becerelim mi?

– Bana kalırsa Erzincan'a kadar götürelim.

– Aman! Sen ne diyorsun? Bunları nerede nasıl taşıyacağız? Dediklerine bakılırsa her tarafa karışıklık var; karışıklık olup da ne olacak? Zaten bu Ermeni milleti palavracıdır; tavşanı deve yaparlar. Amma ne de olsa bir karışıklık çıkarırlar ya! Biz şimdi bunları doğruca cennete gönderelim de kendimiz çabuk Erzincan'a dönelim, işi haber verelim.

Buna karar verildi, kamalar çekildi; tam bu sırada bir ses haykırdı:

– Yooook! Delikanlılar; hamiyetinize aşkolsun; fakat öldürmek hakkınız değil; onları bize teslim edeceksiniz; biz de Adliye'ye vereceğiz. Varsın kanun ne yaparsa yapsın.

Bu sözü söyleyin, seyyar jandarma süvari müfrezesi kumandanı yüzbaşı Ali ağa idi.

Ali ağa, Ermenileri teslim aldı ve maiyetiyle beraber Erzincan'a doğru yola çıktı: Esasen Erzincan yarım saat, üç çeyreklik bir mesafede idi. Ermenileri esir etmiş olan üç Türk delikanlısı bu kafil ile beraberdi.

Bunlar Erzincan'a yaklaştıkları zaman şehrin ötesinde berisinde

alevler, dumanlar yükseldiğini gördüler ve mütemadiyen silâh sesleri işittiler. Demek ki Ermenilerin dediği doğru idi; kabile hareketini tesiri etti; şehre girdiler, Müslümanlarla Ermeniler'in gırtlak gırtlığa dövüş-tüklerini gördüler. Henüz askerî kuvvet yetişmemişti; birkaç müfreze asker yangın söndürmeğe ve beş on jandarma ile bir müfreze asker de kavgayı dindirmeğe çalışıyordu. Fakat Ermeniler evlerin damından, sokak köşelerinden muttasıl kurşun yağdırıyorlardı; uzaktan saffiharp nizamında iki bölük asker göründü ve bu askerın kumandanı ahaliye hitaben:

– Ayrılın! Kavgayı bırakın. Silâhı kesin! diye bağırdı.

Türkler askerın vürudunu görünce meydandan çekildiler fakat Ermeniler askerın üzerine de silâh atmağa başladı. Asker, müdafaa vaziyetini alarak kısa bir mukabelede bulundu; bu beş dakikalık mukabele Ermenilere pahalya maloldu; hepsi perişan bir halde mahallelerine doğru ric'at ettiler. Askerden beş kişi maktul, sekiz kişi mecruh, Türk ahaliden on maktul, yüz yedi mecruh ve Ermeniler'den yüz on bir maktul, yüz elli yedi mecruh düştü.

Refahiye ve Kiğı'da

O gün telgrafla aldığım malûmata nazaran Refahiye kazasında Ermeniler'in Müslüman mahallâtına hücumu hasebiyle Türklerle vukua gelen musaraada, Ermeniler'den on sekiz kişi ölmüş ve Türklerden de bir kişi maktul ve on altı kişi mecruh düşmüştü.

Kiğı kazasında, Ermeniler'den birisi çarşıdan geçen bir Türk kadınına alenen taarruz etmiş ve müdahale etmek isteyen bir Türk'ü de öldürmüştü. Bu yüzden Türk ve Ermeni halk birbirine girmiş ve araya girmek isteyen dört, beş jandarma da şehit düşmüştü. İlk silâh sesleri üzerine bir Ermeni fedai müfrezesi son sistem silâhlarla mücehhez olarak kavga mahalline yetişmiş ve tüfek ve rovelverden maada Türklerin üzerine kumbaralar da atmıştı. Bir askerî süvari müfrezesi araya girerek mukateleyi neticelendirdi ve Ermeniler'den kaçamayanları yakaladı; ancak yirmi, ancak yirmi, yirmibeş dakika süren bu müsademedede Türkler'den elli altı maktul, on dokuz mecruh, Ermeniler'den yirmi maktul ve on üç mecruh düştüğü anlaşıldı.

Gene resmî telgraflardan anlaşıldığına nazaran o gün Kuruçay'da vukubulan hâdisede Müslümanlardan iki maktul, üç mecruh, Erme-

nilerden dokuz maktul ve beş mecruh vukubulmuştu. Şu kadar var ki buralarda komitecilerin berhayat kalan bütün efradı, kaçmalarına meydan bırakılmadan yakalanıp divanı harplere teslim edildiler.

Pasinler'de

Pasinler kazasına gelince: Orada Ermeniler'in bir kıyama hazırlandığı bir gece evvel haber alınmış ve hükûmetçe sıkı bir inzibat tedbiri ittihaz olunmuştu: Türk ahali de, maalesef ekser mahallerde askerî müdahalenin yapılmamasından ve yahut bu müdahalenin pek geç olarak vukuundan haberdar oldukları için ne olur ne olmaz diye silâhlarını hazırlamışlar ve Ermeniler tarafından bir taarruz vaki olursa canlarını müdafaayı kararlaştırmışlardı.

Teşrinievvelin dokuzuncu günü, bazı müsellâh Ermeni çetelerinin üçer beşer, Müslüman mahallelerinde nümayişkârane dolaştığı ve Türklerin izzeti nefsini rencide etmek için şu şarkıyı okudukları görüldü:

*Kurt kesildi bütün Türkler
Bu pirinci kim ayıklar
Var Rusya'nın çok askeri
Türk'ten alır çok esiri
İşitsin bunu Ermenistan
Değil burası şimdi Türkistan*

Bu şarkının aslı Ermenice olup Zeytin eşkıyaları tarafından bestelenmiş ve meşhur komiteci Baron Agası'ye ithaf olunmuştu; fakat bir çok taraflarda bunu kısmen Türkçe'ye de çevirmişlerdi; Ermenilerin millî destanları sırasına geçen bu şarkının içinde şöyle parçalar da vardı:

*Durmayalım artık haylar (Ermeniler)
Bastı düşman ordumuzu
Takınalım biz silahlar
Hıfzedelim yurdumuzu
Haylar uyanalım hakka sığınalım
Hüner kulesinden düşman vuralım.*

Ermeni fedai çeteleri Türk mahallesinden geçerken karşıdaki çeşmeden su doldurup evine dönen bir Türk kadınıni rovelverle vurdu- lar; bu kadının zevci pencerede faciayı gördü ve hemen silâhını komi- tecilere çevirip ateş etmeğe başladı; Ermeniler de Türk evlerinin pen- celerine tüfeklerini boşaltmağa başladılar. Lâkin her Türk evinin penceresi Ermenilerin silâhına cevap verdi ve komiteciler meydanda yirmi sekiz maktul ve on dokuz mecruh bırakarak kaçtılar.

Başka bir tecrübe

Eleşkirt kazasında da Ermeniler böyle bir ihtilâl tecrübesine giri- şmek istemişler ve üzerlerine giden jandarma müfrezesine hücum ve taarruza kalkmışlardır. Bunlar da dört maktul ve iki mecruh bırakarak savuştular. Tercan iğtişası ise oldukça ehemmiyetli addedilebilir. Ora- da komiteciler sanki sahraya tenezzühe gidiyormuş gibi toplu olarak Türk mahallelerine hücum ettiler; ansızın vukubulan bu taarruz üze- rine Türkler şaşırıldı kaldı ve Ermeniler'in bir yayılım ateşiyle sokakta bulunan on ikiden fazla Türk şehit düştü.

Silâh seslerini işiten Ermenilerin her tarafta çıkardığı isyan ve ihti- lâlden zaten müteyakkız bulunan Türkler silâhlanarak evlerin damla- rına çıktılar ve toplu bir halde bulunan Ermenilere kurşun yağdırdı- lar; beş on dakika içinde Ermenilerden yüz kırk kişi maktul ve kırk iki kişi mecruh düştü ve komiteciler perişan bir halde öteye beriye kaçış- tılar. Türklerden yirmi beş maktul ve beş mecruh vardı.

311[1893] senesi Erzurum ihtilâl ve isyanları bu suretle hitam bulmuş oldu. Vilâyatı şarkiyede[doğu illeri] tahaddüs[oluşan] eden bu Ermeni ihtilâli herekâtının sür'atle bastırılmasında Anadolu fevka- lâde müfettişi olarak gönderilen Abdülhamid'in yaveri ferik Şakir Pa- şa'nın hayli himmeti sebkettiğini zikir ve kaydetmek iktiza eder. Aynı zamanda Trabzon'dan Bitlis'e kadar vukubulan yer yer isyan ve ihtilâl hâdiselerini tamik ve tahkik etmek üzere ayrıca Sadettin Paşa ile İbra- him ve Cemal Beyler de sevk ve izam edilmişti. Gerek Şakir Paşa ve gerek bu heyeti tahkikiye tarafından verilen raporlarla mahalli valiler ve polis komiserlerinden alınan yevmi jurnallar tarafından vukubu- lan telefât miktarını kaydettiğimiz surette tebliğ etmekte müttefiktir- ler.

Bu isyanların intişar ettiği sırada hariçte intişar eden komite gazeteleri hemen her noktada Ermeni telefatinın fazlalığını mevzuu bahsederek bunu, gûya Türkler'in Ermenilere hücum ettiği şeklinde göstermeğe yeltendiler. Halbuki hakikati her yerde setrü imha etmeği şiar edinen komiteciler pekâlâ bilirler ki hücum edenler, daima müdafaa mevkiinde bulunanlardan fazla kaybederler. Ve gene herkes pekâlâ bilir ki vilâyatı şarkiye ahalisi tabiaten silâh istimalinde ve binicilikte pek mahirdirler.

Ermeniler bu hususta acemidir. Bundan maada şurası da unutulmamalıdır ki Ermeniler bu çıkmaz yolda beyhude kan dökerlerken hemen her hücumlarında toplu olarak hareket etmişler ve Ermeni istiklâlinin istihsal edildiğine sahip olarak fahrü gurura kapılmışlardır. Eğer asker kuvveti, istimali silâh etseydi, bir tek Ermeni hayatta kalmazdı ve eğer askerin müdahalesi ânında Türkler mutiane çekilmiyip harbe devam etselerdi. Ermeniler gene mahvolurlardı. Fakat Türklerin maksadı ne kan dökmek ne de asırlardan beri kardeş gibi yaşadığı ve vatandaşlarını mutazarır ve müteessir etmekti; onlar yalnız canlarını, mallarını ve ırzlarını müdafaa için silâha sarıldılar, yalnız bilfiil komitecilik eder ve kendisine taarruz eyleyen müsellâh komitecilere karşı silâh kullandılar.

Sivas hâdiseleri

Sivas malûm olduğu üzere Anadolu'nun merkezi vilâyetlerinden birisidir. Erzurum, Van, Trabzon, Ankara ve Adana vilâyetleriyle mahdut[sınırlı] olan Sivas, bütün bu vilâyetlerde infilâk eden ihtilâl hâdisesinden müteessir olmuş, buralardan kaçan birçok komiteciler Sivas ve mülhakatını, isyan ve iğtişâşlarından bekledikleri gaye için en münasip bir zemin addetmişlerdi.

Vilâyetin birçok mıntıkalarında Kürtler ve Aşiretler bulunması ve bilhassa Kürtlerle Ermenilerin asırlardan beri gizli ve aşikâr bir çok cidalleri sebketsmiş olması Sivas Ermeni ihtilâllerinin ehemmiyeti hakkında bir fikir edinmeğe kâfidir. Esasen Ermeniler her yerde yaptıkları gibi Sivas ve mülhakatında da isyana hazırlanmışlardı. Fakat, Türk ahalinin gösterdiği sabır ve mekânet ve hükûmetçe ibraz ve itti-haz edilen itidal ve basiret isyanın patlamasına mâni oluyor ve komi-

setrü imha: saklama / **istihsal:** elde etme / **mutiane:** yumuşak başlı / **mutazarır:** zarar gören / **sebkette:** geçme / **mekânet:** ağırbaşlılık / **ibraz:** sunma / **itidal:** ölçülü / **tahris:** hırslanma

teyi bahane ve vesile tahrisine mecbur bırakıyordu. İşte, komitenin beklediği bu sebebi Kürtler ihdas etti.

311 [1893] senesi teşrinievvel'in [ekim] 17'inci günü Bayburt ve Erzincan taraflarından gelen Kürtlerle aşair Erzincan dahilindeki Refahiye kazasıyla bazı köylerine ve oralardan da Sivas vilâyeti dahilindeki Karahisarı Şarki sancağının merkeziyle mülhakatından olan Suşehri ve Divriği kazalarına hücum ile Ermeniler'in mallarını yağma ve bazı kimseleri dahi katlettikleri yine Ermeni mahafilinden işaa edilmişti. Hükûmetçe telgraflarla yapılan müstacel tahkikatlarda vakıâ Kürtlerin bu kabil harekette bulundukları bildiriliyorsa tecavüze maruz kalan yalnız Ermeniler olmayıp bazı Türkler'in de bundan müteessir oldukları bildirilmiş ve Sivas'tan alelâcele gönderilen inzibat kuvvetleriyle bu Kürtler ve aşiretler tenkil edilmişti.

Fakat tam bu sıralarda Halep vilâyetine merbut olmakla beraber Sivas'la hemhudut olan Akçadağ Kürtleri de Darende kazasına tecavüzle birçok yağmagerliklerde bulunmuşlar, birçok Ermenileri katil ve birçok haneleri ihrak etmişlerdi.

Bu vak'a üzerine Ermeni efkârı umumiyesi değil, fakat Ermeni Hınçak ve Troşak komitelerinin efkârı leimesi geldi; zaten maksatları, Türk'ü can evinden vurmak, hür ve müstakil! bir Ermenistan yaratmak, hakkı tasarrufu ilga etmek, nikâhı kaldırıp kadını herkesin matahı yapmak ilh... idi... Binaenaleyh Kürtler tarafından bazı Ermeniler taarruza uğrayınca yapılacak iş, hükûmeti, Kürtleri sür'atle tenkil için sıkıştırmak iken gûya Ermeni mallarını yağma eden Türkler, evleri yakanlar Türkler imiş gibi bu komiteler, kudurmuş köpekler ve aç kalmış kurtlar gibi muttasıl Türkler'e saldırdılar.

Akçadağ Kürtleri'nin bilâhare Kerven kazasına da baskın yaparak orada da bir takım cinayetlere tasaddi ettikleri haber alınması üzerine Sivas vilâyetince ittihaz edilen tedabire ehemmiyet verilmesini ve müteferrik işlerde kullanılan jandarmaların şimdilik hemen teksifiyle münhasıran Kürt aşiretlerin tenkiline memur edilmesini ehemmiyetli kaydiyle bildirdim ve babı seraskeriye de müracaatla muaveneti hemen teşmil talep ettim.

tahris: hırslandırma / **aşair:** aşiretler / **mahafil:** mahfiller, çevreler / **işa:** yayma, duyurma / **müstacel:** acele / **tenkil:** nakledilme / **merbut:** bağlı / **hakkı tasarrufu ilga:** inisiyatif hakkını iptal / **ihrak:** yakma / **efkârı umumiye:** kamuoyunun düşüncesi / **efkârı leime:** alçak, aşağılık düşünce / **tasaddi:** girişmek / **ittihaz edilen tedabir:** alınan tedbirler / **müteferrik:** farklı / **teksif:** artma, yoğunlaşma / **münhasıran:** özellikle / **tenkil:** nakletme / **muavenet:** yardım

Vilâyetçe bu suretle hareket edildi. Toplanan redif askerleri ve jandarmalar mütecaviz ve gasıpların nefsi Sivas [Sivas'ın içi] çingar çıardılar. Hükûmet bütün kuvvetlerini kendi ırkdaşlarına tecavüz edenler üzerine sevkedip vazifesini ifaya çalışırken, onlar çarşı içinde Türklere hücum ve birçok bigünahı şehit ettiler. Bundan Türk efkârı umumiyesi fena halde müteessir ve müteheyyiç oldu ve bittabi mukabil taarruza geçti. Bir saat kadar devam eden arbedede iki tarafta da epeyce zayıt verdi.

Hükûmet bütün nöbet mahallerindeki, hatta hapishanedeki jandarmaları bile kavga mahalline sevketti. Arbede esnasında Karş'tan gelmiş olan muhacirlerle yerli baldırı çıplaklardan mürekkep bir kafiye Ermeni dükkânlarına hücumla mallarını yağma etmek istediler, devlet memurları hem müthiş bir kıtalin önüne geçmeğe, hem de yağma edilen eşyayı istirdatla sahiplerine teslim muvaffak oldular. Diğer taraftan kürtler ve aşiretler de tenkil edilmiş olduğundan artık Ermenilerce işlerine güçlerine bakmaktan başka birşey kalmamıştı denebilir. Fakat, hayır! Birtakım komitacılar, bu vak'ayı takip eden günde hoca kıyafetine girerek, müslüman çarşısı içinde:

"Ermeniler hücum etti; bizim mahvediyor; ey müslümanlar uyanın!" yolunda müheyyiç tahriklere başlayınca zaten olup biten işlerden sabrı tükenmiş olan Türkler galeyana geldiler. İkinci defa olarak iki unsur karşılaştı. Bir kol Ermeni fedaisi de dairei hükûmetle askeri kışlasına hücum etmek için ilerliyordu; kendilerine vukubulan hiçbir ihtara kulak asmadılar ve çetin kayalara başını vurup dağılan dalgalar gibi perişan, müzmahil döndüler. Gerek hükûmet dairesine ve kışlaya hücum ve gerek çarşıda Türklerle boğazlaşmak suretiyle Ermeniler 438 erkek 6 kadın maktul ve 12 mecruh verdiler. Müslümanlardan yalnız beş kişi şehit 12 kişi mecruh düşmüştü.

Sivas bu badireyi böylece kapatırken Karahisarı Şarkî bir taraftan kan, diğer taraftan ateş dalgaları içinde yüzüyordu. Karahisarı Şarkî'de Ermeniler Türk mahallelerine kundak sokmuşlardı. O sırada esmekte olan rüzgârın da yardımıyla otuz dört hane, on altı dükkân, bir mektep ve bir ağıl yandı. Türk ahali, hükûmet memurları ve asker, jandarma kuvvetleri bir taraftan kendi kanlarına susamış olan komitelerin kurşunlarına göğüs geriyor ve canlarını müdafaaya uğraşiyor, bir taraftan da yangını söndürmek çarelerini arıyordu, Ermeni ihtilâlcileri bilhassa yangını söndürmeğe çalışanlar üzerine musallat oluyor

ve kurşun yağdırıyordu; bu hâl Türkleri çok kızdırdı; fakat Türk'ün bilim ve şefkati mertebesindeki itidal ve metaneti hem hariki kâmilan ifaya, hem hunharların tarruzunu def ve tenkile muvaffak oldu. Bereket versin ki Ermenilerin (Elhainü haif) fehvasında hem korkudan, hem silâh kullanmaktaki beceriksizliğinden, buna mukabil Türklerin nişancılıktaki maharetinden ve cümlece müsellemler olan cesaret ve feragati nefis hislerinden dolayı Türkler yalnız dokuz maktul ve dört mecruh verdiler. Ermeniler ise iki yüz yirmi yaralı bırakarak def olup gittiler. Fakat bu vaziyet başlarını kurtarmak ve yaptıkları cinayetin kefaretinin gözyaşlarıyla ödemek için değil, başka mıntakalarda vahşî hareketlerine devam içindi. Filhakika buradan dağılan Ermeniler, Divrik'i, Darendi ve Gerun taraflarına gitmişler, oralarda zaten isyana hazırlanmış olan komitecilerle birleşerek bin türlü faciaya daha sebebiyet vermişti.

Meselâ Gerume kazasındaki komiteciler bu işe bizzat kendi mahallelerini yakmaktan başladılar. Bir taraftan kendi evlerine ateş veriyorlar diğer taraftan Türk mahallelerine baskın yapıyorlardı. Bu baskınlarda da hem eşya yağma ediyorlar hem kadın, erkek rastgeldikleri Türk'ü öldürmek istiyorlardı. Yolda taarruz ettikleri Türk kadın ve çocuklarının feryadı üzerine galeyana gelen müslüman ahali mukabeleye mecbur olmuş ve iki saat kadar devam eden hunrizane bir mücadelede Ermeniler dört yüz yetmiş altı maktul, otuz beş mecruh[yaralı] bırakmışlar, Türkler de altmış dört şehit ve elli altı mecruh vermişlerdi. Arbede esnasında şehir baştan başa kesif[yoğun] bir duman ve yakıcı bir alev içinde kalmıştı. Dört yüz elli yedi Ermeni ve altı Türk evi yandıktan sonra harik söndürebildi.

Bu hâdisede Ermeni hunharları tarihi medeniyetin kaydetmediği garip bir vahşet daha gösterdiler. Maktul düşen Türklerden kadın ve erkek sekiz zavallının cesedini ateşe atarak cayır cayır yaktılar.

Divriği'de ise cidal munhasıran Kürtlerle Ermenilere inhisar etti; Kürtlerden intikam almak için hücum eden Ermeni komiteci ve fedaileriyile vukubulan arbedede iki taraf da epeyce zayıf oldu. Ermenilere ve Kürtlere ait olmak üzere yetmiş sekiz hane yandı. Ve Ermeniler meydanda yüz on dört maktul, yirmi dokuz mecruh bıraktılar. Kürtlerin de buna karip telefâtı vardı; fakat Kürtler cenazelerine, berhayat olanlardan ziyade ehemmiyet vererek maktullerini meydanda bırak-

madılar Aşiretlerle beraber alıp kaçtılar. Mukatele mahalline yetişen asker ve jandarma kuvvetleri asayiş iade etmiş, hem Ermeni komitecileri, hem Kürtler meçhul semtlere firar etmişlerdi.

Hulâsa birkaç hafta zarfında Sivas vilâyetinin her tarafı ateş ve kan içinde kaldı. Erzurum'dan, Trabzon'dan müstacelen kuvvet istenildi.

O gün de Tokat'tan almış olduğum şifreli telgraflarda Kürtlerle Aşiretlerin malları yağma ve Ermenileri katliâm etmek üzere kasabayı muhasara ettikleri ve miktarı az olan zabıta kuvvetlerinin müdafaa mevkiinde kaldıkları, fakat muhasırların kuvvetleri gittikçe artmakta olduğundan serian imdat gönderilmesi lüzumunu bildiriyordu.

Sivas'a ehemmiyetli tebligatta hâdiseye kat'iiyen meydan verilmemesini emrettim. Hattâ oraya mücavir sancak ve vilâyetlerden de muavenette bulunulmasını bildirdim. Bunun üzerine redif, nizamiye askerlerinden miktarı kâfi kuvvetler Tokat üzerine sevk edilerek Kürtler ve Aşiretler defedildi. Tokat'ta da ne bir yağma ne de bir katil ve cerh hâdisesi vukubulmadı.

Ayni hal Amasya'nın da başına geldi. Amasya da Kürtler ve Aşiretler tarafından hücumla maruz kalmıştı. Oraya asker ve zabıta kuvvetleri yetişinceye kadar Amasya'daki Ermeni emval ve eşyası tamamıyla yağma edildi. Fakat nüfusça hiçbir zayiata meydan verilmeksizin bu hâdiseler bastırıldı. Bu itibarla bütün Anadolu'da kan dökülmeksizin ihtilâl ve isyan badiresini atlatan yalnız Amasya ve Tokat kaldı demektir.

Bu hâdiseler böyle tekevvün edip dururken bir de vilâyetin başına ayrıca musallat olan bir komiteci vardı. Bu dağ çetesi seraskeri namı verilen Hınçakyan'ın en namdar ve cesur bir fedaisi addedilen Danyel namındaki şaki idi.

Danyel daha bu tarihten bir buçuk sene evveline kadar hükûmetin telgraf çavuşluğu vazifesinde müstahdemdi. O zamana kadar pek sadık bir memur addedilen bu komiteci, Ermeni komitecileri ve isyanları hakkındaki muhaberatı telgrafiye her nasılsa vukuf kesbetmiş ve yavaş yavaş hükûmeti metbuasının en azılı düşmanları idadına girmişti.

Anasil Hafik kazasına tabi Kemer karyesi ahalisinden olan Danyel, Hafik kazası telgraf çavuşluğunda bulunuyordu. Bir gün dağlarda gûya telgraf hatlarını tetkik ve teftiş için gezerken Ezberd nahiyesi mü-

muhasara: kuşatma / **muhasır:** kuşatan / **muavenet:** yardım / **vukuf kesbetmek:** anlayış kazanmak, anlamak / **anasıl:** aslında / **tekevvün:** var olma

dürü Esat ağa ile maiyetine rastlamış, bir ağacın gövdesini siper alarak hem müdürü, hem jandarmayı kurşunla katletmişti. Aynı günde yine aynı yoldan geçen bir Ermeni tüccarını da öldürerek paralarını gasbetmiş ve bu marifetlerini kazaya tahriren bildirmişti. Şaki, fimaba'd kendisinin dağ çetesi seraskeri bulunduğunu ve nerede Türk görürse öldüreceğini, emeli, gayesi Türkiye'de Ermeni bayrağının dalgalanmasını görmekten ibaret olduğunu açıkça ilân ediyordu.

Danyel bu ilânı takip eden günlerin birisinde merkezi vilâyete gelmekte olan Karahisarışarkî müddei umumî muavini Necip Beyle refakatindeki zaptiye çavuşuna ve bunlarla beraber yolculuk eden Çorum tahrirat müdürü ile bir zaptiye neferini taarruz etti; Danyel'in maiyetinde azılı komitecilerden beş, altı kişi daha vardı.

Yalnız zaptiye çavuşuyla neferinde silâh vardı; bunlar kendilerini mertçe müdafaa ettiler; fakat dağ çetesi seraskerleriyle arkadaşları kayalar arkasına siper almış, yolcular ise düz bir ovanın ortasında kalmıştı. Müsademe yarım saat kadar devam etti. Müddei umumî Necip Bey'le zaptiye çavuşu şehit ve Çorum tahrirat müdürüyle zaptiye neferi mecruh düştüler. Eşküyadan da ikisi katledildi. Mecruhlar merkezi vilâyete gelerek vak'ayı anlattılar. Bunlar, hâdiseyi valiye naklederlerken Sivas muteberanından beş, on kişi ellerindeki mektuplarla valiye müracaat ederek "dağlar çetesi seraskeri"nin kendilerinden mühim yekûnda para istediğini ve vermedikleri takdirde katille tehdit olduklarını bildirdiler. Bu çetenin tenkili için tertibat alınırken çete, Hafik kazası dahilinde, Sakar dağında ikisi kadın olmak üzere on altı Türk'ü pek vahşiyane surette katletmişti.

Artık Sivas vilâyeti dahilinde, âdeta Celâli eşkıyası macerasını andıran bir sürü fecayi cereyan edip gidiyordu. Çetenin imhası için bir miktar redif askeriyle beraber Koçkiri kaymakamı takibe memur edildi. Bu kaymakam metin iradeli, cesur ve zeki bir zattı. Takip ede ede nihayet çeteyi Suşehri ile Koçhisar arasında vaki Karabayır nam mahalde yakaladı. Müsademe altı saat kadar devam etti; Danyel ile altı refiki maktul düştü. Çeteden dört kişi hayyen derdest edildi. Yalnız birisi kaçabildi. Dağlar çetesi de bu suretle bir daha dirilmemek üzere ademe gönderildi.

fimaba'd: bundan sonra / **müddei umumi:** savcı / **müşademe:** çatışma / **muteberan:** ileri gelen, itibarlı / **fecayi:** facialar / **refik:** yardımcı / **hayyen:** canlı / **derdest:** tutuklama / **adem:** yokluk

Merzifon'da neler oluyor?

Merzifon'daki Ermeni ihtilâlleri 1307 [1889] senesinden ibtidar etti. O sene Merzifon'a bir saat mesafede kâin Değirmendere nam mahalde Ermeni eşkıyası bir Türk ile hayvanını öldürmüşlerdi. Ertesi sene, (Ey hükûmet! vergi için milletimizi sıkıştırmayınız! Zalimlik etmeyiniz! Bugün böyle kalmaz!) ibaresi yazılmış ve mühür yerine martin fişengi resmi yapılmış birtakım kâğıtlar camilerin avlularına bırakılmıştı.

Bundan bir müddet sonra Rusyalı Şemavet ismindeki komiteci Hompara ile Malatya'da yakalanmış ve Samsun tarikiyle İstanbul'a gönderilirken Merzifon ile Havza arasında Celenk boğazında on sekiz kişilik bir Ermeni çetesi tarafından kurtarılmıştı.

Bu Şemavet'in yine Merzifon'a gelerek Ermeni evlerinde saklandığı anlaşıldığından taharri olunarak yeniden yakalanmıştı. İcra kılınan tahkikat neticesinde merkumun her gece bir Ermeni hanesinde ihtifa[saklanma] ettiği ve teşkil eylediği komite marifetiyle fediyeinecat[hayatın başlanması] namıyla bir çok paralar aldığı anlaşılmıştı.

Şemavet'in tekrar hapsi üzerine Ermeni komitecileri geceleri silâh atmağa ve arasına da Türk mahallelerinde nümayiş yapmağa başlamışlardı.

Sivas vilâyetinin Ermeni ihtilâlîne sahne olduğu 311 [1893] senesinde Merzifon komitesi de kanlı harekâta başladı; Merzifon'da herkesin tanıdığı bir Ermeni fahişesi vardı. Oğlu ile beraber oturan bu kadın geceleri gizli gizli misafir kabul ediyor, vücudunu satmak suretiyle hayatını kazanıyordu. Bir gece bu kadını evinden almışlar ve öldürmüşlerdi. Ermeniler bunun Türkler tarafından yapıldığını iddia ve işaa ettiler. Halbuki alessabah, oğlu dairei hükûmete gelerek, gece annesinin Ermeni komitecileri tarafından evden alınıp götürüldüğünü bildirdi. Filhakika bütün Türklerle münasebeti cinsiyede bulunan bu fahişeye Ermeniler çok kızıyorlardı. Komite bu aşuftenin vücudunu kaldırmak suretiyle bir taştan iki kuş vurmuş oluyordu. Hem bir Ermeni orospusunu ortadan kaldırmak, hem bu cinayeti Türklere atf ve isnat etmek. Bu cinayetin vukuundan bir gün sonra Hınçakyan komitesi Merizfon'un sokaklarına yaftalar yapıştırmak Ermeni halkını hükûmete karşı isyana davet etti. Hükûmete sadık kalıp komitenin kimler-

den mürekkep olduğunu haber veren iki Ermeni'yi de güpegündüz katletti.

O gün Ermeni fedailerinden Varteris ve Kirkor namında iki kişi sarhoş, ellerinde Karadağ rovelverleri ve kumbaralar bulunduğu halde çarşıda nara atar, Türklüğü ve hükûmeti tahkir ve tel'in ederlerken yakalandı ve hapsedildi; tevkif için giden zabıta memurları üzerine silâh attılar ve bu kurşunlardan iki kişi yaralandı.

Gene o gün, Rusyalı Leon Parsih kumandasındaki Ferhur eşkiya çetesi Merzifon'a yarım saat mesafede jandarmalarla müsademe[çatışma] etmiş, dört neferi diri olarak tutulduğu gibi beş kişi de maktûl düşmüştü; bu müsademe de iki jandarma neferi şehit oldu.

Artık komite adam akıllı şımarmış ve her yerde cerh ve katil vak'aları ihdas etmekten ve hükûmete meydan okumaktan çekinmez serkeş bir hale gelmişti.

Bu vak'aların tahaddüsü 1311 [1893] senesi teşrinisani [kasım] iptidalarına tesadüf eder. Teşrinisani'nin üçüncü Cuma günü Merzifon kasabası vahim ve buhranlı bir gün geçirdi. Harp, baskın, seylâp, müthiş bir zelzele veya önüne geçilmek imkânı olmayan felâketli bir yangın esnasında insanların hissetmesi lâzım gelen duygular, korku, heyecan ve şaşkınlık, Merzifon'un üzerine kâbus gibi çökmüştü. Herkes ne yapacağını şaşırmış, hükûmet ve zabıta telâşlı ve hummalı bir faaliyet ve asabiyet içinde çırpınıyordu. Şehirde derin bir sükûn hükümferma idi. Fakat bu sükûtun içinde derin velveleler halinde bir uğultu çağlıyor gibiydi. Bu müz'îç ve musibetaver sükûtu, Ermeni kilisesinde çalışan can sadaları ihlâl etti. Ermeniler, kovanlarından hoşlanan balarılarını gibi, şetaretili bir gulgule ile, hepsi birden ilânı sürür ederek dükkânlarını kapamağa ve kiliselerle büyük Ermeni hanelerinde toplanmağa başladılar.

Çarşılarda, mahallelerde kolları meşinli, başlarında parlak şapkalar, ellerinde yeni sistem ve tuhaf bir nevi kasaturalar olduğu halde otuzar, kırkar kişilik müfrezelerin nümayiş yaptığı görüldü. Vakit öğle yaklaşmıştı; müslümanlar tek tük camilere geliyorlardı. Paşa camiinin havlısında gezinen terzi İsmail namındaki masum ve herkesin sevdiği bir Türk, oradan geçen bir Ermeni tarafından rovelverle cerhedildi. İsmail ah, ederek yere yıkıldı; bu camiin karşısında taşlı han vardır;

tahaddüs: oluşum / **seylâp:** sel / **hükümferma:** hüküm sürmek / **müz'îç:** rahatsızlık veren / **musibetaver:** musibet taşıyan / **şetaretili:** neşeli / **gulgule:** gürültü / **sürur:** sevinç / **cerhedildi:** yaralandı

bu handa toplanmış olan komiteciler, Paşa camiinin pencerelerine kurşun yağdırdılar.

Camit camii civarında da müsellâh kırk Ermeni fedaisi toplanmıştı, bu camie gelirken Veli ve Lûtfullah namındaki iki Türk de cerhedildi. Karşısındaki mahalleden camie doğru gelen oduncu Emrullah ve İbrahim'le diğer yirmi iki müslümanda yayılım ateşiyle şehit edildi.

O taraftaki çeşmelerden birisinde abdest alan Hacı Abdullah Efendi bu halleri görünce evine doğru kaçmağa başladı. Fakat komiteciler arkasından nişan alarak bunu da cerh ve katlettiler.

Silâh seslerini işiten ve bu faciaları gören Türkler, Cuma namazına gitmekten sarfınazar ettiler ve bir kısmı silâhlanarak Ermenilerin üzerine saldırdı; Müslüman mahallelerinde bu arbede devam ederken Ermeni çeteleri hükûmet konağıyla kışlayı da kurşun ateşi altına almışlardı.

Kışlada topu temeli beş, on muhafız asker vardı; kazanın zabıta kuvveti ise askeri bir intizam[düzen] tahtında dolaşan bu çeteleri tenkil edebilecek kemiyette değildi. Maahaza, Cuma olmasına rağmen silâh seslerine koşan rüesa ve memurini hükûmet, kazanın bütün jandarmaların hatta hapishanede nöbet bekleyenlerin yerine bizzat ahaliden ve memurinden bazılarını ikame etmek üzere topladılar ve evvelâ kışlayı muhasaradan kurtararak, oradaki askerî kuvveti de alarak komitecilerin hücumuna maruz kalan Türk mahallelerine yürüdüler. O vakte kadar Müslümanlar ekseriyet kazanmış ve bütün Türk mahallelerinden müsellâh olarak gelen muavin kuvvetlerle Ermeniler püskürtülmüştü. Ermeniler seksen ve Türkler on sekiz telefata vermişlerdi. Emniyet ve asayiş iade edildikten sonra, Ermeni mahallesinde taharriyat yapıldı; kolları meşinli fedailer, kim bilir Anadolu'nun hangi köşesinde isyan çıkarmak ve kan dökmek üzere savuşmuştu? Ermeni hanelerinde muhtefi beş on komiteci ile bir çok silâh, cephanes, kumbara ve saire bulundu. Ermeni ihtilâl komitelerinin teşkilâtına, iane cem'i aza ve fedai kaydı ve tehdit usullerine dair bir çok vesikalar, talimatlar mektuplar ve gazeteler bulundu; bütün bunların tetkikatından rüesayı ruhaniyenin işi gücü bırakarak Türkiye'yi harap etmek, kana boyamak ve harabenin üzerinde sözüm ona hür ve müstakil bir Ermenistan kurmak hulya ve davasını taşıdığı anlaşılır. Bu ve-

camit: cansız / **müsellâh:** silahlı / **sarfınazar etmek:** vazgeçmek / **maahaza:** bununla birlikte / **muhasara:** kuşatma / **muhtefi:** saklanan / **iane cem'i aza:** üye toplamak için yardım / **rüesayı ruhaniye:** dini liderler

saik içerisinde en mühimleri şarkılardır. Hınçak ve Troşak komiteleri her mahal için şarkılar tanzim etmişlerdir. Ermeni edebiyatında oldukça mükemmel addedilen bu şarkılar komite efradınca marş makamında teganni edilir ve Ermeni hissiyatını cûş-u hurûşa getirmekte çok işe yaradı. Merzifonda bulunan ve ismine Karahisar şarkısı denilen manzumenin tercümesini neşrediyoruz:

Ben bir serbest Ermeni nevcıvanım[genç]

Dağlar benim memleketimdir

Sevgilim kılıcımdır

Refikam da bratnemdir (Rus sürmeli)

2

Silâhlarım bana zinettir

Fişeklerim zikıymet[kıymetli] altındır

Zarîf ve temiz yatağım

Yerdeki yeşil çemendir.

3

Cehlim var inkâr etmem

İlmim ile iftihar edemem.

Fakat güzel şarkı söylerim

Saf kalpli silâhşorum

4

Ermeni fırkasının kumandanıyım

Lâz elbisesi lâbisim[giysi]

Cesur refiklerim[yoldaş,eş] ile

Millet namına haberderim

5

Meskenim yalçın kayalardır

Aynam berrak sulardır

Yuvam çöllerdir

Meşalem mehtaptır.

6

Vatanım Armudandır

Şöhretim Arhanyandır

İsmim Hacı Kalost

Vatanımın muhafızıyım

Tokat tarafları yeniden karışıyor

Evvelce arzedildiği üzere Sivas vilâyeti dahilinde yalnız Tokat kanlı sahnelere şahit olmaktan kurtulmuştu; Merzifon hâdisesi kapatılıp hayli tabii iade edildiği zaman eşkiya meçhul semtlere dağılmış ve birkaç ay vilâyet sükûn içinde vakit geçirebilmişti; Halbuki kanlı Van, Bitlis ve Erzurum ihtilâllerinden başını kurtarıp kaçan komiteciler İran'a ve oradan da Rusya'ya geçip yeniden birtakım fedailer tedarik etmişler ve daha mükemmel surette silâhlanıp yeniden kan dökmek üzere Türkiye'ye sokulmuşlardı.

Rumî 311 [1893] senesi bitmiş, 312 [1894] senesinin baharı topraklara taze can, havaya başka teravet ve iklime ılık bir letafet getirmişti. Artık, eşkiya ve haydut güruhu için ovalar, dağlar mesken olabiliirdi; artık soğuk, yağmur, kar tipi korkusu kalmamıştı. Komitecilerin bazı karyelere hücum ettikleri, ötede beride Kürtlerle yine boğazlaşmaya başladıkları istihbar olunuyordu. Şark vilâyetlerimizin hepsinde, ta kazalara varıncaya kadar divanı harpler kurulmuş olmasına ve emnü asayiş uğrunda şiddetli bir inzibat siyaseti takip edilmesine rağmen Troşak ve Hınçak komiteleri meydan okuyor, yine kan dökmek ve ihtilâl çıkarmak arzuyu hunharanesini izhardan[açıklamak] çekinmiyordu.

Tokat sancağı mülhakatından Niksar kazası merkezinde Ermeni komiteleri evvelâ hafiften bir nümayiş yapmışlar, ihtilâl şarkıları söyleyerek Türk mahallelerinde dolaştıktan sonra kiliselerinde tecemmü ederek çan çalmağa başlamışlardı; artık kilisede çalınan çanın ihtilâl ve isyan emaresi olduğunu öğrenmeyen kalmamıştı; çanları müteakip, kilisede müçtemi bulunan halk, yoldan geçen Türk ahali üzerine kurşun atmağa ve bazılarını cerh ve katletmeğe başladılar. Komiteciler, Niksar'la Tokat arasındaki telgraf hattını tahrip ettiklerinden kaza ile muhabere kabil olamıyordu. Felâket şurasında ki, Tokat'ta da, kâfi miktarda asker yoktu.

Sivas valisi Halil Paşa, Amasya'dan hiç olmazsa bir bölük nizamiye askerinin sür'atle sevkini bildirmişti. Niksar'daki Türk ahali, mahallelerinin münasip evlerinde gidip müdafaa vaziyetine girdiler. Niksar kazası kaymakamı, geceleyin sureti mahsusada bir süvari çıkararak Tokat'tan muaveneti askeriye talebinde bulundu. Kaymakamın bu iş'arı üzerine Tokat divanı harbi azasından kaymakam Şevket Bey üç

arzuyu hunharane: zalim arzular / **şetaret:** neşe, sevinç / **tecemmü:** toplanma / **müçtemi:** toplanmış / **muaveneti askeriye:** askeri yardım

nizamiye süvarisi, üç Arap askeri ve yirmi ihtiyat neferiyle hareket etti.

Fakat Tokat'tan mütemadî telgraflar gelerek muaveneti askeriye-nin tesiri Sivas vilâyetine bildiriliyordu. Bu muhaberattan günü gününe haberdar olduğum için Dahiliye Nezaretine müracaat ederek nefsi Sivas'tan [Sivas'ın içi] Tokad'a ve Niksar'a serian asker gönderilmesi iktiza edeceğini ve şayet bu muavenet tehir edilerek komiteciler oralarda muvaffakiyet kazanırsa İran hududunda mütehaşit olduğunu istihbar ettiğim müttehit Hınçak ve Troşak komiteleri kuvvetlerinin önüne geçmek kabil olmayacağını bildirdim. Dahiliyeden Sivas vilâyetine ve makamı seraskerden Sivas askeri kumandanlığına vukubulan tebliğ de, Tokad'a yirminci süvari alayının iki bölüğü ve Niksar'a da nizamiye ve zaptiyeden bir süvari müfrezesinin âcilen izamı mümkün olabilmişti.

Tam bu sırada ordu kumandanı müşir Zeki Paşa ile umum Anadolu müfettişi yaveri padişahî Şakir Paşa da Sivas'a gelmişlerdi.

Niksar hâdisesinin sebebi şu idi:

O gün hafta pazarı bulunmak münasebetiyle çarşının kalabalık olması lâzım gelirken yalnız dışardan gelme alışverişçileri vardı. Bir aralık kiliseden atılan silâh sesleri dindi ve mahallî zabıta tarafından asayiş hali tabiiye iade edildi zannıyla Türk mahallelerine giderek herkesin dükkânını açmasını ve alış verişine bakmasını tebliğ etti. Türkler de çarşıya gelerek alış verişe başladılar. Şehir kalabalıklaştı.

Vakit zevale yaklaşmıştı. Tütün rejisi kolcularından arabacı Çakır Mustafa namında birisi Kürkyan Fokas namındaki Ermeni tarafından âlenen ve kurşunla katledildi. Aynı zamanda Kürkyan, Topalyan ve Çavuşyan mağazalarından, çarşı içindeki halk üzerine silâh atılıyordu. Ermeniler yalnız Türklere değil Niksar'daki Rum haklın üzerine de kurşun atıyorlardı. Türk ahali bunlara mukabele etmişlerdi, daha doğrusu canlarını müdafaaya başlamışlardı. Mücadele yarım saat kadar devam etti; iki taraftan yüzden fazla maktul ve bir o kadar mecruh düştü; Türkler ve Ermeniler artık silâhı bırakarak dişleriyle ve tırnaklarıyla birbirlerinin üzerine atılmıştı. Mahallelere hücum ediliyor; çocuk, kadın kim ne bulursa ezip, öldürüp geçiliyordu.

İşte mukatelenin böyle şiddet kesbettiği bir anda idi ki, Tokat divanı harbi azasından kaymakam Şevket Bey maiyetindeki yirmi altı

mütehaşit: toplanma / **müttehit:** birleşik / **iktiza:** gereklilik / **izam:** yollama / **zeval:** günbatımı / **mukatele:** vuruşma

süvari ile kazaya girdi ve maiyetiyle beraber kavgacıların ortasına atıldı. Sür'atle gelen ve üzerlerinde müsellâh adamları bulunan atların nallarının çıkardığı sada, piyadeler üzerinde ânî ve kat'î tesir yapar. Kaymakam Şevket Bey maiyetindeki süvariler verilen emir üzerine havaya birkaç el silâh atıldılar. Türkler ve Ermeniler mecruh ve maktullerini ortada bırakarak ayrıldılar. Ermeniler'den yüz kırk maktul, on iki mecruh, Rumlardan bir maktul, bir mecruh ve Türklerden de kırk maktul on beş mecruh vardı. Hâdisenin müsebbibi olanların birçoğu yakalandı. Ermeni hanelerinde yapılan taharriyatta birçok evrak ile silâh ve cepbane bulundu. Hâdisede zimethal olanlar divanı harbe sevk edildi.

Kaymakam Şevket Bey, akşam üzeri dairei hükûmette otururken birkaç Türk köylüsü gelerek müsellâh Ermeni çetelerinin Turanlı tarihiyle Tokad'a doğru gitmekte olduklarını haber verdi. Şevket Bey, esasen Tokat divanı harbi azasından bulunduğu ve Niksar'da da hali tabîi iade edilmiş olduğundan maiyetiyle beraber Tokad'a mütevecihen hareket etti.

Tokad'a vaktiyle yetiştirilmiş olan asker kuvveti orada mel'un ve canî komitenin kan dökmesine meydan bırakmadı. Vilâyetin her tarafında sükûn ve asayiş iade edilmişse benziyordu; fakat Ermeni ihtilâli tarihini okuyacak ve tetkik edecek olanlar, bu isyan ve ihtilâllerin program, mantık, akıl ve izan kabul etmeyecek birçok safahatına şahit olurlar ve anlarlar ki Ermeniler, hiçbir maddî ve manevî fayda istihali ve hiçbir şan ve şeref ve saire iktisabı kabil olmayan ahval ve esbap muvacehesinde de gene kan dökmekten, bizzat ırklarının felâketini hazırlamaktan çekinmemişlerdir.

Sivas vilâyeti dahilinde müteaddit divanı harpler tesis edilmiş ve komitenin eli, ayağı adamakıllı bağlanmışken gene fitne ve şuriş yoluna sapmaktan bazı serseriler kendilerini men edememişlerdir. Bunlar için kullandığım serseri sıfatını Ermeni Efendiler mazur görsünler; Çünkü kahramanlık diyorlarsa ef'al ve herekâtlarında buna benzer bir şey görülememiştir. Camilerde Allah'a ibadet eden insanlara hücum etmek her halde yiğitlik sayılmaz. Her nevi vesaiti müdafaadan mahrum bir karyeyi müsellâh çetelerle basıp halkını katliâm etmek ve ölüleri yakmak kahramanlık değildir! Yoldan geçen bir zavallıya,

müsebbib: sebep olan / **zimethal:** karışanlar, parmağı olanlar / **mütevecchen:** -e doğru / **istihsal:** elde etme / **iktisab:** kazanma / **esbap:** sebepler / **muvicehesinde:** çerçevesinde / **şuriş:** karışıklık / **ef'al:** fiiller, eylemler / **vesaiti müdafaa:** korunma vasıtaları

pencereden kurşun atıp öldürmek kabadayılık sayılmaz! Bütün bunlardan sarfınazar, komitecilerin rüesası tutulmuş, en hunhar sergerdelerin sadayı gayz ve vahşetleri susturulmuş ve nihayet hükûmet satvetinin kahir ve kat'î galebesi tahakkuk etmiş bir muhitte tekrar kan dökmeğe teşebbüs sübbalıktan başka ne ile tavsif edilebilir?

İşte yalnız kan dökmek için olmalıdır ki Sivas vilâyetinin o vakte kadar hiçbir hadiseye, arbedeye sahne olmayan Köprü kazası komitecilerin cirit meydanı oldu. Niksar ihtilâlinin dindirildiği günün ferdasında Amasya sancağına tâbi köprü kaza merkezinde Ermenilerin pek acemicesine bir isyan ve iğtişâş hareketi görüldü.

Halk, gece, yatsı namazını kılarak camilerden çıkıyordu. Medrese talebesinden Bafralı Emin Efendi camiden medresesine dönerken sokak ortasında çetelerin taarruzuna uğradı ve bir kurşunla cerh edildi. Emin Efendi, ah vuruldum, diye yere yıkılında diğer Türk halkının üzerine bir yayılım ateşi açıldı. Ermenilerden birisi yüksek bir yere çıkarak bağırıyordu:

– Haydi bakalım! Sizin o menşur Köprülü paşalarınız gelsin de sizleri kurtarsın Köprülü didisem o da sultanınız gibi zalemenin! biridir. Siz Türkler, ebaan minced (!) zalemesiniz. Bakalım, Hınçakyan mı kuvvetlidir, sultan mı?

Diğer bir Ermeni de hoca kıyafetine girerek Türk mahallesi arasında: “Ermeniler medreseleri bastı Türkleri kesiyor!” diye haykırıyordu.

Gerek Emin Efendi'nin cerhinden ve gerek bu yoldaki propagandan Türk ahali galeyana gelerek Ermenilere hücum ettiler. Gece karanlığı hasebiyle, Türk'ün Türk'ü ve Ermenin Ermeni'yi vurduğu da vakiydi. Kazadaki beş on jandarma istihkârı hayat ederek mukateleyi men'e çalıştılar. Fakat karanlık her şeye hail oluyordu. Şuriş ertesi sabaha kadar devam etti. Birçok mallar yağma edildi. Türklerden beş maktul sekiz mecruh ve Ermeniler'den elli maktul, on beş mecruh vardı.

Sabahleyin kıtal yeniden başlamak üzere idi. Zira gene Ermeni fedaileri sokakta bir Türk çocuğunu kurşunla öldürmüşlerdi. Fakat, gece, telgrafla istenen askeri kuvvet yetişmiş, vaziyete hâkim olmuştu. Sivas vilâyetinin bu son ihtilâl mıntıkası da hali tabiiye rücu etti. Zaife

sarfınazar: vazgeçme / **sergerde:** elebaşı / **sadayı gayz:** öfkeli sesler / **satvet:** ezici kuvvet / **kahir:** kahredici / **ebaan min ced:** soyunuz, ceddiniz / **zaleme:** zalim / **istihkârı hayat:** hayatlarını hiçe sayarak / **hali tabii:** doğal hali / **rücu etti:** geri döndü

ve zâfa karşı kahir ve mel'un, kuvvet muvacehesinde mürâi ve müfteril..

Inhizama uğrayan komite, hemen her tarafta olduğu gibi mallarının yağma edildiğinden, kahr ve zulme uğradıklarından bahis ve şikâyet ettirmek için Ermenileri tazyik ediyordu. En büyük şikâyetleri de Kürtler'dendi. Fakat Kürtler başka, Türk ahali başka ve binnetice hükûmet mekanizması gene başka bir şey değil midir? Masum Türk vatandaşlarına hücum ediyorlar, ne için hükûmete müracaat edip haklarını aramıyorlardı?

Kürdün birisi, bir Ermeni vurmuş ve yahut bir aşiret, Ermenilerin mallarını gaspetmiş değil mi? Haydi bakalım, Türklere hücum! Bittabi bu komedyaya kimse inanmıyordu. Esasen her tarafta divani harpler kurulurken, bir de memurini hükûmetle müşterek Türk ve Ermeni muteberanından komisyon teşkil ediliyor ve malları gasp ve yağmaya uğrayanların zararları tesbit olunarak ekseriya bu mallar aynen iade ve kabil olamadığı takdirde hükûmetçe tazmin ediliyordu.

Abdülhamid idaresinde keyfî ve gayri kanunî idaresinin en büyük hasimlerinden birisi de ben, Zaptiye Nâzırı Nâzım idim. Fakat şunu itiraf ederim ki, bu keyfî ve gayri kanunî idarenin muhassalası olan zulümden ancak Türklerle sair anasırı müslime mutazarrırdı; hristiyan unsurlar, cüz'î bir mükellefiyeti askeriye vergisi mukabilinde askerlikten kurtulur ve memleketin bütün ticaret ve sanayiine hâkim olurken, Türk, kanını Yemen'de, Makedonya'da ve sair yerlerde akıtıyor ve bu hristiyan Efendilerin refah ve saadetini temine çalışıyordu. Başta Abdülhamit ve mabeyni hümayun bî i'zanı olmak üzere bütün vezarete vükelâ ve ecnebi devletler sefaretleri, bu anasırı hristiyanenin hâmisî, nighbanı idi. Bu himayeler bütün Türk'ün zararına tecelli ediyordu.

Sivas isyanları bu suretle bastırılırken Ankara vilâyeti ihtilâl içinde çalkalanıyordu. Fakat onlardan evvel Yanya vilâyet merkezinde cereyan eden garip ve ahmakça bir hâdiseden bahsedeceğim.

Yanya vilâyetinde

Yanya vilâyeti polis serkomiserliğinden 311 [1893] tarihinde aldı-

mürâi: ikiyeüzü / **müfteri:** iftiracı / **inhizam:** hezimet / **tazyik:** baskı / **binnetice:** sonuç olarak / **hasim:** muhalif / **muhassala:** hasılat, sonuç / **anasırı müslime:** müslüman unsurlar / **mutazarrır:** zarar gören / **mukabilinde:** karşılığında / **bî i'zan:** akılsız / **hâmi:** koruyucu / **nighban:** gözcü, bekçi

ğım şifreli bir telgrafnamede, vilâyet Rus konsoloshanesine garip bir tecavüzde bulunulduğu hikâye ediliyordu.

O vaktin muharreratı resmiye üslûbu ağırdır. Bu devirde okunması ruhu sıkıan vakayı ben aynen tasvir edeceğim.

311[1893] senesi teşrinisani'nin [kasım] ikinci günü Yanya Rus konsoloshanesi tercümanı, Vilâyet polis komiserine gelerek resmî Rus gazetesine sarılmış ve üzerine necaset bulaştırılmış bir haçın konsoloshane bahçesine atıldığını makamı şikâyetle hikâye ediyor. Komiser, valiye arzı keyfiyet ettikten sonra mahallinde tetkikat ifası için tercümanla beraber konsoloshaneye gidiyor. Filhakika bahçede, parmaklıktan atılmış olduğuna şüphe olmayan bir gazeteye sarılı ve üzeri necasetli bir salıp var.

Bu bir çocuk veya deli işi olamazdı. Fakat hakikat çocukluktan ve delilikten başka bir şey de değildi.

Komiser düşündü, taşındı ve tahkikata başladı. Konsoloshanenin karşısında birkaç ev vardı. Bu evlerin birisinde vilâyet mühendislerinden Minas Efendi namında bir Ermeni sakindi. Diğer evlerde oturanlar Türk'tüler. Bu Türklerin böyle pis ve gülünç işlerle uğraşmayacakları malûmdur; zira, Rus konsoloshanesine böyle çirkin bir harekette bulunmaktan bir Türk'ün ne istifadesi olabilirdi? Halbuki Minas Efendi epeyce zamandan beri Yanyada Hınçakyanın mutemedi, muharrası gibi bir şeydi. O zaman da Anadolu ve İstanbul Ermeni ihtilâlleri kat'iyen gazetelerle neşredilmez ve sır tutulurken bu adam, hâdisattan günü gününe haberdar oluyor ve vak'alarından yalnız Rumlara, Ermenilere değil, Türklere de malûmat veriyordu. Sonra cararâlût, mistik bir adamdı.

Yanya Türk ahalisi, Giritliler ve Sakızlılar gibi Rumca konuşur. Oralara giden ve hiç Rumca bilmeyen memurların da az zaman zarfında Rumca tekellüme başladıkları vakidir. Minas Efendi de mükemmel Rumca öğrenmişti ve Rumlarla çok sıkı fıkı konuşuyordu; masrafları maaşile mütenasip değildi; her mecliste, her cemiyette ve her yerde isbatı vücut ederdi; şık giyinir ve gayet müreffeh yaşardı.

Rus konsoloshanesine bu haçın atılmasının bir hafta evvel bir sivil polis memuru, Yanya muteberanından bir Rum'la Minas Efendi'nin aşağıya dercettiğimiz mükâlemesine vâkıf olmuştu; Minas Efendi birkaç tek attıktan sonra arkadaşı olan Rum'a anlattı:

muharreratı resmiye: resmi yazışma / **necaset:** pislik / **tetkikat:** araştırma / **ifa:** yerine getirme, yapma / **salıp:** haç / **cararâlût:** gizemli / **tekellüm:** konuşma

– Evet! Hınçakyan iyi idare edemedi; Zeytin muzafferiyetinden sonra, bütün kuvvetiyle Zeytine imdada gelen askerin üzerine yüklenmelidir! O fırkayı da mağlûp ettikten sonra bütün Anadolu bizim elimize geçecekti. Bitlis'te, Van'da, Erzurum'da da bu kadar kan dökülmesine hacet kalmazdı.

Karşısındaki Rum cevap verdi:

– Fakat on beş bin, yirmi bin, hatta elli bin kişi ile Anadolu zapt olunur mu dostum? Anadolu, hristiyanlık için daima mezar olmuştur. Kim oraya baş vurdu ise mahvolup kalmıştır. Düşün bizim Bizanslıları, düşün Ehlisalip hücumlarını! Benim fikrimce sizinkiler beyhude yere uğraştılar ve kan döktüler.

– Dur bakalım; daha mesele bitmiş değildir. Elbette İngiltere bu işi halledecektir. Fakat şu Rusya yok mu? Ermeni davasına engel olan yalnız Rusya'dır. Farzı muhal olarak Sultan muhtar veya müstakil bir Ermenistan tesisine müsaade etse bile, Rusya bunu hazmedemeyecek ve Türkiye'yi Ermenistan'la beraber yutacaktır. Biz, hakikatte Sultanla değil, Çar'la uğraşıyoruz.

– Öyle ise hâpı yuttunuz, demektir. Türkiye'nin bile kılını oynatmadıktan sonra Rusya ile nasıl başa çıkacaksınız?

– Öyle ama, bazen bir adam öyle bir harekette bulunur ki bir ordunun yapamayacağı işi yapar. Bakalım, kader neler gösterecek?

Çarşı içinde basıkça bir meyhanede cereyan eden bu muhavere[konuşma], Minas'la arkadaşının masalarına yakın bütün masalara bir çok müşterilerin gelmesi üzerine kesilmişti. Sivil memur raporunu verdi ve Minas hafiyen takibe başlandı. Her gün Rum mahafiline gidiyor ve istikbalde Rum ve Ermeni menafinin mühim inkişaflara mazhar olacağından bahsediyordu.

Rus konsoloshanesine haç atıldıktan sonra, Minas gûya hastalanarak hanesinden çıkmadı; vilâyetçe bazı mühim işlerin istizahı[açıklama] ve bazı keşifler icrası için vuku bulan davetlere karşı “rahatsızım, çıkamayacağım” cevabını gönderdi. Vali, muayenesinin icrası ve tedavisi için hükûmet doktorunu gönderdi; doktor avdette:

– Minas Efendi hepimizin daha ziyade sıhhatli ve turp gibi sağlamdır! cevabını verdi.

Beşeriyet tarihi tesadüflerle doludur. Daha doğrusu, tarih ve mu-

muhtar: özerk / **müstakil:** bağımsız / **mahafil:** mahfiller, çevreler / **menafi:** menfaatler / **inkişaf:** belirme, ortaya çıkma / **avdet:** dönüş

kadde ratı beşer, sırf tesadüflerin eseri ve âferidesidir. O günlerde Yanya polis kadrosuna bir Ermeni kadar Ermenice'yi pürüzsüz görüşen bir polis neferi ilâve edildi. Bunu da tesadüf farzediverelim.

Bu nefer, serkomiserle görüştü; bunun vürudundan ve polis bulunduğundan kimsenin haberi yoktu. Çünkü Yanya'ya sivil olarak gitmişti. Bu polis neferinin cebinde Hınçakyan komitesinin vesikası, programı ve sairesi bulunuyordu.

Akşam karanlığında Minas'ın hanesine gitti; kapıyı açan bir Ermeni kadınıyla, selis Ermeni şivesiyle görüştü ve bittabi hemen kabul izah edildi. Minas'la görüşmeğe başladılar:

– İstanbul'dan şimdi geliyorum; komite hareketinizden haberdar oldu; fakat buna pek mana veremedi. Haçı atmaktan ne faide memuldu, acaba diyorlar?

– Burada başka ne yapabilir? Ben düşündüm ki haçın pisliğe buluşturılarak atılması müteassıp Rum kütlesini Türkler aleyhine ayaklandıracak. Gerçi epeyce dedikodu olmadı değil; fakat burada bir askerî vali var; kurnaz ve cesur bir adam; Rum palikaryaları da çok korkak. Konsoloshane da eşek mi eşek. Vali ne derse konsolos kabul ediyor. Irkımız Anadolu'da perişan oldu. Bari bir politika meselesi çıkarsayım, dedim; bunun için yaptım.

– Peki senin hastalığını Türk hükûmeti yuttu mu acaba?

– Yuttu mu da lâf mı? Vızır vızır. Bana doktor gönderdi; doktor tam hımbılın biri! İki, üç (kuvantro) likörü içirdim. “Kuzum Minas Efendi, sen epeyce rahatsızsın, ben şimdi raporumu veririm, daha on gün istirahat muhtaçsın.” dedi, defolup gitti.

– Halbuki asıl hımbıl sensin! Doktor likörleri içtikten sonra polis dairesine geldi! Bu hain komiteci bir yaban domuzu kadar sıhhattedir. İnanmayın, diye rapor verdi; anladın mı?

– Fakat sen kimsin, eyvah! hain, sen bir casussun ha?

Minas Efendi bunu söyleyerek rovelvere davranmak istedi; fakat polis yakasına yapışmıştı. “Gel bakalım” diyerek hükûmete götürdü.

Vaziyet bana tafsilâtıyla bildirildi; bir tezkere ile keyfiyeti Dahiliye Nezareti'ne yazarak bu kabil muzır eşhasın devlet bütçesinden maaş almalarının doğru olamayacağını ve hemen azliyle ciheti adliyeye teslimini bildirdim. Fakat emsali misillü (diğerleri gibi) bu komiteci de affı şahaneye mazhar oldu!

Ankara vilâyeti ihtilâlleri

Yozgat'ın Köse oğlu mahallesinde, mütevazı bir medreselik vardır; bu medresenin mürebbi veya muallimi, umumun hürmet ve muhabbetini kazanmış ve ulûmu arabiyede de kendisini oldukça tanıttırması olan Şükrü Efendi namına bir zattır.

311 [1893] senesi teşrinievvel'inin [ekim] yedinci cumartesi gününün akşamı bu medreseye bir parça taş merbut olduğu halde bir kâğıt atılmıştı. Eski medreseler hem derslane, hem mesken vazifesini de görürlerdi. Gündüzleri talebeler gelir (Nasara-Yansur)sunu, izhar, âvamil [Arapça gramer konusu] ve kafiyesini okuduktan sonra da derslane, hoca efendiye süknalık eder. O akşam, medresenin penceresinden içeriye düşen bu taş sarılı varakpareyi Şükrü Efendi açıp okudu, varakada şöyle deniliyordu:

“Şirketimizin reisi olan hamamcı Danyel ağa marifetiyle tahrir edilen yaftada beyan olunduğu veçhile bu dünyada bir âdil padişah zuhur edecek ve bu Osmanlı Padişahı yerine geçecek. Polis komseri beş güne kadar silâhla telef edilecek. Şirketimiz böylece karar vermiştir. Mutasarrıf ve Liva Paşalar da idama mahkûmdur.

Reis Danyel, Jamkoçyan, Nalbant Agopcan”

Şükrü Efendi, biçare donmuş kalmıştı; bu nasıl olurdu? Halifeye karşı böyle küstahane, haşa, haşa haşa! Böyle cür'etkârane hareket? Aman Allah göstermesin. Hoca Şükrü Efendi, kâğıdı okuyup beti benzi atmış bir halde hemen daireyi hükûmete koştı ve kâğıdı komserere uzatarak:

– Aman komser Bey, az kalsın çıldıracaktım; bu kâfirler velinimeti binnetimiz velinimet âlemyan Efendimiz Hazretleri aleyhinde ne gûna haltiyat yapıyorlar? Bunların cezayı masezalarını vermeleri diye beyanı teessür etti.

Komser, bittabi keyfiyeti aidiyeti itibariyle şifreli bir telgrafla bana bildirdi: Yozgat mutasarrıflığı da, Ankara vilâyetine ve vilâyette hem Dahiliye Nezareti'ne hem de hükümdarın ismi ve saltanatı mevzu-bahs edildiğinden mabeyne iş'ar keyfiyet etmişti.

Bence mes'ele o kadar izam edilecek mahiyette değil gibi idi. Fakat muahharen aldığım malûmatla bu zehabım değişti; Hınçakyan

komitesinin bazan böyle çocukçasına, ahmakçasına nümayişleri vardır. Bu da onlardan birisi idi; bu vak'anın cereyan ettiği sıralarda esasen vilâyetin Kayseri ve sair noktalarında da isyanlar çıkmış ve kan dökülmüştü.

Komser mes'eleyi tahkik etti; Gerçi bu imzaların sahipleri Yozgat'ın yerlisi idiler. Fakat bunlar çok senelerden beri Yozgat'tan ayrılmış ve kimisi İstanbul'da kimisi başka taraflarda ticaretle yerleşmiş kalmıştı. Binaenaleyh bunların namı müstear olduğu, daha doğrusu komite efradının an kastın bu imzaları vazettiği anlaşıyordu.

Komser bu tahkikatı yaparken aynı mealde birçok yaftaların o gece şehrin muhtelif noktalarına atıldığı ve yapıştırıldığı görülmüş ve mutasarrıf paşa ile askerî kumandanının ve serkomserin behemehal idamına komitece karar verildiği bittahkik anlaşılmıştı.

Artık Ermeni mahallesini sıkı bir tarassut altında bulundurmaktan ve şüpheli eşhası yakalayıp bir ipucu elde etmeye çalışmaktan başka yapılacak şey yoktur. Çünkü o zamanın polis kadrosu gayet ehemmiyetsizdi ve polis mesleğinde istihdam edilenler de o kadar işe yarar takımından değildi.

Maamafih bu Ermeni ihtilâlleri mes'elesinde bu bozuk düzen zabite makinesinin yaptığı hizmeti şayanı takdir ve tahsin addetmek muvafıkı insaf olur. O gece, bekçiler, komserin odasına davet edildiler. Komser oldukça uyanık ve muktedir bir adamdı, bekçilere şöyle tebligatta bulundu:

– Gece, bilhassa geç vakit yolda bir Ermeni görürseniz onu gayet iyi surette peşinden takip ediniz, nereye gidiyor, nereden geliyor, anlayınız. Şayet, üç dört kişi bir arada bir yerden geliyor veya bir yere gidiyor görürseniz bana haber veriniz, şüphelendiğiniz olursa yakasından yakalayıp hemen bana getiriniz; biliyorsunuz ya ben geceleri dairei hükûmette yatarım.

Aradan dört, beş gün geçti; bir gece sabaha yakın bekçinin birisi bir Ermeni yakalamış, komserin odasına getirmişti. Bu adam, Yozgatlı dülger Serkiz oğlu Artin namında birisiydi. Bekçi, bunu sabaha karşı duvarlara yafta yapıştırırken görmüş ve yakalamıştı; yaftalarda gene eskisi gibi mutasarrıfın ve kumandanın katlinden ve yakında Türk İmparatorluğuna nihayet verilip müstakil Ermenistan bayrağının şanlı şanlı dalgalanacağından bahsediliyordu.

an kastın: kasıtlı olarak / **behemehal:** derhal / **bittahkik:** araştırma ile / **tarassut:** gözetim / **muvafıkı insaf:** insafsızca

Komser isticvaba başladı:

– Ne o Sekiz oğlu? Sen de mi komiteciliğe başladın? Maşallah maşallah! Söyle bakalım bunları kim yazıyordun?

– Ben kendim yazıyorum.

– Demek senin kâtipliğin de var ha?

– Hayır, tertip eden ben değilim; onu dokuz kişi tertip ediyor, ben yazıyorum.

– O dokuz kişi kimlerdir?

– Ben hepsini tanımam; yalnız Avadis namında birisi varkim işte halis muhlis komiteci odur; vallah komser Bey, beni korkuttular bu haltı korkudan yaptım.

Artin'in tarif ettiği dokuz kişi yakalandı, Artin'le muvacehe edildi; bunların hepsi de Artin'le aralarında husumet bulunduğunu iddia ettiler. Maahaza, bunlar serbest bırakılmayacak tahtı nezarete alındılar.

Avadis dedikleri adam ise, komite tarafından sureti mahsusada gönderilmiş bir fedai idi; isticvap olunduğunda mutasarrıf ve liva Paşaları vurmağa memur edildiğini ve bu kararını tahtı tevkife alınmasıydı, bugün yapacağını itiraf eyledi.

Bu Avadis bundan evvel idam edilmiş olan Moruk'un akrabasından kuyumcu Osep oğlu Dikranla beraber gûya define veya maden aramak bahanesiyle Ermeni köylerini gezerek komite namına bir çok ianeler [yardım] cemetmiş ve bir çok fedayı kaydeylemişti. Bu defa Yozgat'a gelince komite rüesasından (Dremenaryan Gürazin)le teşriki mesai eylemiş gene komitenin şöhretşiar azasından Dikran namı diğer Bubyer'le beraber isyan ve ihtilâl tertibatını hazırlamıştı. Plânları mutasarrıfla askerî kumandanını ve polis serkomserini öldürmek suretiyle tatbik edilecekti. Fakat evdeki pazar çarşıya uymadı. Avadis tabansız bir komiteci imiş, komitenin bütün esrarını döktü ve bütün azasını haber verdi. Birçokları yakalandı ve birtakım da ihtifa etti.

Komitenin bakiyetüssüyufu ertesi günü dükkânlarını kapamak ve Müslüman mahallelerinde iki üç el silâh atmak gibi nümayişlerde bulunmak istemişlerse de her tarafta asker ve jandarma devriyeleri çıkarılmış ve Ermeni mahallesinde de adam akıllı inzibat tedbirleri ittihaz edilmiş olduğundan Yozgat'ta da komitenin kan dökmesine meydan bırakılmamıştır. Yalnız atılan kurşunlardan bir hayvan ölmüştü ve bu

isticvab: sorgu / **muvacehe edilmek:** yüzleştirmek / **şöhretşiar:** şöhretli / **ihtifa:** saklanma / **bakiyetüssüyuf:** artakalanlar /

kabil nümayişlere kalkanlar ve silâh atanlar tutuldu, ciheti adliyyeye tevdi edildi.

Kayseri sancağı merkezinde

311 [1893] senesi teşrinisanı'nın [kasım] soğuk bir gününde, Kayseri'nin kapalı çarşısı içinde ansızın bir gürültü işitildi. Güpegündüz bu büyük çarşının kocaman kapıları kapatıldı; içeride beş on Ermeni ile birkaç Türk kalmıştı. Bu Türkler'den birisi Kayseri eşrafından Nisarizade Mustafa Efendi idi. Çarşıda arzuları ve malûmatları hilâfına mahpus kalan bu adamlar şaşırıldılar. Ne oluyordu? Niçin kapılar kapatılmıştı?

Nisarizade yanındakilere sordu:

– Yahu! Kapılar içeriden mi, dışarıdan mı kapatıldı?

– Vallahi biz de bilmiyoruz? Maahaza, her ihtimale karşı yanımızda silâh var ya! Endişeye mahal yok.

Bu sözü söyleyen çarşı esnafından genç bir Ermeni idi. Bu sırada dışarıda silâh sesleri tevali etmeğe başladı; Nisarizade arkadaşlarına dedi ki:

– Ben hele bir kere çıkayım bakayım; neler oluyor anlayayım.

Ve kapının birisini açıp dışarı çıkınca yollarda kimisi can vermiş, kimisi henüz can çekişen bir çok cesetler gördü. Silâh sesleri sıklaşmağa, feryatlar, avazeler çoğalmalar başladı; Nisarizade bu kargaşalık arasında evvelâ evini ve her şeyden evvel henüz küçük yaşta bulunan biraderi Ahmed'i düşündü. O iptidâî mektebinde okuyan bir talebe idi; koş a koş mektebe gitti; kardeşini alıp eve getirdi; ondan sonra da dairei hükûmete gitti. Bütün hükûmet memurları toplanmış, henüz gelen bir askerî kumandaniyle müşavere ve müzakere ediyorlardı; askeri kumandan, sür'atle emirler veriyor, jandarma süvarilerini öteye beriye koşturarak isyanı bastırmak çarelerini arıyordu. Ermeni asileri bu defa yalnız Türklere değil şehirdeki Ruslara da hücum ve taarruz etmişlerdi. Ermeniler evlerin damı üzerinden Türk ve Rum mahallelerine kurşun yağdırıyorlardı. Mukatele bir saatten fazla devam etti. Askeri müfreze yetişerek kavganın önünü aldı; bu kıtal esnasında bir çok da çapulculuk olmuş, Ermeniler'den ve Türkler'den müteakiben mal sirkat ve gasbenden bulunmuştu. Memurini hükûmet yağmagerliğe sür'atle nihayet verdi ve zayıyatı olanların listesi yapılarak mallar

tevali: ardı sıra gelme / **müteakiben:** karşılıklı olarak / **sirkat:** hırsızlık

kendilerine teslim olunduğu gibi mütecasirleri de adliyeye teslim edildi.

Bu bir saatlik kavgada, Türkler'den altı maktul, üç mecruh; Rum-lar'dan iki maktul, Katolikler'den on maktul, üç mecruh; Protestan-lar'dan yedi maktul, üç mecruh ve komitecilerden de iki yüz yetmiş maktul ve kırk mecruh vukubulmuştur.

Şu takdirce vilâyetler içinde en az zayıata uğrayan, yangın görme-yen ve şurişi sür'atle teskin eden gene Ankara olmuştu. Halbuki İs-tanbul'un burnunun dibinde addedilmek lâzım gelen bazı mahaller-de, meselâ, Gayve kazasında bile komite sırf kan dökmüş olmak için silâha sarılmış ve isyan bayrağını açmaktan çekinmemişti. Komite ev-velâ bu tecrübeyi İzmit'te yapmak istedi; fakat İzmit çok uyanık dav-randı. İstanbul'a kurbiyeti hasebiyle Zaptiye Nezareti İzmit'le aynı İs-tanbul'la olduğu gibi iştigal edebiliyordu; Ermenilerin mutlaka bir ih-tilâl çıkaracağını ve binaenaleyh zabitanın tetik üzerinde bulunması iktiza ettiğini tebliğ etmiştim. Artık komitenin bir zırlı çıkarmak için ne gibi vesilelere tevessül[sebeup çıkarma] ettiğini adam akıllı öğren-miş olduğumuzdan bu gibi ahvalin[haller] tahaddüsünde[ortaya çık-ma] ihtiyatkâr davranılmasını da ilâve etmiştim. Filhakika[doğru-su,gerçekten] komiteciler isyan çıkaracakları zaman ya kiliselerinde çan çalınıyor, yahut çarşıdaki dükkânlarını kapatıyor veya mahalle aralarında fedai çeteleri gezdiriyordu. Bu gibi haller mütemadi bir ta-sarruf altında bulundurulursa tabii tedabiri mani ittihazı kolaylaşır.

311 [1893] senesi kânunuevvel'inin on beşinci günü, birkaç geve-ze Ermeni garip bir makamla Ermenice şarkılar söyleyerek çarşı içi-n-den geçtiler. Akabinde de bütün Ermeni dükkânları kapatıldı. Türk ahali, Ermenilerin her yerde isyan çıkardığını işitmiş olduklarından telâşe düştüler. Maahaza, derhal polis, jandarma ve asker müfrezeleri Ermeni mahallesini kordon altına aldılar ve çarşıda müsellehan[si-lahlı] gezmek isteyen birkaç fedaiyi yakalayıp tevkif ettiler. Türkler ise esasen asayiş ve emniyetten başka bir şey istemiyordu; polis idaresi, Ermeni muteberanını celbiyle dükkânların hemen açılmasını ve böy-le gayri tabii hallerde bulunulmamasını tebliğ etti; birkaç saat içinde hali tabii avdet ederek herkes işiyle gücüyle iştigale başladı. Fakat Geyve'de heyecanlı bir gün geçmiş ve kan dökülmüştür.

Bir Çarşamba günü, Geyve kazası mülhakatından Akhisar nahiye-

mütecasir: işi yapan / **şuriş:** kargaşa / **kurbiyet:** yakınlık / **mütemadi:** aralıksız / **tedabir:** tedbirler / **ittihaz:** etme, alma, edinme / **hali tabii:** normal hal

si zaptiyelerinden Kürt Ali merkezi kazaya [ilçe merkezi] gelerek kaymakamı Aksihar'da, Türkler'le Ermeniler'in kavgaya tutuştuğunu ve nahiyedeki jandarma kuvvetinin asayişini temine kifayet etmediğini anlattı. Kaymakam, kazada mevcut jandarmalardan sekiz, on süvari alarak kemali sür'atle Akhisar'a doğru yollandı; Geyve ile Akhisar'ın arası bir saat kadar bir mesafe tutar. Kaymakam akşam üzeri arbede mahalline yetişmiş bulunuyordu.

Çarşamba günleri, Akhisar'da pazar kurulur; oraya Lefke'den, Geyve'den, Adapazarı'ndan ve sair civar mahallerden birçok halk toplanır. Böyle kalabalığın içinde iki Ermeni genci (Yaşasın hür Ermenistan!) diye bağırarak iki el rovelver attıklarından ahali birbirine girmişti. Kavga esnasında Ermeniler hem silâh atıyor, hem Padişah hakkında gayet ağır tahkirler sarfediyorlardı. Bütün pazar halkı galeyana gelerek kahir bir ekseriyetle Ermeniler'in üzerine hücum ettiler. Kaymakam, maiyetindeki jandarmalarla gelip tefrik edinceye kadar Ermeniler'den otuz beş maktul ve o kadar mecruh düştü. Türklerden yalnız birkaç mecruh vardı. Ermeniler hiç düşünememiş idi ki pazara gelen halk müsellâh olarak gelir. Zira, o vakit her ağacın altında, her taş dibinde bir eşkıya yatardı.

Pazara gelenler ticaret için geliyor binaenaleyh mal getiriyordu; avdette memleketine para götürecekti; elbette bunların müsellâh olması lâzımdı. Komite mecruhlarından birçoğu:

– Ah, biz Türkleri silâhsız zannediyorduk. Aldandık; kendi kendimize kıydık! diye beyanı teessür etmişlerdi.

Bu maktul ve mecruh Ermenilerin içinde bir çokları o taraflar ahalisinden değildiler. Bunlar, İstanbul Hınçakyan komitesi tarafından sureti mahsusada gönderilmişlerdi. Üzerlerinin taharrisinde[arama] bir çoklarında İngiliz, Fransız, İtalyan pasaportları bulunduğu görülmüştür.

Bu hâdiselerin cereyan ettiği sıralarda Kıbrıs'ta Ermenilerin mühim bir içtima aktederek tekrar Türkiye'ye girip yeniden kargaşalıklar çıkarmağa karar verdiklerini, bunların içinde henüz Türkiye'den çıkarılmış meşhur Kilikya ihtilâlleri kahramanı Baron Agasi'nin dahi bulunduğu anlaşılmıştır. Bu hususta Adana ve Halep vilâyetlerinin nazarı dikkati celbedildiği gibi sahillerde de tarassut noktaları tesis olundu.

tefrik etme: ayırma / **beyanı teessür:** üzüntü beyanı / **sureti mahsus:** özel olarak / **tarassut:** gözetleme / **ic̣tima aktetmek:** toplantı düzenlemek

İşte ahvalin bu merkezde bulunduğu sıralarda İstanbul'daki İngiliz sefiriyle Ermeni Patriği hemen her gün denecek kadar sık sık görüşüyor ve sefaret namına bin türlü şayialar deveran ettiriliyordu. Bir taraftan da Londra gazeteleri mütemadiyen Ermeni tebaayı hükûmet aleyhine isyana teşvik edecek mahiyette makaleler neşrediyor ve propagandalarda bulunuyordu.

Ermeni Patriği ile İngiliz sefirinin hilâfı âdet sık sık vukubulan mülâkatı ve mahremane muhaberatı hakkında Sadaret'in şiddet ve ehemmiyetle nazarı dikkatini celbediyorum. Ve bu hallerin erbabı fesadı teşci ettiğini, sui telâkkilere vesile teşkil eylediğini ve ayrıca efkârı umumiyede de husule getirdiği teheyhüşlerin hesaba katılmasını musırın izah ettim. Babı âliye meram anlatmak her halde deveye hendek atlatmaktan daha müşküldü; yani makamı Sadareti işgal eden zevat, gûya beşerin ekmel ve âkal nümunesi kendisi imiş gibi gurura kapılıyor, her şeyi kendi zaviyei rüyetinden görerek vukubulan bu izahatı mühimsememek istiyordu. Ricali Devlet'in bu kabil nahvet ve gafletleridir ki mensup bulundukları hükûmet ve milletlerin binnetice felâket ve hatta bazan izmihlâlini[yok olma] de intaç[neticelendirmek] edebilir.

Rus sefareti tercümanı, nezdime gelerek, Türkiye'de icrayı fesat ve habaset eden Hinçakyan ve Troşak komitelerinin, sahai faaliyetlerini Kafkasya'ya ve daha içerilere de teşmil ettiklerini ve bütün Gürcistan Ermenilerinin de bu harekete iştirak eyleyerek nihilizm ve anarşizm gayelerini takip etmekte olduklarından hükûmeti metbuasınca tekayyüdatı ciddiye tevessül edildiğini bildirdi. Bunların Londra'da yeniden bir komite teşkil ederek İsviçre Darülfünun'unda ve sair Avrupa mekteplerinde bulunan Gürcü gençlerini de bu komiteye ithal ettiklerini ve yakında Gürcü lisanı üzere bir de ihtilâl gazetesi neşri mukarrer bulunduğunu, Tiflis komiteleriyle, Londra fesat komitesi arasında cereyan eden muhaberatı mahremaneden birçoklarının ele geçtiğini anlattı. Tercümana cevap verdim:

– Siz henüz bu ahvale kesbi vukuf etmiş bulunuyorsunuz; halbuki biz bunları daha evvelden biliyor ve bütün ihtilâl komitelerinin programlarından, teşkilâtlarından, teşebbüsâtın nasıl, ne vakit ve nerede

mahremane muhaberat: gizli haberleşme / **teşci etmek:** cesaretlendirmek / **sui telâkki:** kötü düşünme / **teheyhüş:** heyecanlanma / **musırın:** ısrarla / **ekmel ve âkal:** olgun ve akıllı / **zaviyei rüyet:** bakış açısı / **ricali devlet:** devlet adamları / **nahvet:** gururlanma / **habaset:** kötülük / **teşmil:** yayılma / **tekayyüdatı ciddiye tevessül:** ciddi hilelere yönelme / **mukarrer:** kararlaştırılmış

başlayacağından haberdar bulunuyoruz. Bilmünasebe evvelce de söylediğim üzere bugün Rusya'da hükümferma olan komünizm cereyanları ile Türkiye Ermeni ihtilâllerinin mühim bir münasebet ve rabitası olduğu aşikârdır.

Diyaribekir vilâyetinde

311 [1893] senesi teşrinievvelinin 21'inci Cuma günü hava biraz kapalı ve yağmurlu idi. Diyaribekir'in üzerini bir sis kaplamış gibiydi. Cuma olmak münasebetiyle yakın köylerden birçok halk ve birçok da aşiretler gelmişti. Çarşıda ve sokaklarda nisbî bir izdiham vardı. Bittabi dükkânlar açık ve alış verişler yoluna idi. Etraf ve civar vilâyetlerle, sancaklarda ve kazalarda ihtilâl ateşi olanca şiddetiyle devam ediyor, fakat o tarihe kadar Diyaribekir sükûn ve hali tabiiyi muhafaza eyliyordu.

Daha öğleye iki saat kadar vardı. Cuma namazı için henüz abdest alınmamıştı. Yalnız camilerde güzel sesli hafızlar tarafından Kur'an-ı kerim tilâvet edildiğinden ahaliden bazıları erkence camilere gitmişlerdi. Ermeni mahallesinde ve çarşıdaki Ermeni dükkânlarında bir fevkalâdelik hissedilmiyordu. Ermenilerle müslümanlar her zaman olduğu gibi tatlı tatlı görüşüyorlar ve şakalaşıyorlardı; yalnız abdestler alınmağa ve ezanlar okunmağa başlandığı zaman Ermeni dükkânları kapatılmağa başlandı; lâkin dükkânların kapatılışı aynı zamanda ve sür'atle yapılmadığından nazari dikkati celbetmiyordu. Nihayet müslüman ahalî kâffeten dükkânlarını kapayarak Cuma namazını eda için camilere gittiler. Çarşıda hiç kimse kalmadı. Ermeni dükkânları esasen kapatılmıştı. Ermeni mahallesinde karınca yuvasındaki hummalı faaliyete benzer bir hareket müşahede edilmeğe başlandı. Diyaribekirin Fatihpaşa mahallesinden Çakoçyan Kigork veledi Karabetle Joryan Samoil veledi Ohanın haneleri önünde birçok Ermeniler birikmiş ve bunlardan talimat alarak müsellâh olduğu halde kilise meydana ve mahallenin daha münasip noktalarına tecemmü etmeğe başlamıştı.

Artık talimat, silâh ve cepbane alıp vermek merasimi bitmişti; bir Ermeni papası, yanında ihtiyarca bir kadınla beraber göründü; Ermeni kavmi necibine Allah'ın ve Allah'ın oğlunun yardım etmesini, düşman Türklerin izalei vücuduna Hazreti Meryem'le ruhullahın [Haz-

ret-i İsa] muavenet eylemesini dua etti, Cakoçyan'ın anası olduğu sonradan anlaşılan ihtiyarca kadın cemaate hitaben şöyle bir nutuk irat etti:

– Evlâtlarım, analarınız, karılarınız bugün sizden kahramanlık bekliyor. Bugün seve seve kanını akıtan babayığiti biz ilelebet takdis edeceğiz. Kadılar, kaybolan erkekleri için çok göz yaşı dökerler; fakat milletin şanı, şerefi için akıtılan mübarek kanlar uğrunda dökülen gözyaşları acı ve matemli değildir.

Şu Kürtler'den çekmediğimiz kalmadı; nice gelinlerimiz daha kocasının koynuna girmeden pis bir Kürt ağasının keyfini yapmak mec-buriyetinde kaldı. Artık, bu hayat çekilmez! ya mahvolalım, ya zafer kazanalım!

Kadın, bilhassa Kürtler'den bahsederken cemaat homurdandı, hemen düşmanın üzerine saldırmağa müheyya azgın bir canavar haline geldi. Fakat kime saldıracaktı? Türk'e, Türk'e! O Türk ki, Kürt'ten o da şikâyetçi olmuştur, o da birçok zararlar görmüştür. Fakat camilerdeki halk tamamen Kürt değildi ki... Sonra, yıkacakları hükûmet, Kürt hükûmeti değildi ki... Maahaza, bu Kürt bilmem ne teranesi için şekli zâhîrîsinden ibaretti. Bu cemaat böyle hazır bir halde iken birçok Ermeni çocukları da ellerinde değneklerle toplanmağa başlamıştı, bunlar da Türk mahallesine gidip çocuklarla muharebe edecekti. Bu Cakoçyan ile Jaryan esasen Hınçakyan komitesinin azılı sergerdelerindendi; bir sene evvel de Diyaribekir'de bir karışıklık çıkarmak istemişlerdi, evlerinde yapılan tahariyyatta[araştırma] bir çok muzır evrak ve risale bulunmuştu.

O vakit Diyaribekir cinayet mahkemesince gyaben görülen muhakemeleri neticesinde onar sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerse de bir kolayını bulup Rusya'ya kaçmışlar ve anlaşıldığına nazaran bir müddet sonra gizlice Diyaribekir'e gelerek ifsadata başlamışlardı.

Halk Cuma namazının ikinci rekâtinde iken beşyüzden fazla ve son sistem tüfeklerle mücehhez komite fedaileri üç, beş koldan camilere doğru ilerlediler. Vaziyeti görüp fevkalâde heyecana düşen Türk kadınları kocalarını, çocuklarını haberdar için telâşla sokağa fırladılar; bunlar camilere doğru koşarken komite, baskınlarının boşa çıkacağını anladığından kadınlara taarruz etmiş ve bir çoklarını -silâh gü-

müheyya: hazır / **şekli zahiri:** görünen şekil / **ifsadat:** fesatlar / **sergerde:** elebaşı / **mücehhez:** donatılmış

rültüsünden camidekileri uyandırmamak üzere- kama ve bıçakla cerh ve katletmiştir. Fedakâr Türk anaları kanları sıza sıza camilerin kapısına koşup:

“Namazı bırakın! Ermeniler sizi öldürmeğe geliyor!” diye feryadı koparınca herkes namazını terkederek camilerden dışarı fırladı; Türklerin bazısında rovelver ve birçoklarında bıçak ve kama vardı. Bir kısmı da cami havlısındaki [avlu] parmaklıkların demir ve odunlarını sökerek silâh makamında kullanmağa mecbur oldular. Artık Ermeniler de cami havlılarına gelmiş, iki taraf kapışmıştı. Çarpışma cidden hunrizane oldu; erkekler burada boğazlaşırken Ermeni kadınları ve çocukları mahallelere kundak sokarak yangın çıkarmışlardı.

Anî olan bu baskından hükûmet, silâh sesleri üzerine haberdar olmuş ve polis ve jandarma ve bir miktar da asker sevk etmiş ise de kavga, yalnız bir noktada değil, bütün camilerin önünde cereyan ettiği, bir taraftan da yangın ilerlediği için asayişin iadesi ancak birkaç saat sonra kabil olabilmişti.

Nihayet yangını söndüren müfrezei askeriye iki tarafın ortasına atılarak kıtali de durdurdu. Komitecilerin kısmı azamı Siverek kazası ile şark ve garp nahiyeleri cihetine kaçtı. Meydanda üç yüz maktul ve yüz yirmi mecruh bırakan Hınçakyan aynı günün akşamı Siverek kazasında da iğtişâş[karışıklık] çıkarma ve fakat merkezi vilâyetteki hâdiseden haberdar olan kaza halkı her ihtimale karşı hazırlanmış bulunduğundan orada da epeyce zayıat vermekten başka bir marifet gösterememiştir. Nefsi Diyarıbekir [Diyarbakır'ın içi] hâdisesinde müslümanlar yetmiş şehit ve seksen mecruh vermişlerdi. Asker ve jandarmadan yalnız birkaç mecruh olup zayıat yoktu. Yangın esnasında ancak üç, dört hane muhterik olmuştu. Siverek'te Ermeniler yetmiş altı ve Türkler on üç maktul ve mecruh bırakmışlardı.

Maahaza Diyarıbekirde teşrinievvel'in [ekim] yirmi birinde başlayan bu iğtişâş altı gün devam devam etmiş ve Ermeniler fasıla ile kan dökmek ve kan akıtmak tecrübesinden çekinmemişlerdir. Bu kadar muannidane hareketin sebebi o vakit Rusya'dan geçen bazı fedailelerin, “Türkiye'nin her tarafında Ermeniler muzaffer oldu; devletler müstakil bir Ermenistan tesisini kabul ettiler; Sultan Şam'a veya Bağdad'a firar etmiştir. Siz ne duruyorsunuz? Gayret, korkmayınız!” yollu vukubulan propagandalarından başka bir şeye atfedilemez. Bu komi-

tecilerin elebaşları esnayı iğtişâştâ kâmilen telef edilmiş ve sükûn iade olunabilmiştir. Diyarıbekir vilâyeti polis komiserliğinden bu hâdiseler hakkında 21 ve 22 teşrinievvel'de [ekim] birer şifre aldığım gibi son telgrafta da şöyle deniliyordu:

“Hükûmeti seniyece icra buyurulan tedabir[tedbirler] semeresiyle vukuatın önü alınarak islâmdan yetmiş vefiyat ile seksen iki mecruh ve hristiyandan üçyüzü mütecaviz vefiyat ile yüz mecruh vuku bulunduğu anlaşılmış. Siverek kazasıyla şark ve garp nahiyelerinde de vukuat olmuş ise de oralarda polis bulunmadığı cihetle hakikati hal[gerçek durum] bilinemediği maruzdur.”

Artık vilâyeti şarkiye dediğimiz yerlerin hiç birisinde komitenin başını kaldıracak hal ve kuvveti kalmamıştı. Fakat henüz Klikyanın, Zeytin ve Maraş'ın kanları kurumadan ve mel'un ve menfur komite gene Adana taraflarında başkaldırmağa yeltendi ve Haçin'de[Adana'nın Saimbeyli ilçesi] meşhur Hamparsom Boyacıyan'ın memleketinde tecrübe talih girişi.

Zaten işin içinde de gene Hamparsom Boyacıyan vardı. Baron Agasi de Kıbrıs'ta konferanslar aktediyor ve evvelce yaptığı gibi gene “Suriye sevhiline nasıl çıkabilsem?” diye düşünüyordu.

* * *

311 [1893] senesi bitmiş, 1312 [1894] senesi girmişti. Malûm ya; bu vukuatın geçtiği zamanlarda senebaşları Mart aylarıdır. 1312 [1894] senesi Mart'ının iptidalarında Kozan sancağı dahilindeki Haçin kasabasında dışçılık eden Harun namındaki komitecinin muayenehanesinde birkaç kişi toplanmışlardı. Bunlar Mihran ve Serkis namında yalnız içtikleri su ayrı gider iki arkadaşı, Kidminan Avadis, Ciğerciyan Danyel, Şakratmıyan, Misak, Hamparsom, Ropen gibi komite ile sıkı fıkı alâkaları bulunan kimselerden bir de Rusya'dan henüz geldiği rivayet edilen bir Rus Ermenisinden ibaretti. Bu adamların hepsi Zeytin ve Çokmerzmen hâdiselerinde bulunmuş fedailerdendi. Fakat her nedense Zeytin kasabası, Türk askeri tarafından muhasara edildiği esnada kaçıp yakayı kurtarmışlar, Haçin'e gelmişlerdi.

Dişçi, Harun'un muayenehanesinde şöyle bir muhavere geçiyordu:

Harun – Serkis! Tavşanlar gelmedi; geç kaldı, sen galiba avcılıktan

esnayı iğtişâş: kargaşa sırasında / **mütecaviz:** -den fazla / **vefiyat:** ölü / **tecrübe talih:** deneme / **sevahil:** sahiller / **muhavere:** konuşma

vazgeçtin? Mihran da sana bakar. Öyle ise bu sene biz tavşan yemeyeceğiz.

Serkis – Sekiz, on tane kadar hazır var; fakat bunları pişirmek ve yahut satmak lâzım; yoksa kokacaklar.

Bu muhavereye oradakilerin hepsi karıştı; hemen hepsi de tavşandan bahsediyorlardı. Nihayet bu tavşan bahis ve kelimesi, dişçinin muayenehanesine bitişik odada avukatlık ve yazıcılık eden Mustafa Efendi'nin nazarı dikkatini celbetti. Ahşap binanın bu odaları birbirinden incecik dilme denilen tahtalarla ayrılmıştı. Söylenen sözler vazian iştirilebildiği gibi duvarlardaki deliklerden bakıldığı takdirde de odanın her tarafını görmek de kabildi.

Mustafa Efendi'nin helecan ve heyecanla yüreği çarpmağa başladı. Bu heyecanı, yeni bir muamma keşfedeceğinden, yeni bir Ermeni macerası hazırlandığından ve nihayet bunu hükûmete haber vermek şerefine kendisine ait olacağından ileri geliyordu. Sonra bunun ucunda rütbe, nişan ve atıyei şahane de vardı.

Fakat Mustafa Efendi, henüz ele bir ipucu geçirememişti. Tavşan hikâyesi o kadar vazih, kanaatbahş[kanaat veren] değildi. Bunu halletmek, şu ittisalindeki[bitişik] odada cereyan edecek bütün muhavereleleri adamakıllı dinlemek ve ezberlemek lâzımdı. Mustafa Efendi böyle yaptı. Ermeni mahallesinde doğmuş büyümüş olduğundan bu lisanı anlıyordu. İçerideki ahbarlar da bazan Türkçe bazan Ermenice konuşuyorlardı.

Nihayet muhavereyi dinleye dinleye Mustafa Efendi işin içyüzünü anladı. Bu sırada mükâleme devam ediyordu:

Şakradmiyan Miskk diyordu ki:

– Canım Mihran, şimdi tavşanlar oradan kaçtıysa ne yaparız.

Mihran cevap verdi:

– Nasıl olur? Hiç tavşanlar oradan kaçır mı? Biz şimdi Serkisle beraber gider vurur geliriz.

Anlaşılan bu tavşan kelimesi ya silâh, ya para ve yahut da hariçten gelip bir yere ihtifa eden komiteci demek olacaktı.

Mustafa Efendi, artık perde arkasındaki muhavereyi[konuşma] dinlemedi, merdivenlerden yavaş yavaş indi; komiserin yanına gitti. Biraz da lâtifeyi sever, oldukça zarif bir adamdı. Komiser ise babalar dandı. Yani beктаşı idi. Malûm ya beктаşiler tavşandan bahsedilmesi-

ne hiç tahammül edemezler. Hatta tavşan resmi görürlerse yırtarlar; Mustafa Efendi selâm verip oturduktan sonra söze başladı:

– Ey komiser baba! Sen tavşan işinden çakar mısın?

Komiserin kaşları çatıldı; suratı abus bir şekil aldı; Mustafa Efendi'nin yüzüne bakmadan hiddetle cevap verdi:

– Sabah sabah böyle uğurlu şeylerden bahsetmeğe geldinse -kapıyı göstererek- incecik safa geldiniz. Yoksa, rahat otur, adam gibi konuş!

– Hayır vallahi şaka söylemiyorum. Sen tavşan işinden anlar mısın?

– Şimdi dininden, imanından tuttururum ha! Bırak şu.... ku!

– Komiser babacığım; kızma! Bak seni üzmemek için çabuk anlatayım; yoksa hakikatte işin içinde, o senin hani dininden, imanından tutturacağın mahlûk yok.

Mustafa Efendi hikâyeyi tellendire, ballandıra anlattı; o söyledikçe komiserin dikkati artıyordu.

Kilikya ihtilâlleri henüz dindirilmiş olmakla beraber komitecilerin binlerce bakiyetüssüyuflu henüz o havalide bulunduğundan ve Kıbrıs adasındaki firariler, Londra'dan aldıkları talimat mucibinde Anadolu'daki Ermenileri hâlâ çileden çıkarmağa çalıştıkları malûm olduğundan hükûmet her taraftaki polis teşkilâtına daha ziyade çeki düzen vermiş, bilhassa sivil polis kadrosunu alâkaderülimkân tezyid ve tevsî eylemişti. Zaten Abdülhamid hafiyeleri, hafiyelik ve tecessüs uğrunda sarfedilen paralara hiç acımaz, bilâkis bu kabil sarfiyat, ne kadar çok olursa olsun, onun haz ve memnuniyetini mucip olurdu.

Haçın polis kadrosunda birkaç sivil vardı; bunlardan birisi de Ermenice biliyordu; bu adama tebdil kıyafet ettirildi; Mihran'la Sergis'in takibine çıkarıldı.

Hafiye, Mihran'la Serkis'i takibe başladı; filhakika bu iki arkadaş hiç birbirinden ayrılmıyorlardı. Polis hafiyesinin ismi, İstanbullu Kenan Efendi idi. Kenan, dikkat etti, Mihranla Serkis dağ yolunu tuttular. Memur da, takip ettiğini bildirmeyerek arkalarına düştü; iki yârı kafadar, hem konuşuyor, hem yürüyorlardı. Takiplerinden bihaberdi-ler.

Mihran diyordu ki:

alâkaderülimkân: olabildiği kadar / **tezyid:** artırma / **tevsî:** genişletme / **tecessüs:** merak / **bihaber:** habersiz

– Canım, bizim dişçi ne kadar aceleci? Acele ile görülen işlerde hayır olur mu? İşte koca Baron Agasi, on beş bin, yirmi bin kişilik kuvvet yaptı; kışla zaptetti; taburlar esir aldı; memleketler fethetti de gene başındaki bazı kimselerin acelesi yüzünden partiyi kaybetti. Şimdi çok ihtiyatla hareket etmek lâzım. Gerçi tavşanlar elimizde iken korkuya hacet yok; bir tavşanın yuvasından fırlaması ne demektir, biz pekâlâ biliriz, başkasına da anlatırız. Fakat avcı, daha kurnaz davranırsa?..

Serkis – Zannetmem ki avcı gözünü açsın! Agasi vapura binip Kilikya'dan ayrıldıktan sonra avcı rahat uykusuna daldı, gitti.

Hafiye, dağ yolunda bu sözleri yazıhan işitiyor ve bir avcının tavşanı gözetlediği gibi önündeki iki komiteciyi takip ediyordu. Nihayet yavaş yavaş kasabadan uzaklaştılar. Dağ yolu, ova yolu, filân derken Haçin'den iki, iki buçuk saatlik bir mesafeye geldiler. Burası, kuşlarla kargaların ve kartalların aramgâhı olan ıssız bir yerdi. Ortada insandan ve hatta ehli hayvanlardan dahi nişane yoktu. Çobanlar bile buraya ayak atmıyorlardı. Mihran'la Serkis polis hafiyesinin pekâlâ tesbit ettiği, bir mağaraya girdiler. Hafiye, belinden rovelveri çıkarıp kurşunların tam olup olmadığını bir daha tetkik etti ve beklemeğe başladı.

Şimdi ne yapmak lâzımdı? Bu adamların, komiteye ait ve Ermeni isyan ve ihtilâllerini şiddetle alâkadar eden bazı işler için bu ıssız mağaraya geldiklerinden şüphe yoktu. Burasının Ermeni silâh ve fedailelerinin saklanması mahsus bir mahal olması çok muhtemeldi. Binaenaleyh hafiye burada bekleyecekti. Çalıların arkasını siper yaparak intizara başladı.

Aradan yarım saat kadar bir zaman geçti. Mihran ve Serkis çıktılar. Elllerinde bir torba vardı. Bu torbanın içinde iri portakal ve nar cesametinde bir şeyler olduğu görülüyordu. İşte dedi, tavşanlar bunlar olacak! Fakat bakalım bu tavşanlar kime hediye gidiyor?

Yolda giderken Mihran anlatıyordu:

– Bir geminin birkaç tane kaptanı olursa elbette batar. Baron Agasi Siranuş'la geçinemedi; Siranuş, Hamparsom'un emrinden çıkmaz. Fakat diğer kardeşi Jirar'ı hiç dinlemezdi. Halbuki Mardiros – Hamparsum Boyacıyan'ın biraderi meşhur Jirar olup bir ismi de Mardiros idi ve Hınçakyan'ın en nüfuzlu rüesasından bulunuyordu – bu gibi işlerde Hamparsum'dan da, Baron Agasi'den de bilmem kimden de

aramgâh: yuva, dinlenme yeri / **intizar:** bekleme / **cesamet:** büyüklük /

yüksekti. Mektepte hoca iken bizlere verdiği dersleri unuttun mu? O ne biçim hamiyetli derslerdi? Ah Mardiros ah.

– Dacikler -yani Türkler- çabuk uyandılar Mihran! Yoksa Sultan biraz daha asker göndermeseydi bizler bugün Haleb'in içinde bulunuyorduk. Ne ise, Agasi karşıda Kıbrıs'ta imiş. Avadis'e gelen mektupta birçok şeylerden bahsediyormuş. Bu ilk baharda ufak bir hareket yaparsak İngiliz filosu Mersin'e gelecek ve Kilikya'nın Ermeni hükümdarlığını ilân edecekmiş. Ah bir o günleri görsem? Bilirsin Mihran ne yapacağım? Hani, Zeytin'den döndüğümüz gecenin sabahında ben çarşıya çıkmıştım. Zaptiye mülâzimi, Lâz mı, Arnavut mu ne b..ksa bir Ali Efendi var ya? Beni görünce: "Ulan kaşarlanmış gâvur! Sen de mi Zeytin kahramanlarıyla beraberdin?" diye bir tokat aşketti ki... Bir kere elime bir kuvvet geçse o kartal bakışlı şeytanın yüzüne on tokat vurup on kere de tükürdükten sonra kızını, ah, o güzel piliç gibi Hani-fe'yi alıp keyfime bakacağım.

Hafiye, yola muvazi çalılıkların arasındaki patikadan yürüyor, hem bunları adamakıllı takip ediyor, hem muhaverelerini[konuşma] işitiyordu; kendi kendine söylendi:

– Ah bre Serkis misin nesen? Ben, bu yerlerin yabancısıyım ama, işittiğime göre Vartoni denilen güzel bir kızın varmış. Ya sen Hanife'yi alıp keyfime bakayım derken Ali Efendi Vartohi'yi yakalarsa? Olur ya?

Artık kasabaya varmışlardı. Mihran'la Artin kasabanın öteki başındaki hanelerden birisine girdiler; Hafiye bu evi zihninde kaydetti; başka ve dolaşık yollardan kendi odasına geldi üzerindeki elbiseleri çıkardı, değiştirdi. Başka sivil elbiseler giyerek hükûmete, komiserlik dairesine geldi. Komisere hikâyeyi anlattı. Komiser, miktarı kâfi kuvvet alarak mezkûr haneyi bastı; içeride bir telâş vardı; "Yapma Mihran, olmaz, sakın atma!" sözleriyle bir telâş ve bir şaşırma harekete dalgalanıyordu.

Komiser anlamıştı; henüz kapı açılmamış, kendileri dışarda bulunuyordu. Maiyetine hitaben:

– Hemen yanıma koşunuz, deyip duvarın arka tarafını siper aldılar; o sırada pencereden sokağa ve kapının yanına bir cisim düştü; dehşetli bir infilâk vaki oldu; kapı yıkıldı; evin duvarı çatladı; sokaktan geçen merkepli bir Ermeni, merkebiyle beraber parça parça oldu. Artık hücumun sırasıydı. Komiser ve maiyeti eve daldılar. Rovelverle-

rini çekerek Ermeniler'in üzerine atıldılar. Evde Mihran'la Serkis'ten başka yalnız Ciğerciyan Danyel vardı ve bu hane Ciğerciyan'a aitti.

Komiser işi anlamıştı. Yukarıda "atma, daha sırası değil" seslerini işitince ve zaten tavşan hikâyesini bildiğinden bunun bomba olacağına hükmetmiş, vaziyeti bu suretle kurtarmıştı. Mihran, Serkis ve Danyel tevkif edildiler. Evde daha on sekizden çok silâh, fişenk, barut ve saire vardı. Bir hayli de evrak bulundu.

Bunlar hapse atılınca gene komiser maiyetiyle ve bir kısım da askerî müfreze alarak hafiye ile beraber dağ yolundaki mağaraya gittiler ve ansızın bastılar.

Mağaraya girince içerden birkaç el silâh patladı ve bu kurşunlardan bir jandarma şehit ve bir polis mecruh düştü. Mukabeleye hacet bile kalmadan hepsi de hayyen yakalandı. Bunlar, dişçi Haron, Gitminyan Avadis, Şakradimyan Misak, Karakin Ejderyan namındaki komitenin maruf rüesasiyle başka mahallerden gelmiş olan diğer Varton, Aleksan ve Agop namındaki fedailerdi.

Mağaranın içinde, mükemmel bir atölye vücuda getirilmişti. Ocak, örs, körük, eki ve saire vardı. Şişelerin içinde birçok eczayı kimyeviye bulundu. Mamul olmak üzere seksenden fazla kumpara gülleleri vardı.

Bunlar hapse atıldılar ve muhakemeleri icra olunmak üzere Adana'ya gönderildiler.

Ermeni mahallesi tarassut altına alındı. Buna benzer bir hâdisе, bir kumbara hâdisesi ertesi günü Çokmerzmen'de cereyan etmiş ve fakat bir Türk ile üç Ermeni'nin kanı bahasına bu hâdisе de durdurulmuştu.

okmerzmende de bir hayli tavşan, yani kumbara yakalanmış ve birçok komiteciler tevkif edilmişlerdi. Bunlardan en mühimi boyacı Ohannes oğlu Artin, Sarabogos oğlu Mardiros, Kara Serkis oğlu Kör Agop, Tıflı Bogos, meşhur eşkıyadan Ohan ocuk, Maraşlı terzi Kirkör, Malatyalı Giğork, Ocakçı karyesinden küçük kâhya namıyla meşhur Serkis Höcökyan, deli Boğos gibi fedailerdi.

Esasen bunlar birkaç ay evvel tahaddüs[oluşan] eden okmerzmen, Adana ve Maraş, Zeytin hâdiselerinde alâkadar idiler. Kimbilir her biri kaç Türk kanı emmiş, kimbilir kaç Türk kız ve kadınının iffetini mahvetmişlerdi.

Zeytin'de kahrkari bir mağlûbiyete uğradıktan sonra hâlâ kan dökmek, hâlâ müstakil bir Ermenistan hulyası gütmek, Hınçakyan rüesa-sınca fazilet, mertlik ve şecaat addediliyorsa bizim için cinayet, hunharlık ve bütün bunların fevkinde belâhet ve hamakat sayılmaktır. Bunlar burada kan döker ve can verirken Avrupa'daki rüesa, gene Türkiye'den bunların göndermiş oldukları altınlar sayesinde sefahat yerlerinde ve şampanya, kadın arasında yaşıyorlardı.

Mihran'la Serkez'in tevkif edilmiş olduğu Haçin'deki Ciğerciyan Danyelin hanesinde bulunan evrak arasında komitenin yeni hücum ve taarruz plânları, birçok millî destanlar, programlar ve saire vardı. Bir çok şişeler ve paketlerde de eczayı kimyeviye bulunmuştu; bunların aynı, dağ yolundaki mağarada da vardı. Bunlar hükûmet tababeti vasıtasıyla tetkik ettirildi; evvelâ kâğıtlar arasında bir reçete vardı. Bunda şöyle bir şifre mukayyetti:

Kıyanusu hadit ve potasyom bir kısım, şeker bir kısım, kloriyyeti potasyom iki kısım.

Bu cisimler şu şekilde birbirine karıştırıldığı takdirde dinamit barıtı nevinden beyaz bir barıt husule gelir. Açık sarı renkli, rayıhasız ve lezzeti hafif acı ve kaideleri murabba ve gayri muntazam büyük billûr şeklinde bulunan maddenin de işte bu nevi barıtları yapmağa mahsus olan kıyanosu hadit ve potasyom olduğu, hem bu maddenin şeklinden hem de paketlerin üzerinde muharrer olan; Cyanure de Fer et de Potassium kelimelerinden anlaşılıyordu. Bu madde aynı zamanda tesiri çok seri ve müthiş olan bir zehirdir. Bu zehirle Ermeni komitesinin hükûmete sadık kalmak isteyen birkaç Ermeni'yi tesemim ettiği bilâhare yapılan otopsi neticesinde tahakkuk etmiştir. İşte Kilikya'da patlatılmak istenen ikinci bir ihtilâl, bir yazıcının ihbarı ve bir tavşan hikâyesi sebebiyle akim kalmıştır.

Yalova hamamları meselesi

Yalova'daki kapçıları M. Branzo namındaki bir ecnebi ıslah, tanzim ve tamir etmiş ve vakit şarkı karibin en cazip ve ferahlı bir eğlence yeri haline getirmişti. En sıhî şekilde banyo yapılabilecek tesisat-tan maada, havuzlar, çiçekli bahçeler, bulvarlar yapılmış, hattâ yük-

kahrkari: ani, birdenbire / **şecaat:** yiğitlik / **belâhet:** kalınkafalılık / **hamakat:** ahmaklık / **hükûmet tababeti:** sağlık müdürlüğü / **mukayyet:** kayıtlı / **rayiha:** koku / **muharrer:** yazılı / **murabba:** dondurulmuş / **tesemim:** zehirleme / **tahakkuk etme:** ortaya çıkma / **şarkı karib:** yakın doğu / **maada:** -den başka

sek sınıf ziyaretçiler için poker ve bakara oyunlarına mahsus salonlar bile tertip edilmişti. Hulâsa, yakın tarihimizin Yalova safası; zihinlerde efsanevî ve bediî zevk uyandıracak yüksek bir kıymet ve ehemmiyet arz ediyordu.

Bir gün dairemde, yine Ermeni isyanlarına ve gerek taşrada ve gerek İstanbul'da yeniden yeniye çıkarılmak istenilen ailelere karşı tedbirler almak üzere düşünürken, M. Branzo'dan müstacel işaretli bir telgraf aldım. Bu telgrafta zevcesi Madam Branzonun, yanındaki üç kişi ile dağa kaldırıldığı ve tahlisleri esbabının istikmalî lisanı teessürle bildiriliyordu. Vehleten bunları dağa kaldıran adamların, o vakitler Anadolu'nun birçok yerlerinde görüldüğü üzere, fidyei necat için dağa adam kaldıran şakilerden olduğuna hükmetmiştim.

M. Branzo, Fransa tabiiyetini haiz olup karısı Madam Monye ise o vaktin en meşhur ve maruf bir kabilesi idi. Fakat bu kadının refakatinde bulunanların kim olduğu anlaşılamamıştı. Keyfiyeti hemen bir tezkere ile Dahiliye Nezareti'ne bildirdim ve bunların kuvvei müsella-ha ile takibi hâlinde kadının eşkiya tarafından öldürülmesi ihtimaline mebni buna meydan verilmemek üzere esaslı bazı tedbirler ittiazı iktiza etmekte olduğunu da ilâve ettim; aynı zamanda keyfiyeti İzmit sancağı ve Hüdaven digâr [Bursa] vilâyeti polis komserliklerine şifreli telgraflarla tebliğ ederek muvazzah malûmat istedim.

Ben bu tahrirat ve şifreleri dikte ettirirken yaverim odaya girerek Sırbîye sefareti baş tercümanının gayet mühim ve müstacel bir mes'ele için beni görmek istediğini haber verdi. Hem vazifem, hem fitrî ahlâkım muktezası kim olursa olsun herhangi bir müracaat sahibini uzun müddet bekletmek istemezdim; bahusus bu defaki ziyaretçi, gayet mühim ve müstacel bir mes'ele için görüşmek isteyen bir sefaret baştercümanı idi. Bu zatı hemen, nezaretin hususî odasında kabul ettim; kemali teessürle anlattı:

– Vak'adan tabii makamı âliniz haberdardır; hemşiremle kızım bir hafta evvel banyo yapmak üzere Yalova'ya gitmişlerdi. Dün, Yalova hamamları sahibi M. Branzonun zevcesi Madam Monya ile biraz hava almak üzere ormanda gezerlerken üzerlerine eşkiya tarafından hücum edilmiş ve her üçü de dağa kaldırılmıştır. Çok müteessirim.

müstacel: acil, ivedi / **tahlis:** kurtarma / **esbab:** sebepler / **istikmal:** tamamlama / **mebni:** binaen, dayanarak / **vehleten:** birdenbire / **fidyei necat:** kurtuluş fidesi / **kemali teessür:** büyük üzüntü / **kuvveti müsella-ha:** silahlı kuvvetler / **muvazzah:** etraflıca, ayrıntılı / **mukteza:** gereğince / **şaki:** eşkiya

– Evet, ben mes'eleden yarım saat evvel haberdar oldum; ve Madam Monyenin yanında kimselerin olduklarını bilemiyordum; demek hemşirenizle kerimeniz. Maahaza, ne yapılmak iktiza ederse yapılacaktır. Fazla müteessir olmamanızı rica ederim; mes'ele para mes'elesidir. Bunu yapanlar fidiyei necat için yapmışlardır. Kadınlara karşı başka türlü bir tecavüz vukuundan endişe etmeyiniz. Ben şimdiden bu işin sür'at ve sühuletle halli esbabını araştırıyorum; neticeden zati âlinizi haberdar ederim.

Daha bir iki beylik sözle ve birkaç tesliyetkâr cümle ile Sırbıye baştercümanını uğurladım.

O gece Fransa sefaretinin dahi mabeyine müracaatla, bu eşkıyanın kuvvei müsellâha ile takibi halinde Madam Monye'nin hayatı tehlikede kalmak ihtimali mevcut olduğunu beyan ederek buna meydan bırakılmaması iltimasında bulunduğunu mabeyin ikinci kâtibi İzzet Bey'den (Arap İzzet Paşa) aldığım bir tezkerede öğrendim; Dahiliye Nezareti'nde verilen emir üzerine İzmit mutasarrıfı bizzat Yalova'ya giderek bu işle iştigale başlamıştı. Gene o gece Yalova zabıta memurluğundan aldığım bir telgrafnamede Sırbıye sefareti tercümanının hemşiresi eşkıya tarafından serbest bırakılmış ve Yalova'ya gönderilmiştir. Eşkıya, M. Branzo'ya bir mektup gönderiyor ve on beş bin lira fediye necat gönderdiği halde kadınların serbest bırakılacağını ve paranın gene bu mektubu götüren kadınla irsali lâzım geldiğini bildirdiği iş'ar olunuyordu.

Abdülhamit, ecnebi sefaretlerini alâkadar eden bu gibi mesailde çok asabî oluyor, âdeta uyku uyumuyordu.

Ben de uykumu kaçırmıştım; bu işlerde de Ermeni komitelerinin parmağı olacağına hükmediyordum; hafızamı karıştırdım; dosyalarımı yokladım; bundan evvel, Yalova'da Ortaköy'de sakin Zamgoçyan Haçik namında birisinin Hınçakyan komitesinin o havalide riyasetini kabul ettiğini ve icabında eşkıya çeteleri tertip ederek öteye beriye baskın yapacağını söylediği anlaşıldı. O zaman, bu adamın hemen tutularak İstanbul'a gönderilmesini tebliğ etmiştim. Fakat komite zabıta ile alay ederek Zamgoçyan yerine başka bir Ermeni ikame etmiş ve Yalova zabıtasını biliğfal İstanbul'a bu adamı göndermişti. Hükmettim ki, Madam Monye ile Sırbıye sefareti baştercümanının hemşiresini ve kızını dağa kaldıran Hınçakyan'dır, yani Zamgoçyan Haçik-

tir. Buna ait dosyayı güzelce tetkik ettim ve Karsan karyesinde muhtar Kiragoş Sarıyanın Hinçakyanlarca onbaşı tayin edildiğini ve Hikölerde Katırcı Kırkor Salvaçyan'la Bini karyesinde rençber Ohanes, Ortaköy'de Doçyan Karabet ve gene Hikölerde Troşakyanların reisi Ermeni mektebi muallimlerinden Karabet Suluzyan'ın Yalova taraflarında isyan hazırlamak için çoktan beri tertibat almakta olduklarını bir kere daha tetkik etmiş oldum.

Mabeyin ve Sadaret bana mütemadiyen haber göndererek işin neticesinden malûmat, daha doğrusu sadra şifa verecek bir haber bekliyorlardı. Halbuki İstanbul haricindeki bu kabil vekayiî ve inziyat işlerinin emrû idaresi evvelâ Dahiliye Nezareti'ni alâkadar ederken o makam da benden himmet ve keramet umuyordu.

Lâzımgelen makamlara Ermeni komiteleri hakkındaki düşüncelerimi izah ederek, yukarıda isimlerini saydığım herifler derdest edilir ve sureti hâkimanede isticvap olunursa meselenin tavazzuh edeceği kanaatinde bulunduğumu bildirdim.

Benim fikrimce, ya bu adamlarla beraber o havalinin bütün muteber Ermeni fedailerini yakalayıp tazyik etmek veyahut fidiyei necat olarak istenen paraları gönderip kadınları kurtardıktan sonra eşkiyayı tutup parayı istirdat eylemek lâzım geliyordu.

Zaten o sıralarda Karamürsel, Gemlik taraflarında da birçok acayip kıyafetli ve taşralı olduğu anlaşılan adamların dolaşmakta olduklarını haber almıştım. Bütün tamikatımın neticesi, komitenin bu havalede şu suretle iğtişâşlar çıkararak hükûmeti işgal ettikten sonra tekrar İstanbul'da bir tecrübei talihe kalkışacağı fikir ve ihtimallerini veriyordu. Fakat bu Madam Monye meselesi ne olacaktı? Abdülhamid bu işin hallini ikinci kâtibi İzzet Bey'e (O vakit Arap İzzet Paşa henüz bey [Bürokratlar paşa olmadan önce bu sıfatla çağrılır.] bulunuyordu) havale etmişti. Cidden zeki ve şahsıma karşı nedense son derece muhabbetkâr olan bu zat beni nezdine çağırdı. Son zamanlarda İzmit ve Yalova'dan gelmiş olan şifreli telgraflar ve jurnallar tekrar gözden geçirildi; Madam Monye ile Sırp sefareti baştercümanının kerimesi eşkiya elinde rehine idi. Fakat hemşiresi, on beş bin lira fidiyei necat talebini havi mektupla serbest bırakılmış ve, Yalova'ya iade edilmişti; bu kadının ifadesine nazaran eşkiya Karadağ ve Yunanlı kı-

sadra şifa: yüreğe ferahlık / **vekayi:** olaylar / **isticvap:** sorgulama / **tavazzuh:** açıklığa kavuşturma / **istirdat:** geri alma / **tamikat:** derinlemesine araştırma / **iğtişâş:** karışıklık / **tecrübei talih:** şansını denemek / **havi:** içeren

yafetinde idiler. Maahaza, tekellüm ettikleri lisan Türkçe idi; bu husus benim, bu eşkıyanın Ermeni komitesine mensup bir çete olması ihtimalinde ısrarına sebep oluyordu. Öyle ya, Yunanlılar veya Karadağlılar için Türkçe konuşacaklardı? Aynı zamanda hükûmete sadık olduklarını iddia eden birkaç Ermeni muhbiri de, Yalova havalisinde Hınçakyan ve Troşakların elemanı olan yukarıda ismini saydığım fedailerin bu işi yapmış olduklarını ihbar etmişlerdi. Halbuki yakın bir atide anlaşılabacağı üzere, bunlar, sırf hükûmeti ve zabıta'yı şaşırtmak, nazarı dikkati Anadolu'ya celbederek tekrar İstanbul'da bir kargaşalık çıkarmak için komitenin şu şekavet fırsatından istifade etmek istediğini bize anlattı. Ermeni isyanıyla bu şekavet vak'ası arasında hiçbir münasebet olmadığını hemen anladım ve Bâbîâli ile mabeynin nazarı dikkatini hakikate celbettim. Vak'anın esasları şu idi:

İstanbul'da Kico namıyla bir Bulgar eşkıyası muhtefildi. Bu adam esasen şekavet yolunda yıllarca gezerek birçok gasp ve garetlerde bulunan Yunanlı kaptan Yorgi ve biraderiyle birleşmişti. Büyük bir parti vurmak için, İstanbul'da ciğercilik yapan beş on serseri Rum Arnavudunu kaçırdı; bunların mükemmel silâhlarla techiz etti; hepsi bir, Yalova dağlarına geldiler ve bir ormanda yerleştiler. Yalova hamamlarına yakın dağlarda koruculuk eden bir adamı kandırdılar. O günlerde M. Branzonun karısı, Sarayı Hümayun'da kabilelik eden Madam Monye catana ile İstanbul'a gelmiş, tanıdıklarından Sırp sefareti baştercümanı M. Terhanın hemşiresiyle kerimesini alarak Yalova'ya avdet etmişti. O vakit Yalova iskelesiyle banyolar arasında yaylı arabalar işlerdi; bunlar yaylı arabaya binip hamamlara giderken Akköy korusuna yaklaştıkları zaman eşkıya önlerine çıkarak esir ediyor ve arzedildiği üzere on beş bin altın fidyei necat gönderilmeyip kendileri kuvvei müsellâha ile takip edildiği halde kadınları öldüreceklerini de kat'î surette bildiriyorlar.

İstanbul'un burnunun ucunda vukua gelen bu hâdiseler Hükûmdarı son derece sinirlendirmiş ve ecnebi mahafilde de derin bir sui tesir hâsıl etmişti. Hâdiseyi Avrupa gazeteleri büyük harflerle tellendire ballandıra yazdılar; Ermeni gazeteleri ise amali mefsedetkâranelerine tevafuk edecek surette tefsire kalkıştılar. Yapılacak yegâne çare, paraları verip kadınları kurtarmak ve sonra verilen paranın istirdadı çaresini düşünmekti.

tekellüm: konuşma / **ati:** gelecek / **mahafil:** çevreler / **sui tesir:** kötü etki / **garet:** yağma / **muhtefil:** gizlenmiş / **amali mefsedetkârane:** fesatçı emeller / **tevafuk:** uygun / **tefsir:** yorum / **istirdat:** geri alma

O vakit İzmit Mutasarrıfı Hüseyin Kâzım ve askerî kumandanı Ferik Sadettin Paşalardı. Bunlara iktiza eden emirler verildi; Yalova'nın etrafı dairen madar on beş bin asker ve jandarma piyade ve süvari kıtasıyla ihata ettirildi; kuş uçmasının bile ihtimali bırakılmadı.

Fakat yapılacak en mühim iş, binde bir ihtimal ile, şakiler kaçırıldığı takdirde izlerini bulabilmek için paraların nişanlı veyâ alâmeti mahsusayı haiz olması lâzımdır. O vakit banknot yoktu ki numaraları kayıt ve tesbit edilmiş olsun. Bunun da çaresi bulundu; sureti mahsusada o tarihi gösteren on beş bin altın Darphanei mirrede darbettirildi ve memurini mahsusa ile İzmit mutasarrıflığına gönderildi.

Jandarma yüzbaşısı Refik Bey ile, jandarma çavuşlarından Osman ve diğer birkaç jandarma neferi sivil kıyafetine sokuldu. Bundan maksatta şakilerin eşkalini tesbit etmekte.

Paralar bu memurlara verildi ve yanlarına dağ korucusu da terfik edildi. Eşkiyanın istediği mahalle paraları götürdüler ve teslim ettiler. Eşkiya bunlara onar lira bahşış verdi ve sigaralar, kahveler ikram etti, kadınları da:

– Siz gidiniz, biz onları göndeririz; şimdi sizinle iade edersek hükümet tarafından bir baskına maruz kalmamız muhtemeldir, diyerek bunlara teslim etmediler.

Refik Bey ve maiyeti döndü. Eşkiya gece yarısı sıvıştılar; kadınlar da şafak vakti banyolara geldiler.

Yalova'nın bütün etrafı müsellâh kordonla çevrilmişti; ormanlığın içlerinde de müfrezeler tarama ameliyatı yapıyorlardı; Eşkiyaya evvelâ, Karamürsel kazası dahilinde Elmalık dağında bir baskın yapıldı; bir martin ve bir muşamba bırakarak şakiler bu baskından kurtuldular. Bir tanesi, Yalova'nın çiftlik mandırasında, sarhoş olduğu halde ele geçirildi. Bu ciğerci Arnavut, arkadaşlarından ayrılmış ve bir kayıkla bahren İstanbul'a geçmek için o taraflarda ihtifa etmişti. Cesaret kesbetmek için birkaç rakı içmek istemiş, fakat fazla kaçırıldığı için pusulayı şaşırarak sızmış kalmıştı. Bunun üzerine yedi yüz altın bulundu ve kendisi İzmit'e, oradan da İstanbul'a gönderildi.

Mütebaki eşkiya Elmalık dağındaki baskından sonra İzmit'in Karatepe karyesine doğru yollanmıştı; Askerî kuvvetler kumandanı, bir taraftan da ormanların yakılmasını emretmişti; bunların hayyen veya

dairen madar: çepeçevre / **ihata:** kuşatma, çevirme / **terfik:** refakatçi / **alame-ti mahsusa:** özel işaret / **bahren:** denizden / **ihtifa:** saklanma / **kesbetmek:** kazanmak / **mütebaki:** kalan / **sureti mahsusa:** özel şekilde / **darb:** basmak

meyyiten derdestleri sureti kat'iyede mağlûp idi. Karatepe karyesinin ormanlarına baskın yapıldı; eşkıya mukabelede bulundu; sivil ahali-den Osman namında birisi askere yol gösteriyordu. Eşkıyanın ilk kurşununa bu zavallı hedef oldu ve kalbine isabet eden bir mermi ile hemen öldü.

Müsademe yarım saat kadar devam etti. Askerî mülâzimi evvelerinden Recep Efendi ile İzmit'li Hasan namında bir jandarma süvarisi, bir de askeri neferlerden Boşnak Kâzım şehit düştüler. Eşkıyadan üçü maktulen ve yedisi hayyen yakalandı. Üzerlerindeki bütün paralar istirdat edildi. Yalnız eşkıya başı Bulgar Kiço, daha paralar eşkıya-ya teslim edildiği gün hissesini alarak tebdili kıyafetle İstanbul'a kaçmış ve birkaç gün sonra o da derdest edilmişti.

Yunanlı kaptan Yorgi ile kardeşi ise, gene paraları aldıktan sonra tebdili kıyafetle İzmit'e gelmiş ve İzmit'teki Cizvit kilisesine iltica[sığınmak] etmişler, orada muhterem rüesayı ruhaniyenin himemati diyaneperveranesiyle (!!) Cizvit papazı kisvesine girerek İstanbul'a, Samatya'daki dostlarından birisinin hanesine gelmişlerdi. Zabitanın bu baptaki istihbaratı kat'î idi; bunların üzerine kuvvet gönderilerek derdest edilecekleri sırada tekrar bir Ermeni hâdisesi başgöstermişti.

312 [1894] senesi Mayısının on beşinci günü polis komiserlerinden Ermeni Markar Efendi, Kumkapı'da tütüncü Haydar'ın dükkânı önünde oturmakta iken, Samatya'da, Narlıkapı'da sakin yazmacı çırağı yirmi dokuz yaşında Hayık karşısına geçerek:

“Sen, utanmadan hâlâ Türk hükûmetine uşaklık ediyorsun, al, bu senin hakkındır!” diye rovelverini çekerek ateş etmiş ve Markar Efendi ağır surette yaralanmıştı.

Komiserin yaralandığını gören polis neferlerinden ikisi bu adamı takibe başlamışlar, fakat, Hayık bunlara da birkaç el kurşun atarak nihayet Samatya'da havuzlu Rum kilisesi civarında gözden kaybolmuştu. Gene o günlerde, Sitrak namındaki bir Ermeni Galata'da, vurulmuştu. Arapkirli olan bu adam da, Zaptiye Hezareti heyeti tahkikiye ve istihbariyesinde müstahdem ve epeyce yararlığı görülmüş sadık bir memurdu.

Galata'da Kafesçi sokağında Şişman Kostinin hanesinde müsteciren mukim bulunuyordu. Yirmi yedi yaşlarında idi. Kendisine Agop

sureti kat'iyeye: kesin olarak / **meyyiten, maktulen:** ölü olarak / **hayyen:** sağ olarak / **derdest:** tutuklama, ele geçirme / **rüesayı ruhaniyenin himemati:** dini liderlerin yardımıyla / **heyeti tahkikiye:** soruşturma heyeti / **müstecir:** kiracı

oğlu Sitrak denirdi. Mayıs'ın on dördüncü salı günü akşamı gece alaturka saat üç raddelerinde ifayı vazife zimmında Galata cihetini gezip tetkik ettikten sonra hanesine giderken, evine yakın meyhaneci Kadıkaryeli Sergis'in dükkânının arka tarafındaki viran mahalle geldiğinde ansızın üzerine birisi hücum ederek üç dört yerinden yaralanmış, firar ederken Sitrak da üç el silâh etmiş ise de tutturamamıştı. Sitrak, aldığı yaraların evcaı ve birçok kan zayı etmesi hasebiyle, ancak iki yüz adım kadar atabilmiş ve nihayet Kapı içi hamamının içerisine girip düşmüş ve bayılmıştı. Tesadüfen o taraftan geçen heyeti tahkikiye memurlarından Hayri Efendi, vak'adan haberdar olunca Sitrak'ı isticvap etmişti:

– Geçmiş olsun azizim; seni kim vurdu böyle?

– Beyazıt sokağında meyhaneci Serkisin bir çırağı var, adını bilemiyorum; şişmanca, kara bıyıklı, orta boylu bir Ermeni... O vurdu beni...

Hayri Efendi hamamdaki adamlara, doktor getirinceye kadar Sitrakın yüzüne ve başına biraz soğuk su dökülmesini tembih ettikten sonra, Galata merkezi polis dairesine giderek vak'ayı anlatmış; serkomiser Şemsi Efendi, nezdinde jandarma ikinci taburu birinci bölüğü onbaşı Hüseyin Zihnî ve Beyoğlu taharri memurlarından Rifat ve Hayri Efendilerle doğru hamama gitmişti. Sitrak tekrar isticvap olundu:

– Kim vurdu kardeşim seni?

– Serkis'in çırağı komiser bey?

– Peki ama yavrum; o dediğin Beyazıt sokağında iki Serkis vardır; bu hangisi?

– Beni vuran Kampana Serkis'in çırağı!

Hemen zabıt tutulmuş ve Sitrak Efendi de tedavi edilmek üzere altıncı daire hastanesine nakledilmişti. Fakat zavallı yarım saat sonra vefat etmiş bulunuyordu. Esasen tedavisi için gelmiş olan doktor binbaşı Lüviçi Efendi tarafından verilen raporda; on üç yerinden yaralanmış olduğu ve sadriyle bağrındaki yaralardan müteessiren vefat ettiği bildiriliyordu.

Sitrak'ın vefatını müteakıp hemen bahsettiği Serkis'le, diğer kampana Serkis ve evlâdı mânevisi Karabet, namı diğer Arşak derdest olunmuştu. Bunlar sorulan suallere menfi cevap veriyorlar, hâdiseleri

katilden kat'iyen malûmatları olmadığını beyan ediyorlardı. İşte gene polis ve zabıta kuvvetlerine ve sadık Ermenilere hücum etmek suretiyle komite tekrar meydan okumağa başlamış ve henüz bastırılan Van ihtilâlleri münasebetiyle Van'da yapılan tahariyyat esnasında bazı Ermeni hanelerinde bulunan muhaberâtı mahremaneden komitenin tekrar İstanbul'da eskilerinden daha mühim bir ihtilâl hazırlamakta olduğu anlaşılmıştı.

Bu sene İstanbul'da çıkarılacak isyanın icra ve tedvimi ise Hınçakyan değil Troşakyan cemiyeti taahhüt etmişti.

Zabıta artık Ermeni ihtilâlinin kablettehaddüs bastırılması için uğraşüyor ve bütün kuvvetini komite efradının takip ve tecessüsüne sarfediyordu. Gene bugünlerde İstanbul polis mürettebatından Halil efendi, bir Ermeni fedaisinin taarruzuna uğrayarak şehit düşmüştü.

Yalova baskını tertip edenlerin elebaşlarından meşhur Yunanlı eşkıya kaptan Yorgi ile biraderinin Samatya'daki ihtifağâhı zabıtaca öğrenilmiş ve bunların derdesti için üzerlerine miktarı kâfi polis kuvveti sevk edilmişti, fakat doğrudan doğruya Abdülhamit'ten aldığım bir emirde, kaptan Yorgi ile biraderinin, istimali silâh edilmeksizin hayyen derdestleri, aksi halin mucibi mes'uliyet olacağı ihtar olunuyordu. Halbuki kaptan Yorgi ile biraderi üzerlerine sevkolunan zabıta kuvvetine silâh atmışlar ve iki poliste hafif surette yaralanmışlardı, bunlar, olsa olsa, gizlendikleri ev abluka edilmek ve aç bırakılmak suretiyle emir şahane yerini bulmuş olabilirdi. Biz de böyle yaptık. Ertesi sabah ise kaptan Yorgi ile biraderinin yerinde yeller esiyordu. Damdan dama kaçmak suretiyle gözden kaybolmuşlar ve birkaç gün sonra da bir yolunu bulup Atina'ya firar etmişlerdi. Atina'dan bana müstehziyane bir telgrafla selâm gönderdiler. Abdülhamit, ertesi günü beni yanına davet etti:

– Keşke şunları meyyiten olsun derdest etseydin! diye beyanı teesür eyledi. Bade Harabülbasra!

Gene bugünlerde dört yüz kişiden mürekkep bir Ermeni muhbirler tarafından haber ihtilâl cemiyetinin Kasımpaşa'da içtima akdettikleri ve isyan için müzakerede bulundukları Ermeni muhbirleri tarafından haber verilmesi üzerine kiliseyi abluka ettirdim ve ibadet yerine mesfedet ayını icra eden bu fedaileri tutturarak Zaptiye Nezareti-

taharriyat: araştırmalar / **tedvim:** devam / **tecessüs:** inceleme, araştırma / **ihlifagâh:** saklanılan yer / **istimal:** kullanmak / **Bade Harabül Basra:** Basra harap olduktan sonra (iş işten geçtikten sonra) / **müstehziyane:** alaycı, küçümseyici

'ne getirttim; bunların bir kısmı bilâperva isyan için hazırlandıklarını itiraf ettiler. Bir kısmı da:

– Biz, isyan edecek değildik; bazı istirhamlarımızın arzı için müzakere ediyorduk! diye tevellere saptılar.

Tabîi hepsi ciheti adliyeyle teslim edildi. Asıl bunların içinde binbaşı, yüzbaşı, ellibaşı, onbaşı diye tevsim edilenler vardı ki ele geçirilemiyordu. Nihayet bunların da ihtifagâhı keşfolunmuş ve mühürleriyle, talimatnameleriyle, silâhlarıyla beraber bir kısmı yakalanmışsa da komitenin ruhu olan heyeti idaresi ele geçirilememiş ve Troşakyanlar'ın Rusya'dan ve Anadolu'nun muhtelif manatıkından gelen birçok fedaileri bulunamamıştı. Zabıtaya karşı küstahane cür'etler, gene tevali ediyor ve bana şahsımı tahkir ve tehdit eden birçok mektuplar geliyordu. Vukubulan birçok istizahlara ise patrikane cevap vermediği gibi tecahülde de geliyordu, eğer Markar ve Sitrak ve Halil Efendilerin katilleri yakalanırsa daha mühim ipucu yakalanacağı kaviyen memuldü.

Suikastler mütemadiyen devam ediyor, her gün ya zabıta hizmetinde müstahdem bir Ermeni veya Türk memur ve aynı zamanda komite amalane serfuru etmeyen tabayi sadıkadan bir Ermeni mecruh veyahut maktul düşüyordu. Komite artık nikahını almıştı. Geçen sene Hınçak komitesinin gerek İstanbul ve gerek Anadolu'da uğradığı hezimet üzerine dökülen Ermeni kanlarının intikamını almak ve idealleri olan hür ve müstakil bir Ermenistan kurmak vazifelerini Troşak cemiyeti taahhüt etmiş bulunuyordu. Bunun böyle olduğunu müşterek bir beyanname ile cihan efkârı umumiyesine neşrü ilân etmekte her iki komite bir beis ve mahzur görmemişlerdi. Bu, aynı zamanda meydan okumak ve ilânı harp etmek demekti. Şahsıma gönderilen müteaddit tehditnamelerde “Zaptiye Nezareti'ni hemen terketmediğim takdirde idam edileceğim” bildiriliyordu. Birkaç gün sonra, Troşak komitesinin neşrettiği bir beyannameyle şöyle deniliyordu:

“Ermeni kavmi necibi!

Dökülen Ermeni kanlarının intikamını komitemiz taahhüt etti. Bu gayeye vusul için açtığımız harp çok çetin olacak ve İstanbul'da çıkaracağımız ihtilâl, tarihin şimdiye kadar kaydetmediği muazzam hâdiselerden sayılacaktır. Gerçi, arkadaşımız Hınçakyan geçen sene

tevsim: isimlendirme / **tevali:** devam etme, sürme / **manatik:** bölgeler / **tec-ahül:** cahillik (bilmezden gelme) / **kaviyyen memul:** kuvvetle ümit etme / **serfuru:** baş eğmeyen / **tabayi sadıka:** devlete bağlı halk /

maksadı temin edemedi. Fakat Sultan, o kadar masarife giriftar oldu ve askerî masraflar o kadar arttı ki, Osmanlı imparatorluğunun malıyesi bir daha belini doğrultamayacak bir derekeye düştü. Milletimiz isyan ve ihtilâlde devam ettikçe Türkiye'nin yakın bir atide iflâs uçurumuna yuvarlanması muhakkaktır. Bunun için zenginlerimizin evvelkinden daha ziyade muavenet etmesi, hamiyet göstermesi lâzımdır. Bu millî vazifeden istinkâf edenlerin ve hükûmet memuriyetinden çekilmeyenlerle barbar hükûmete fırkamızın gizli teşkilât ve programlarını ifşa eden casusların hemen idamları kat'idir. Hınçakyan, bütün teşkilâtını şimdilik emrimize müheyya kılmuştur. Anadolu'da tekrar isyan bayrağı açılmak üzere hazırlıklar ikmal edilmiştir. Şurasını da unutmamalı ki teşkilâtımıza mensup olup da ya hapis veya katil suretiyle kurban giden her kahramanın yerine başkaları hazır. Allah ve İsa bizimle beraberdir."

Troşak gazetesi de aynı mealde bir bent neşreylemişti: Gerçi meşhur meseldir, "ısıracak köpek dişini göstermez". Bu itibarla, bu kabil neşriyatın nümayiş mahiyetinde telâkkisi lâzım gelirse de, ne yapalım ki, bir taraftan zabıta memurları cerh ve katlediliyor, diğer taraftan patrikin riyaseti altında bütün rüesayı ruhaniye kiliselerde Ermeni ahaliye mefsedet telkin ediyorlardı. Kıbrıs adasında da toplanan rüesayı fedasın miktarı iki bini tevacüz ettiği ve Anadolu'ya geçmek için fırsat kolladıkları yeniden bildiriliyordu.

Keyfiyeti Dahiliye Nezareti'yle makamı Sadaret'e yeniden bildirdim ve dedim ki:

"Zaptiye Nezareti uhdesine düşen vazifeyi hakkıyla ifa ediyor; komiteye mensup fedailerden ele geçenleri esbabı sübutiyecisiyle beraber mahkemelere teslim ediyor, taşradan gelen şüpheli Ermenileri de mahallerine iade ederek zabıta nezareti altına vazedilmesini temin ediyor. Fakat komite, efradın askerî sistem tarzında yetiştirmekte ve teşkilâtını tıpkı ordu gibi hazırlamakta olduğundan hapsedilen fedai, onbaşı ise yerine bir başkası geçiriliyor, yüzbaşı, binbaşı ise esasen onlar da hazır... Binaenaleyh bu suretle takibat icrasında esaslı bir semere elde edilmiş olmuyor; yapılacak iş:

Evvelâ; Adliye ve mezahip nezareti celilesince patrik ile bütün rüesayı ruhaniyenin hemen tebdilleriyle yerlerine hükûmetin emnû itimadını kazanmış zevatın geçirilmesi.

masarif: masraflar / **giriftar:** mecbur / **dereke:** durum / **istinkâf:** sakınma / **telakki:** algılama, anlayış / **uhde:** üzerine, kendisine / **esbabı subutiye:** suç sebepleri / **tebdil:** değiştirme / **mezahip:** mezhepler

Saniyen: Bekâr odalarında, hanlarda yerleşip esaslı bir iş gücü sahibi olmadıkları halde kutu lâyemut geçinir gibi görünen, hakikatte komite tarafından işe edilip ihtilâl için hazırlandığında şüphe olmayan taşralı Ermenilerin kâmilan ve bilâkaydü şart mahallerine gönderilmesi.

Salisen: Komiteciler hakkında mahakimden sadır olan idam hükümlerinin affişahane tesirinden kurtarılarak, hemen infazı.

Rabian: Ermeni kiliseleriyle mazannaisu takımından olan bütün Ermeni ve mahallelerinde tarama suretiyle taharriyat icrası.

Hamisen: Esasen tarafımdan vaz ve tesis edilmiş olan sokak ve mahallelerde gece, gündüz gezdirilen polis ve jandarma devriye kollarının tezyid ve takviesi."

Bu dediklerime, "çok münasip, maşallah, inşallah" gibi beylik sözlerle mukabele ettiler. Ben, bir şey olmayacağını pekâlâ bildirdim; yalnız devriyeleri kendi vesaitimle teksir ettim.

Şimdi polis heyeti tahkikiye azasından Strak veledi Agop ile polis komiseri Markar Efendinin katil ve cerh hâdiselerine avdet edelim: Strak veledi Agob'un katli, merkumun teslimi can etmezden evvel vukubulan ifadesine nazaran kampana Serkis'in çırağı olmak lâzım gelen orta boylu, şişmanca, toparlak esmer çehreli, kara gözlü ve kara kaşlı birisi olacağı anlaşıyordu. O gece ve ertesi günü, suizan altında bulunan ve vak'adan haberdar olması veya faciayı görmesi muhtemel bulunan birçok Ermeniler karakola celbedilmiş ve Kampana Serkis'in evlâdı manevisi olup dükkânında çıraklık eden Karabet, namı diğer Arşak da tahtı tevkife alınmıştı. Bu adam isticvap olundu:

– Sitrak'ı neden vurdun?

– Sitrak mı? Öyle bir adam tanımadığım gibi kimseyi de vurdum.

– O halde Cuma gecesi saat üç raddelerinde nerede bulunduğunu söyle!

– Cuma günü saat altıdan sonra arkadaşım yumurtacı Avram'la sarı Yorgi'nin iki kapılı meyhanesine gittik, saat sekiz buçuk, dokuza kadar orada rakı içtik. Sonra bir lâtarna alıp İsayinin meyhanesine gittik. Saat on buçukta oradan çıkıp Hamam sokağında dostum Ol-

layemut: ölümsüz, ebedi / **bila kaydü şart:** kayıtsız şartsız / **mahakim:** mahkemeler / **sadır olma:** çıkma, belirme / **mazannaisu:** kendisinden kötülük beklenen kimse / **taharriyat icrası:** araştırma yapılması / **tezyid:** arttırma / **tek-sir:** çoğaltma / **tahtı tevkif:** gözaltı

ga'nın evine gittim. Çok fazla kaçırmıştım; gece saat üç buçuk sularında uyanmışım; harareten yanıyordum; birkaç limon alıp da limonata yapayım, diye sokağa çıktığımda beni devriye yakaladı. Voyvoda merkezine götürdü.

Ertesi sabah komiser Şemsettin Efendi müsaade etti. Serkis'in kahvesine gittim; Pazar sabahı da Beyoğlu merkezinden çağırdılar, tevkif ettiler. Mesele bundan ibaret.

– Peki ama üzerinde bulunan anahtarlardan, şu antika anahtar, hangi kasanın veya çekmecenin anahtarıdır? Bu ne biçim şey?

– Efendim, bunu bana, bundan dört ay evvel, Yüksekaldırım'da umumhaneci Hiristo'nun sermayelerinde Marika verdi. Yolda bulmuş.

– Demek Sitrak'ı tanı mıyorsun ve sen vurmadın?

– Hayır efendim, Allah göstermesin!

Bunun üzerine karakola kampana Serkis çağrıldı; Karabet'le muvacehe edildi ve kendisine soruldu:

– Bunu tanıyorsun değil mi? Senin çırağın mı?

– (Kekeleyerek) Kim, bu, bu mu? Tanı mıyorum. Bu adam da kimdir?

– Canım, sen gelmezden evvel, o her şeyi ikrar etti; inkâr etmekten faide ne sanki?

Kampana Serkis, Karabet'in yüzüne hiddetli hiddetli baktı. “Ya, demek her şeyi ikrar ettin ha! Öyle ise ben de hakikati söyleyeyim de gör!” demek ister gibi bir tavırla isticvabı yapan komisere:

– Affedersin beyzadem, dedi tanıyorum... Tanıyorum. Bendeniz ebaancet bu memleketin evlâdıyım. Yalan nedir bilmem. Doğruyu söyleyeceğim.

– Peki uzatmadan işi anlat. Doğruyu söyleyen pişman olmaz.

– Doğrudur beyzadem? Bu eşek oğlu eşek Karabet on iki seneden beri benim evlâdım manevimdir. Hani öz evlâttan farkı yoktur. Bir seneden beri komitelerle düşüp kalkmağa başladı. Komitelerin bir azılı fedaisi var. Kimdir bil miyorum?

– Ne bileyim? Onların hepsi azılı! Kimdir o dediğin?

– Galata Ermeni kilisesinde kapı kâhyalığı yapan Vartan yok mu?

– Evet, meşhur Vartan fedayi?

muvacehe etme: yüzleştirme / **ikrar:** kabul / **ebaancet:** ceddin boyunca

– İşte o beyzadem! Bizim evlât onunla can ciğer oldu. Dükkândan, fırt, diye kaybolur, gider. Bakarım, bir koltuk meyhanesinde, yahut bir izbe kahvehanede fiskos görüşüyor. Çağırırım bu çapkını. Oğlum, senin bu gidişatın gidişat değildir, bundan vazgeç. Gel şunda rahat otur, diye tembih ede ede dilimde tüy bitti. Nihayet Mayıs onuncu Cuma günü saat dört buçuk sularında Vartan bizim kahveye geldi. Karabet'i çağırdı. Yarım saat kadar gizli gizli bir şeyler konuştular. Vartan gitti, bizimkini oturttum. "Oğlum, sonra piş.man olursun; bu komitelerle konuşma; ceza görürsün" dedim. Anlatamadım, beyzadem. Bir buçuk saat sonra, sıvıştı. Gece saat, üç, üç buçuk vardı. Kör kütük geldi; sızdı.

Kampana Serkis çıkarıldı; yumurtacı Avram isticvap olundu. Mer-kum ifadesinde Cuma günü Üsküdar, Beşiktaş ve Beyoğlu cihetlerinde olan alacaklarını toplamak için dolaştığını, akşam üzeri saat on buçuk raddelerinde meyhaneci sarı Yorgi de alacağı olan on beş kuruşu tahsil için meyhaneye uğradığını ve ayak üzerinde iki kadeh rakı içerek avdet ettiğini, Karabet, nam diğer Arşak'ı asla tanımadığını, mezkûr meyhanede değil, şimdiye kadar hiçbir meyhanede onunla birleşip rakı içmediğini söyledi.

Sonra Hristo'nun sermayesi Marika çağrıldı. Musanna anahtar kendisine gösterilerek soruldu:

– Bu anahtarı dört ay evvel sen Karabet'e vermişsin öyle mi?

Marika anahtarı alıp tetkik ettikten sonra:

– Ben bu anahtarı birinci defa olarak görüyorum. Evet, dört ay evvel bir zincire bağlı ve halkalı büyücek bir dolap anahtarı buldum, Karabet'e verdim. Fakat bu anahtarı şimdi görüyorum, dedi.

Bundan sonra da kilise kethüdası Vartan'ın ifadesi alındı. O da, evvel emirde Karabet'i tanımadığını ve kampana Serkis'in meyhanesine uğradığını söyledi ise de, yapılan muvacehe üzerine hakikati itiraf etti.

Bundan sonra Sitrak'ın katili Karabet olduğu ve komitenin emriyle fi'li katli ika eylediği anlaşılarak kendisi ciheti adliyeye teslim edildi. Vartan da biraz sıkıştırılınca her şeyi itiraf etti. Hatta bu sene İstanbul'da tekrar bir ihtilâl çıkarılacağını söyledi.

Tevkif ve adliyeye sevk olundu. Ertesi günü, sabah erkenden, hizmetçi odama girerek bir adamın beni görmek istediğini haber verdi.

– Getiriniz! dedim.

Bu gelen, orta boylu, esmer çehreli, saf bakışlı bir Ermeni idi:

– Buyurunuz, dedim, ne istiyorsunuz? Kimsiniz?

– Adım Onnik'tir. Kumkapı Ermeni kilisesinde kandilcilik ederim; cenabınıza mühim bir şey haber vermek istiyorum. Fakat korkuyorum paşam.

– Korkmayınız; yalnız bana geldiğinizi kimseye söylemeyiniz. Söylemediniz ya, sizi buraya gelirken kimse görmedi ya!

– Hayır paşam; kimse görmedi amma, bu komitenin duvarlar bile muhbiri oluyor. Nedir milletimizin çektiği bu katillerden? Döktükleri kan yetişmiyormuş gibi yeniden gene azdılar. Baş kaldırdılar. Kiliselerde Allah'a ibadet edilir, insanlara nasihat olunur... Bizim papazlar da bu canilerle beraber oldular. Geçenlerde polis Markar Efendi'yi Samatyalı yazmacı Haçık namında birisi vurmadı mı? Cani, polislere de silâh atarak kaçtı. Kaç gündür aranıyorsa da izi bulunamadı. İşte bu adam, şimdi kilisede saklıdır, patrik, bunu saklıyor, bize de sıkı sıkı tembih etti: “Sakin bu sırrı kimseye söylemeyiniz; böyle millet fedailerini saklamak din borcudur.” diye bize nasihat etti. Bu işi dün gece öğrendim; doğruca cenabınıza gelip haber veriyorum.

– Teşekkür ederim Onnik Efendi. Namuslu insanlar, bahusus fazilet sahibi olmak lâzım gelen rüesayi ruhaniye ve kilise mensupları canileri muhafaza ve himaye etmemelidir. Siz, şimdi buradan çıkınız; kimseye görünmeyiniz, kimseye de buraya geldiğinizi söylemeyiniz.

Zaptiye Nezareti'ne gelince polis müdürü Hüsnü Bey'i çağırttım ve hemen patrikhane kilisesine gidip patrikle görüşmesini ve Markar Efendi'nin katili Haçığın kilise mahzeninde muhtefi olduğu öğrenildiğinden teslimini talep etmesini bildirdim. Hüsnü Bey gitti, yarım saat sonra avdet etti. Patrik efendi, böyle şeylerden malûmatı olmadığını, kilisede hiçbir katil ve caninin mahfuz olamayacağını söylemiş.

Hüsnü Bey'e dedim ki:

– Şimdi tekrar git ve patriğe söyle, katil kilise mahzeninde saklıdır, bunu hemen size teslim etsin. Giderken yanınıza iki de polis alınız. Patrik gene katili teslim etmezse kiliseyi zabıta kuvvetiyle muhasara edeceğimi ve cebren katili alacağımı bildir. Haydi kuzum, cevap bekliyorum.

Hüsnü Bey gitti. Odama Onnik Efendi girdi, müteessir bir eda ile:

bahusus: özellikle / **muhtefi:** saklı

– Paşam, patrik şimdi beni kandilcilikten azletti; buna ehemmiyet vermiyorum. Fakat komite beni öldürecek diye korkuyorum, dedi.

– Korkmayınız, Allah büyüktür. Kandilcilikten azlolunduğunuz için de merak etmeyiniz. Sizi, hizmetimde kullanırım. Ailenizi geçin-direcek kadar maaş da veririm.

Onnik Efendi gitti. Hüsnü Bey, katil Haçığı kiliseden çıkarmış ge-tirmişti. Onu adliyeye sevkettim.

Akşam üzeri haber verdiler. Onnik Efendi patrikhanenin köşesin-deki meyhaneci Kirkor'un dükkânında otururken ansızın üzerine bi-risi hücum etmiş, kamasını çekerek biçare Onniği üç yerinden ağır surette yaralamış. Vak'ayı karşıdan gören polis Ürgüplü Mehmet Efendi, carihı yakalamak istemiş, fakat bu Ermeni fedaisi rovelverini çekerek ateş etmeğe başlamış. Polis mukabelede bulunmuş ve bir kurşunda Ermeni fedaisi biruh olarak yuvarlanmış.

Artık Troşak komitesinin, ilânı harp manasına alınabilecek olan bu kabil küstahlıkları beni fena halde tazip etmeğe başlamıştı.

Birkaç gün sonra Karagözyan dikran, Maksutzade Sebuğ ve Meh-met Ali Paşa hanında tüccardan Andon Hacıyan Efendiler, beni ales-sabah gene hanemde ziyaret ettiler. Bunlarda betbeniz namına bir şey kalmamış, çehreleri limon gibi sararmıştı. Hele Maksutzade Se-buğ korkusundan felce uğramış bir halde titriyor, sendeliyor ve söz bile söyleyemeyecek kadar kendinden geçmiş, ölgün duruyordu. Ha-nemde, oda içinde oldukları halde, arkalarından birisi gelir ve yahut kendilerini tasarrut eder korkusuyla etraflarına mütevahhişane bakı-nyorlardı.

Bu kabil ziyaretlere alışmış ve maksadın ne olduğunu öğrenmiş bulduğumdan kendilerini teskin için:

– Biliyorum, sizi tehdit ediyorlar; para istiyorlar. Komiteye girme-diğiniz ve istenilen parayı vermediğiniz takdirde idama mahkûm ol-duğunuzu bildiriyorlar, değil mi? Korkmayınız! Kılınıza bile ilişemez-ler. Gerçi birkaç memurumuzu vurdularsa da buna mukabil yetmiş seksen komiteci yakalandı. Ötekilerin de izi üzerinde bulunuyorum. Ben, bu memlekette Zaptiye Nâzırı bulundukça bu habaset şebekesi-ne nefes aldirmayacağım. Bunu bütün kuvveti kalbimle söylüyorum. Beni de vururlarsa o başka. Her halde endişe etmeyiniz ve başınıza gelenleri anlatınız, dedim.

carih: yaralayan kişi / **biruh:** cansız / **tazip:** boşa yorma / **tasarrut:** çevirme / **mütevahhişane:** korkarak, ürkerek

Bu sözlerimle ve kendilerine ikram ettiğim birer bardak limonata ile ziyaretçiler biraz sükûn buldular. Karagözyan Dikran mühtez bir sada ile anlattı:

“Paşam, dün gece çocuklarım ve ailemle beraber akşam yemeğini yerken kapı çalındı. Hizmetçi kadın kapıyı açtı. Mevlevî dervîşi kıyafetinde bir adam hizmetçiye, efendi evde mi, diye sormuş. Hizmetçi, evet, yemek yiyor, cevabı verince; öyleyse şu mektubu kendisine ver, demiş ve gitmiş. Biz yemekten kalkmadan hizmetçi mektubu uzattı, okudum, lokmalar ağzımda kaldı; boğazımdan geçmiyordu artık... Buyurun işte mektup!”

Bu mektup Troşakyan cemiyetinin mührüyle mühürlenmişti. Karagözyan Dikran Efendi'den iki yüz elli altın isteniyor ve vermediği takdirde hemen idam edileceği kat'î bir ifade ile tebliğ olunuyordu. Maksutzade Sebu, Andon Hacıyan Efendi'den de gene bu miktarda para talep ediliyordu. Bunlara da mektubu getiren Mevlevî dervîşi kıyafetinde bir adam imiş. Mektuplar hep akşam üzeri evlere gönderilmişti.

Yazılar aynı elden çıkma Ermenice idi. Mektupları aldım, ziyaretçileri biraz daha teselli ve hükûmete karşı ibraz ettikleri sadakati takdir ederek uğurladım. Vakit de gelmiş olduğu için Babı Zaptiye'ye gittim. Ben daha koltuğuma henüz oturmuştum ki yaverim, polis müdürü Hüsnü Bey'in geldiğini ve beni hemen görmek istediğini söyledi. Derhal kabul ettim. Hüsnü Bey dedi ki:

– Paşa, sivil memurlarımız bir Mevlevî dervîşi yakalamışlar. Etvarı calibi şüphe imiş. İkametgâh göstermemiş. İsmi Mehmet Hıfzı olduğunu söylemiş. Nüfus tezkeresini istemişler; üzerimde yok demiş. Hulâsa Ermeni olduğu tahakkuk ediyor. Ben, vazife başına giderken siviller henüz yakalamışlar; götürüp ayrıca tahkikat yapmaktan ise zatî devletlerine haber vermeği münasip gördüm.

Dedim ki:

– Çok isabet etmişsiniz. Ben, bu Mevlevî dervîşini biliyorum; tesadüf bize fevkalâde yardım etti. Bu mevlevî, komitenin tehdit mektuplarını tevziya memurdur. Nitekim dün akşam da üç eve bu mektupları vermiştir. Şunu çağırınız da ifadesini alalım.

Dervîşi getirdiler. Bu, uzunca boylu, mavi gözlü, kumral sakallı bir adamdı. “Ben bunu nerede görmüşüm?” diye düşünüyordum. Evet,

bu simayı, bu gözleri görmüşüm, aldanmıyorum, fakat nerede ve ne zaman? Eski ve yeni komitecilerden bir çoğunun fotoğrafı mahfuzdu. Bunları sureti mahsusada bir albüm içinde saklıyordum. Albümü aldım. Tetkike başladım. Hah! İşte buldum; elbise ne kadar değişirse değişsin, sima ne şekilde girerse girsin; gözler, aynı gözlerdi. Gözlerin şehadeti, polis ve zabıta işlerinde çok haizi ehemmiyettir. Bu adam Üsküdar'da oturuyordu. Adı Örnekli Ohanes idi; Üsküdar'daki Hinçakyan komitesinin delâlet ve tavassutu ile ve sırf fesat ve mel'anet çevirmek maksadıyla papaz silkine dahil olmuş. Hat namıyla ruhban güruhuna karışmıştı.

Fotoğrafı önüne koydum ve karşımda duran mevlevi kıyafetli müthiş komiteciye hitap ettim.

– Bonjur papaz Hat Efendi; nasılsınız? Siz böyle bazen bir müslüman derviş kıyafetinde, bazen de papaz şeklinde dolaşmayı seviyorsunuz galiba?

Cevap verdi:

– Ben papaz Hat değilim; ben müslümanım elhamdülillah.

– Ya öyle mi? Fakat söz, Örnekli Ohanes'e de pek benziyorsunuz! (Fotoğrafı göstererek) İşte şuna! Nasıl? Benzemiyor musunuz?

– .....

– Fakat cevap veriniz! İşlerim çok ve mühimdir. Nitekim sizin de çok işleriniz var. Dün gece Karagözyan Dikran, Sebu, Hacıyan Efendilerin evlerine getirdiğin şu mektuplardan belki üzerinde daha vardır. Onun için vakit geçirmeyelim. Çabuk cevap veriniz.

– Artık verecek cevap kaldı mı? Her şeyi biliyorsunuz. Evet, ben Ohanes'im, ben papaz Hat'im.

– Polis, Markar Efendi'ye suikast yapan Haçığı kilisede saklayan sen değil misin?

– Evet benim; fakat benden ziyade onu, kilisenin eski emektarlarından papaz Haçator'la Arsen sakladılar. Ben daha birkaç aylık papazım.

– Peki, bu tebdili kıyafet bu papaz silkine girmek neden?

– Neden olacak? Siz de dahil olduğunuz halde bütün Ermeni düşmanlarını temizlemek için. Hele sizinle o mabeyndeki Arap İzzet yok mu? Komitemizin eline düştüğünüz takdirde neler çekeceğinizi düşünemezsiniz.

haizi ehemmiyet: öneme sahip / **tavassut:** aracılık / **silk:** kılık

– Pekâlâ, Allah yardımcınız olsun. Ne vakit ihtilâl çıkaracaksınız.

– İhtilâl çoktan çıkmıştır ve devam ediyor. Partiyi hak kazanacaktır, hak. Yani Ermeni milleti!

Bu komitecinin üzeri arandı, birkaç nüsha Troşak gazetesi bulundu. Bu gazetelerde hakikaten benim hakkımda ve mabeyin ikinci kâ-tibi İzzet Bey hakkında birçok şeyler yazılmıştı.

İzzet Bey [Arap İzzet Paşa] ne olursa olsun bu Ermeni hâdiselerinde çok alâka göstermiş ve Abdülhamid'in vehminden tahaddüs eden aciz ve meskeneti dindirerek muaveneti askeriyeyi temin edebilmişti. Muaveneti askeriye temin edilmemiş olsaydı, Anadolu'da Zeytin, Van, Erzurum ilâh. hâdiseleri mutlak surette komitelerin zaferiyle nihayet bulurdu.

Troşak gazetesinin bazı bentlerinin mütaleası, tarihin tenevvürü ve Ermeni ihtilâllerinin tavazzuhu için şart ve elzemdir.

1 teşrinisani 311 [kasım 1893] tarihli nüshanın tercümesi

“Türkiye Ermenistanından gelen haberler bize dehşet veriyor; Sultan tarafından tertip edilen umumî iğtişâş husule gelmiştir. Türkiye Ermenistan'ında bulunan Ermeniler haneleri ihrak ve hanümanları tarumar edildi. Yüzbinlerce Ermeni aileleri ırz ve namusları berbat edilerek mahvedildi. Bu barbarlıklar hâlâ devam etmektedir. Tahrip olunan evlerden henüz duman çıkmaktadır. Deniz dalgaları gibi kanlar akıyor. Fakat düşman henüz hırsını teskin edememiştir. Ermenileri kırmak hakkındaki tertibat mükemmel surette devam ediyor. İşlerin bu hali Avrupa düveli muazzama donanmalarının memaliki Osmanîye sularına gitmesini intaç etti ise de bu donanma ancak boy gösterdi ve ümitler boşa çıkarak, Sultanın askerleri tarafından Ermenilerin imhasına devam olundu. Avrupa düveli muazzamasında bazıları Sultanın hükûmetine bir darbe vurmak istiyorlarsa da aralarında anlaşıyorlar. Sultan bazı yerlere kuvvei askeriye cemederek ahaliyi teskin etmek istiyor, diğer taraftan da Avrupa devletlerinin gözlerine perde çekmek arzusundadır. Muhammed'in halifesi, memaliki Osmanîyenin İmparatoru bulunan Sultan Abdülhamid, kendi tacü tah-tını muhafaza için bir mektup yazıyor. Bu mektup bir krala veya imparatora hitaben değildir. İngiltere Başvekili Lord Salsbori'ye yazıl-

tahaddüs: ortaya çıkma / **meskenek:** atalet / **tenevvür:** aydınlanma / **tavaz-zuh:** açığa çıkma / **elzem:** zorunlu / **iğtişâş:** karışıklık / **ihrak:** yakmak / **intaç:** sonuç / **düveli muazzama:** büyük devletler / **cemetmek:** toplamak

mıştır. Abdülhamid bu mektubunda Ermenistan için lâzım gelen teşkilâtı icra edeceğini vadeyiyor ve Salsbori'den, Türkiye lehine bir nutuk irat etmesini rica ediyor. Ne kadar alçaklık? Büyük bir devlet ve onun hükümdarı için ne kadar ayıp, ne zillet!

Bu mektup memaliki Osmaniye'nin külliye harap ve perişan olduğuna delâlet eder. Memaliki Osmaniye artık kuvvet ve kudretini kaybetmiştir. Bu izmihlâle sebep Ermeniler'dir. Ermeni halkının o kadar manevi bir kuvveti vardır ki, kocaman bir devleti iki üç ihtilâl ile mahvü nâbedit ediyor. Fakat bizim arzumuz, düşmanın külliye mahvolmasıdır. Mücrimin mücazâtı lâikaya duçar olduğunu görmeliyiz. Yalnız o vakit arzularımızı yerine getirebiliriz. Böyle oldukça yangın gittikçe alevlenecek ve Osmanlı ülkesi kan dalgaları içinde yüzecektir.

Ermeniler isyan etmişti; intikam alıyor. En meşhur isyan Zeytin'de olmuştur. Zeytin bugün galiptir. Dağları, taşları kan rengindedir. Girit cezaresi ilânı isyan etmiştir. Dürzülerle Araplar Osmanlı askerlerini taretmişler. Makedonya, almış olduğu cerihaları tedavi ettikten sonra yakında ayağa kalkacaktır. Memaliki Osmaniye'de ateş bacayı sarmıştır. Şark meselesi zuhur etmiştir ve Ermeni meselesi Şark meselesinin yagâne sebebi olacaktır. Salsbori'nin beyanı veçhile, eğer Osmanlı sularında dolaşan düveli muazzama donanmaları bu kadar dökülen kanları nazari itibara almayıp Sultanı muhafaza etmeğe çalışırlarsa ve eğer hükümdarlar ve ricali devlet sultanını bir mektubuyla işi terkediverirlerse bu yangın alevleri içinde Ermeni milletin izmihlâli tamını göreceğiz demektir. Fakat bu böyle olmayacaktır. Avrupa göz yumsa dahi, Ermeni milleti, hem kendini müdafaa edecek, hem taar-ruza geçerek gayesine erecektir.

6 numaralı ve 1 Şubat tarihli nüshasının tercümesi

Bir sene mukaddem Ermeni meselesi kesbi kat'iyet ettiğinde Sultan haremde hastalanmıştı. Bir müddet Ermeniler aldatılmak ve oyalanmak istenildi. Bu sökmedi. Hapisler, nefiler ve idam hükümleri de Ermenileri mesleklerinden çeviremedi. Tedhiş usulü tezayüd ettikçe ihtilâl hissi de o nispette büyüdü. Ermenileri gayesinden çevirmek için umum millete şiddetli bir darbe vurmaktan maada sultanca yapılacak bir iş kalmadı. Fakat sultan, umum Ermeni milletini kırıp

izmihlal: yok olma, bitme / **mücazâtı layıkaya duçar:** layık olduğu cezaya uğrama / **mukaddem:** önce / **kesbi kat'iyet:** kesinlik kazanma / **tezayüd:** artma

mahvetmek istemiyordu. Zira bu çalışkan ahali kendisine lâzımdı. Darbesini, yalnız ihtilâl komiteleri üzerine tevcih etmek ve bunları susturarak bir müddet daha saltanatını yaşatmak istiyordu.

Ermenilere karşı kendi müslüman ahalisini tahrik ve teşvik eyledi. Biz bunları daha evvelden hissederek daima bağıryorduk:

– Silâhlanınız! Yalnız ihtilâl ve isyan için değil, kendinizi muhafaza ve müdafaa için silâhlanınız! diyorduk.

Hınçakyanlar'ın olduğu gibi Taşnakyanlar'ın da birçok silâh tevzi ettiğini ve birçok akın ve ihtilâl çeteleri hazırladığını biliyorduk. Biz de aynı yolu takip ettik ve silâh dağıttık. Silâhlanmış olan mıntıklar-da Ermeniler'den telefata olmamıştır. Hatta Erzurum ve Van, Bitlis ve Diyarbekir vilâyetlerinin birçok noktalarında Kürtlerle aşiretler köyle-re hücum etmek istemişlerse de evvelden mücehhez olarak hazırlanan milletimizin kurşun yağmuru altında telefata vererek defolup gitmişlerdir.

Zaten her yerde Ermeniler'in kırılmasına sebep, silâhsız olmalarıdır. Artık bu derslerden mütenebbih olmalıyız. Mücadele hitam bulmamıştır. Bilâkis daha yeni başlayacaktır! Yeniden vukubulacak igtışaşa esnasında ahaliyi müdafaa etmek için silâh lâzımdır. İntikamımızı almak ve hürriyete koşmak istiyorsak evvelâ silâhlanmalıyız. Vaktimiz mühim ve naziktir, mücadeleye hazırlanalım.

9 numaralı 25 Mart 312 [1894] tarihli nüshasından tercüme

Bir vakit erbabı ihtilâlin rızasıyla hareket eden burjuvalar, hâdiseden sonra müvazenenin ağır tarafına meylederek hükûmeti mahalliye ile birleştirdiler. Erzurum'da Şakir ve vali Paşaların davetine icabetle hükûmet konağına koştular ve ihtilâlin bütün kabahatini murahhasa Şişmanyen Efendi'ye ve bazı ihtilâl rüesasına yüklettiler.

Bunların edepsizliği o kadar ileri gitti ki Şakir'in [Şakir Paşa] bir aferinini ve hükûmetin emniyetini celbetmek için Sultana beyanı teşekkür için bir telgrafname bile çektiler. Halbuki Şakir Erzurum'a geldiği zaman komitenin emriyle hiçbir Ermeni istikbaline gitmemiştir. Şakir bunun intikamını ihtilâlcilerden ve ihtilâlcilerin de başı ve isyanın menbaı olan Şişmanyen'dan almak için bir vesile arıyordu. Tekrar bir vak'a zuhur edecek, diye Ermenileri tehdit ve murahhaslarını tar-

detmelerini onlara tebliğ etti. Muti ve dalkavuk efendiler, onun yanında bir telgrafname hazırladılar ve İstanbul Patrikinden Şişmanyanın azlını istediler. Komitelerin Ermeni istiklâline olan hizmet ve merbutiyetlerini pekâlâ takdir eden Patrik (!) Bu telgrafa ehemmiyet vermedi. Şakir'in [paşa] emriyle ikinci bir telgraf daha keşide ettiler ve ayrıca bir mazbata da gönderdiler. Fakat Şişmanyan kendisini mertçesine müdafaa etti. O kendi şahsını Ermenilik için, Ermeni davası için kurban vermeğe hazırды. Şakir[paşa], hiddetinden ne yapacağını bilemiyordu. Nihayet Erzurum polis komseri Şişmanyan'a bir iradei seniye [padişah emri] tebliğ etti. Bu iradei seniyede, iki saat zarfında Erzurum'dan tahtelhıfz çıkması ve İstanbul tarikile[yoluyla] Kudüs'ü şerife gitmesi münderiçti. Şişmanyan, Erzurum'dan çıkarken hemşiresini bile görüp görüşemedi. Abdülhamid yirmi lira maaşla onu Kudüs'e nefyetmişti. Şişmanyan ayrıldıktan sonra, Ermeniler daha beş telgrafla Sultana, Bâbüâlî'ye ve saireye teşekkür telgrafi çekmişler ve birçok Ermeni mutebarını Hınçakyan ve Troşak cemiyetlerinin en gizli programı hakkında da hükûmete tafsilat vermek suretiyle ihaneti milliyede bulunmuşlardır. Alçaklar, intikam alacağız.

İhtilâl komiteleri vasıtai neşrû efkârı olan gazetelerle bütün cina-yet ve denaetlerini böyle ahmakçasına ilân edip dururken ve zabıta memurlarına her gün yeni bir suikast tertip ederek hükûmete meydan okur. Daha doğrusu ilânı harp ederken başta patrik ve patrikane olmak üzere bütün Ermeni rüesayı ruhaniyesi canileri mavzerleri, rovelverleri, cephe ve kumbaraları kiliselerde, semavî kitaplarının yanında saklıyorlardı. Bir taraftan da geceli gündüzlü içtimalar aktedererek canilere, takip eyleyecekleri kanlı yolun plânını çiziyorlar, onlara bu vadide erkânı harplik vazifesini ifa ediyorlardı.

Polis Marker Sitrak ve Halil efendilerle kilise kandilciliğinden çıkarılmış olan Onnik Efendinin katilleri birer birer yakalanarak adliyeye teslim edildiği sırada Kumkapı kilisesinde bir gece bütün rüesayı ruhaniyenin içtimaiyle yeni bir konferans aktedildi. Patrik Efendi, muhteşem bir şehri baştan başa yakıp bütün asarı medeniyetin ve güzelliklerin külü savrulurken karısı da fartı nişatından kitara çalan Neron gibi coşkun ve pürneşe anlatıyordu:

muti: itaat eden / **merbutiyet:** bağlılık / **keşide:** çekme / **tahtelhıfz:** muhafaza altında / **münderiç:** içine alma / **nefyetme:** uzaklaştırma, sürgün / **muteberan:** ileri gelenler / **vasıtai neşrû efkâr:** yayın organı / **denaet:** alçaklık / **içtima aktetmek:** toplantı düzenlemek / **rüesayı ruhaniye:** dini liderler / **asarı medeniyet:** medeniyetin eserleri

“Komitelerimizin ve aziz fedailerimizin faaliyetini takdir ederim; zabıta sersemlemiş ve Sultan korkusundan bir salyangoz gibi büzülmüş, uykusunu kaçırmıştır. Londra’dan ve komitenin yüksek makamlarından aldığım teşekkür mektuplarında zabıtaya karşı yapılacak suikastın yalnız İstanbul’a değil bütün Ermenistan vilâyetlerine de teşmili bildiriliyor. Ta ki Nâzım [Nazım Paşa] haini büsbütün şaşırsın ve Yıldız Sarayı Abdülhamid’in başına kalsın. Ta ki Hınçak, Troşak ve Taşnaklar’ın muzaffer orduları hain düşman askerlerini boğsun. Ta ki müstakil Ermenistan bayrağı Erzurum’dan Kilikya’ya kadar aziz Ermeni yurdunun üstünde şerefle dalgalansın.

Ben şimdi, bütün murahhasalara yazıyorum, siz de candan ahbablarınıza hemen yazınız. Evvelâ, hâlâ Türkiye hizmetinde çalışan ve gizli programlarımızı ifşa eden bizim hain ve dalkavuk Ermeni memurlarını vursunlar. Lâkin silâhı iyi atsinlar ve yahut bıçağı ta kalplerine vursunlar ki bu hain müfsitler doğru cehenneme gidip ifade veremesinler. Eğer her tarafta bu iş böyle başarılırsa komitelerimizin mesaisi kolaylaştırılmış ve Türk hükûmeti adamakıllı sersemletilmiş olur. Papazların vazifesi evvelâ dünya işini düzeltmektir. Milleti için çalışmayan papaz dinsizdir; haindir; mel’undur.”

Patrikin nutku, rahipleri cûşu huruşa getirdi. Hepsi yeniden, milletin selâmet ve hürriyeti için çalışacaklarını, icap ederse canlarını feda eyleyeceklerini, hatta mektup yazmaktan ziyade bizzat kendileri Anadolu’ya geçip Ermenileri irşat (!) edeceklerini yeminlerle temin ve tekit ettiler. Bu içtima gece yarısına kadar devam etti.

Gece yarısından sonra, muhbir, bu içtimaı tafsilâtıyla[ayrıntı] bana anlattı; ertesi günü, hususî ve ailevî işlerinin tesviyesi[neticeye bağlamak] için, Erzurum’a, Van’a, Bitlis’e, Adana’ya Maraş’a ve saireye gitmek için mürur[geçiş] tezkerelerini vize ettirmeğe gelen dört, beş papazı polis müdüriyeti bana gönderdi: Bunlara derdim ki:

“Saltanat makamı, hocaların caminden, hahamların havralarından, papazların kiliselerinden ve muallimlerin mekteplerinden ayrılmasına müsaade etmiyor. İşlerinizi birer mektup yazarak oralardaki akrabanıza, dostlarınıza gördürebilirsiniz. Hem, biliyorsunuz ki bir seneden beri mensup bulunduğunuz Ermeni milletin bazı ihtilâl komiteleri memlekette epeyce kan dökmüştür. Sonra bu dökülen kanlar da – Sizin değil ha! – bazı papazların parmağı olduğu anlaşılmıştır. Sizin böyle beş, altı kişi birden seyahate çıkmanız nazarı dik-

kati celbedebilir, polis belki sizi de komiteden zanneder, halbuki sizin öyle şeylerle hiç, hiç, hiçbir alâkanız yok değil mi?

– Tabîî paşazademiz; Allah göstermesin! Biz dünya işiyle değil, din işiyle uğraşırız.

Biraz alay etmek ve geceki konferanstan malûmatım olduğunu sezdirmek için ilâve ettim:

– Gerçi rüesayı ruhaniyenin vazifesi evvelâ dünya işini düzeltmektir. Milleti için çalışmayan papaz dinsizdir; haindir, mel’undur. Amma, bu dünya işinden maksat tabîî dinî terbiyedir. Yani mensup olduğu hükûmete karşı isyan etmek, kan dökmek, hanüman söndürmek gibi çirkin ve caniyane maksatlara alet olmamaktır değil mi tabîî?

Papazlar şaşaladılar ve birbirlerinin yüzlerine bakarak:

“Bu nasıl şey? Patrikin bize dün gece söylediğini aynen tekrar ediyor.” demek istediler.

– Ne ise, dedim, siz gidiniz, dinî vazifenizle meşgul olunuz. Patrik Efendiye arzı hörmet eylerim. Hükûmete karşı fevkalâde sadakatin-den naşı kendisinden son derece memnunuz!

Hepsi açık göz birer komiteci olan papazlar bu kinaye darbesiyle de sersemlediler ve müsaade alarak defolup gittiler.

Patrik İzmirliyan, gece rüyasında bile ihtilâl ve isyanla uğraşüyor, Türkiye’yi inkıraza uğratmak için ne yapacağını bilemiyordu; müthiş kurnaz, dessay bir komiteci idi. Kendisiyle birkaç defa görüştüm; ne nasihatten, ne de tehditten anlamıyordu. Garibi şu ki, gerek Babîâlice, gerek mabeyince bu ihtilâlcî, âdeta bir İmparator gibi izzat ediliyor iltifat görüyordu.

Mabeyne azimet ediyor, büyük bir adam, bir hükümdar gibi istikbal olunuyor ve mabeyin arabalarından birisiyle ve yaver refakatiyle tantana ile avdet ediyordu.

Sadriazamla mülâkatı da bu kabildendi. Bu muazzam istikbal ve teşyi hâdiseleri fedailerin maneviyatını takviye etmez miydi? Hükûmetler, cinayet ve hiyanetleri ve denaetleri tevatüren şayi ve sabit olan bu kabil kimselere mültefit göründükçe her nevi dalaveradan, gizli ve kirli işlerden münezzeh olan ve kendi işleri, güçleri, san’atleri

naşı: dolayı / **inkıraz:** bölme, parçalama / **dessas:** hileci / **izzat:** ağırlama / **istikbal:** karşılama / **teşyi:** uğurlama / **denaet:** alçaklık / **tevatüren şayi:** herkesçe bilinmek / **mültefit:** iltifat eden / **münezzeh:** korunmuş, uzak

ve ticaretleriyle meşgul bulunan ekseriyeti azimeî nasın itimadını kaybederler. Bir adam cinayet yolu ile yükselmiş, zengin olmuş, nüfuz kesbetmiş olabilir. Esbabı sübutiye olmadığı için de bu adam Adliye ve mahakim kayıtlarından yakasını kurtararak elini kolunu sallaya sallaya gezer, tozar, keyfine bakabilir ve bu adamdan şahsen ve maddeten müstefid olan kimseler kendisine tabasbus eder ve ihtiram gösterebilir. Fakat bu kabil mazannai bu eshabının hükûmetçe, ricali Devletçe izaz ve ikramı halkta derin bir gayz ve nefret hâsıl eder. Bu en basit ve iptidai psikolojik noktayı ben Sadrazama ve mabeyne anlatamadım.

Nihayet İzmirliyan Efendi'nin Patriklikte ibkası komitelerin yeni bir iğtişâş[karışıklık] ve daha mühim bir isyan ibdasına[meydana getirme] âmil [etken]olabileceğini düşünerek ve dahiliye nâzırıyla Sadrazama Patrikin azil ve tebdili [değişim] hususunda yaptığım son müracaatın lâıyk olduğu ehemmiyetle telâkki olunmadığını görerek mabeynin ikinci kâtibi İzzet Beyi[kasım 1897'de vefat etmiştir.] sureti hususiyede[özel olarak] ziyaret ettim. Bu zatın, Abdülhamit üzerinde çok nafız[etkili] olduğunu biliyordum; mes'eleyi kendisine anlattım ve zabıtaya karşı meydan okuyan bu adam azledilmediği takdirde hemen zaptiye nezaretinden istifa edeceğimi sureti kat'ıyyede bildirdim. İzzet Bey bana, İzmirliyan Efendi'nin vurulmasını teklif etti cevap verdim:

– Elimdeki vasaitle bir değil, on, elli, yüz kişi vurdurabilirim, hem hiç ipucu vermemek, katil hakkında hiçbir iz bulunmamak şartıyla... Fakat o vakit benim bilfarz, Baron Agasi'den, Hamparsum Boyacıyan'dan ne farkım kalır? Biz komiteci miyiz, hükûmet miyiz? Böyle şeylerin hesabını mukadderat benden soramaz, soramayacaktır. Ben, kanun yolu ile dosdoğru iş görülmesi taraftarıyım. Bu, yol böyle gidilince belki uzar, belki batı ilerler. Fakat temiz dürüst bir hükûmet işlerine gizli cinayet mes'eleleri karıştırmak, otoriteyi Engizisyon devrine irca demek olur.

İzzet Bey, çenemi okşayarak:

– Paşa! Ne yapalım? Şairlikten ve mütefekkirlikten kurtulamıyoruz diye iltifat etti ve mes'eleye hükümdarın nazarı dikkatini celbe-deceğini vadeyledi.

ekseriyeti azimeî nas: insanların büyük çoğunluğu / **kesbetmek:** kazanmak / **esbabı sübutiye:** sebeplerin ortaya çıkması / **mahakim:** mahkemeler / **müste-fid:** istifade eden / **tabasbus:** yalakalık / **ihtiram:** hürmet / **izaz:** saygı / **mazan-nai:** zannedilen, öngörü / **gayz:** kin / **ibka:** devamlı kalma / **irca:** dönüş

Birkaç gün sonra, patrikin azil mes'elesi, Meclisi Vükelâ'da mevzubahsedildi. O vakit, Girit ve Makedonya mes'eleleri alevlemişti. Harici siyasetimiz bozuk düzen gidiyor ve Abdülhamid uykusuz kalıyordu. Esasen komitelerin geçen sene bu kadar darbe yemiş olmalarına rağmen tekrar ayağa kalkmaları da sırf Girit ve Makedonya işlerinin hükûmeti ve sarayı düşündürmüş olmasından ileri geliyordu.

Patrikin azli hakkında Meclisi Vükelâ'da görüşülürken, Adliye Nâzırı Abdürrahman Paşa bir fikir dermeyeran etti. Paşa, Adliye ve meza-hip[mezhepler] nâzırı olmasına nazaran Patriki azil edebilmelidir. Fakat ne olur ne olmaz, mes'uliyeti üzerine almamak ve bir fikir dermeyeran etmiş olmak için:

“Biz, İzmirliyan Efendi'yi gene kendi milletleri tarafından azletti-relim. Bir kere bu işi Abraham Paşa'ya açalım. Kendisine bittabi ih-sanı şahane de [Padişahın iyiliği] lûtf buyrulur. O, meclisi umumî ve ruhani azalarıyla görüşür ve onlar müttefikan bir karar verdiler mi mes'ele kalmaz.” demişti.

Filhakika, o devirde, o saray, o meclisi vükelâ ve o kapitülâsyon belâları muvacehesinde bu da yabana atılacak bir fikir değildi. Abraham Paşa, Saray'ın lûtuftidelerindendi. Abdülhamid de kendisini çok seviyordu.

Meclisi umumî ve ruhanî azalarıyla ve bazı Ermeni muteberaniyle temas etti. Ermeni tüccar ve muteberanından bazıları patrikin azli hakkında Meclisi Umumi'ye bir teklifte bulundular. Fakat Meclisi Umumi bu teklifi reddetmiş. Nasıl etmez? Patrikane meclisi umumi ve ruhanisi baştan başa kıpkızıl komiteci!

O vakit Taymis, Deyli Kronikl gibi ağır başlı İngiliz gazeteleri bile bu vak'adan bâhis makaleleri, hatta başmakaleler yazmışlardı. Hınçak gazetesi de bu makaleleri mevzubahs ederek tellendire pullandı-ra patrikin azil mes'elesini kendisine meşgale ediyordu.

6 numaralı Hınçak gazetesinde şöyle deniyordu:

“Deyli Kronikl gazetesinin beyan ettiği veçhile İzzet [Arap İzzet Paşa] ve Nâzım'ın [Nazım Paşa] tahrik ve teşvikiyle Sultan, Patrik İzmirliyan'ı azlettirmeğe çalışıyor. Ermeni muteberanından birkaçı Patrik aleyhinde meclisi umumiye teklifatta bulunmuşlarsa da meclisi umumî ittifakı ârâ ile bu teklifi reddetmiştir. Ermeni tüccar ve sarraflarından bazıları da, komiteye para vermemek için bunlara hemefkâr

dermeyeran etmek: ileri sürmek, söylemek / **müttefikan:** birlikte / **ittifakı ârâ:** oy birliği / **lûtuftide:** lûtf gören / **hemefkâr:** aynı fikirde

bulunuyor. İzmirliyan, Nâzımların yordakçısı oluyorlar. İzzetlerin, Nâzımların Fırat nehrinden Bosfor'a kadar dökülen kanlardan, vatanşalarının ah ve feryatlarından müteessir olmuyor mu? Bunlar Yıldız kasaphanesinin cellâdıdır. Umum milleti mezeristan politikasına sevk ediyorlar. Acaba başka bir patrik intihap ederlerse ne menfaat hâsıl olur?

İhtilâl cemiyetlerinin teşekkülüne İzmirliyan değil, Osmanlı hükümetinin Ermenileri mahvetmek politikası sebep olmuştur. Patriklerin bu işlerde medhalleri yoktur. Nerses'in vefatından sonra ihtilâlcilerin hareketleri kesbi sükûnet etti mi?

İzmirliyan reisi ruhanî sıfatıyla kan dökülmesini arzu etmiyor; fakat Sultanın paralarına ve nişanlarına da âşık değildir. İhtilâlcileri tahrik ve teşvik etmiyor, fakat Sultanın da ayaklarını öpmüyor. İzmirliyan istifa etse ve yerine Sultanla hemefkâr bir Patrik intihap olursa ne hasıl olacaktır? Şıkyanlar, Maksutlar ihtilâllere karşı bir set çekebilirler mi? Ermeni milletinin mukadderatını tayin edecek olan komitelerin âmalı Patrikin değiştirilmesiyle tebeddül etmez. Filvakî şimdiye kadar harekâtı ihtilâliyeden çok mazarratımız oldu. Dehşetengiz zayıat verdik. Fakat zaten asırlardan beri azap çekmiyor muyuz? Ermenistan ne vakit dehşetten kurtulabilmiştir? Şimdi bir ümit peşinde harbediyoruz ve edeceğiz.

Ermeni ihtilâlcileri pekâlâ hesaplarını biliyorlar. Onların sayesinde memaliki Osmaniye [Osmanlı Devleti] tahrip olunuyor. Maliyece, emniyetçe, namusça müflis bir devlet hâline getiriliyor. Fakat Ermenilerin uğradığı hezimet ve zayıatın kimlerin entrikasıyla olduğunu herkes anladı. Üçüncü Aleksandr ve İkinci Nikola'nın tahrik ve teşvikiyle bu hasaratın zuhur ettiğini anlamak için meşhur bir diplomat olmak icabetmez.

Sason vak'asından* sonra müvevves halde bulunan Osmanlı hükümeti Ermenilerin bir kılına el uzatmağa muktedir mi idi; Rusya'dan maada Sultana kim yardım ederdi? O vakit Abdülhamid, Çar Nikola'nın etekleri altına iltica etmemiş mi idi? Ortodoks Çarının kucağındaki Müslüman Halifesi Buhara Emiri olacaktır. Fakat unutulmasın ki yalnız Ermeniler değil Müslümanlar da şimal ayısının [Rusya] pençesi cebir ve kahrında perişan olacaklardır.

intihap: seçme / **medhal:** dahil olma / **kesbi sükûnet:** sükûnet bulma / **tebeddül:** değişim / **mazarrat:** zarar ziyan / **maada:** -den başka / **cebir:** zorlayıcı

* Sason ve Talori namındaki en mühim Ermeni ihtilâlinin kanlı ve heyecanlı tafsilâtını önümüzdeki tefrikalarda okuyacaksınız.[Hamparsom Boyacıyan'ın çıkardığı isyan]

Ermeni muteberanından bazılarının da tazyiki üzerine Patrik İzmirliyan Efendi istifasını vermişti; fakat umumî ve ruhani meclisler bilittifak bu istifayı da reddettiler.

Tam bu sıralarda Paris seferetinden müstacel işaretiyle gelen bir telgrafta İsviçre ve İngiltere'den Paris'e gelen komite rüesa ve heyeti idaresinin üç gün, geceli gündüzlü aktettikleri içtimada, Makedonya ve Girit mes'elelerinin sarpa sarması dolayısıyla zamanı müsait adde-derek İstanbul ve Galata cihetinde mutlaka bir karışıklık çıkarmağa karar verdikleri ve bu hususta her türlü fedakârlığı göze aldıkları bildiriliyordu. Filhakika Patrik İzmirliyan bir taraftan istifa ederken diğer taraftan İstanbul'un hanları, bekâr odaları, sabahçı kahveleri taşradan gelmiş yeni yeni Ermenilerle dolmuştu. Bir kere bunları hesap ettirdim; Yekûnu altı, yedi bin kişiye balığ oluyordu. Bütün bu adamların -tabii İstanbul'a gelmekteki meşru mazeretini ve burada iş güç sahibi olduklarını isbat edebilenler müstesna- toplattırılıp zabıta nezaretinde memleketlerine izamını ve fimabaid sabahçı kahvelerinin ve bu gibi şüpheli mahallerin kontrol altında bulundurulmasını emrettim.

Patrikin istifası ve bu istifanın reddi etrafında 7 numaralı Hınçak-yan gazetesi şöyle yazıyordu:

"Heyeti vüzeranın içtimaı ahirinde iki mühim mes'ele mevzu bahsedilmiştir. Birisi Mısır meselesi diğeri Ermeni Patrikin azli işi. Meclisi umumi ve ruhanî Patrikin vermiş olduğu istifayı bilittifak reddetmiş ve yalnız meclisi umumî kararıyla Patrikin azledileceğinin Bâ-biâli'ye bildirilmesine karar verilmiştir. Hali hazırda ise meclisi umumî içtima edemez. Taymis gazetesine İstanbul'dan çekilen bir telgraf-name mealine nazaran, Patrikin azlini temin edebilen adama Sultan on bin lira mükâfat vadetmiştir. Abraham Paşa ise ayrıca başka vaatler almıştır. Kim bilir bu altın yağmuru içinde Turyanlarla Abraham Paşalar ne entrikalar döndürmektedir?"

Ermeni komitesi gayesine vâsıl olmak için her ihtimali düşünmüş ve hesabını ona göre tanzim etmiştir.

Komiteciler, çarşı ve pazar gibi mahallelerde, kahve ve gazino gibi kalabalık yerlerde görüşmek için bir nevi (Argo) icad etmişlerdir. Geçenki tefrikamızdaki tavşan hikâyesi gibi şimdi bir de kiraz efsanesi karşısında bulunuyoruz.

tazyik: baskı / **müstacel:** ivedi / **izam:** gönderme / **fimabaid:** bundan sonra / **içtimaı ahirinde:** toplantı sonrasında / **vâsıl olmak:** ulaşmak

Galata Balıkpazarı iskelesinden, sandalla İstanbul cihetine geçen iki Ermeni papazını, doğrudan doğruya benimle münasebettar olan bir hafiye takip ediyordu. Papazların sandaldaki muhaveresini nakledeyim:

– Tekirdağ’ın meyvaları hoş olmuyor; bahusus henüz kemale gelmiş değildir. Binaenaleyh İstanbul piyasası onlardan pek istifade edemeyecektir. Hakikaten piyasada buhran var.

– İyi amma, İzmit’in kirazları gelmeğe başladı; hem de bu sene Bahçecik mahsulleri o kadar güzel ve o kadar bol ki...

– Evet, bütün arkadaşlar da öyle söylüyor; bu sene Bahçecik’te çok güzel mahsul varmış; en güzel kirazı bu sene orası yetiştirmiş. Bakalım; henüz bir okkasını bile yemek nasip olmadı.

– Bu hafta Hamparsum getirir zannederim. Kırkor’la beraber ortak olmuşlar, epeyce kiraz yapmışlar. Öyle zannediyorum ki ucuz kiraz yiyeceğiz.

– Daskal Mıgırdıç çok iyi kiraz yetiştiriyordu amma sonradan bütün ağaçlara bir hastalık âriz olmuş; kendisi de bu işten vazgeçmiş diyorlar.

– Hayır vazgeçmedi; o ölür de kirazdan vazgeçmez.

Muhavere daha devam edebilirdi ve kiraz hikâyesinin mabadi belki bize daha enteresan fasıllar arzederdi. Fakat kayık iskeleye yanaşmış, papazlar çıkmıştı.

Sivil memur bu muhavereyi bana aynen anlattı; filhakika bana aynen anlattı. Filhakika mevsim kiraz mevsimiydi; ve İzmit ve havalisi ise kiraz mıntıkasıdır. Fakat muhaverenin şekli kirazın burada istiare olarak kullanıldığını gösteriyordu. Bu husus iki papazın öyle meyva-hoş komisyoncusu gibi mütemadiyen kirazdan bahsetmeleri nazarı dikkati calipti. Esasen papazlar Anadolu’ya komite namına seyahate çıkmak isteyip de tarafımdan menedilmiş olan güruhtandı, onun için kendilerini adım adım takip ettiriyordum.

Bu muhaverede bir de Tekirdağ meyvalarından bahsediliyordu. Tekirdağ polisinden aldığım jurnallarda birçok Ermenilerin gûya iş aramak bahanesiyle İstanbul’a doğru hareket ettikleri bildiriliyordu. Esasen komite bana gönderdiği bir, iki tehdit mektubunda “yakında patlayacak olan ihtilâli teskin edemeyeceğimi, bu defa mülevves ce-

sedimin! çarmıha gerileceğini ve bir hafta İstanbul'da teşhir edileceğini" bildiriyordu.

O akşama kadar iki üç muhbir daha Ermenilerin kalabalık bulunduğu kahvehanelerde bu kiraz hikâyesini ve bu hafta Bahçecik'te çok nefis ve mebzul kirazlar gelerek İstanbul piyasasını dolduracağını iştmişler ve bana söylemişlerdi.

Demek ki Tekirdağı'ndan birçok Ermeniler gelmiş ve İzmit'e mülhak Bahçecik'te de birtakım komite dalavereleri hazırlamışlardı. Hemen o gün Bahçeciğe seyyah derviş kıyafetinde iki memur gönderdim, ve adam akıllı tarassudatta[gözleme] bulunarak doğruca bana malûmat vermelerini tenbih ettim.

İki gün sonra bu memurlar geldiler. Bahçecik'te şehrin haricinde, تنها bir mahalde birtakım Ermenilerin silâh talimi yaptıklarını ve geceleri Daskal Mıgırdıc'ın nezdinde içtima ve geç vakitlere kadar teşebbüsâtı fesadiye ile iştigal ettiklerini tesbit eylediler. Zaten sandaladaki iki papazın muhaveresinde bu Daskal Mıgırdıc'ın ismi geçiyordu. İzmit mutasarrıflığından şifreli bir telgrafla Hamparsum ve Kırkor namındaki adamların Bahçecik'te kiraz tarlaları olup olmadığının ve bu adamların kiraz ticaretiyle iştigal edip etmelerinin serian tahkik ve iş'arını bildirdim. Aldığım cevapta bunların kiraz tarlaları değil aleltilâk bir karış toprakları bile olmadığı ve işleri güçleri, tavuk ve yumurta verişinden ibaret olduğunu öğrendim. Bu kadar malûmat kâfi idi.

Patrikhane kilisesinde ifayı vazife eden mahut iki papazı sureti hafiye de celbettirdim; bunların rengi atmış ve çehreleri sararmıştı. Üçümüz bir hususî odaya geçtik.

Kendilerine dedim ki:

– Siz çok vefasız adamlarsınız. Böyle ahbaplık olur mu? Bahçecik'te o kadar çok tanıdıklarınız varken ve size her zaman sepet sepet en âlâ kirazlar gelirken bir okka da bize göndermek yok mu?

Papazların yüzünde kan ve renk namına bir şey kalmamıştı. Bir tanesi kekeledi:

– Paşazadem; cenabınızın yiyeceği kiraz olsun; fakat Bahçecik'le bizim bir âlâkamız yok... Hem de kirazlar daha olmadı ki...

– Pek âlâ yavaş olsun, ham olsun biraz Tekirdağı meyvalarından da gönderemez misiniz?

– .....

aleltilak: rastgele / **ifayı vazife:** görev yapan / **sureti hafiye:** gizli olarak

– Maahaza bedava istemiyorum; kaç para ise vereyim; biliyorsunuz ki ben çok meşgulüm. Çarşıya çıkıp da meyva alacak bir adamım da yok.

Sonra birdenbire mecrayı kelâmı değiştirdim:

– Ha! Az kalsın unutuyordum. Bahçecik'te bir Daskal Mıgırdıç var; sizin ahbabınız mı? Size hitaben bir mektubu var, bu mektubu postane şüpheli addederek tetkik için bana göndermiş. Halbuki mektupta şüpheli calip bir şey yok. Daskal Mıgırdıç kirazların kemale erdiğini ve birkaç güne kadar birçok küfeler göndereceğini yazıyor. Durun o mektubu size iade edeyim.

Bunları söylerken gûya mektup arıyormuş gibi ceketimin ceplerini karıştırıyor ve göz ucu ile de papazları süzüyordum. Bunlar şaşkın şaşkın birbirlerinin yüzlerine bakıyor ve dudaklarını bükerek bir şey ifşa etmemek lâzım geldiğini yekdiğerine ima etmek istiyorlardı.

– Mektubu diğer ceketimin cebinde unutmuş olacağım, dedim.

Papazın birisi:

– Daskal Mıgırdıç... Daskal Mıgırdıç... Kiraz... Paşazadem ben bu Daskal Mıgırdıç'ı tanırım...

Diğer papaz telâşla söze karışarak:

– Sersem sen de? Sen Daskal Mıgırdıç'ı nereden tanırsın? Saçmalama...

– Tanırım amma kiraz işine aklım ermedi de...

Tekrar sordum:

– Pek âlâ Hamparsum'la Kirkor'u da tanımaz mısınız?

– Hayır tanımayız.

– Pekâlâ! Onlar şimdi içeriki odada bulunuyor ve sizinle tanıştıklarını, sizinle muhabere ettiklerini, kiraz hikâyesinin uydurma bir şey olduğunu, Bahçecik'te silâh talimi yaptıklarını ve yakında İstanbul'da çıkarılacak olan ihtilâlde birçok fedailerle İzmit cephesinden kendilerinin de iştirak edeceklerini itiraf ettiler. Şimdi sizi muvacehe edeceğim. Buna ne dersiniz? Haydi bakalım muhterem rütbetlü papaz Efendiler, kendinizi müdafaa edin!

Papazın birisi hiddetinden çıldırmış gibi bağırdı:

– Eğer o mel'unlar böyle bir itirafta bulunduysa Allah kahretsin. Ben de hakikati söyleyeceğim. Bizi iğfal ettiler. Tekirdağı'ndan beş bin

mecrayı kelam: konuşmanın akışı / **iğfal:** kandırma

kişi geldi; İzmit'te ve Bah  ecikte müsellâh bin kişi var. Bu hafta gelecek, İstanbul'da on yedi bin fedai hazır dediler. Eğer komiteye biz de dahil olmazsak   ld  r  lece  imizi tebliğ ettiler. Biz de ne yapalım korktuk. Fakat biz kendimiz fiilen bir i   yapıyor değiliz. Ne yapalım pa  azadem? Can korkusu bu...

– Geçen gün Anadolu'ya geçmek istiyordunuz. Sebebi ne idi?

– He! Onu da anlatalım. Patrik efendi bizi komiteye aza kaydetmek ve para toplamak için gönderecekti. Fakat biz gitseydik   yle bir şey yapmayacaktık.   uradan   u Allah'ın bel  sı İstanbul'dan bir kere kapağı atalım da ondan sonra Allah kerim dedik. Fakat cenabınız i  i   aktınız, müsaade etmediniz.

– Fakat gitmiş olsaydınız, oradaki fedaileri isyana teşvik edecektiniz değil mi?

– H    ! Bir şey yapmayacaktık; arzettiğimiz veçhile bir i   yapıyor gibi görünerek komiteyi atlatacak ve hayatımızı kurtaracaktık.

– Ne ise, şimdi   u İzmit'in Bah  ce  indeki kirazlara gelelim. Daskal Mıgır    le Hamparsom ve Kirkordan başka orada kimler var? Yani İstanbul'a nefis kirazları sevkedecek komisyoncular yalnız bunlar mıdır? Başkaları da var mı?

– Artık cenabınızdan saklayacak bir yeri kalmadı. Biz bildiğimizi söyleyelim. Sizden af diliyoruz. Biz mal  munuz olan her şeyi itiraf edeceğiz. Fakat bizi hapsetmeyece  inize söz verir misiniz?

– Bütün bu yaptığınız işlerin fena olduğuna, cinayet ve fesat işleri bulunduğuna kanaat ettiğinize ve bir daha böyle mülevves[pi] şeylerle uğraşmayıp yalnız kilisenizde ibadet ve taatinizle ve cahil halka me    rimi ahlâkiye[ahlaki değerler] telkiniyle u  ra  aca  ınıza dininizin namına yemin ederseniz sizi serbest bırakırım.

– Evet, dediğiniz gibi bu işler cinayettir. Fakat biz bunun cinayet olduğunu bilmekle beraber komiteden korkuyoruz. Hem korku, hem iğfal yüzünden şimdiye kadar hata ettik. Allah kusurumuzu affetsin. Size söz veriyoruz ve yemin ediyoruz ki bir daha böyle şeylerle u  ra  mayaca  ız.

– Pekâlâ inandım. Şimdi anlatın bakalım. Bahçecik'te kimler var?

– Paşam, Bah  ecikte Daskal Mıgır    'tan maada, suyolcu Vanlı Hamparsom ile Zobinin korucusu da komitenin başlıca faal azasındandır. Onlara silâh gönderilmiştir. Fedai kaydediyorlar. Bu fedailer bu hafta İstanbul'da çıkarılacak ve isyana iltihak edecekler.

– İstanbul'da isyan nasıl, ne vakit ve ne vasıta ile çıkarılacak?

– İstanbul'da bugün Anadolu'nun her yerinden gelmiş birçok fedailer var. Bunların bir kısmı Kumkapı kilisesinde, bazıları diğer kiliselerde saklıdır. Birçok da Tekirdağlı fedailer vardır. Bunlar da hanlarda, bekâr odalarında ve kısmen de kiliselerde barınıyorlar. Gününü bilmiyoruz ama, ilk patlayacak silâh üzerine bunlar takım takım toplanıp ahaliye hücum edecekler. Önerine kim gelirse vuracaklar, kan dökecekler, Onların iddiasına göre bu defa Avrupa muhakkak müdahale edecekmiş.

– İstanbul'da bu isyan çıkarılırken vilâyetlerde de bir şey olacak mı; ne işittiniz?

– Van ile Erzurum hazırlanmış, diyorlar. Bir de Baron Agasi, dört bin kişi maiyetiyle Kıbrıs adasından Adana sahillerine çıkıp gene isyan edecekmiş.

– Sizin buraya geldiğinizden Patrik Efendi haberdar mıdır?

– Bilmiyoruz. Fakat arkamızı komiteciler takip ediyorlar zannedirim. Ah paşam, o kadar korkuyoruz ki...

– Korkmayınız. Rüesayî ruhaniye bu fani hayata o kadar ehemmiyet vermemelidir. Maamafih Patrik ve yahut komite rüesasından birisi, size, niçin Zaptiye Nezareti'ne çağrıldığınızı sorarlarsa onlara deyiniz ki, bizi bizzat Zaptiye Nâzırı çağırdı, geçende seyahat etmek istiyordunuz, sizi göndermedim, fakat hakkınızda yaptığım tahkikat neticesinde iyi adamlar olduğunuzu anladım, memleketinize gidebilirsiniz, dedi, deyiniz.

– Çok teşekkürler ederiz paşam. Fakat sahiden bizim gitmemize müsaade buyuracak mısınız?

– İsterseniz gidebilirsiniz. Madem ki burada komitenin bir suikasından korkuyorsunuz.

– Evet, Patrik efendi gidiniz derse gideriz.

Papazlar, müsaade istediler. Tam kapıdan çıkarlarken birisi dönerek:

– Paşam, unutmuştum. Komite Yalova taraflarında da kazan kaynatıyor. Orada da muhtar Kiragos Sariyan bu işleri döndürüyor.

– Biliyorum. Onlardan malûmatımız var. Onların asıl başı Zamkoçyan Haçik değil mi?

– Hah! Ben de bu ismi düşünüyordum. O geçenlerde patrikhaneye iki defa geldi gitti.

– Haydi uğurlar olsun. Sözünüzü ve yemininizi unutmayınız ha!
 – Estağfurullah paşazademiz. Allah namına söz verdik. Ölsek de sözümüzden dönmeyeceğiz.

– Teşekkür ederim. Memnun oldum.

Papazlar gittiler.

Şimdi de ortada malûm olan hâdiseler şunlardı:

1- Bekâr odalarında, hanlarda Anadolu'dan ve bilhassa Tekirdağı'ndan gelme birçok fedailer varmış. Bunlar nasıl olup da zabitanın gözünden kaçabiliyordu. Fakat garibi şu ki, İstanbul'da o sıralarda birçok şapkaklı ecnebler türemişti: O sıralarda Osmanlı tebaasının şapka giymesi adeta memnu gibi bir şeydi. Demek bu geceden tezi yok, zabita kuvvetlerini kol kol çıkarıp Galata, Beyoğlu ve İstanbul yakasındaki otellerde, barlarda ve bekâr odalarında ciddi taharriyat yaptırmalı. Fakat bunu gece yarısı yapmalı.

2- Bahçecikte isimleri mazbut olan eşhas ve avenesini tevkif ettirmeli ve onun için de hemen şifreli telgrafnameyi vermeli.

3- Yalova'daki eşirranın filhakika izi üzerinde idik; fakat onlar çok kurnaz davrandığından bir serişte elde edemiyorduk. İşte bugüne kadar komitenin en faal azasından olan iki papaz bu hususta da itirafatta[itiraf] bulundu. Bunları da hemen tevkif ettirip İstanbul'a celbetmeli. Hemen iktiza eden emirleri mahalli polis komiserlerine tebliğ ettim ve Dahiliye nezaretinden de İzmit mutasarrıflığına emir verdirdim.

O gece evime gitmedim; zaptiye nezaretinde iştigal ettim. Gece polis müdürü Hüsnü Bey'i yanımda bulundurdum. İktiza eden polis ve jandarma müfrezelerini tertip ettik ve bir program çizdik. Vukubulan müteaddit müracaatların üzerine zabıtaya karşı istimali silâh edenlere hemen mukabele olunması hakkında Padişahın iradesi alınmıştı. Binaenaleyh zabita memurları başka bir kuvvetle ve emniyetle bu takibe çıkıyorlardı.

Gece yarısı her taraf basıldı; sabahleyin erkenden Zaptiye Nezareti mahşer halini almıştı. Ekserisi şapkaklı olmak üzere birçok Ermeni, silâhlarıyla beraber yakalanmıştı. O gece ve ertesi gece bu suretle derdest edilen Tekirdağlı ve Anadolu Ermenilerin adedi iki binden fazla idi.

memnu: yasak / **taharriyat:** araştırma / **mazbut:** kayıtlı / **eşhas:** şahıslar / **eşirra:** şirret insanlar / **serişte:** ipucu / **iktiza:** gerekli / **müteaddit:** birçok

Bunların içinde ne küstahları vardı yarabbi? Zaptiye Nezareti'nin içinde bilâfütur bağıryorlardı.

– Lânet olsun istibdada! Yaşasın hürriyet, yaşasın istiklâl!

Ve birçokları isticvap olundukları zaman bu silâhların beher kurşunuyla bir Türk öldürmeyi ahdettiklerini bilâperva itiraf ediyorlardı. Bunların hepsiyle birer birer iştigal ettim; bir mürebbinin talebesiyle uğraştığı gibi, itinakâr bir dikkatle bunları dinledim. İçlerinde bir çoğu masumdu; iğfal edilmişti: İstanbul Ermeni komitesinin eline geçmiştir; Padişah Bağdad'a firar etmiştir diye memleketlerinden iğfal edilerek getirilmişti; bunları hapsedmek mürüvvet ve adalet hisleriyle kabili telif olamazdı. İçlerinde en mütemerrit ve mütaassıp olan ve salâh kesbetmesine imkân olmadığı anlaşılan kısmını delâil ve esbabı sübutiyesiyle adliyyeye verdirdim. Mütebakisini memleketlerine iade ettirdim. Bu suretle kurtarmış olduğum Ermenilerin adedi binlere bağlı olmaktadır. Zaptiye Nezaretim esnasında Türk inkılâpçılarından, sarayca çok menfur addedilen ve isimlerine Jön Türk denilen gençlerden ve mekteplilerden binlerce kişi kurtardım. Garibi şudur ki Meşrutiyet zamanlarında iftiraya uğradığım zaman, bizzat tarafımdan kurtarılmış olan Ermeniler'den hiç birisi çıkıp da hak ve hakikati müdafaa etmedi, buna muğberim. Yalnız Diran Kelekyan Efendi gibi iyi tahsil ve terbiye görmüş onları hakkı teslim ve itirafen mektuplar yazdılar.

İşte İstanbul'da çıkarılmak istenilen müthiş bir Ermeni ihtilâli bu suretle akim bırakıldı.

Yalnız ertesi günü akşamı, Galata polis dairesinden bir jurnal aldım; o gece Galatada Beyazıt sokağının bekçisi Ahmet, birisi' hasır şapkalı, diğeri fesli iki kişiyi görür, bu adamlar, şüpheyi dai surette dolaşüyor, uzaktan bir polis görünce saklanıyor; sonra gene meydana çıkıyorlardı. Bunların arkasından gelen diğeri bir şapkalı ile gizli gizli bir şeyler konuştuktan sonra şapkalı koşa koşa uzaklaşıyor ve uzaktan bunlara elleriyle bir takım işaretler yapıyor. Bekçi bittabi [tabii ki] şüpheleniyor ve yaklaşarak soruyor:

– Siz kimsiniz? Bu vakitte burada ne dolaşıyorsunuz?

Hasır şapkalı hemen rovelverini çekerek:

– Dur bak, kim olduğumu şimdi anlarsın! diyor ve ateş ediyor.

bilâfütur: çekinmeden / **isticvap:** sorgu / **bilâperva:** açıkça / **kabili telif olamazdı:** açıklanamazdı / **mütemerrit:** dikbaşlı / **delâil:** deliller / **mütebaki:** kalanlar / **salâh:** düzelme / **menfur:** nefret edilen / **muğber:** gücenmiş

İki kurşundan birisi bekçi Ahmed'in sol bileğine, diğeri karnına isabet ederek yıkılıyor. Silâh sesini işiten polisler hemen vak'a mahalline koşuyorlar, fakat iki kişi bunlara da silâhlarını çeviriyorlar. Polis mukabele ediyor, iki kişi de yeniden rovelverlerini doldurarak ata ata Tophane'ye doğru kaçıyorlar. O sırada Kapıci nizamîye karakolhanesi yüzbaşısı Osman Efendi arkadan yetişerek başı şapkalı adamın ensesine bir kılıç vuruyor. Herif aldığı ceriha üzerine hemen yıkılıyor. Fakat arkadaşları bu kargaşalıktan bilistifade kaçıyor.

Mecruh karakola getirilip zabıta tabibi vasıtasıyla yaraları sarılıyor ve isticvap olunduğunda bekçiye silâh atmadığını, yanında başka arkadaşları olmadığını ifade ediyorsa da, arkadaşları da yirmi dakika sonra Bostanbaşı civarında Beyoğlu polis memurları tarafından yakalanıyor.

Bu başında şapka ile gezen ve cerhedilen adam Muşlu Manok namında bir komiteci olup esasen zabıta tarafından çoktan beri aranılmakta idi.

İki gün sonra Dahiliye Nezareti'nden 6 Temmuz 312 [1894] tarihli ve 422 numaralı şu tezkereyi aldım.

"İzmit'e mülhak Bahçecik'te silâh talimi ve teşebbüsâtı fesadiye ile, iştilal etmekte oldukları istihbar olunan esamimi muharrer on üç nefer Ermeni'nin derdestleri lüzumuna dair 23 Haziran 312 [1894] tarihli ve 255 numaralı tezkerei devletleriyle sebkeden iş'arı âlii davalarıyla üzerine İzmit mutasarrıflığına şifre telgrafla tebligatı icabiye ifa kılınmıştı. Bu kere cevaben varit olup bir sureti leffen ferestadei suyi samii düsturiyle kılınan tahriratta eşhası merkumeden Daskal Mıgırdıç Amerika'ya fırar eylediği ve su yolcu Vanlı Hamparsum ile Zubinin korucusunun henüz bulunamadığı ve diğer Hamparsum ile Kırkor ve rüfekasının derdest ile bittaharri hanelerinde zuhur eden evrakı muzır[yaşadışı yayın] ile beraber ciheti adliye tevdi kılındıkları ve merkumanın dahi derdesti taharri bulundukları iş'ar kılınmış ve teşrii muhakemeleri emrinde Adliye Nezareti celilesine vesayayı icabiye ifa olunmuş olmakla teşrii muamelât komisyonu ifadesiyle beyanı hâle iptidar olundu."

Yalova'daki erbabı ihtilâlin Bursa Ermenileriyle birleşerek mühim

mülhak: bulunan / **esamimi muharrer:** isimleri yazılı / **varit olan:** gelen / **leffen:** mektupla / **eşhası merkume:** adi kimseler / **rüfeka:** yanındakiler / **bittaharri:** araştırma ile / **tevdi:** sevk etmek / **vesayayı icabiye:** gerekenin yapılması / **iptidar:** başlamak /

bir fedai kütlesi hazırladıkları ve İstanbul patrikhanesindeki Troşak ve Hınçaklarla hemen her gün hali muhaberede ve temasta oldukları bize malûmdu; İzmit ve Bahçecik'teki komiteciler toplattırılıp ciheti adliyyeye teslim edilmişken artık bunların daha ziyade serbest bırakılması caiz olamazdı.

Yalova civarında icrayi faaliyet eden komite, teşkilâtını Bini, Kazarak, Büyük Yeniköy, Suloz, Köle, Ortaköy, Çengiler, Lâledere, Çukurbel ve Kılınç taraflarında tesis etmiş ve günden güne tevsi eylemekte bulunmuştu. Bunların serbest bırakılmasındaki sebep, şümül ve sahai faaliyetlerini adamakıllı tesbit etmek ve bütün mevcudiyetleriyle beraber bastırıp boğmak fikrine istinat ediyordu. İstanbul'da hazırlanan isyan söndürülmüş ve Bahçecik komitesi dağıtılmış olmakla esasen o taraflar zabıtasınca malûm olan komitecilerin derdest ve ciheti adliyyeye teslimlerini emrettim.

İstanbul'la Yalova arasında mekik dokuyan ve o taraflar ve havalisi komitesine riyaset eden Zamgoçyan Haçikle Karsan karyesi muhtarı Kiragos Sariyan, Çukurköylü Onnik, Çengilerle Katırcı Kırkor Salvacıyan ve Bini kariyesinde rençper Ohanes Ortaköy'de Doçyan Karabet ve Troşakyanların reisi Çengilerdeki Ermeni mektebi muallimi Karabet Solozyan komitenin rüesasından ve gerek para toplamak ve gerek fedai kaydetmek hususunda çok yararlık göstermiş ihtilâlcilerdendi.

Bahçecik'teki ihtilâlcıların toplattırılması üzerine -tabii bunlar bin türlü vasıtalarla yekdiğerinin akıbet ve mukadderatından haberdar oluyorlardı- Yalova ve fedaileri gaybubet ederler ve bir hafta kadar izlerini zabıtabadan saklamağa muvaffak olurlar. Bunlar, 40-50 kadar müsellâh fedaileri alarak Karamürsel taraflarındaki ormanlara ihtifa etmişlerse de etraflarını ihata eden, bir bölük jandarma müfrezesinin teslim olmaları hakkındaki emrine itaat etmişlerdir. Reisleri olan Jamkoçyan Haçik ise kendi hanesindeki ahırda bir öküz derisine bürünerek saklanmak istemişse de, taharriyat esnasında bir jandarmanın:

– Ulan şu öküz ne biçim yatıyor be! diye tüfek dipçığıyle vurması üzerine:

– Ay karnım! diye sıçramış ve yakalanmıştı. Hanelerinde ve üzerlerinde derdest edilen bütün silâh, evrakı muzırza ve saireleriyle beraber bunlar da mahkemeye tevdi edildiler.

tevsi: genişletme / **şümül:** kapsam / **istinat:** dayanak / **gaybubet:** kaybolma / **iẖtifa:** saklanma / **iẖata:** kapsama / **evrakı muzırza:** zararlı yayın

Bir gün, birçok günlerde olduğu gibi, öğle yemeğini Zaptiye Nezaret-i'nde yemiş, kahvemi içiyordum. Yaverim odama girerek:

– Sizi bir Ermeni görmek istiyor; dövmüşler, yaralamışlar. Ağlayıp duruyor, dedi.

– Getiriniz, görelim, dedim. İçeriye kırk beşlik bir adam girdi; yüzü, gözü, kolları, bacakları simsiyah bere içinde idi; baldırından ve karnından yaralanmış, kanlar akıyordu. Kapıdan girince yeis ve tees-süründen olacak, temenna etmeden, selâma sabaha hacet görmeden kükredi:

– Paşam! Böyle rezaletler tevarihlerde! görülmüş değildir. İsa'nın kolları kiliseye de gidemiyecekler mi? Kiliseler Allah'ın evidir diye bili-yorduk. Meğersem oraları salhane imiş de haberimiz yok! Nedir bu çaktığımız? Bizi ne vakit kurtaracaksınız?

Rıfkı mülâyimetle cevap verdim:

– Gel, otur bakayım şuraya! Evvelâ, doktoru çağıralım da yaralarını pansuman yapsın. Sonra görüşürüz.

Yaveri çağırdım, doktoru celbettirdim; yaralarını temizlettim. Sonra mecruh ve mazrubu karşısına oturttum, bir sigara verdim. De-dim ki:

– Oğlum senin adın ne?

– Adım Muşih'tir.

– Ne iş yaparsın sen?

– Seyyar satıcıyım; öteberi satar geçinirim. Bir anam, bir kız kardeşim var; onları beslerim.

– Nasıl oldu bu mesele? Anlat bakayım bana!

– Paşam; bundan iki saat evvel Galata'daki bizim kiliseye gittim. Mum yakacak, ibadet edecektim. Kapıdan girip on para bıraktım, oradaki mumlardan bir mum aldım, yaktım; Meryem anamızın önüne koydum. İbadetime başlayacağım sırada ensem kuvvetli bir yumruk indi. Döndüm baktım; azılı komitecilerden Morat... Bu adam, geçen sene Bâbîâlî'ye baskın yapmak isteyen komitenin elebaşlarından. Ondandır korkmayan yoktur. Kaç kişinin kanını içti; gözleri kan çanağına dönmüş; yüzümü döndürünce burnuma da bir yumruk vurdu; burnum kanamağa başladı. Hem vuruyor hem de “Seni mel'un seni! Seni alçak seni! Hükûmete hafiyelik yaparsın; milletin

tevarih: tarihler / **salhane:** mezbaha / **mazrub:** dövülmüş / **rıfkı mülâyimet:** yumuşak bir şekilde /

sırrını söylersin ha!” diye bağıyordu. Halbuki milletin söylenecek sırrı filân kalmadı ki!.. Herşey apaçık. Artık bu komitelerin rezaletini duymayan, bilmeyen, öğrenmeyen kaldı mı? Ben ise işte şimdi makamınıza gelinceye kadar hükûmet kapısı nedir bilmem. Kendi işimle uğraşırım. Bunların hakkında kimseye bir şey söylemedim. Beni birkaç defa komiteye yazmak istediler, reddetmiştim. İşte hep ona kızıyorlardı.

Tekrar elimi kaldırıncı ben de boynuna atıldım. Maksadım, orada boğmak, gebertmekti mel’unu. Şimdiye kadar komite ile hiçbir alâkam olmadı. Kendi işimden, gücümünden başka bir şey düşünmem. Neden korkayım mel’unlardan? Boğazına sarıldım; öteki elinde bir kama varmış karnıma sapladı; ben, bu defa kamayı tutan elini yakaladım. Ben, iş adamıyım; ondan kuvvetliyim. Elini sıkmağa başladım. O sırada arkamdan birisi daha gelerek iki ellerimi zaptetti; herif kurtuldu. Üç dört kere kamayı böğrüm, baldırıma sapladı. Ellerimi tutan adam:

– Aman Morat öldürme sakın! diye bağıyordu. Morat kamasını yerine yerleştirerek beni yumruklamağa, şamarlamağa başladı. Ben, avazım çıktığı kadar bağırdım; “Yetişin! can kurtaran yok mu?” diye feryat ettim. Bıraktılar, kaçtım; doğruca size geldim. Ah Paşam, üzerimde ufak bir çakı bile olsaydı, o Morat’ın canını cehenneme gönderirdim. Madem ki Allah’ın evinde insan dövülüyor veya yaralanıyor; ben de öldürürdüm tabî.

– Geçmiş olsun! Yalnız sen şikâyet ediyorsun, İsa’nın kulları kiliseye de gidemeyecek mi? diyordun. Bunda bizim kabahatimiz ne? Sizin patriğiniz, papazlarınız Allah’ın evinde böyle canileri saklarsa biz ne yapalım?

– Allah, o patriğin de, papazların da belâsını versin. Zaten ne kadar namuslu papazlar varsa kimisini öldürdüler, kimisini de azlettiler. Ben, Morat’ın boğazına sarıldığım zaman arkamdan gelip de ellerimi, kollarımı zapteden adamın yüzü, mendille örtülüydü; fakat üzerinde papaz elbisesi vardı. Ben sesinden onun Galata kilisesinin başpapazı olduğunu anladım.

– Oradan çıkınca Galata karakoluna gidip haber verdin mi?

– Neden haber vereyim Paşam? Gidip haber versem ne yapacaklar? Kiliseyi basamayız; kiliseden adam alamayız. Yukarıya yazalım. Diyecekler değil mi? İşte ben kendim size geldim.

– Pekâlâ; haydi sen git; biz icabına bakarız.

Muşih ıktı, gitti. Ömrümde birinci defa olarak fazla hiddetlenmediğimi o dakikada hissettim. Halbuki daha on beş gün evvel, patrikhane üzerinde yaptığım tazyik üzerine patrik, bir daha kiliselerde bu kabil cinayet ve denaet erbabının kabul edilmeyeceğine dair kat'i teminat vermişti. Halbuki bu adam bu kadar zamandan beri Galata Ermeni kilisesinde saklanmış! Sonra, ibadet etmeğe bir zavallı gidiyor, dediğı gibi, Meryem anasına mum yakar ve ibadetini yaparken taarruza uğruyor, kendi kuvvetiyle taarruzu defederken kilisenin papazı geliyor arkasından ellerini kollarını tutuyor, zavallıyı adam akıllı dövüyorlar, yaralıyorlar. Güç belâ yakasını kurtarıp kaçıyor. Hey gidi ibadethane, hey gidi rüesayı ruhaniye [papazlar]!

Hemen polis heyeti tahkikiye reisini çağırıttım; meseleyi anlattım. Doğruca patrik efendinin hanesine gidip bu rezaleti anlatmasını ve Morat denilen şakiyi teslim alıp gelmesini tebliğ ettim. Heyeti tahkikiye reisi:

– Paşa hazretleri! Münasipse o Muşih denilen adamı da beraber götürüyüm. Patrik efendi cenapları(!) merkumu [ermeniyi] mazrup ve mecruh halinde gözleriyle görsün!

Mütalea doğru idi. Çünkü komitenin başı, beyni, eli, kalbi, ayağı ve her şeyi olan patrik bu kabil beyanatı iftira addediyor ve beni gerek memlekette ve gerek memaliki ecnebiyedeki adamları, vasıtaları tarafından Ermeni milletini katliâm etmeğe azmetmiş bir cellât diye propaganda ettiriyordu. Heyeti tahkikiye reisine:

“Doğru söylüyorsunuz. Zaten Muşih, giderken bana bulunacağı yeri söylemişti; ben de şu kâğıda yazmıştım. İşte, Karaköy'de şu adreste bulursunuz. şimdi gidiniz. Fakat rica ederim, üst perdeden tuturup şu Morat'ı teslim alıp geliniz.” dedim.

Bir saat sonra, heyeti tahkikiye reisi avdet etti; müteessir görünüyordu; anlattı:

– Patrik, işi pişkinliğe vurdu; “Allah Allah dedi, kiliselere canilerin saklanmasına meydan bırakılmamasını emretmiştim; nasıl oluyor da böyle bir herif saklanıyor?” diye hayret etti.

Ben de: “Madem ki saklanmış, Galata kilisesi papazına emir veriniz, bana teslim etsinler götürüyüm.” dedim: Patrik biraz düşündü; taşındı: “Dur bakalım acele etmeye gelmez; bir kere ben işi tetkik edeyim, Paşa Hazretlerine neticesini arzeylerim.” dedi; döndüm geldim.

Yarım saat sonra Patriğin kâtibi hususisi beni ziyaret etti; yerden kandilli temennalarla yaklaşarak:

– Patrik efendi biraderiniz(!) arzı tazimat ediyorlar. Bu Morat öyle korkulacak, tehlikeli bir adam değildir. Cinayetle ve komite ile de bir alâkası yoktur. Yalnız geçen sene cehaletle Bâbîâli hâdisesine karışmış, sonra korkmuş, saklanmış. Müsaade buyrulursa hudut haricine çıkması için pasaportlarını hazırlattırmanızı Patrik efendi rica ediyor. Çünkü kiliseye zabita memurları gırıpte merkumu almak isterlerse bir vak’a çıkmak ihtimali de vardır; böyle olursa gürültü olmaz ve bir sızıltıya da meydan kalmaz. Dedi. Cevap verdim:

- Yooo! Böyle zabita ve hükûmet işlerine Patrik efendi biraderimiz! Karışmasınlar. Morat tehlikeli adam değilmiş ha? yaralarını görmemiş mi? Patrik efendi mütemadiyen [durmadan] benim cellâtılığımın bahsediyor; ben komite tarafından vurulan zavallıların yaralarını tedavi ettiriyorum. Ben katillerle uğraşıyorum. Onlarda Türklük, Rumluk, Ermenilik aranmaz. Gidiniz, selâm söyleyiniz. Bu geceye kadar Moratı bana teslim etmelidir.

Kâtibi hususî gitti; akşama doğru Sadaret’ten bir tezkere aldım; hayret ve hiddetimden donakaldım. İşe Adliye Nezareti burnunu sokmuş; Sadarete bir tezkere gönderiyor, Sadaret’te bu tezkereden bahisle bana şöyle yazıyor:

“Patriğe Morat’ın teslimi hakkında bilvasıta tefhimat ve ihtarâtı mukteziyede bulundum; Patrik, erbabı ceraimin duçarı mücazat olmalarının eşkalini hasbessadaka! tecviz etmeyeceğini, merkum Morat’tan başka kiliselerde mülteci eşhas bulunmadığını ve merkum uygunsuz takımından ise de bir cinayet faili olmayıp! yalnız Bâbîâli vak’asına [18 eylül 1895] iştirakten maada kabahati(!) olmadığını, o vakit bunların arkadaşları memaliki ecnebiyeye tebit edilmişse de her nasılsa Morat’ın burada kaldığını ve binaenaleyh bunun da hapsedilmeksizin harice gönderilmesini bildirmiş. Ben de bu mütalâadayım.

İşte Adliye Nezareti’nin tezkeresinde böyle deniyor ve Sadrazam da bana: “Siz ne dersiniz?” diye soruyor. Kalktım Bâbîâli’ye gittim; Sadrazamı gördüm; mukaddemeye filân lüzum görmeksizin:

– Tezkerenizi aldım; Adliye Nezareti’nin mütaleası yanlış ve şayanı teessüftür. Biz kendi kendimize kapitülasyon çıkarıyor ve uhutu kadi-

arzı tazimat: saygı sunma / **erbabı ceraim:** suç işleyenler / **ihtarâtı mukteziye:** gerekli ikaz / **duçarı mücazat:** layık oldukları ceza / **tecviz etme:** uygun görme / **memaliki ecnebiye:** yabancı ülkeler / **tebit:** uzaklaştırma

meye aleyhimizde birtakım kuyut ilâve ediyoruz. Osmanlı tabiyetinde bulunan bir ekalliyetin kilisesinde muhtefî bir katili, bir caniyi hükûmet neden alamasın? Bu suretle hareket edersek, daha doğrusu erbabı fesat bizzat tarafımızdan böyle himaye ve sahabet görürse komiteler zabıta takibatından neden korksunlar? Vuracağını vurur, keseceğini keser, haydi kilisenin birine kapağı atar. Adliye Nezareti'nin vazifesi, böyle canileri himayeye müncer olacak kırtasî muameleler ihdası değil, Patriğin ve papazların bir an evvel azlini temin etmektir. Bana kalırsa bu Morat'ı oradan almalıyız, amma sonra memaliki ecnebiyeye tart ve teb'it edecekmişiz, biz kendimiz yapalım.

Sadrazam, gûya mühim bir meselei siyasiye karşısında imiş gibi düşünüyor, bir karar veremiyordu; nihayet bana dedi ki:

– Zaten akşam oldu; ben yarın Adliye Nâzırı'yla görüşeyim de bir çarei hal bulurum. Pürhiddet ve mütehayyir oradan çıktım; hiddetim gittikçe nefrete münkalip [çevrilmek] oldu; Yarabbi! diyordum, bunlar ne adamlar? bunlar ne zihniyetlerdir? Bunlar, bu kafa ile şu koskoca İmparatorluğu idare ediyorlar?

Makamına döndüğüm zaman, polis müdürünü celbettim[çağirtmak]:

– Şimdi Galata Ermeni kilisesinin kapısına, yanlarına ve arka tarafına polis ikame et. Hiçbir kimsenin kiliseden kaçmasına meydan bırakma.

Dedikten sonra kendim Patriğin hanesine gittim. Hizmetçisine, “Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın geldiğini söyleyiniz” dedim. Patrik kapıya kadar gelip beni beşuş bir sima ile istikbal etti:

– Buyurunuz Paşa Hazretleri! Safalar getirmişsiniz diye iltifatta bulunduktan sonra odasına girdik. Oturur oturmaz yine kendisi söze başladı:

– Paşa Hazretleri! Neden bu kadar telâş buyurdunuz? Bir serseri Morat için bu telâş ne? Adi, zavallı bir adam...

– Telâş ettiğim yok; sizin telâşınızın sebebini öğrenmek için bizzat geldim. Bir serseri, âdi Moratı hükûmete teslim etmemek için yaptığınız bu telâşın, gösterdiğiniz bu heyecan ve asabiyetin sebebi ne?

– Hayır Paşa Hazretleri! Bu adamı almak için kiliseye zabıta me-

uhutu kadime: eski anlaşmalar / **kuyut:** kayıtlar / **ekalliyet:** gayrimüslim unsurlar / **muhtefi:** gizlenmiş / **tard:** sürmek / **teb'it:** uzaklaştırma / **mütehayyir:** hayret içinde / **beşuş:** güler yüzlü / **istikbal:** karşılama

murları girerlerse belki bir fenalık olur, belki Morat bir cinayet yapar filân diye düşündüm!

– Demek ki Morat âdi, serseri bir mahlûk değil, korkunç bir canidir! Sonra, zabita memurları ölümü daima derpiş ederler, memurlarıma vukubulacak taarruzdan size ne? Haydi memurlarım kiliseye girmesinler de, kilise hademeleri onu kapıya kadar getirsinler, polisler onu kapının dışında teslim alsınlar.

– Aman Paşam ne yapıyorsunuz? Bu Morat şeririn birisidir. Kilisenin içini al kana boyar; o, olur mu hiç?

Artık itidalimi kaybetmiştim; Patriğin sakalından tutup boğazını sıkmağa o dakikada hayatımın en mübrem bir ihtiyacı zannettim; bir müddet mebhut kaldım; bakışımın rengimin atışından vaziyeti Patrik anlamış olacak ki korktu; ve daha mülâyim [yumuşak] bir sesle:

– Ne oluyorsunuz Paşa Hazretleri; Allah aşkına sıkılmayınız; bir icabına bakarız! dedi. Büyük bir cehdi deruni ile itidalimi iade edebildim ve bir sigara yakıp iki nefes çektikten sonra:

– Peki, patrik efendi ama, şimdi bana, adi bir serseri için bu kadar telâşın manası nedir derken şimdi de onun müthiş bir şerir ve cani olduğundan, kilisenin içini al kana boyayabileceğinden bahsediyorsunuz. Artık, ben bu komedyaya nihayet vermek istiyorum. Yoksa kilisenin etrafı polisle sarılmıştır; bu akşam kuvvei cebriye ile Morat'ı alırım, dedim. Patrik:

– Müsaade buyurunuz. Şimdi makamınıza teşrif ediniz. Ben yarım saate kadar Moratı gönderirim, söz veriyorum, dedi.

Ayrıldım, filhakika, yarım saat sonra Morat zaptiye kapısına getirildi; hemen hapsedtirdim. Fakat ertesi günü mabeyin ikinci kâtibi İzzet Bey vasıtasıyla telâkki ettiğim bir iradei seniyyede [padişah izni] “erbabı fesattan olup himmeti hamiyetmendaneleriyle derdest edilen Morat nam şeririn ilk vasıta ile hududu hakani haricine teb’idi emrû fermanı hümayun hazreti Padişahi iktizasından olmakla..” deniliyordu. O da öteki şerirler gibi Türkiye’mizin başına yeni bir çorap örmek için hür ve serazat çıkıp gitti.

Gene Anadolu’ya musallat olmak istiyorlar!

Hınçakyan, evvelâ İstanbul’da, sonra Anadolu’nun her tarafında

derpiş: göz önünde bulundurma / **mübrem:** vazgeçilmez / **mebhut:** şaşkın / **kuvvei cebriye:** zor kullanarak / **serazat:** başıboş / **cehdi deruni:** içten bir çaba

talihini tecrübe etti; İstanbul'da, Van'da, Erzurum'da, Trabzon'da, Bitlis'te, Muş'ta, Kayseri'de, Zeytin'de Maraş'ta ilâh... Ermenilerle meskûn her noktasında kan dökülmesine sebebiyet verdi; bu yüzden bir çok Ermeni ve Türk nüfusunun ve bir çok asker, jandarma ve polisin telef olmasına, bir çok hânümanların sönmesine, söndürülmesine alet oldu; netice de, Avrupa ve Amerika'da münteşir bazı Hınçak gazeteleri heyecanlı makaleler yazdılar; büyük harflerle:

"Yaşasın Ermenistan ve Ermeni milleti, kahrolsun Osmanlı hükûmeti ve hükümdarı!" dediler. İşte o kadar.

Hınçakyan'ı istihlâf eden Troşaklar da kan döktüler ve daha müthiş bir isyan hazırlamak için cidden fedakârane çalıştılar. Fakat bu isyan ateşinin daha kıvılcım halinde iken İstanbul'da bastırılması, kana susamış olan bu muhteris komitecileri akıl, itidal ve mantık sahasına çıkaramadı; onlar daha ziyade kudurdular; faaliyetlerine daha ziyade keşayiş verdiler. İstanbul ve havalisindeki hareketleri, arasıra memurini zabıtaya suikastten, komitelerine dahil olmak istemeyen Ermeni müteberanına tehdit mektupları göndererek fidyei necat almaktan ibaret kaldı. Fakat, Anadolu'nun bilhassa şark vilâyetlerinde tekrar bir talih tecrübesine girişmek istediler.

Van, Erzurum ve Bitlis ihtilâllerinden yakayı kurtarıp İran ve Rusya'ya kaçabilen komiteciler, Selmas Ermenilerle birleşip on bin kişilik bir cemiyet teşkil etmişlerdi.

Maksatları, fırsat buldukları anda Türkiye'ye girip -fakat bu defa Türk namına hiçbir şey bırakmamak ve bütün kasabaları yakıp yıkmak için- adamakıllı bir harp açmaktı. Erzurum ve Van vilâyetlerinin ve dördüncü ordu müşürlüğünün ehemmiyetle nazarı dikkati celbedildi; ve Rusya ve İran hudutlarının daimi bir tarassut altında bulundurulması gerek Mabeyin'den ve gerek Bâbîâli'den [Padişah ve hükümet] tebliğ edildi. Abdülhamit artık korkmuyor, ehemmiyet vermiyor görünüyor, müdahalei ecanip vahimesine; Huy ve Selmas şehbenderlerinin verdikleri raporlara nazaran Ermenilerin en çok fedai topladıkları yer, Erivan idi. Troşaklar, kısmı küllisiyle hücum etmezden evvel, elli kişilik bir çete göndererek Beyazıt'a doğru bir akın yapmak mümkün olup olmadığını öğrenmek üzere bir keşif hareketine teşebbüs ettiler. Beyazıt malûm olduğu üzere İran hududuna en yakın bir

istihlâf: halef olma, yerine geçme / **muhteris:** ihtiraslı / **tarassut:** gözetim / **müdahalei ecanip vahimesi:** yabancılardan müdahalesi korkusu / **şehbender:** konsolos / **kısmı küllisi:** çoğunluğu

Türk mıntıkası olup tam hudutta da Kızıldize bulunur. O havalide Karabulak taraflarında ihtiyaten birkaç bölükten ibaret bir askerî kordon tesis edilmişti. Elli kişilik Ermeni çetesi piyade ve son sistem tüfeklerle mücehhez olarak ilerlerken bu kordona tesadüf etti. Orada yapılması muktazi olan muamele, bu çetenin girmesine müsaade etmek ve sonra arkadan vurarak cümlesini ya hayyen, ya meyyiten yakalamak, mahvetmek iken askeri kordon kumandanı acele etti; çete daha karşıdan görünür görünmez ateş açtırdı ve komiteciler birkaç maktul ve mecruh bırakarak kaçıp gittiler.

Hudutta bu hâdisce cereyan ederken tıpkı geçen sene olduğu gibi Beyazıt ve civarındaki Ermeniler de dükkânları açmamak ve garip vaziyetler almak gibi isyana hazırlık emaresi göstermeğe başlamışlardı. Fakat bu ilk müsademenin mecruh ve maktul kahramanları! Şehre getirilip vak'anın ne suretle hitam bulduğu anlaşıncı ortalık gene süt limanlık oldu ve isyana hazırlanmış olan Ermeniler de tekrar halis tebai sadıka hakkını iktisap ediverdiler.

Bu vak'a cereyan ederken Varna'da bulunan ve evvelce Van taraflarından firar eden Kirkor Agop ve Bedros Puto ile David'in Agop, nâlıncı Karabet namındaki dört meşhur ve genç fedainin evvelâ Rusya'ya ve oradan Erivan'a gelip komitelerle beraber Türkiye'ye geçeceklerini Varna'da bulunan hususî muhbir bildirdiği gibi Varna'daki tüccar vekâleti de Hariciye Nezareti'ne iş'ar etmişti.

Bunların Romanya'ya geçtiklerinde Romen zabıtası tarafından derdest edildiği ve üzerlerinde külliyetli miktarda para ile çıkaracakları isyana dair gayet müthiş beyanname ve talimatnameleri havi oldukları ve bir de mahrem muhaberat için şifreler bulunduğu ve hepsinin tahtı tevkiye alındığı Bükreş polis müdüriyetinden bildirmişti. Üzerlerinde zuhur eden bazı beyannamelerde hükûmet, din ve nikâh meselelerinin milletler için ağırlık olduğu, beşeriyetin artık bunlardan kurtulma zamanının yaklaştığı hakkında bazı mühim maddeler ve kayıtlar bulunması Romanya zabıtasının nazarı dikkatini celbetmiş ve evvelce tarafımdan iddia edildiği veçhile Ermeni kıyamının sebep ve menşei alelîtlâk hürriyet veya istiklâl filân olmayıp içinde yaşadığımız asrın havsalasına sığmayacak bir ihtilâli içtimai bulunduğu ecanip nazarında da isbat etmiştir. Hal böyle iken ve bu hakikate benim kadar İstanbul'daki Rus sefareti kani ve mutmain bulunur-

ken gene nasıl olup da Rusya'da bu kadar kalabalık bir kütleye fesadın barınmasına müsaade ve müsamaha edildiği cayi sualdir.

Nitekim Karabulak'taki müsadememin akabinde beni Rusya sefaret-i baş tercümanı ziyaret ederek dedi ki:

“Hududunuza yakın olan mıntikanızda Soğanlıormanı ittisalindeki Sığaç dağında bizim devriyeler müsellâh on Ermeni tuttular. Üzerlerinde birtakım evrak varmış ki bunların içinde Ermenice'den maada Türkçe de birtakım muharrerat bulunuyormuş. Bizim askerî devriye kumandanı, sizin Karakilise kordon memurluğuna müracaatla bu evrakı okutmuş; aman yarabbi? Bu Ermeni ihtilâlcileri ne yaman şeylermiş? Hani bizim Nihilistler [bütün inançları reddeden bir anlayış] bunların yanında hiç kalır! Hepsini mevkufen Kars'a göndermişler. Paşa, mesainiz şayanı takdirdi. Bu Ermeni komitelerine bir nefes aldırmamak ve hiç göz açtırmamak iktiza ediyor.”

Tercümana cevaben dedim ki:

– Biz imkân mertebesinde buna çalışıyoruz. Fakat Erivan taraflarında on bin nüfustan fazla Ermeni ihtilâlcileri tahşit etmiştir; bunların böyle müsallâh olarak mütekâsif bir halde bulunmasına neden müsamaha olunuyor?

– Hakikat bu merkezde ise şimdi sefir cenaplarına işi arzederim; Petersburg'un nazarı dikkatini celbetsin.

– Fena olmaz! Çünkü bunlar bizimle, bizim hükûmetle değil, bütün dünyadaki otoritelerle uğraşıyorlar. Tercüman gitti. Aradan iki gün geçtikten sonra Erzurum vilâyetinden gelen bir şifrede Karakilise kordon memurluğunun ordu kumandanlığına verdiği bir jurnale atfen sefaret tercümanının mevzubahis ettiği keyfiyet hikâye ve teyit olunuyordu.

Bir Ermeni memurunun hıyaneti!

Van vilâyeti polis serkomiserliğinden 30 Temmuz 312 [1894] tarihli bir şifre aldım; deniliyor ki:

“Van vilâyetine tâbi Mahmudiye kazasına, her nasılsa hududu hâkaniyi gizlice geçen, yüz seksen altı kişiden mürekkep bir çete ile asker arasında musademe vukubuldu. Çete sıkışınca Salhane dağına fîrar ve ricat etti; askerî kuvvetimiz bu dağı muhasara etti ve yüz seksen altı

cayi sual: sorulacak soru / **ittisal:** bitişik / **muharrerat:** yazışma / **mevkufen:** tutuklu olarak / **iktiza:** gereklilik / **tahşit:** toplanma / **mütekâsif:** yoğun

kişinin hepsini itlâfeyledi; bunlar meyanında Taşnakyan komitesi reisi olduğu anlaşılan Bedros namındaki fedainin üzerinde birçok evrak, şifre ve saire bulundu. Evrakın içinde, bir zarf derununda yazısız, beyaz bir kâğıt ele geçti. Tetkikat neticesinde bulunan kimyevî ecza ile yazılmış bir varaka olduğu anlaşılarak hükûmet tabip ve eczacıları vasıtasıyla muamele ettirilip netice anlaşıldı. Bu eczalı mektup İstanbul Hınçak komitesinden gönderilmiş olup; "vali muavini İsteban efendi İstanbul'da bulunduğu müddetçe Hınçak komitesinin bütün amaline mutavaatı deruhte ettiği gibi Van'a avdetinde de komitenin her türlü emirlerini ifayı millî bir vazife olarak telâkki eylediği ve bi-naenaleyh mumaillehten her vakit istifade edileceği" mealinde idi. Mezkûr mektubun makamı vilâyete takdim edildiği maruzdur.

Van polis serkomseri"

Bir vali muavini, validen ziyade her şeye, bütün esrarı hükûmete vakıftır; bütün işler, bütün evrak, bütün şifreler onun elinden çıkar. Bahusus Abdülhamid devrinin, bazı valiler müstesna, diğer vüllâtı kıramı vazifelerini imza atmaktan ve merasimle dairei hükûmete azimet ve avdetten ibaret zannederler. Böyle bir vali muavininin daha fazla ibkası caiz olamazdı; keyfiyeti Dahiliye Nezareti'ne bildirdim. Bu hainin hemen tevkifini ve ciheti adliyyeye teslimi iktiza ettiğini bildirdim; İsteban tevkif edilse de bilâhare o da, affı şahaneye mazhar oldu!

Zeytin'de, bir sene evvel askerî kışlası Baron Agasi kumandasındaki on beş bin kişilik kuvvet tarafından basılıp bütün askerinin şehit edildiği ve derilerinin yüzüldüğü Zeytin'de, Nazaret Çavuş namında bir Ermeni vardı. Bu adam vaktiyle jandarmalıkta bulunmuş, sonra çıkarılmıştı. Ahvali daii şüphe olunduğundan mahallî polisince tarassut altında bulunduruluyordu.

Bu adam namına Kayseri'den ve Sivas'tan iki mektup gelmiş ve posta idaresi tarafından polise tevdi edilmişti. Kayseri'den gelen mektupta:

"Komitemize çok hizmeti, çok yararlılığı dokunan küçük Hasan derdest edildi; şimdi hapislanededir. Komitemize hizmet ettiği mahkemece tesbit edilmek üzeredir. Eğer bu sübut bulursa zavallının idamı muhakkaktır. Siz ki orada Ermeni milletinin şimdiki halde mü-

derun: gizli yer / **amaline mutavaat:** emellerine itaat etme / **mümailleyh:** anılan kişi / **esrarı hükûmet:** hükûmetin sırları / **vüllâtı kıram:** valiler / **ibka:** kalma / **ahvali daii şüphe:** şüphe duyulan haller / **tarassut:** gözetim / **sübut:** kesinlik

messili ve yegâne fedaisisiniz; behemehal yüz altın bulup gönderiniz. Ta ki bu parayı Kayseri mahkeme reisiyle azasına rüşvet olarak verelim de bu kadar hizmeti dokunan Hasan'ı kurtaralım. Cevabınıza dört gözle intizar[gözlemek,beklemek] ederiz. Zira Hasan sıkışınca her şeyi itiraf edecek ve buradaki dörtlerle yedilerin hayatı tehlikede kalcaktır."

Kayseri vilâyetinin ehemmiyetli surette nazarı dikkati celbedildi; Adliye Nezareti'nden de mahkeme riyasetine tebligatta bulunduruldu. Bilhassa bir Türk'ün, Türklüğün ve Türk hükûmetinin kanına susamış komitecilere alet olması beni hasta ve bitap düşürmüştü; fakat arizi amik tetkikat neticesinde bunun Adana taraflarından gelmiş bir Ermeni mühtedisi olduğu ve kendisini Türk oğlu Türk göstermek suretiyle komiteden istifade ettiği, hulâsa cibilliyeti muktezasınca hem milletine yardım, hem kesesine menfaat temini suretiyle bir taşla iki kuş vurduğu anlaşıldı. Nezaret Çavuş tahtı tevkife alındığı gibi bilmuhakeme Hasan da cezayı sezasını buldu. Hasan itirafatında yedileri, dörtleri de ele vermiş ve Kayseri havalisindeki komitelerin bakiyye-tüssüyufu da bu suretle temizlenmiş oldu. Nazaret Çavuşa Sivas'tan gelen mektup ise calibi dikkatti. Bu mektup Sivas Ermeni ittihat komitesinin mühürüyle mühürlenmiş ve Nazaret Çavuş vasıtasıyla Zeytin ağalarına hitap edilmişti.

Mektupta deniliyor ki:

"Sivas'taki komitemize Kayseri ve Yozgat'tan üç yüz kadar piyade ve süvari iltihak etti ve fedailerimizin yekûnu sekiz yüzü buldu. Bunların bir kısmı mahallî hükûmeti işgale kâfidir. Size bu hususta birinci mektubumuzda da yazmıştık; henüz cevap alamadığımızdan ikinci mektubu yazmağa mecbur olduk (demek ki birinci mektup Nazaret Çavuşunun eline geçmişti). Evet, fedailerimizden birkaç yüzü mahalli hükûmetini işgal ederken siz de orada kat'î neticeyi istihsal etmek üzere mütebaki fedaileri Zeytin'e göndermek istiyoruz. Fakat yolda bir mâniaya çatıp kuvvetimiz eksilmemek ve Kızıl Sultan'ın* yeniden nazarı dikkatini celp ile üzerimize yine eskisi gibi azîm askerî kuvvet-

arizi amik tetkikat: açık ve net inceleme / **mühtedi:** dininden dönmüş / **muktezasınca:** gereğince / **tahtı tevkif:** gözaltı / **bilmuhakeme:** mahkemeden sonra / **calibi dikkat:** dikkat çekici / **bakiyetüssüyuf:** artakalanlar / **istihsal:** elde etme / **mania:** engel

* Fransız Akademisi üyesi tarihçi Kont Albert Vandal, ilk defa 2.Abdülhamid hakkında "Le Sultan Rouge" lakabını kullandı. Daha sonra bu ifade Türkçe'ye "Kızıl Sultan" şeklinde çevrildi. O tarihten sonra Abdülhamid'e bu lakap verildi.

ler sevk ettirmemek için bunların hangi yoldan gelmesi icabettiğini göstermek üzere serian bir iki klavuz gönderiniz. Göndereceğiniz klavuzlarla bize Zeytin havalisindeki Türk askerinin miktarını, işgal ettikleri noktaları bildirmeği unutmayınız.”

Nazaret çavuşun tevkif ve isticvabında, gerçi kendisi mukaddeme komite amaline hizmet etmişse de sonradan ve bilhassa Zeytin hezimetinden sonra bunun çıkar yol olmadığına kanaat getirerek herşeyden vazgeçtiğini, fakat kendisini halâ komiteye mensup zanniyle öteden beriden böyle mektuplar aldığını itiraf etmiş lâkin bu mektupları yırtıp attığını, yalnız Sivas’tan gelen mahut mektuba:

“Bizim çektiğimiz bize kâfidir; siz arzu ediyorsanız olduğunuz yerde ne isterseniz yapınız. Bizden klavuz, haber, cevap filân beklemeyiniz..” yollu cevap verdiğini beyan etmiştir.

Mesele Sivas vilâyetince arizi amik tetkik kılındı; neticede Sivas itihat komitesinin kimlerden ibaret olduğu tebeyyün ettiği gibi evlerinin taharrisinde de Zeytin ağaları namına Nazaret çavuşu imzasıyla gönderilen bir mektup bulunmuş ve bu mektubun filhakika Nazaret çavuşun dediği gibi Zeytinlilerin her hangi bir maceraya atılmak amellerinden uzak olduğunu ispat eder mahiyette bulunduğu görülmüştür. Bunun üzerine Nazaret çavuş serbest bırakılmış ve tekrar hükümet hizmetine talipse kabul edileceği kendisine tebliğ edilmiştir. Şimdiki halde maişeti müemmen bulunduğu ve bir kere devlet hizmetini kabul ederse komite bunu kendi ihanetine hamlederek bir suikasta kurban olması ihtimalden basit olmadığını bildirmiştir.

Sivas’a, Yozgat, Kayseri ve Van taraflarından gelmiş olup adetleri altı yüzü tecavüz eden Ermeni fedaileri de silahlarıyla beraber ciheti adliye teslim edilmişlerdir.

Tesadüfün yardımı ve Zeytin Ermeniler’in evvelce uğradıkları hezimet münasebetiyle hâlâ mâneviyatını sarsan korku yüzünden bir işe karışmamaları büyümek istidadını haiz olan bu hâdiseleri akim bıraktı ve fitne, uyanmadan ocağında bastırıldı.

Samsun’a tâbi Çarşamba kazasının Kapukya nahiyesi ahalisinden Minas namında bir şerir vardı; bu adam, geçen seneki Trabzon hâdiselerinde komiteye dahil olmak istemiş iki Ermeni’yi katletmiş ve derdestine giden polislerle karşı da istimali silâh ettiğinden bilmukabele mecruhen yakalanmıştı. Minas muhakeme edilmiş ve idama

tevkif: tutuklama / **arizi amik:** açık ve net / **tebeyyün etmek:** açığa çıkmak, belirlemek / **hamletmek:** yorma / **şerir:** hayırsız / **akim:** sonuçsuz /

mahkûm olmuştu; hükmü idam henüz temyiz mahkemesince tasdik edilmeden merhum hapishaneden firar etmişti. Firarını mütakip gerek Rusya ve İran'dan geçen ve gerek evvelki hâdiselerde firar edip dağlarda barınan üç yüz elli kadar Ermeni fedaisini başına topladı. Sivas ve Merzifon'la muhabere ederek kuvvetini çoğaltmak ve sonra mühim bir gaile çıkarmak maksadını takip ediyordu.

Sivas'taki komitecilerin rüesas ve fedaileri kâmilten tutularak tev-kif edildiğinden hariçteki Hınçak, Troşak ve Taşnak gazeteleri ateş püskürüyor ve şimdi Minas'ın ordusuna! vakfı emel ve raptı mukadderat ediyordu. Filhakika Minas tehlikeli bir şekil alıyordu. Bir kere Karahisar Şarki, Tokat ve Merzifon arasındaki kocaman sahada âdetâ Celâli eşkiyasını andırır bir tarzda bağıyane hareketlerde bulunuyor, o taraflardan kuş uçurmuyordu. Mevsim yaz olduğu için, takibe maruz kalsa da, dağda, ovada, ormanda, istediği gibi saklanacak yer buluyor, izini kaybedebiliyordu.

Son zamanlarda Terme kazasına tâbi Kurşunludere ormanında tahassun eden Minas, evvelden beri o taraflarda eşkiyalık eden on Rum ve dört Gürcüyü de maiyetine almış ve bütün o havalideki Ermeni köylerini haraca keserek daha beş yüz kadar fedai de hini hacette kıyama ve kendisine yardıma müheyya bir halde teslih[silahlandırma] etmişti. Bu, şarkta ikinci bir Zeytin hâdisesi [1872-1881 yılları arasında 14 defa isyan çıkmıştır.] demekti.

Bunların, şehirlerle temasını temin eden posta memurlarından ikisi yakalanmış ve üzerlerinde zuhur eden mektuplardan o hafta Havza ve Lâdik köylerini bastıktan sonra Amasya'ya tecavüz edecekleri, fakat bu hareketin şimdilik üç ay tehirine karar verildiği anlaşılmıştı. Teahhurun sebebi de şundan ileri geliyordu:

O vakit Şark vilâyetlerinde ihtilâl hazırlığı yapan ve Rusya, İran, İstanbul komiteleriyle muhabere ederek hepsinin mümessilliğini ifa eyleyen adam Samsun'da mukim tüccardan Eğinli Mısıryan Misak nam şahıs idi; Minas bundan aldığı talimat dairesinde hareket ediyordu; Havza ve Lâdik'i bastıktan sonra Amasya'ya hücumla hazır bulunduklarını bildirdiği zaman Mısıryan Misak, İstanbul'da, zabitanın bütün takibat ve tekayyüdatına rağmen mühim bir ihtilâl hazırlandı-

müteakip: ardından / **hariç:** yurt dışı / **hini hacette:** gerektiği zaman / **kıyam:** ayaklanma / **müheyya:** hazır / **tahassun:** mevzilenme / **raptı mukadderat:** başarı dilemek / **bağıyane:** isyankâr / **teahhur:** erteleme / **mukim:** oturan / **tekayyüdat:** hile yapma /

ğını, şimdilik bunun tafsilâtını veremeyeceğini, fakat bu defa payitahtta [İstanbul] kopacak fırtınanın, şimdiye kadar vuku bulan ihtilâllerden ayrı bir şekilde ve ansızın patlayacağını İstanbul'un birkaç saatte kan ve ateş içerisinde boğulacağını bildiriyor ve bu ihtilâlin koparılacağı gün harekete geçirilirse hükûmetin birdenbire sukut edeceği anlaşıyordu. Mes'ele ciddi idi; esasen İstanbul'da komitenin evvelkilere benzeyen mesaisi durmuş, zabıta memurlarına karşı tecavüzün arkası kesilmiş ve öteye beriye tehdit mektupları gönderilmez olmuştu. Fırtınanın birdenbire sükûna tebeddül ettiğini hatırlatan bu hal beni düşündürüyordu; Bunlar, maksatlarına ermek için başka türlü bir tecavüz plânı hazırlamışlar, gizli bir hücum ve taarruz yolu bulunmuş olacaktı; zabitanın akıl erdiremeyeceği bir şekilde ihtilâl patlayacak, paytaht birkaç saatte kan ve ateş dalgaları arasında boğulacaktı! Bu ne olabilirdi? Olsa olsa, komiteler müthiş yangınlar çıkaracaklar ve müessesata, mahallelere bombalar, kumbaralar [bir çeşit el bombası] atarak müthiş cinayetler ve kıtallere sebebiyet vereceklerdi. Bu kadar mağlûbiyet ve hezimetlerden sonra, hâlâ taarruz ve tecavüze devam etmenin hikmeti ne olabilirdi; bu bence malûmdur; elimde mükemmel vesaik vardı; Ermeniler fesat programlarında, maksat ve gayeyi iki kısma tefrik etmişlerdi.

Bu maksat ve gayelerin birisine maksadı karip [yakın amaçlar] diğerlerine maksadı bait [uzak amaçlar] namı veriyorlardı. Maksadı karip, bütün Ermeni ihtilâl gazetelerinin birçok defalar neşir ve ilân ettiği veçhile, Ermenistan namına bazı metalib dermeyeranından ve binnetice müstakil bir Ermenilik tesisinden ibaretti; bu maksadı karibi avamı nâsa telkin ediyorlar ve herkesi bu suretle komitelerine ithal edebiliyorlardı. Asıl komite rüesasınca malûm olup mektum tutulan maksadı bait ise onlar için içtimâî bir idealdi; o da, emval ve serveti umumiyenin, arazinin mütesaviyen taksimini, bir hükûmeti avam tesisini, din, hükûmet ve izdivacın lâğvını istihdaf ediyordu. Ermeni avamın, hissiyatı millîye noktai nazarından maksadı karip için tahrik ve techiz ettikten ve bu maksadı karibi istihsalden sonra anarşi fikrini tamim için bütün Avrupa'nın nihilist [bütün inançları reddeden bir

tebeddül etme: değişme / **müessesat:** kurumlar / **neşir:** yayın / **metalib dermeyeranından:** istekler doğrultusunda / **vesaik:** belgeler / **tefrîk etmek:** ayırmak / **binnetice:** sonuç olarak / **müstakil:** bağımsız / **avamı nâs:** halk / **rüesa:** reisler, liderler / **mektum:** gizli / **emval:** mallar / **serveti umumiye:** milli servet / **mütesaviyen taksim:** eşit bölüşüm / **hükûmeti avam:** halk hükûmeti / **izdivaç:** evlilik / **lağvetme:** kaldırma / **istihdaf:** hedeflemek / **istihsal:** elde etmek

anlayış] ve anarşistleriyle [devlet anlayışını reddeden, otorite tanımayan] birleşip maksadı baidin tahakkukunu temin etmek komite rü-esasının yegâne hedefi, aksayı âmal idi. Bu, bir fikir, içtimaî bir akide olabilir; fakat, değil içinde yaşadığımız asrın, bizden sonra gelecek asırların bile henüz tahammül edemeyeceği bir tarzı idare, bir hükûmet ve hâkimiyet usulü idi. Hayatımın son senelerinde şahit olduğum komünizm tarzı idaresi, arzımızın yeni şahit olduğu bir şekli hükûmet değildir. Bunu eski Yunanistan'da Solon da tatbik etmek istedi; araziye tevzi ve taksim etti; birçok şeyleri yaptı; fakat netice gene sermaye esası üzerine müesses bir hükûmetin teessüsüne müncer oldu.

İstanbul'da artık geceyi gündüze katarak komitenin gizli teşebbüs-
satından haber almak ve tahaddüs edecek felâketi doğmadan boğ-
mak mes'elesi kalıyor ve fakat Minas'ın da bir an evvel tenkili iktiza
ediyordu. Çünkü vilâyatı şarkıye Ermenileri'nde hâleti ruhiye gene
değişmiş ve bir fırsat zuhurunda harekete amade bir vaziyet takın-
mışlardı.

Telgraf hatları mütemadiyen Bâbıâli ve Mabeyin ile Dördüncü Or-
du Müşûriyeti arasındaki şifre muhaberatını naklediyordu.

Minas Terme kazası dahilindeki Kurşunludere ormanını karargâh
ittihaz etmişti; ben, karargâh tabirini kullanıyorum; o vaktin muha-
beratı resmîyesinde tahassun ve iltica etmiş deniyordu. Halbuki ta-
hassun ve iltica değil herif meydan okuyordu; filhakika bu orman ga-
yet vâsi olup muhasarası bir ordunun oraya sevkına vabeste bulunu-
yordu. Halbuki Saray'ın birtakım bilûzum masraf ve sefahetleri yü-
zünden devlet memurları bile ancak birkaç ayda bir, bin müşkülâtla
maaş alabiliyor ve asker yarı aç, çıplak bir halde bulunuyordu.

Askerin seferber hâle vaz'ı ve bir taraftan diğer tarafa nakli olduk-
ça servete, istitaatı maliyeye mütevakıftı; maahaza ne olursa olsun,
devletin başına mühim bir gaile çıkarmak istidadını taşıyan bu haile-
nin ref'i lâbût idi.

Minas artık meydan okuyor, köyleri istediği gibi basıyor, para top-
luyor ve ihtilâl komitesinin yekûnunu her gün yeni yeni fedailerle ka-
bartıyordu.

tahakkuk: gerçekleştirme / **aksayı âmâl:** mefkûre, ülkü / **akide:** inanç / **tevzi:**
dağıtma / **müesses:** kurulu / **teessüs:** kurmak / **müncer:** sonuç vermek / **ta-**
haddüs etme: oluşma / **tenkil:** nakletme, gönderme / **iktiza:** gereklilik / **müşî-**
riyet: komutanlık / **tahassun:** bir yere kapanma / **vabeste:** -e bağlı / **müşîri-**
yet: komutanlık / **vaz'ı:** koyma, konulma / **istitaatı maliye:** güçlü ekonomi /
mütevakıf: uygun / **maahaza:** bununla beraber / **ref':** kaldırmak / **lâbût:** yüce

Bir gün Lâdik'le Çarşamba arasındaki sahada devriye gezen yirmi kişilik bir jandarma kuvveti, bizzat Minas kumandasındaki yüz elli kişilik bir Ermeni çetesinin taarruzuna maruz kaldı. Jandarma müfrezesinin başında, cesur bir mülâzim ile Veli ağa namında babayiğit bir çavuş vardı. Tesadüf, jandarma müfrezesine iyi bir mevzi kazandırdı; jandarmalar tabiatın istihkâm haline getirdiği bir sırtı tuttular. Minas çetesi açık, düz bir yerde kaldı; bu müfreze öteden beri eşkıya takibinde bulunmuş, güzel silâh atar, kurşunu hedefe isabet ettirmesini bilir, güzide neferlerden mürekkepti. Daha ilk müsademede Minas çetesi otuz beşten fazla telefata vererek kaçmağa başladı; fakat kaçarken diğer taraftan daha kuvvetli seyyar bir askerî müfrezesine tesadüf etti. İki ateş arasında kalan Minas çetesi artık firar edecek yer bulamadığı gibi teslim olmayı da şanına yediremedi; hiçbir neferi berhayat kalmamak üzere hepsi imha edildi. Tesadüfün bu yardımı ve jandarma müfrezesinin kahramancasına hareketidir ki bütün Şark vilâyetlerinde kopmak istidadını gösteren müthiş bir ihtilâlin akametini temin etti.

Samsun'daki Mısıryan Misak daha evvelce tevkif edilmiş ve komitelerle olan alâkasını tamamen itiraf etmişse de İstanbul'daki hareketin nasıl, ne vakit başlayacağına dair bir tek kelime bile söylenmemiştir. Minas'ın hanesinde bittaharri meydana çıkarılan evrak arasında, bizzat patrik İzmirliyan'ın imzasıyla birçok mektuplar, talimatlar, emirler bulunduğu gibi Londra, Sofya, Bükreş, Tiflis ve sair merkezlerdeki Hınçak, Troşak ve Taşnak komiteleri rüesasından gelen muharrerat da ele geçirilmişti. Bunların hepsinde, İstanbul'da bu defa çıkarılacak olan isyanın, Türkiye'nin hâkimiyetine nihayet vereceği ve Ermeni mukadderatını tayin eyleyeceği beyan ediliyordu. İsyanın ne şekilde yapılacağı bildirilmiyor, yalnız fedailerin bu defa kâmil şapka giymeleri ve kendilerini ecnebi zannettirmeleri tavsiye olunuyordu.

Şimdiye kadar gelerek İstanbul'da, gerek vilâyetlerde ele geçirilen mektuplardan, muhbirlerin getirdiği haberlerden ve Ermeni ihtilâl gazetelerinin neşriyatından, payitahtta [İstanbul] üçüncü defa olarak müthiş bir ihtilâl çıkarılacağı ve şehrin kan ve ateş içinde kalacağı kanaatini tahassul etmişti. Ecnebi bir hükûmet diplomasisinden ilham ve kuvvet aldığında şüphe caiz olmayan komite rüesas, Londra'da

aktetmiş oldukları bir içtimada, bütün ihtilâl fırkalarını tevhid etmişlerdi. Yani Hınçakyan, Troşakyan ve Taşnaksagan komiteleri birleşerek en zinüfuz ve faal adamlarını, icra komitelerini mensup sergerdelerini, fedailerini hep İstanbul'a yığmışlardı. İstanbul'da haileengiz bir karışıklık çıkarılacağına benim gibi, Bâbîâli de, Mabeyin de [padişah] kaniydi. Ancak komitelerin ne gibi tertibat aldığı, ihtilâl harekâtına ne zaman, nasıl ve nereden başlayacakları hakkında en küçük bir emareye bile destres olunamamıştı. Yaptığımız, yapabileceğimiz şey, ihtiyata fazla riayet etmiş olmak için devriye kollarını tezyid etmekten, şüpheli mahalleri ve mahalleleri geceli gündüzlü tarassut[gözetim] altında bulundurmaktan ibaretti.

1312 [1894] senesi Ağustosunun on dördüncü Çarşamba günü, sabahleyin daireme geldiğim zaman Beyoğlu'nda Dolapdere mevkiinde arabacı Agop namında bir Ermeni'nin, o taraflarda dolaşan bir polis devriyesi üzerine kumbara [bir çeşit el bombası] attığını, mevkinin verdiği müsaadeden bilistifade devriyenin duvar köşesine ihtifa ederek tehlikeyi atlattığını, yalnız tesadüfen oradan geçen kasap Nikonun ağır surette yaralandığını haber verdiler.

Devriye, infilâkı müteakip kaçmağa başlayan Agob'u, diğer iki kumbara ile beraber yakalamış, Beyoğlu mutasarrıflığına teslim etmişti. Agobun ifadesi alındı. Komiteye mensup olduğunu, eğer fırsat bulsaydı diğer kumbaraları da atacağını itiraf etti ve küstahane bir tavırla!

“Bugün kıyamet kopacaktır. Bugün hükmünüz, hükûmetimiz bitecektir. Beni isterseniz şimdi asınız; isterseniz diri diri yakınız, ağzımdan başka söz alamazsınız!” dedi.

Öğleden evvel Samatya polis komiserliği mürettebatından bir efendi, sarhoş bir ermeni getirdi. Bu, otuz yaşlarında, üstü başı düzgün, çakırkeyf denecek kadar kafayı tütsülemiş Vartan namında birisiydi. Gazinoda otururken:

– Ey millet! Türk, Rum, Ermeni kim varsa dinlesin!.. Bugün ne olursa olacak; bugün bir güneş batacak, başka bir güneş doğacak. Bugün, akşam üzeri bütün İstanbul ahali “yaşasın Ermenistan diye bağırmağa mecbur olacak!” diye haykırdığından yakalanmış, doğrucu zaptiye kapısına getirilmişti. Bu adamı ben isticvap ettim. Sarhoş ol-

fırka: parti / **zinüfuz:** nüfuzlu, etkili / **destres:** elde etmek / **haileengiz:** dramatik / **infilâkı müteakip:** patlamanın ardından / **bilistifade:** istifade ederek / **tezyid:** arttırma

duğu için âsabına, iradesine hâkim olamıyordu. Bûlbûl gibi herşeyi anlatıverdi:

“Siz patrik İzmirliyan’ı patriklikten attırdınız. Tabii o da intikamını alacak! Hem o, yalnız sizi zaptiye nâzırlığından değil, padişahınızla beraber hükûmetinizi alıp süpürecek. Huzumyans buradadır. Gûya onu geçenlerde sürdürdünüz de ne oldu? İşte gene geldi. Ah, şimdi kimbilir Samatya’da Mihirdat ne yapıyor? Elbette konferans bitmiştir. Polisleriniz rakımı yarım bıraktırdı. Ne ise bu akşam bol bol içirim. Ben, İzmirliyan...”

Vartan sızmıştı. Söyletmek mümkün değil. Samatya’da ismini söylediği, Mihirdat zabıtaca malûm ve müseccel bir komiteci idi. Anlaşıldığına göre onun hanesinde bir içtima vardı. Polis müdürüne dedim ki:

– Hiç durma! Samatya’da Mihirdat’ın hanesini basınız; kim kim varsa tevkif edip getiriniz. Mihirdat’ın evini biliyorsunuz. Mahut dökmeci Mihirdat! Samatya’da Sulu manastır civarında oturur.

– Biliyorum paşa, fakat tensip buyurursanız bendeniz de âlinizden ayrılmayayım. Polis meclis müdürü Hüseyin Efendi’yi gönderelim.

– Münasip, hemen şimdi gitsin.

Hüseyin Efendi’yi gönderdik. Bir saat sonra, Mihirdat, biraderi Osep ve dayısı Ohanes’le beraber tevkif olunarak getirildi. Mihirdat ateş püskürüyordu:

– Sanki diyordu, bizi tutmakla ne olacak? Beyhude yoruluyorsunuz; şimdiye kadar olan oldu bile. Şimdi bir saate kadar götürürsünüz.

O kadar kat’î ve küstah söylüyordu ki, bunların palavra olduğuna kat’iyyen hükmedemiyordum. Herhalde İstanbul’un üzerine bir felâket çökmek üzere idi. Anlaşılyordu ki, komite, bu defa işe kumbara hücumuyla başlayacak ve ortalığı harap edecekti. Fakat nerede ve nasıl?

Mihirdat’la arkadaşları henüz benim odamdan çıkarılmadan evvel, bir jandarma süvari onbaşısı geldi ve şunları söyledi:

– Paşam; Sulu manastır civarında dökmeci Kapril Misak’ın hanesinde bir içtima varmış. Sabık Patrik İzmirliyan da oradadır, diyorlar. Bir devriye, haneyi muhasara altına aldı. Kapıyı çaldık, açmadılar Misak pencereden başını çıkararak:

tensip buyurmak: uygun görmek / **müseccel:** tescilli, bilinen

“Bizden ne istiyorsunuz? Bizim Şimdi mühim iŐimiz var. Biz, bu-
gün evden ıkmayız. Kumandanlarımız yle emir verdi; sizin kuman-
danınız varsa bizim de vardır. Ancak akşam üzeri gelirsenez teslim
oluruz. Zaten o vakite kadar ne bizim teslim olmamıza hacet kalır; ne
de sizin teslim alacak kuvvetiniz kalır.” dedi. Emrinizi almağa geldim.

OnbaŐıya emir verdim:

– Kapıyı amadıkları takdirde evin kapısına, duvarlarına gazyağı
döküp ateş veriniz. Size silâh atarlarsa mukabele ediniz. Hemen Őim-
di hayyen, meyyiten hepsini getiriniz.

Onbaşı gitti. Mihirdat’la arkadaşlarını hapishaneye gönderdim.
Uzaktan birkaç infilâk sadası işitildi; bu, bomba patlayıŐını andırır bir
taraka idi. Mihirdat merdivenlerden iniyorken bağırdı:

– İŐittin mi Nâzım Paşa! Őenlik başladı; hayırlı olsun!

Osmanlı Bankası basıldı!

Galata polis serkomiseri telâşla odama girdi:

– Paşa hazretleri; Osmanlı bankasını asiler bastı. Kapıda nöbet
bekleyen jandarmayı katletmiŐler. Evvelce oraya birçok mühimmat,
silâh ve kumbara saklamıŐlarmıŐ. Bu gün sabahtan beri, hepsi Şapkalı
olmak üzere, nazarı dikkati celbetmemek için birer, ikişer bankaya
girmişler. Tahkikata nazaran yirmi üç kişi imişler. Kapıdaki jandarma-
nın Şehit edildiğini haber alınca hemen oraya asker, jandarma ve po-
lis devriyeleri sevk edildi. Beyoğlu mutasarrıfı bizzat geldi. Fakat ban-
kanın kapısını komiteciler tutmuştu. Devriye zerine kumbara attı-
lar; jandarma mülâzimi Mehmet ağa, avuŐ Hasan, nefer İsmail ve
TanaŐ isminde bir Rum ld. Salih onbaşı ile iki jandarma, beş polis,
iki Rum, iki musevi ağır surette yaralandılar. İŞ zımmında bankaya gi-
ren birçok Türkler de katil ve cerh edilmiş. Komitecilere, aynı zaman-
da Voyvoda caddesindeki bütün ecnebi evlerine dolmuŐlar; gelip ge-
enin üzerine kumbara ve silâh yağdırıyorlar. YanaŐmak kabil değil,
seyirci kaldık, Şaşırdık. Ne yapacağız?

– Bir dakika bekleyiniz.

Hemen serasker paşaya bir tezkere yazdım. Vaziyeti muhtasaran
bildirerek mümkün olabildiği kadar sr’atle ve çok miktarda askerİ
kuvvetin yetiŐtirilmesine rica ettim; keyfiyeti diğer bir tezkere ile de
Mabeyine bildirdim. Serasker paşaya polis müdürünü gönderdim.

zımmında: iin / **muhtasaran:** zetleyerek

Seraskerlik makamı bu defa iltizamı sür'at etti, hemen birkaç bölük müsellâh asker gönderdi. Asker, Voyvoda caddesinin iki başını tutarak silâh çattı; borular çalarak ussata teslim olmasını bildirdi. Komiteciler bunların üzerine kumbara ve kurşun yağdırdılar; fakat asker de mukabelede bulundu. Mücadele akşama kadar devam etti.

Beyoğlu mutasarrıflık dairesinin karşısındaki evlerde de komiteciler ihtifa etmiş ve gelip geçenin üzerine silâh ve kumbara yağdırıyordu; Beyoğlu kışlasından kalkıp mutasarrıflık dairesine gelen bir müfreze askeriyeye, dairenin ittisalindeki terzi dükkânından atılan bir kumbara ile taarruza uğradı; bir nefer askerle bir polis şehit ve yirmi yedi neferle iki komser ve mutasarrıflık dairesine işlerinin takibi için gelen ahali İslâmiyeden [Müslümanlar] yirmi dört kişi ağır surette mecruh düştü. Erbabı fesat, bundan sonra silâhlarını mutasarrıflık dairesinin kalem odalarına ve bizzat mutasarrıflık makamına da tevcih ederek bazı memurların katil ve cerhine sebebiyet verdi.

Asker, polis ve jandarma kuvvetlerinin Galata ve Beyoğlu cihetinde teksif edildiği ve o zamanlar da Kasımpaşa'daki Ermeniler'in hemen hepsi müsellehan ahali İslâmiye üzerine hücum ettiler. Betahsis evvel emirde yolda tesadüf ettikleri çocukları vahşiyane bir surette parçaladılar ve muhadderatı İslâmiyeye [Müslüman kadınlar] tecavüzde bulundular. Dolapderesi'nde de müçtemi bulunan Ermeni fedailerini bir kahvede oturan sekiz Türk'ün üzerine hücum edip hepsini öldürdüler. Bunlardan son derece galeyana kapılan ahali İslâmiye mukabele ve müdafaaya geçmek mecburiyetinde kaldı ve asker yetiştirilinceye kadar tarafeyn yüzlerce maktul ve mecruh verdi.

Güneş gurub ettiği zaman silâh sesleri kesildi; komiteciler ihtifa etti; asker ve jandarma mecruh ve maktulleri topladı. Mecruhlar hastaneye yatırıldı; gece yatsı namazı sırasında Hasköy'de Bademlik civarında toplanan Ermeni fedailerini, mezar taşlarını siper alarak ahali üzerine kurşun yağdırdılar. Tosun bağı civarında Ermeni Avadis'in hanesinden atılan kurşunlardan bahriye onbaşı Tevfik ve kumbarahane mektebi kahvecisi İsmail ağır surette yaralandı.

Kadın kıyafetinde

Ermeni ihtilâlcilerinden yüz kadarı kadın kıyafetine girerek müs-

iltizamı sür'at: elini çabuk tutmak / **ussat:** asiler / **ittisal:** bitişik / **müsellehan:** silahlı olarak / **betahsis:** özellikle / **evvel emirde:** öncelikle / **müçtemi:** toplanmış / **ihtiga:** saklanma / **tarafeyn:** her iki taraf

lûman mahallelerine baskın yaptı ve Ermeni kilisesinde tahassun eden komiteciler de mütemadiyen kurşun atmağa başladılar. İstanbul o gün ve o gece en müthiş anlarını yaşadı. Ahali, henüz askerî kuvvet yetişemediği için mukabelede bulunuyor, komiteciler ise harekâtı mezbuhane kabilinden olmak üzere def'i şuriş için yetişen süvari müfrezeleri üzerine de ateş açıyordu. Piyade ve süvari askeri müfrezeleri, jandarma ve polis bilmukabele silâh istimal ediyor ve tarafeyn mütemadiyen zayıat veriyordu. Nihayet komitecilerden kısmı azamı itlâf edildi; kaçamayan ve saklanamayanlardan maadası derdest olunarak tevkif edildi.

Asker Osmanlı Bankasına ancak gece saat on bir raddelerinde girebildi; komiteciler o saate kadar silâh kullandılar. On üç kişi hayyen, bir kısmı mecruhen ve meyyiten derdest edildi. Altmış tane de atılmamış kumbara bulundu.

Samatya'daki müsademe

Samatya'da mahasara altında bulunan Misak ile oğlu Ardaş ve Haçık Konuni ve diğer iki arkadaşının, muhtefi bulundukları hanenin kapısına gaz dökülerek yakılmasını emretmişim. Buna imkân hasil olamamıştı; çünkü hem Misak ihtifa ettiği evin penceresinden, hem karşıdaki hanelerin pencerelerinden silâh ve kumbara atılmağa başlamıştı. O tarafa da askerî kuvvet yetiştirildi; fakat komiteciler asker üzerine mütemadiyen kurşun yağdırıyor ve göz açtırmıyordu. Birkaç nefer askerle iki papaz mecruh düştü; asker birkaç kola ayrılarak silâh atılan bütün hanelere hücum etti ve teslim olmayanları hayyen yakaladı. Fakat orada sükûnun tesisi zor olmuş, mücadele ertesi günü sabahına yani perşembeye kadar devam etmişti.

Maktul Misakın hanesinden muhtelif tarzda imal edilmiş beş, yaymacı Simon'un hanesinden yedi, dökmece Dikran'ın hanesinden bir ve mevkuf Mihirdat'ın hanesinden bir, Ermeni mektebinden üç, Ermeni kız mektebi muallimesi Agavnin'in dolabından otuz altı, ki cem'an elli üç kumbara bulunarak teslim alındı. Muallime Agavninin dolabında otuz altı kumbaradan maada yedi kutu kapsol, dört kutu rüvelver fişengi bir deste de dinamit kapsülü bulunmuştur.

tahassun eden: oturan / **harekâtı mezbuhane:** son ümit ve kuvvetle çırpınma / **def'i şuriş:** kargaşayı bitirmek / **maada:** -den başka / **muhtefi:** saklı / **ihtifa ettiği:** saklandığı / **cem'an:** toplam / **muhasara:** kuşatma

Yine o gün ve o günün akşamı Emtiayi Dahiliye Gümrüğü hamallarından bazıları tarafından ve Bahçe kapısında Celâl Bey hanından, Eyüp'te de Nişanca mahallesindeki Ermeni hanelerinden ahali, asker ve polis üzerine silâh ve kumbara atılmış ve vukubulan mukabele üzerine epeyce kan dökülmüştü. Tahtakale'de Haraççı Mısır, Fındıklıyan, Çakmakçılarda Yusufyan, Tavukpazarı'nda Mehmet Efendi hanlarının pençelerinden ve bazı dükkânlardan devriye kolları üzerine saatlerce kumbara ve silâh atılarak İstanbul muharebe meydanı sahasına döndürülmüştü. Müslüman ahalinin heyecan ve galeyanını teskin[sakinleştirmek] mümkün olmadı; asker, jandarma ve polis zaten hücum ve taarruza maruz kaldığımdan müdafaa vaziyetinde idi; ahalinin heyecanını teskine ne hali ne de vakti müsaitti.

Ahali Ermenilerin üzerine saldırdı; bu sırada ipsiz takımından bir çokları dükkânlara ve mağazalara hücum ederek yağmaya başladılar. Artık kışlalarda hiçbir asker bırakılmadı; hepsi şurşun teskinine memur edildi. Nihayet Perşembe günü akşam üzeri İstanbul bir parça hali tabiisine girebildi. İstanbul bu facialara şahit olurken Üsküdar, Kandilli ve Çengelköy cihetlerinde de şuriş olmuş, oralarda da kan dökülmüştür. Yalnız o taraflarda vak'a uzamamış, ihtilâl çıkarmak için ön ayak olan Kandilli iskele hamamcısı Ohanes, rençber Halid'i ağır surette yaralaması üzerine ahali galeyana gelerek Çengelköyünde sakın Ermeni katolik papazlarından Atanas efendi ile hemşiresi Virjini ve biraderzadesi Sofik ve Kandilli'de oturan Mişo nam kimseler itlâf edildiği sırada zabıta kuvvetleri yetiyecek sükûnu iade edebilmiştir. Papaz Atanas Efendi ile hemşiresi Virjini ve biraderzadesi Sofik, komite ile kat'iyyen alâkadar olmadığı gibi, hükûmete karşı daima sadakat göstermiş ve hüsnü ahlâkıyla tanınmış bir aileye mensuptular. Bu kargaşalıkta bunların itlâfı teessürü umumiye mucip oldu; zabıta arizü amik tahkikat yaptı; katilleri Kengirli Abdullah Arif'le diğer Abdullah tutularak adliye teslim edildiler.

Karada bu vak'alar cereyan ederken Fındıklı ve Salıpazarı açıklarında birçok kimseler mavunalara girmişler, deniz üzerinde bir şeye muntazır gibi duruyorlardı. Polislerin: "Orada ne yapıyorsun? Niçin mavunalara doldunuz?" sualine karşı:

"Hamallık ediyoruz; şimdi, bir iki vapur kömür gelecek; onları taşıyacağız." cevabını vermişlerdi.

Fakat Voyvoda caddesinde, Osmanlı Bankası'ndan kumbara [bir çeşit bomba] ve silâh sesleri gelmeğe başlayınca bunlar da hemen Fındıklı sahiline çıkıp müslüman evlerine tecavüze ve yolda rastgeldikleri asker ve sivil ahaliye taarruza başladılar. Vak'a Beşiktaş'a akse-dince bir bölük süvari yetişmiş ve on dakika devam eden bir sokak muharebesinde Ermeniler epeyce zayıat vererek sükûn iade edilmiştir. Berhayat kalan Ermeniler katile halinde hapishaneye sevk olundular. Perşembe de böylece geçti; böyle geçti tabirinden asayiş kat'î surette iade edilmiştir mânası çıkarılmasın! Fındıklı hâdisesi bastırıldıktan sonra akşam üzeri Galata'dan kemali sür'atle bir araba geçiyor ve Beşiktaş cihetine doğru gidiyordu. Bu arabada isminin bilâhare Karabet olduğu anlaşılan bir fedai vardı; araba bütün sür'atiyle koşarak Beşiktaş çarşısına gelince durdu; Karabet bağırmağa başladı:

– Ey Ermeniler; daha ne duruyorsunuz? İstanbul'u zapt ettik; kan gövdeyi götürüyor; Türk askeri kaçtı; Türkiye hükûmeti âciz kaldı; silâhlarınızı çekiniz; böyle miskin miskin oturacak günde değiliz.

Bu heyecanlı işaat üzerine müslümanlar şaşırmış birbirlerinin yüzüne bakarken Agop namında diğer bir komiteci silâhını çekip kalabalık üzerine ateş eder. İlk kurşunla Divrikli rençber Osman şehit olur. Ahali birbirine karışır; Karabet ve Agop oldukları yerde vurulur; Türklerden bir iki kişi şehit dört kişi mecruh düşer; çarşıda bulunan Ermenilerden de on altı kişi maktul ve bir o kadarı da mecruh olur. Karakoldan yetişen polis ve jandarmalar mukateleyi teskine muvaffak olurlar.

Bebek'te o akşam ahali yatsı namazı kılarken Boğozun fırınından birçok silâh atılması ve iki Türk'ün hafifçe yaralanması üzerine yedi, sekiz Bebek delikanlısı silâhlanarak mezkûr fırını basarlar ve içerde müsellehan buldukları dört Ermeni'yi katlederler. Kireçburnu karakolhanesinin önünde bulunan nizamiye nöbetçi neferine iki Ermeni teşhiri silâh ve hücum ettiklerinden nefer silâh kullanmağa mecbur olmuş ve mütecavizlerden biri meyyiten diğeri hayyen derdest olunmuştur. Resmi vesaik ve istatistiklere istinat eden bu hâdiselerle şunu arzetmek istiyorum ki İstanbul'da hali tabii iade edilmemiş ve bu kabil hâdiseler payitahtın hemen her noktasında, her saat taakup ve tevali eylemiştir.

işaat: haberler, sözler / **mezkûr:** zikredilen, belirtilen / **müsellehan:** silahlı olarak / **teşhiri silah:** silah göstermek / **mütecaviz:** saldırgan / **taakup:** ardisıra / **tevali:** arası kesilmeksizin / **vesaik:** belgeler / **istinat eden:** dayanan

Ertesi günü Cuma idi; Abdülhamid bu gibi kanlı hâdiselerden son derece bizar ve müteessir olmuştu. Maahaza selâmlık resmi, emsali gibi tantana ile yapıldı. Selâmlık resminden avdet eden bahriye silâhendaz taburu Beyoğlu caddei kebirini takiben ve önlerinde muzika terennüm ettiği halde geliyordu. Tabur, Beyoğlu mutasarrıflık dairesinin önüne geldiği zaman Galatasaray'ın karşısında eczacı Galatasaray'ın kapısında (nizşa dt.) dükkânının üstündeki odadan iki kumbara endah edildi; fakat tesadüfün yardımıyla kumbaralar oda içinde patladı; ne askere, ne de ahaliye bir ziyanı dokunmadı. Hemen mütecasirleri yakalamak üzere giden polisler üzerine mezkûr odada muhtefi bulunan iki komite fedaisi istimali silâh ettiklerinden mukabelei bilmissil yapılarak ikisi de öldürüldü.

Cuma günü İstanbul'un muhtelif noktalarında rüvelver, kumbara, kama ve saire ile müteaddit Ermeni taarruzları vukubularak müteferrik surette yirmi yedi Türk öldürülmüş ve kırk sekiz kişi yaralanmıştı. Cuma günü ve gecesi böyle geçti; bizde uyku namına hiçbir şey yoktu; İstanbul, ecnebi bir devlet tarafından henüz zapt ve istilâ edilmiş bir şehiri andırıyordu; asker, jandarma ve polis devriyeleri mütemadiyen dolaşüyor, tarassudatta bulunuyor, buna rağmen yine katil ve cerh var'aları eksilmiyordu.

Cumartesi sabahı, yine Bank Osmani [Osmanlı Bankası] tarafında bir infilâk işitildi. Çarşamba günkü hâdiseden sonra banka önünde bir zabıt kumandasında bir müfreze muhafız asker ikame edilmişti. Bankanın karşısında Vitalis hanile Almanyalı Bomontinin birahane deposu müştemilâtından kârgir bir hane vardı; burada yirmiden fazla komiteci ihtifa etmiş ve müfreze üzerine kumbara atmışlardı; yoldan geçen iki müslümanla bir Müsevi maktul düşmüş ve müfreze zabitiyle bir nefer de yaralanmıştı. Asker hemen mukabele ettiği gibi polis ve jandarmalar da mezkûr mahallelere girerek komitecilerle mücadeleye başladılar. Tarafeyn lâyenkati silâh atıyor ve bu fasılasız martin ve rovelver seslerinden İstanbul yeniden karma karışık olmak istidadını gösteriyordu; komitecilerden sekizi itlâf edilmiş ve bir kısmı da hayyen yakalanmıştı.

Garibi şu ki, bütün bu vak'alarda yaralanan Ermeni fedailerini Rus

maahaza: bununla birlikte / **bizar:** rahatsız / **müteessir:** üzüntülü / **emsal:** benzer / **avdet:** geri dönmek / **kebir:** büyük / **endaht:** atmak / **mütecasis:** saldıriya cesaret edenler / **muhtefi:** saklı / **müteferrik surette:** farklı şekilde / **mukabelei bilmissil:** aynıyla karşılık vermek / **tarassut:** gözetim / **tarafeyn:** her iki taraf / **lâyenkati:** durmadan

sefaretî baş tercümanı, M. Maksimof toplattırıp Rus hastanesine sevkettirmişti; Rusya İmparatorluğunun hususî hafiyesi olduğu için Petersburg sarayından ve keza Abdülhamid'in de hususî hafiyesi bulunduğu Yıldız Sarayı'ndan birçok tahsisat alan bu Maksimof gayet şerir ve Türk düşmanı bir adamdı Rus sefaretî baş tercümanı bulunması kendisi için esasen imtiyaz teşkil ettiği gibi Abdülhamid'e merbutiyet ve mensubiyeti de ayrı ve daha nafiz bir imtiyaz bağışlıyordu. Fakat ben muhakkak olarak biliyordum ki bu adam aynı zamanda Rus nihilist ve anarşistleriyle de alâkadardı; çünkü Türkiye'de Ermeni ihtilâllerini hazırlayan anasır bütün Rusya Ermenileri'nden mürekkepti. Hattâ bu ihtilâllerin temeli olan Kumkapı hâdisesini Badrikof namındaki Ermeni hazırlamış ve derdest edildiği zaman cürmünü bilâperva itiraftan çekinmemişti; işte bütün Ermeni ihtilâlcilerini bu Maksimof himaye ediyor ve Rus sefaretinde yüzlerce komiteciyi -hem de maaşla- istihdam ettiriyordu.

Esrarlı bir vapur

Rusya ile Türkiye arasında işleyen İngiliz bandıralı Menteşof namında bir vapur vardı. Bunun kaptanından maada bütün tayfası, memurları, müstahdemleri ve sairesi hep Ermeni idi. Bu vapurla Rusya'dan gelen ve komiteye mensup oldukları bilâhare anlaşılan kadınlar bohçaları ve çantaları içinde, hatta koyunlarında birçok kumbaralar [bir çeşit el bombası] getiriyorlardı. Banka iğtişasında mecruh düşenler Rus hastanesine kaldırıldığı gibi yakayı kurtarıp kaçabilenler de bu vapura kapağı atmışlardır.

Ben, bu hatıratı yazarken Türkiye Cumhuriyeti idaresini idrak etmiş bulunuyordum. Bu itibarla istiklâlin zevkini tattım; bu vukuatın cereyan ettiği zamanlardaki ac'zi idareyi mümkün değil benim kadar anlayamazsınız. Herhangi bir sefaretin tercümanı, herhangi bir caniyi, idam sehпасına çıkarılması iktiza eden bir katili açık açık himaye eder ve isterse onu hükûmetin ve halkın gözü önünde serbestçe gezdirebilirdi. İstanbul'da bu defa çıkarılan iğtişas az birşey değildi.

Kanlı vak'alar bitip tükenmiyordu

Kısmen bastırılmış olmasına rağmen bitip tükendiği de yoktu.

şerir: şerli, kötü / **merbutiyet:** bağlılık / **nafiz:** etkili / **imtiyaz:** ayrıcalık / **anasır:** unsurlar / **mürekkep:** oluşmak / **iktiza eden:** gereken

Her gün kumbara atılıyor, her gün birkaç polis, jandarma, asker ve Türk şehit ediliyor ve her gün birkaç komiteci öldürülüyordu. Hâdisenin esası ve plânı ve komiteye önyak olanların esamisi hakkında henüz vazih malûmatımız yoktu. Ölenler öldü gitti; kaçanlar sefaretlerde, ecnebi bayrağını taşıyan vapurlarla ecanip hanelerinde saklandı; bunları almak mümkün olamıyordu. Hatta ihtifagâhından bana, Sadrazama ve sair ricali devlete gayet ağır ve tahkiramiz mektuplar da yazıyorlardı. Halbuki bunlar tutulmak, ifadeleri alınmak ve bilmuhakeme tecziye edilmek lâzımdı; fakat imkânı yoktu ki... Beyoğlu mutasarrıflığına, bari Rus hastanesinde yatan mecruhların ifadelerini aldırması lüzumunu tebliğ ettim. Mutasarrıf yazdığı cevapta, "Her gün memur gönderiyorum; bugün olmaz yarın diye savıyorlar; nihayet sefaret baş tercümanı M. Maksimof'a müracaat ettim; yarın memur gönderiniz mecruhların ifadesini alsınlar diye vadetmiş iken Beyoğlu mustantiki Mithat Bey ifade almak üzere gittiğinde yaralılar çok ağır hastadır, ifade vermeğe iktidarları yoktur cevabıyla geri çevrilmiş!" diyordu.

Birkaç gün sonra da M. Maksimof, Beyoğlu mutasarrıflığına müracaat ederek, sefarethanede yüzü mütecaviz Ermeni hademe(!) bulunduğunu ve son vak'alardan bunlar çok korktuklarından Rus kumpanyasına mensup bir vapurla İstanbul'dan çıkarılması için vapura rükuplarına kadar bir gûna taarruza uğramamalarını teminen miktarı kâfi polis ve jandarma terfikını rica ettiğini mutasarrıfa bildiriyor ve ne gûna muamele yapılmak lâzım geldiğini soruyordu, Sadrazamla görüşüp size lâzımgelen cevabı veririm dedi.

Sefaret baştercümanı gene insaflı adammış! İyi ki bizden bu kahramanları vapura kadar ihtifalâtı mahsusa[özel bir tören] ile teşyi[ugurlama] için bando muzika filân da istemedi!

Sadrazama vaziyeti bildirdim

Sadrazama keyfiyeti bildirdim ve bir karar ittihaz ve iş'arını rica ettim, bir saat sonra Beyoğlu mutasarrıflığından tercüman ısrar ve isticall ettiğine ve ne yolda hareket edilecekse sür'ati iş'arına dair bir telgraf aldım. Telgrafa aynen şu cevabı verdim:

esami: isimler / **vazih:** açık, net / **ecanip:** yabancılar / **ihlifagâh:** saklanma yeri / **tahkiramiz:** aşağılayıcı / **tecziye:** cezalandırma / **hademe:** hizmetli / **rükup:** binmek / **gûna:** herhangi, türlü / **terfik:** refakat etme / **ihlifâfatı mahsusa:** özel töen / **teşyi:** uğurlama / **ittihaz:** alma, edinme / **istical:** acele etme

Beyoğlu mutasarrıflığına

Rusya sefarethanesindeki hademe hakkında Bâbüâlîce bir karar itihaz ve tarafıma tebliğ olunmadıkça nezaretçe bir şey yapılamaz. Binaenaleyh karardan evvel nakle teşebbüs olunursa menedilmesi...

19 Ağustos 312 [1894]

Akşam üzeri Beyoğlu mutasarrıflığından şu cevabı aldım:

Rusya sefarethanesinde bulunan yüz kadar hizmetkâr Ermeni'nin Rus kampanyası vapurlarına izamını ve yanlarına asakiri şahane terfikini Rus tercümanı musırren beyan ettiğinden olunacak muamele demincek istizan edilmmişti. El'an bir cevap vurut etmediğinden ve tercüman da ısrarında fevkalâde sebat ile hemen şimdi yanlarına asakiri şahane terfik olunarak vapura izamlarını beyan eylediğinden bilmecburiye Rus sefarethanesine asakiri Şahane ve jandarma ve polis izam kılınmış ve Hüseyin Paşa da memur edilmiş ve merkurmlar vapura nakledilmek üzere bulunmuş olduğundan bunların denizde her ihtimale karşı tahtı nezareti fevkalâdede[olağanüstü nezaret altında] bulundurulmasını kemali ehemmiyetle arzeylerim.

Mutasarrıfa tekrar şu cevabı verdim:

Rusya sefarethanesindeki eşhas hakkında bir saat evvel yazıldığı üzere Bâbüâlîce bir karar verilmedikçe nezaretçe bir şey denilemeyeceğinden bunlar tebaai Devleti Aliyeden iseler men'i azimetleri.

Beyoğlu mutasarrıfı, yarım saat sonra Zaptiye Nezareti'ne geldi. Tercümanın hâlâ mutasarrıflık dairesinde cevaba intizar ettiğinden bahisle dedi ki:

– Şayet biz asker ve jandarma terfik etmezsek tercüman kendi askeriyle şimdi vapura bu adamları sevk ettireceğini söylüyor; ne yapacağız?

– Rus askerleriyle bu kahramanların sevkı elbette biçimsiz olur ve bunları gören Ermeni komitecileri daha ziyade canlanarak yeniden bir hücumla daha kalkerlar. Sadrıazama müstacel işaretli iki tezkere gönderdim, hâlâ cevap yok. O halde asker vermeğe ve polis terfikine mecburuz. Fakat bu ne kadar çirkin hal? Bu ne biçim hükûmet maki-

izam: gönderme / **asakiri şahane terfiki:** asker refakati / **musırren:** ısrarla / **istizan:** izin isteme / **vurut etme:** gelme, yetişme / **tahtı nezareti fevkalâde:** olağanüstü gözetim altında / **tebaai devleti aliye:** osmanlı vatandaşı / **men'i azimet:** gitmelerinin önlenmesi / **terfik:** refakat etme

nesi? Ben anlamadım. Ne yapalım? Mademki, siz Hüseyin Paşa kumandasında asker ve jandarma göndermişsiniz. Onlar bu şerirleri vapura kadar götürsünler bari. Fakat Vehbi Paşa'yı da beraber gönderiniz. Bir uygunsuzluk olmasın.

Mutasarrıflar endişede

Bütün sefaretlerin tercümanları, bilhassa ahvalin gayri tabiileştiği böyle sıralarda mühim roller çeviriyor ve büyük dalavereler döndürüyorlardı. Bir çok canları kurtarmak ve hapisten çıkarmak için binbir vasıtaya müracaat ediyorlar ve bütün makamatça iltifat ve hüsnü kabule mazhar oluyorlardı. Bu hal böyle devam edip giderse zabıta mekanizmasının vücuduna ne ihtiyaç vardı? Sadarete söz anlatmak kabil olamıyordu. Saray şaşırmış kalmış ve birbirini nakzeden iradelerle işi çocuk oyuncağına çevirmişti.

Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları, tercümanların müracaatından bıkmış usanmış olduklarından ne yolda muamele yapmak lâzım geldiğini bana soruyorlardı. Kendilerine cevaben “badema devleti aliye tâbiyyetinde bulunan Ermeniler için müracaat edecek tercümanlara, Hariciye Nezareti'ne müracaat etmelerini tebliğ edin.” dedim.

Mutasarrıflar da, birkaç tercümanı bu suretle geri çevirmişler. Vay sen misin mutasarrıflara bunu söyleyen? Mabeyin başkâtibi, Başma-beyinci, hususî yaverler göndererek bu muamele hakkında izahat vermemi iradei seniyeeye atfen bildiriyorlardı. Mabeyin başkitabetine şu cevabı gönderdim:

“Hâdisi mündefiadan dolayı gerek maznunen gerek ademi emniyete binaen celp ve tevkif edilen Ermeniler için sefaret tercümanlarının tevali eden müracaatleri hatı marufu ve adabı nezaketi tecavüz etmekle beraber muamelâtı zabıta'yı da ta'sip ve işkâl ve sayei maalivayei cenabı hilâfetpenahide bunlar için derece teşekkül eden komisyonlar tahkikat ve tetkikat ile iştigal eylemekte bulunmasına binaen badema Devleti Aliye tebaasından olan Ermeniler için müracaat edecek tercümanların ifadatı vakıalarına mukabil Hariciye Nezareti'ne müracaat eylemelerinin tebliğ ve tefhimi Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıklarıyla polis müdürlüğüne tamimen tavsiye ve iş'ar olunduğu maruzdur.”

ahval: haller, olaylar / **gayri tabii:** olağan dışı / **nakzeden:** zıt, çelişen / **badema:** bundan sonra / **iradei seniyeeye atfen:** padişah adına / **hadisei mündefia:** geçmiş olaylar / **maznunen:** şüphe ile / **ademi emniyet:** güvensizlik / **tevali:** ardı ardına / **ta'sip:** zorlaştırma / **tefhim:** anlatma, bildirme / **tamim:** genelge

Bir fedainin itirafı

Bu üçüncü ihtilâlle Ermeniler neyi istihdaf ediyorlardı? Plânlarının esası ne idi? Daha neler yapacaklardı; bu noktalar inceden inceye tetkik edildi; bize ipucunu yine bir fedaî verdi. Bu fedaî vak'a günü Dolapderesinde ilk bombayı atan arabacı Agop'tu. Hâdisse, bu vak'a da Ermenilerin kahır tedmiriyle neticelendikten sonra Agobu hapishaneden getirterek tekrar isticvap ettim; dedim ki:

– Şimdi olan oldu; dediğin gibi Osmanlı hükûmetinin hükmü ve hükûmeti çarşamba günü bitmedi; bütün arkadaşlarınız tevkif edildi; yüzlerce komiteci ile beraber birçok masum Ermeni, Rum, Musevi ve Türk vatandaşı, birçok asker, polis ve jandarma da telef oldu. Elbette pişman olmuştunuzdur; şimdi nedamet ettiğinizi isbat ederseniz ve bize izahat verirsanız cezanız tahfif olunabilir; çünkü isyan bayrağını, ilk kumbarayı atmak suretiyle sen açmıştın!

– Evvelâ şunu söyleyeyim ki pişman değilim; saniyen iyi biliniz ki mesele kapanmış değildir. Bu ihtilâli Taşnak Kasagan komitesi çıkardı. Taşnak Kasagan, Hınçakyan ve Troşak gibi işini yarım bırakmaz; asıl olacakları şimdiden sonra göreceksiniz. Bu başlangıçtır Nâzım Paşa! Bizim kuvvetimizin ocağı Tiflis'tedir. Oradan yeni kuvvetler gelecektir. Belki de gelmiştir bile! Siz beyhude yoruluyorsunuz. Biz, artık boyunduruk altında yaşamayacağız. Buna ahdettik bir kere.

Şeyhülislâmı öldürecek bomba...

– Peki amma, oğlum, acemice hareket ediyorsunuz. Meselâ senin Dolapderede kumbara atman neye yaradı?

– Ha, orasını anlatayım; madem ki geçmiştir; geçmiş olan şeyleri size serbestçe anlatabilirim. Ben, o üç kumbarayı Hasköy'de tuğla harmanında sakın arkadaşlarım Torosla Ohanes'ten aldım: Dolapdere'de kumbarayı atmadım; kazaen elimden düştü. Benim vazifem, köprüde beklemek ve Şeyhülislâm geçerken atıp öldürmektir. Diğer arkadaşımız da Voyvoda karakoluna, Galatasarayına, Taksim'deki Rumların (Aya trinite) kilisesine ve Ermeni patrikhanesine bomba atacaklardı; benim bildiğim bu kadar. Daha bir çok komiteciler de İstanbul'un her tarafına bomba ve dinamit koyacaklardı.

– Karakollara kumbara atmanızı anlarım; fakat patrikhaneye neden atacaktınız?

– A! Paşam; o bizim patrikhanemiz değildir. Şimdiki patrik sizin uşağınızdır. Bizim patrikimiz İzmirliyan idi; lânet olsun bu şimdi patriğe.

Bütün dünya hükûmetlerinden intikam!

– E, Rum kilisesinden ne istiyordunuz?

– Biz budala değiliz ya? Rum kilisesini berhava edecek komitecilerimiz hoca kıyafetine gireceklerdi. Rumlar, bunu görünce Müslümanlar yapıyor diye isyan edeceklerdi. Fakat bu dökülen kanların bütün günahı hem sizin hükûmete hem büyük devletlere aittir. Komitemiz onlara son defa olarak ültimatı verdi. Şimdiye kadar dökülen Ermeni kanlarının intikamını alacağız. Bize yardım ediniz. Bize istiklâl vereceğinizi vadetmişsiniz. Bu sözünüzü yerine getiriniz dedik, kulak asmadılar. Zaten dünyayı karıştıran hep onlar değil mi? Hele o İngiliz yok mu? O ne kahbedir! Bir taraftan bizi teşvik ediyor, diğer taraftan Sultanı kafese koyup Kıbrıs adasını aldıktan sonra sırtını çeviriyor. Fakat biz bütün dünya yüzündeki hükûmetlerden de intikâmımızı alacağız.

– Bu kumbaraları nasıl tedarik ettiniz?

– Ha! Orasını söyleyemem; çünkü bize daima lâzımdır ve muharebe de daha yeni başlamıştır. Benden başka söz alamazsınız. Bunlar geçmiş şeylerdir diye söyledim; gelecek işler için bir şey söyleyemem; beyhude yorulmayınız.

Agob'u gönderdim.

Nihilistlerin yardımı

Rusya sefareti birinci tercümanı Maksimof'un kalabalığına ve sergüzeşt koşan bir serseri olmasına rağmen üçüncü tercüman Mösyö Maykof nazik, terbiyeli ve bende bıraktığı intibaata komiteciliğe ve her türlü anarşi fikirlerine muhalif bir adamdı; ve zannederim Türk muhibbi idi de...

Mumaileyhle hususî surette görüştüm, sefaretlere komite tarafından bir kâğıt gönderilip gönderilmediğini sordum. Maykof dedi ki:

berhava etmek: havaya uçurmak / **sergüzeşt:** serüven / **intibaat:** izlenim

– Evet! Vak’adan evvel komite bir ültimatom gönderdi; yalnız bize değil: bütün sefaretlere de verdi. Ben, Osmanlı hükûmetinin nazarı dikkatini celbetmek lâzım dedim. Fakat...

– Fakat Mösyö Maksimof mâni oldu değil mi?

– Belki öyledir... Maksimof tuhaf adamdır, hem Padişaha arzı ubudiyet edip bol bol ihsanı şahane alır; hem komitelere yardım edip istifade eder. İmparatora da gizli gizli jurnaller vererek gûya, Türkiye’deki Nihilistlerin harekâtından günü gününe haber verdiğini beyan etmek suretiyle Çar’dan da para koparır. Fakat bunlar mahrem kalmalı paşa! Çünkü herif çok kuvvetlidir.

Üçüncü tercüman Maykof

– Bu mükâlemenin mahremiyetinden emin olabilirsiniz; maksat bütün esasatı içtimaiyeyi zirüzeber edecek olan şu Ermeni komiteleri hakkında hasbihal ederek insaniyete yardım, beşeriyeti muhafaza için çareler aramaktır. Zannederim. Bu noktada benimle hemfikirsinizdir.

– Şüphe mi var paşa! Bu Taşnaksagan komitesinin merkezi Tiflis’tir. Müesseisi de Tiflis’te intişar eden Arsağanık gazetesinin sermu-harriri Simon Habasoftur. Mentese vapuru da buraya Rus nihilistlerinden ve anarşistlerden tedarik edebildiği mevaddı inifilâkiyeyi getirmekle iğtişâslara yardım etmektedir. Bu vapuru pekâlâ bilirsiniz, bütün mürettebatı Ermeni komitesine mensuptur.

– Evet biliyorum; fakat biz gümrüklerde ciddî tekayyüdat yapıyoruz; bu dinamitleri filân nasıl karaya çıkarabiliyorlar?

– Paşa, bunda yanılıyorsunuz; itiraf etmelisiniz ki gümrük teşkilâtınız çok bozuktur; gümrüklerinizde müthiş bir irtişa hastalığı hüküm sürmektedir. Bundan başka bu mevaddı inifilâkiye alelekser zeytinyağı ve gaz fıçıları içinde getirmekte ve işittiğime göre İstanbul’da da ayrıca yapılmaktadır. Gene işittiğime göre komite bu hafta Varna’da büyük bir şube açmıştır ve Odesa’da da yeni bir ihtilâl hazırlamak için çalışıyor size çok acırım; çok yalnız kalmışsınız, buradan başka Mak-

arzı ubudiyet: bağlılık, kulluk ifadesi / **ihsanı şahane:** padişah hediyesi / **mükâleme:** konuşma / **mahremiyet:** gizlilik / **esasatı içtimaiye:** toplumsal düzen / **zirüzeber:** yerle bir / **müessis:** kurucu / **intişar eden:** yayınlanan / **sermu-harrir:** başyazar / **mevaddı inifilâkiye:** patlayıcı maddeler / **tekayyüdat:** kayıtlar / **irtişa:** rüşvet / **alelekser:** çoğunlukla

simof'un gönderdiği komiteciler yakında gene döneceklerdir, belki de dönmüşlerdir bile...

Samimiyet ve muhabbetinize şahsım ve insaniyet namına teşekkür ederim; şu sefaretlere verilen ultiatomunun aslını ve yahut bir suretini tedarik edebilir miyim?

– Hayhay! Ben size aslını getiririm; çünkü beş on tane göndermişler. Benim çekmecemde bile bir tane vara galiba! Akşam üzeri bizzat getirip takdim ederim.

– Çok teşekkür ederim; daima görüşelim; bana yardım etmenizi rica eylerim.

– Sık sık temastan çekinirim; malûm ya Maksimof'un hafiyeleri vardır; beni Çar'a jurnal eder ve sebebi felâketim olur. Müsaadenizi rica eylerim, artık gideyim; akşam üzeri Ermeni muhtırasını takdim ederim.

Filhakika Maykof akşam üzeri bana bu Ermeni komitesi ultiatomunu getirdi; bu beyannameyi aynen dercediyorum:

Ermeni komitesinin ultiatomu

“Türkiye'nin gaddarlığına karşı mütemadiyen Avrupa'ya protesto ettik; fakat haklı protestolarımız daimî surette reddolundu; Türk hükûmeti bize cevaben kan ile ahzisar eyledi. Avrupa bu dehşetli cinayet muvacehesinde sükût etti Avrupa, cellâdi gaddarlıktan menedeceği yerde bizim figan ve taarruzumuzu men'e çalıştı.

Hukuku insaniyemizi ret ve bizi tahkir ile feryadımızı gene kendi kanımız içinde boğarak milli haysiyetimizi imhaya kalkıştı. Aziz kanlarımız ile takdis olunan matlûbatımıza, şu saatte mukaddes intikamın tağyiri nâkabil azmi kavisi dahi iltihak ederek kara hortlak gibi karşımızda dikkati; Avrupa, katilâne vazifesizliği ile bize (kuvvet hakkı ezer) dedi. Hukuku insaniyesi pamal edilmiş biz biçare Ermeniler, Türkün tahammülgüzar ve menfur boyunduruğunu atmak için (fen)nin kuvvet ve satvetine müracaatta mecbur olduk; artık diplomatlık oyunlarının vakti geçmiştir. Yüz binlerce şehidimizin döktükleri kanlar, davayı hürriyeti ikame için bize hak verir. Düşmanların kes-

takdis: kutsama / **matlûbat:** istekler / **tağyir:** değiştirme / **nâkabil:** imkansız / **azm:** kavi: güçlü azim / **iltihak:** katılma, karışma / **pamal:** ayakaltı / **satvet:** ezici güç / **kesret:** çokluk / **labût:** lazım / **şeraiti atıye:** geleceğin şartları / **tahammülgüzar:** dayanılmaz / **menfur:** nefret uyandıran /

retine bakmayarak iktizası lâbüüt olan şeraiti atiyeyi talep etmişiz ve etmekteyiz:

1- Altı devleti muazzama tarafından Ermenistan'a Avrupalı bir serkomser tayini.

2- Vali, mutasarrıf ve kaymakamların serkomserlik marifetiyle tayin ve Padişah tarafından tasdik.

3- Asakiri muhafızası ile jandarma ve polislerin yerli ahaliden tahriiriyle Avrupalı zabıtların kumandası altına tevdi.

4- Mahkemelerin Avrupa usul ve heyetinde teşkili.

5- Mezhep, matbuat ve maarife serbestii tam verilmesi.

6- Varidatın dörtte üçünün mahalli ihtiyacata terk ve tahsisi.

7- Bakaya vergisinin ilgası.

8- Vergilerin beş sene tahsil edilmemesi, beş senelik vergilerin de ihtilâli ahirden mutazarrır olan Ermenilere tahsisi.

9- Emlâki magsubenin derhal eshabına iadesi.

10- Firar eden Ermenilerin serbestçe avdet edebilmeleri.

11- Ermeni politika mahkûmları için affı umumî ilânı.

12- Şeraiti muharrerinin icrasına nezaret için Ermenistan'ın büyük şehirlerinin birinde Avrupa düveli muazzama murahhaslarından mürekkep bir muvakkat komisyon teşkili.

Matlûbatımız bunlardan ibarettir. Gayemize ermek için hiçbir fedakârlıktan geri durmayacağız. Bundan böyle kendimizi her türlü mes'uliyetten berî addederiz. İhtilâli umumide kurban gidecek olan ecnebi ve yerliler için şimdiden beyanı teessüf ederiz. Gerçi bunlar için teessüf ve teessürümüz çok fazla olacaksa da felâketi umumiye karşısında hususi teessüfler manasızdır.

Öleceğimizi pekâlâ biliyoruz; fakat hukuku insaniyemizi istihsal edinceye kadar Ermenilerin damarlarına kök salmış olan fikri ihtilâl, bir tek Ermeni kalmayınca da değin Devleti Osmaniye tehlikede bırakmağa devam edecektir.

Taşnaksagan Ermeni ihtilâl müttefiklerinin

İstanbul merkez komitesi

asakiri muhafıza: muhafız askerler / **tevdi:** bırakma, veme / **varidat:** gelirler / **şeraiti muharrere:** yazılı şartlar / **düveli muazzama:** büyük devletler / **mürekkep:** oluşan / **muvakkat:** geçici / **matlûbat:** istekler / **berî:** kurtulmuş / **mutazarrır:** zarar gören / **magsube:** gasbedilen / **ilga:** kaldırma / **beyanı teessüf:** üzüntü beyanı /

Abdülhamid idaresinin seyyiatını bilmeyenler yoktur; o devir feaatinden bizzat milleti hâkime olan biz Türklerde müteessir ve müteneffirdik. Bu itibarla gayri müslim ve gayri Türk olan anasırın o idarei müstebideye karşı muhabbetini beklemek abesti. Bu Ermeni beyannamesini okuyanlar, beyannameyi kaleme alanlara belki acır, belki de hak verir. Fakat Ermeni komitelerinin istediği, Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde yaşayan bütün insanların istediği ve beklediği hürriyet değildi; bundan başka herkes derhatır eder ki, o devirlerde, en çok ezilen, öz Türklerdi. Vergi, askerlik ve saire gibi hususattan dolayı ezilen, harap olan yalnız Türk unsurudur. Mehmetçik bir kere asker ocağına düştü mü sekiz, on sene de yakasını güç kurtarır ve terhis olunduktan sonra da ameli manda bir halde, insanlıktan çıkmış bir şekilde ocağına dönerdi, onda artık bir ocak kuracak, nesil yetiştirecek kuvvet ve benlik kalmazdı. Yemen’de Arabistan’ın sair mıntakalarında, Arnavutluk’ta ve bütün hudutlarda kanını döken Türk’tü; buna mukabil Ermenilerle Rumlar tebai sadıka(!) olarak ferih, fuhur yaşarlardı, ticaret, san’at sahasını işgal ederler ve senevî cüzî bir mükellefiyeti askeriye mukabilinde yerlerinden kıyılamayıp mütemadiyen çocuk yetiştirirlerdi.

Malûm ve aşikâr olan bu hakikatler karşısında Ermenilerin mütemadiyen “Türklerin menfur boyunduruğundan” bahsetmeleri haki-katte kabili telif sayılamaz.

Komiteler, ecnebi sefirlerine bu beyannameyi verdikleri gibi, Türkleri de bir isyana tahrik ve teşvik için ahali İslâmiyeye hitaben şu beyannameyi neşretmişlerdi:

Ahalii İslâmiyeye davetname

Ey ahali İslâmiye! Sana karşı hiçbir sui kastimiz olmadığını anlatmak için şu davetname ile gene sana müracaat ediyoruz. Bu müracaat senden korktuğumuzdan yahut bir maksadı mahsusa hizmet ettiğimizden değildir; hayır!

Biz cesur nazarlarımızla ölüme doğru bakıyoruz; bunu da bize senin hükûmetin talim ve telkin etmiştir.

Ebaan ceddin seninle beraber aynı müşterek vatanda sakin ve müttefik yaşaya geldiğimiz halde şu son zamanlarda, günahkâr hü-

müteneffir: nefret dolu / **seyyiat:** kötülükler / **anasır:** unsurlar / **idarei müstebide:** baskıcı yönetim / **derhatır:** hatırlama / **ameli manda:** iş göremez / **fuhur:** sevinçli / **senevî:** senelik / **maksadı mahsus:** özel amaç / **ebaan ced:** öteden beri, ceddimizden bu yana /

kûmet, gerek seni ve gerek bizi boğmak için aramıza nifak şikak tohumu saçmağa başladı. Sen ise ey ahalii İslâmiye! Bu siyasî hile ve entrikayı anlayamayarak ellerini kardeşlerimizin bigünah kanlarıyla mülemma ettin ve cinayeti azimeye iştirak eyledin.

Ey Türk kardeş! Şurasını iyi anla ki tarafımızdan ilân edilen cenk ve cidal sana karşı değil, zebunkeş hükûmetin aleyhinedir. Onun hali hazırdaki fena sistemindedir ki senin de bir çok münevver ve aziz evlâtların, muhik ve meşru olan hukukunu muhafaza için mübareze[ugraşma,kavga etme] ediyorlar ve fakat yalnız Boğaziçi'nin, Marmara'nın dalgalarına gömülüyorlar. Dostunu, düşmanını bil, ey ahalii İslâmiye...

* * *

Bu beyannamede samimiyetten şemme bile bulunmadığını ispata çalışmak abesle iştigal demektir. Ermeni komiteleri, ihtilâl anlarında yoldan geçen, kendi işinin gücünün başına giden Türkleri kumbara ve kurşunla itlâf ettikleri gibi masum çocukları bile su'baane bir surette parçalamaktan çekinmemişlerdir. Artık, ey Türk kardeş! Bu cidal sana karşı değildir demelerine nasıl inanabilir!

Bundan başka Hınçakyan, Troşakyan ve Taşnaksagan komitelerinin bütün Ermeni milleti namına hareket ve bütün Ermenileri temsil etmediği de malûmdur. Gerçi sabık patrik İzmirliyan gibi ruhunda esasen komitecilik tüten bazı rüesayı ruhaniyeyi elde etmişler ve bu sayede umum kiliseleri, murahasaları cinayet yuvası haline getirmişlerdi. Fakat bundan bu halden, işiyle gücüyle meşgul olan, ticaret ve san'atı sayesinde iyi mevki kazanıp ancak ailesinin saadet ve selâmetine hasrı vücut eyleyen birçok Ermeniler müteessirdi. Patriğin değiştirilmesi ve İzmirliyan Efendi'nin Kudüs'e nefyedilmesi komiteleri iğzap ve nevmite eylemişti. Çünkü yeni patrik, ruhanî vazifesine tamamen sadık, her türlü siyasî hur'a ve entrikalardan mutazarrır bir şahsiyet olup bütün kiliseleri komitecilikten tathir ettirmiş ve Ermeni milletine hükûmete karşı kemafissabık sadakat ve hürmet telkin eylemişti. İstanbul'un üçüncü Ermeni ihtilâli bastırılmazdan evvel, yani daha Osmanlı Bankası hâdisesi zuhur edince Ermeni patrik kaymakamlığı makamı sadarete bir müzekkere vermiş ve bunun ilânı resmî

bigünah: günahsız / **mülemma:** bulaşmak / **zebunkeş:** zayıf ezen / **muhik:** hakkı yerine getiren / **şemme:** pek az şey / **su'baane:** ejderha gibi, vahşice / **nefy:** sürgün / **iğzap:** kızdırma / **nevmite:** ümitsiz / **mutazarrır:** zarara uğrayan / **tathir:** temizleme / **kemafissabık:** eskisi gibi

suretinde neşrini istirham eylemişti. Komitelerin haksızlığını ve gaddarlığını ispat etmesi dolayısıyla müzekkereyi aynen naklediyorum:

Patriğin müzekkeresi

"Hayli müddetten beridir şurada burada ve hususıyla payitahtı saltanatı seniyede gûnagûn ef'al cinaiyeyi ika etmekte olan ve Ermeni cemiyeti fesadiyelerine mensup oldukları melhuz bulunan bir takım caniler, dünkü Çarşamba günü ihtilâl maksadıyla ötede beride bazı vukuatı cinaiyeye cür'et etmiş olduklarından başka bunlardan bir cemmi gafirin dahi Bankı Osmani üzerine bilhücum muhafazasına memur olan zabıt ve neferatı ve sair bir takım bigünah adamları itlâf ederek cinayetin en eşnânı irtikâp etmiş oldukları cümlelerin kemali esef ve nefretle meşhuda olmuş ve sayei kudretvayehazreti zillullahide [Allah'ın gölgesi padişah sayesinde] âsayişi umumiyeye halel getirilmeksizin bu fenalığın önü alınmıştır. İşbu şirketi fesadiyenin tavır ve hareket ve meslekleri ve irtikâp etmekte oldukları cinayati şenianın hukuku umumiyeye ve hukuku mukaddesei saltanatı siniyeye karşı ne derecelerde azim mes'uliyeti kanuniyeyi dâi ve cezaların eşeddini müstelzim olduğu emri âşikâr bulunduğu gibi eğer Ermeni cemaati namına hareket ediyoruz süsünü veriyorlarsa bu iddiaları, vezaifi mukaddesei sadakati tanıyan cemaati âcizanemizce mezhep, millet, vicdan, namus velhasıl dünyada mukaddes olan hissiyatın kâffesi namına olan merdud ve nazarı âlemde dahi mel'un bulunduğu ve çünkü böyle eşhası cinaiye tarafından ika edilmiş olan şuriş ve fesadatin İslâm ve sair sunufu ahali nazarında gûya vukuatı müteallimeye meydan açılacağı sevabıkile müstedil olduğundan cürmü meşhut eshabından bulunan işbu canilerin derdest edilmiş ve edilecek olanların dakika fevt edilmeyerek hemen cümlesinin cezayı sezalarını icraları ve bu suretle islâm ve hristiyan ahali muvacehesinde Ermeni cemaatinin muhafazası ve İslâm kardeşlerimizle olan altı yüz senelik muhabbet ve merbutiyeti ebediyemizin ve saltanatı seniyeye ve zati aktesi Hazreti Hilâfetpenahiye olan ubudiyeti ve sadakati gayri mütegayyiremizin

gûnagûn: günden güne / **ef'ali cinaiye:** cinayet eylemleri / **ika:** yapmak / **melhuz bulunan:** düşünülebilen / **cemmi gafir:** insan kalabalığı / **neferat:** erler / **eşna:** fena, çirkin / **irtikâp:** kötü bir fiil işlemek / **meşhud:** şahit olunan / **cinayati şenia:** çirkin cinayetler / **dâi:** davet eden / **eşed:** en şiddetli, çetin / **müstelzim:** gerektiren / **kâffe:** tamamı / **merdud:** kovulmuş, reddolunmuş / **şuriş:** karışıklık / **sunuf:** sınıflar / **vukuatı müteallime:** acı veren olaylar / **müstedil:** delillendirilen / **cürmü meşhut:** suç üstü / **merbutiyet:** bağlılık / **ubudiyet:** kulluk

halelden vikayesi ve şu hakayik umum memaliki mahrusetülmesaliki Şahanece malûm olmak üzere cemaati âcizanemiz namına olarak iş-bu arizai daiyanemizin hemen resmen ilân ve şu arizadaki müstedi-yatımızın tamamen icra ve bu bapta vüllütü[valiler] izam Hazratına da batelgraf tebliğatı seriai müessirenin ifa buyurulmasını kemali ehemmiyet ve eşki teessürle istirham ve niyaz eder ve abdi sadıkları ta-rafından dahi Derseadet'te ve memaliki Şahanenin her tarafında bu-lunan Ermeni kiliselerinde Hazreti İsa aleyhisselâm namına olarak bu mel'un caniler haklarında kilisece lâzım gelen muamelenin icrası mukarrer bulunduğunu gerek abdi âcizleri ve gerek Ermeni Patrikha-nesi idarei hazıra erkânı kulları umum cemaat namına olarak arzey-lerim olbapta..."

* * *

Patrik kaymakamının ihbaratı

Patrikhane bu beyannamesinde samimi idi. Bu samimiyetinde benim hiç şüphem yoktur. Çünkü Şurayı Devlet azasından Noryan Efendi, Ermenilerin gizli plânları ve ihtilâl programları hakkında ne duyarsa bildiriyor ve Patrik Efendi ile daima temas ederek aldığı mü-him haberleri bana anlatıyordu. Ağustosun yirmi altısı olmuştu. Mü-maileyh Noryan Efendi, gece beni hanemde ziyaret ederek dedi ki:

– Patrik Efendi cenapları gerek geçen hâdiselerden, gerek yeniden hazırlanmak istenen fesat ve iğtişâş hareketlerinden çok müteessir-dir. Kendi hüviyetini ve hükûmete ve Türk milletine olan sadakat ve merbutiyetini hakkiyle anlayamayan bazı komite mensupları, kendi-sine bir takım ifşaatta bulunmuşlar. Hatta Bankı Osmani hâdisesinin ferdasında Patriğin neşri ve ilân ettirdiği beyannameyi komiteciler, hükûmeti iğfal ve ihtilâl için tam zaman ve mevkiinde yapılmış bir hareketi hud'akârane bir manevra telâkkî ediyorlarmış. Anladığıma göre Patrik Efendi'de epeyce malûmat vardır. Bir kere temas buyurur-sanız...

– Çok teşekkür ederim, fakat benim gitmem nazarı dikkati celbe-debilir. Diğer bir zatı yarın göndereyim. Hem de tebdili kıyafet ettire-rek göndermeliyim.

halel: bozulma / **vikaye:** koruma / **hakayik:** hakikatler / **daiyane:** çağrı, dua, / **müstedi-yat:** yardım isteği / **batelgraf:** telgraf ile / **mukarrer:** kararlaştırılmış / **mümaileyh:** anılan / **ferda:** sonra / **hud'akârane:** hilekârca

Tebdili kıyafet

– Çok isabet buyurursunuz. Benim kanaatimce bu mel'un komiteciler birleşmiş. Şimdi bütün salâhiyeti, icra kudretini Taşnaksağan komitesine bırakmışlar. Zannederim, Üsküdar cihetinde bir patırtı çıkaracaklar. Müteyakkız davranınız Paşa Hazretleri!

– İhbar ve tavsiyenize teşekkür ederim.

Ertesi günü, karakolhaneler müfettişi miralay Hüseyin Daim Bey'i çağırdım. Meseleyi anlattım, dedim ki:

– Şimdi tebdili kıyafet edip Ermeni patrik kaymakamının yanına gidiniz. Kendisinden mühim haber alacaksınız. İstersen sivil elbiseler giyip başına bir şapka filân da geçiriver.

– Olur. İcap ederse papaz külâhiyle bile giderim.

Hüseyin Daim Bey gitti bir buçuk saat sonra avdet etti.

– E, anlat bakalım, neler öğrendin?

– Öğrendiklerim, hakikaten mühim şeyler, paşam! Fakat bu komitelerle nasıl başa çıkacağız? Bunlar galiba basübadelmevt, hem öldükten bir gün sonra dirileceklerine kail olmalıdır ki bu kadar harap ve hurdahaş olmalarına rağmen hâlâ macera peşinde koşmaktan, hâlâ kan dökmekten vazgeçmiyorlar. Patrik efendi aynen şunları anlattı:

Esrarengiz komiteciler

– Benim, Ermeni ihtilâlcilerinin hareketini takibe memur ettiğim hususî ve emniyetli adamlarım vardır; bundan başka bizzat komitecilerden bazısını da bana ifşaatta bulunurlar. Öğrendiğime nazaran Hasköy kilisesinde Vartazar, Daksi, Çömlekçiyan Diran ve Manavyan Aram namında dört fedai muhtefi imiş. Yanlarında külliyetli miktarda dinamit ve kumbara da varmış. Üzerlerine gidecek zabıta kuvvetlerine karşı bunları atacaklar ve hatta kiliseyi de berhava edeceklermiş. Adamlarımdan ikisi bunlarla görüştü ve kumbaralarla dinamitleri gözleriyle gördü. Fakat nedense bu dört fedai gece yarısı kiliseden çıkıp firar etmişler. Bunlardan Diran, sabahleyin hareket eden bir vapurla Marsilya'ya sıvışmış. Diğer üçü de Rus sefaretanesine iltica etmişler. Kumbaralarla dinamitleri de, ya yanlarında götürmüşler, yahut o civarda bir yere saklamışlardı. Oraları güzelce aratsanız fena olmaz. Üsküdar kilisesinde şimdilik bir şey yok. Fakat ekserisi Üsküdar'ın yerli Ermenilerinden ve bir kısmı da Rusyalı otuz altı kişilik bir

fesat komitesi kumbara ve dinamitleri Selâmsız'da Koronyanın hanesine bırakmışlar. Fakat Koronyanın kat'iiyen bu işten haber ve malûmatı yoktur. Mümaileyh maaile bir mahalle misafirliğe gittiğinde komiteciler maymuncukla geceleyin kapısını açıp bahçede münasip bir mahalle saklamışlar; sonra oradan şüphelenerek sabaha karşı gene o civardaki hanelerden birine nakletmişler. Oraları güzelce arattırınız. Oralarda protestan Hom namında bir İngiliz mektebi vardır; ondan da şüpheleniyorum. Bu otuz altı kişilik fedai çetesi o tarafta mutlaka bir hâdise çıkaracaktır. Zabıtayı şaşırtmak için İstanbul'da da o gün ufak tefek vak'alar ihdas edilecektir. Gedikpaşa'da Balipaşa yokuşu caddesindeki sekiz hanede dinamit ve humbara bulunduğunu muhakkak surette biliyorum. Fakat yazık ki evlerin tayini bence mümkün değildir. Gayet sıkı surette taharriyat yapılmalıdır. Balat Fenerinde, bir İngiliz'in tahtı idaresinde iki tiftik fabrikası varmış. Onlarda da dinamit ve kumbara saklandığını işittim.

Rusya'dan fedailer geliyor!

Asıl mühim nokta şudur, dikkat buyurunuz, Rusya'dan kırk kadar Ermeni fedaisi hazırlanıp bir aya kadar İstanbul'a gelecek ve bütün müessesatı, bankaları ve saireyi hercü merç eyleyecektir ve bütün bunları Rusya sefaretinin himaye ve müsamahası altında yapıyor. Ah, o baş tercüman Maksimof yok mu? O ne yilandır o? Halbuki belki Avrupa gazetelerinde manzuru âliniz olmuştur [dikkatinizi çekmiştir]; Rusya ve Avusturya İmparatorları geçende mülâkatta bulundular. Rusya Çarı İstanbul'da Ermenilerin ika ettikleri ve edecekleri iğtişâşlar Nihilistlikten [bütün inançları reddeden bir anlayış] başka bir şey olmadığından, Osmanlı hükûmeti bunlara karşı ne kadar şedit davranırsa davranırsın bu icraatta hiç müdahale caiz olmadığını Avusturya İmparatoruna anlatmış ve bu noktada iki hükümdar aynı fikir ve arzuyu izhar etmelidir. Hal bu merkezde iken İstanbul Rusya sefareti memurlarının Rusya sefareti memurlarının Ermeni ihtilâlcilerine karşı gösterdiği bu himaye, İmparatorun fikir ve niyetiyle kabil telif midir ve Rusya sefareti memurlarının bu vaziyeti erbabı fesadı şımartmaz mı? Nitekim banka hâdisesinin akabinde yüz küsur komiteci ellerini kollarını sallaya sallaya Rus vapuruyla gittiler. Fakat Petresburg'taki sefir bu vaziyeti Çar Hazretlerine anlatsa elbette sefarete

müessir tebligat yapılır. Bu biçimsiz vaziyet, bir hale yola konurdu. Hatta geçen gün şurayı devlet azasından Noyan Efendi bana gelmişti. Petresburg sefirinin şu kaygusuzluğuna karşı o da benim gibi izhari taaccüp ediyordu. Son hâdiselerde yaralanan Ermenilere karşı zati Hazreti Padişahı avuç dolusu altın ve atıyei seniye ihsan buyurmuşken ve nazari dikkat ve insafa alınmıyor da sefaret baş tercümanı Maksimofun götürdüğü iki üç kelle peynirle birkaç ekmek Ermeni erbabı fesadınca Rum himayesi şeklinde telâkki olunuyor. Diğer sefaletlerin memurları da birçok entrikalar çeviriyor. Bunların nerelere gittikleri kimlerle görüştüklerini, zannedersen, iyi takip ve tecessüs ettiremiyorsunuz. İstihbarat vasıtalarının çok noksan olduğuna kaniim. Bir de, zabıtaca ele geçirilen Ermeni fesat gazetelerinin münderecatından bana haber veriniz. Size bunlar hakkında beyanı mütelea[görüş beyan etmek] edebilirim. Dinamit ve kumbara ile tutulan müfsitlerin de bana isimlerini bildirirseniz kendi muhbirlerim vasıtasıyla onların diğer arkadaşlarını meydana çıkartabilirim. Bu suretle zabıtaya hizmet etmiş olurum.

Patriğin bir ricası

Sizden bir de rica da bulunacağım; Nâzım Paşa Hazretlerine ihtiramlaımla beraber arzını rica ederim. Bittabi Ermeni patriki olduğumdan, maznunen veya ademi emniyetle tahtı tevkif ve nezarete alınan birçok Ermeni ailelerin bana müracaat ve adamlarının tahliyesine tavassut etmemi rica ediyorlar. İşgal ettiğim mevki hasebiyle bunları geri çevirmek münasip olamayacağını bilirsiniz. Ben şöyle düşündüm; hiçbir kabahati olmayıp ta mücerret sui zanla tevkif edilen ve hükûmetçe tahliyesi tabii bulunan adamların serbest bırakılması için bir deftere isimlerini yazıp takdim edeyim. Bu suretle Ermeni milletine hizmet ettiğimi herkes anlasın ve komiteciler de benden o kadar şüphelenmesinler. Fakat arzettiğim veçhile bu ricam, sırf masum olanlara matuftur. Caniler hakkında en şedit mücazatın tatbikini rica ederim.

Bir de şunu unutmayınız, Menteşof namındaki vapurun mürettebatı hep komitecilerdir. Bunlar vasıtasıyla birçok kumbara ve dinamit nakledildiği gibi icabında müfsitler bu vapura iltica ederek yakayı kurtarıyorlar. Bunun da bir çaresini bakınız.

izhari taaccüp: hayretini belirtme / **atıyei seniye:** padişah hediyesi / **münderecat:** içerik / **ihtiram:** hürmet, saygı / **maznunen;** zanlı olarak / **tavassut:** aracılık

Patrik kaymakamının verdiği bu malûmattan dolayı teşekkür ettim ve ayrıldım. Merdivenden inerken bana tekrar seslendi:

– Beyefendi, asıl mühim noktayı unutmuşum. Muhbirlerin bana verdiği kat’i malûmatta nazaran, bizim Noryan Efendi’yi, komite idam etmeğe karar vermiş; aman, bu zat hakkında mukayyit olunuz, rica ederim, dedi. Ayrıldım geldim.

Yakalanan dinamit...

Hüseyin Daim Bey’in verdiği bu izahatı dinledikten sonra, istihbar vasıtalarımızın şu noksan ve biçimsiz şekliyle, Rusya sefaretleriyle diğer sefaret memurlarının çevirdikleri bin türlü entrikalarla ve binnetice mabeynin yanlış ve keyfi hareketleriyle ihtilâl komitelerine karşı koyamayacağımızı, çünkü bütün bu işlerde hemen hemen yalnız bulunduğumu anladım.

Sadaret’e mufassal bir tezkere yazarak keyfiyeti baştan nihayete kadar anlattım. Sefaret memurlarıyla tercümanların müdahalelerine, entrikalarına karşı gelecek tedabiri ciddiye ve âcilen Bâbîâlice ittihaz edilmediği takdirde de zabıtaca her ne yapılmış olsa şuriş ve fesadın tamamen mahvü izalesi kabil olamayacağını bildirdim.

Şimdi iş, kumbara ve dinamitleri meydana çıkarmak, ötede beride saklanan fesatçıları bulup hapsedmeğe ve hariçten ve bilhassa Rusya’dan gelecek Ermenilerin Türkiye’ye ayak bastırılmamasına inhisar ediyordu. Çalıştık, öyle yaptık. Bu taharriyat neticesinde dökme-ci Dikranın Sulumanastır civarındaki hanesinin bahçesinde iki kumbara ve Mihirdat’ın evinde de dört kumbara bulundu. Bunlar zaten tahtı tevkifte idiler. Kıbrıs’tan gelen yağ fıçları içinde de, derunu kumbara ve dinamit dolu gaz tenekeleri bulunup müsadere edilmiştir.

Hasköy Ermeni kilisesi mektebinde yapılan taharriyatta beş kumbara, on bir rovelver ve iki yüz fişek bulundu.

Samatya’da derdest ve tevkif edilen komite reisi kuyumcu Kapril’in arkadaşlarından olup vak’adan beş gün sonra yakalanan matbaacı Sahak’ın kendisinde de iki kumbara ve birçok rovelver derdest edildi.

mukayyit: ilgili / **mufassal:** ayrıntılı / **tedabir:** tedbirler / **şuriş:** karışıklık / **inhisar:** tek şart / **tahtı tevkif:** gözaltı / **mahvü izale:** ortadan kaldırma / **müsadere:** el koyma / **taharriyat:** araştırma / **derdest edildi:** ele geçirildi /

Kumbaralar nerede yapılıyordu?

Asıl kumbaralar Üsküdar'da idi. Patrik Efendi de bu kanaati izhar etmişti. Hafiye memurlarının geceli gündüzlü takibatından çıkan neticeye göre, bütün kumbaralar ve silâhlar Üsküdar'da Selâmsız civarında sakın kâğıt tüccarından Avadis Ferdinand'ın hanesinden tevzi edilmiş. Avadis'in hanesi taharriedildiğinde bir şey bulunamamış. Bit-tabi hanesinde bir şey bulunmayınca, merkurum, yüksek perdeden tutturarak:

– Ben işimle gücümle meşgulüm. Ben bir tüccarım; komite ile alâkam yoktur, diye atıp tutmağa başlamış. Avadis'in bana getirilmesini emrettim; getirdiler. Bizzat isticvap ettim:

– Şimdi evinizde bir şey olmadığını ben de biliyorum. Fakat şu muhakkak ki tevziat sizin evden yapılmıştır. Buna kanaatim vardır. İnkâr etmeniz beyhudedir. Burada hakikati söyleyenler daima kazanırlar. Doğruyu söyleyiniz.

– Doğrusu benim bunlarla, bu gibi pis işlerle hiç alâkam olmadığıdır. Yemin ederim.

– Yani sizin evinize kumbara ve silâh geldiğini sureti kat'iycede inkâr mı ediyorsunuz? Ya şimdi bir, iki, hatta üç Ermeni şahidi karşınıza dikilip hakikati anlatırlarsa ne diyeceksiniz?

– Benim komite ile ve cinayetle alâkam yok vallahi paşam!

– Bu suale cevap değil. Ben size komite ile alâkanız olup olmadığını sormadım ki... Evinize kumbara ve silâh getirilip getirilmediğini soruyorum.

– Allah belâsını versin, beş seneden beri hizmetimde kullandığım Zara namında bir herif vardı. Bunun komite ile münasebeti olduğunu anladım, kovdum. Bununla sıkı fıkı görüşen terlikçi Avadis'le Haçık, vak'adan üç gün evvel, bir çuvala sarılı otuz kırk kadar rovelverle içeri kumbara dolu bir gaz sandığını evime getirdiler. Ben, bunları evime kabul edemem, götürün, kaldırın dedim. Aldılar, bir saat sonra yanıma gelip, “işte hepsini dağıttık, sana da bir kumbara, bir rovelver verelim mi?” dediler, istemedim, kalkıp gittiler. Bildiğim bundan ibaret...

Hemen terlikçi Avadis'i yakalattırdım, isticvap ettim. Bu adam hiçbir şey inkâr etmedi:

– Evet paşam, bu kumbaralardan her tarafa dağıttım. Üsküdar ci-hetindeki Hınçak komitesi efradına dağıtılmak için de bu komitenin Üsküdar şubesi reisi olan terlikçi Agya Mardikyan’a kırk kumbara, otuz rovelver ve birkaç yüz fişek verdim ve Agya’dan bir de ilmü haber aldım. Kırktan fazla kumbarayı da Üsküdar Ermenileri’nin bazılarına kendi elimle verdim. Daha bende bir hayli kumbara ve rovelver vardı. Komite bunları benden istirdat etti. Görülen lüzum üzerine Selâmsız civarında sakın Troşak komitesi mensuplarından kunduracı İstepa-nın evinin duvarı içine sakladık.

– Bunları, bu kadar kumbarayı nereden buldunuz? Rusya’dan filân mı geldi?

– Rusya’dan da geliyor deniliyor. Fakat bu dediğim kumbaralar, paşam, Selâmsız’da Tekke kapısı civarında dökmece Karabet’in fabri-kasında oğlu Miksel ile Serkis tarafından yapıldı. Kumbaralar dört ne-vi yapıldı. Benim bildiğime nazaran o fabrikada altı yüz elliden fazla kumbara yapılarak, Beyoğlu’nda bilemediğim bir yere götürülüyor, orada doldurulup kapsollandıktan sonra dağıtılıyordu.

Bu azılı ve küstah komiteciyi doğruca tevkifaneye gönderdim. Kunduracı İstepanın evini bastırdım. Evindeki kömürlüğün tavanın-dan on altı kumbara, dokuz rovelver, bir mendil içinde kumbara kap-solları ve birçok fişek bulundu. Bir teneke kutuda da evrakı muzır-ra vardı. İstepanla beraber fabrikanın sahibi Karabet, Agya Mardikyan, Miksel ve Serkis’te derdest edilerek tevkifaneye gönderildi. Selâmsız Ermeni kilisesinde yapılan taharriyattaq iki rovelver, bir kama, birçok fişekle feadilerin giydikleri elbiselerden birkaç takım zuhur etmiş, bunlardan başka sabun kalıbı şeklinde bir takım kumbaralar bulun-muştur.

Beyoğlu’ndaki yerde bulundu

Terlikçi Avadis, ifadesinde, kumbara kovanlarının Üsküdar’da ya-pıldığını, doldurulmak için de Beyoğlu’nda, bir mahale gönderildiği-ni söylemişti.

Beyoğlu’ndaki mahalli aradık, taradık bulamadık. Memurini hafiye geceli, gündüzlü tarassudat ve takibatta bulunuyor, fakat bir sırrı rişte elde edemiyordu. Nihayet bir gün oldukça müdakkik bir sivil po-

lis efendi, Beyoğlu'nda karnaval caddesinden geçerken, İskohi namındaki kadının oturduğu evin penceresinden, bir halkaya merbut on bir anahtarla bir maymuncuk düşer. Penceredeki altı yedi yaşında bir kız çocuğu bunu oynarken düşürmüştü. Anlaşılıyordu ki İskohi kadın ev de yokmuş. Çocuk bunu her nasılsa bulmuş, oynarken düşürmüştü olacak. Sivil polis bu anahtarları cebine sokup evin mevkiini güzelce belledikten sonra doğruca dairei zaptiyeye gelir ve yaverime der ki:

Şüpheli bir ev...

– Bunlar, sureti mahsusada yapılmış provalı anahtarlardır; bir de maymuncuk vardır; ben, bu evden şüphe ediyorum; esasen arasına vakitli vakitsiz bu eve calibi şüphe adamların girip çıktığını da gördüm. Nâzır Paşaya arzediniz.

Yaverim bana meseleyi anlattı; bu polis memuruna miktarı kâfi kuvvet terfîk ederek İskohi'nin evini bastırdım. Yapılan taharriyatta, ayrıca yetmiş beş provalı anahtarla yedi maymuncuk bulundu; İskohi evde idi; bağırıp çağırmağa başlamış:

– Benim haberim yok; bunları siz kendiniz getirip buraya koydunuz: beni yakmak mı istiyorsunuz?

Gerçi bu anahtarlarla, adi ve tabîi zamanlarda hırsız alât ve edevatı denilebilir. Fakat içinde yaşadığımız şu iğtişâş ve ihtilâl anlarında elbette bunların başka manaları vardır; bunlar, ecnebi hanelerini sühuletle açıp kumbara atmak, bu suretle müdahalei ecnebiyeyi davet etmek için yapılmış olsa gerekti.

Komitenin muhimmat deposu bulundu

Evin güzelce aranmasını tebliğ ettim; nihayet kumbara mahzeni meydana çıktı; evin zemin katında içerisi kazılmış ve toprağı bir tarafa yığılmış. Yetmiş beş santimetre kutrunda dairevî bir delik görüldü; üç metre derinliğinde olan bu deliğin etrafı tuğla ile örülmüştü. Ta dibinde de altı metre murabbasında bir mahzene vasıl oluyordu. Bu mahzen arandı; bu mahzende neler yoktu? Burası komitenin muhimmat deposu idi. Beş adet yirmi sekiz santimetre kutrunda seksen memeli ve beheri on üç kilo sıkletinde, üzeri Ermeni komitelerine mah-

merbut: bağlı / **sureti mahsusa:** özel olarak / **calibi şüphe:** şüphe çeken / **sühuletle:** kolaylıkla / **vasıl olma:** ulaşma / **kuatr:** çap

sus Ermenice yazıları ihtiva eden büyük kumbara, 12 tane peyk demirinden mamul oldukça büyük kumbara, sabun kalıbı şeklinde 3 kumbara, 11 paket kumbara memesi, on üç kutu dinamit kapsolu, 50 dirhem klor dö potas, kumbaraları iş'ale mahsus mitro gliserinli memlû 28 tane ince şişe boru, 20 metre pamuklu ve 20 metre katranlı lâğam fitili, 12 kutu rovelver fişeği, kumbara meme deliklerine mahsus 2 adet ölçü, kumbara imlâ deliklerine mahsus 2 adet anahtar, teneke-den mamul dinamit kalıbı, müstenbih mürekkebi almağa mahsus çuhali kurşun levha, müstensih silindiri, muhtelif cemaatte matbaa hurfatı, Troşak ve Hınçak gazetelerinin ilânnameleri, bir sürü fotoğraf ve resimler, Ermeni komitelerine masus iki mühür vesaire ve saire...

Sefaretlerin tercümanları daima Ermenileri müdafaaya çalışıyor ve hükûmeti Osmanîye'nin telâş ve asabiyetinin mahalline masruf olmadığını, vekayii izam ettiğimizi iddia ediyorlardı; bu mühimmat deposu keşfolununca, İngiliz ve Fransız sefirleri bu kumbaraları ve saireyi bizzat görmek için Beyoğlu mutasarrıflığına müracaat etmişlerdi. Onlar, hâlâ inanamıyor ve zabitanın bu muvaffakiyetini çekemiyorlardı, gerçi bu kumbaraların durduğu yerde patlamasına imkân yoksa da, Beyoğlu mutasarrıflığına bir tezkere yazarak ecnebi sefirleriyle tercümanlarına bu kumbaraların uzaktan gösterilmesini tebliğ ettim ve Tophanei Amire müşiriyetine müracaatla bu kumbara ve dinamitlerin hemen kaldırılmasını bildirdim.

İstanbul ve Üsküdar cihetlerinde de şunlar bulundu:

Sulumanastırda dökmeci Karniğin hanesinde 20 fişek, bir kama, bir rovelver,

Samatya'da Meyancı Kaniğin evinde bir rovelver, 10 fişek.

Kuyumcu Mihirdatın hanesinde bir rovelver, bir kumbara.

Aynacı Artakinin evinde iki rovelver bir kumbara.

Samatya Ermeni kilisesi içindeki mektepte 3 kumbara.

Samatya'da tellâl Misakın hanesinde 1 rovelver, 7 kumbara.

Samatya Ermeni kız mektebinde 36 kumbara

Samatya'da yaymacı Simonun hanesinde 7 kumbara.

Üsküdar'da İcadiyede İstebanın hanesinde 3 dinamit fişeği, bir dinamit kapsolu, 150 dirhem klor dö potasyom, 17 rovelver, 400 fişek, 15 kumbara.

iş'al: tutuşturma / **memlû:** dolu / **müstensih:** teksir makinası / **masruf:** sarfedilmiş / **vekayii izam:** olayları büyütmeye / **müşiriyet:** komutanlık

İkinci defa olarak bu evin taharrisinde 16 kumbara.

Üsküdar'da Bülbülderesi'nde Adak'ın hanesinde 4 rovelver, 50 fişek, 14 kumbara.

Bütün bunlar Tophane'ye gönderildi; Bankı Osmanî'den müsadere edilen ve Beyoğlu'nda derdest olunan kumbara ve saire ise bunlardan ayrıdır.

Osmanlı Bankası'nda bulunanlar:

Osmanlı bankasında 49 kumbara, on bir buçuk kıyye[okka:1283 gram] dinamit barutu, 25 dinamit fişegi, beş deste kapsol, yüz rovelver fişegi, bir kutu kumbara kapsolu, dört metre dinamit fitili alındı.

Beyoğlu Balıkpazarındaki Ermeni kilisesinde 7 kumbara; Altıncı dairei belediye tulumbacılarından Muş'i İstefan'da bir kumbara, Hasköy Ermeni kilisesinde beş kumbara lâğamıyla bir kumbara ve Hasköy Ermenileri mektebinde de on bir rovelverle iki yüz fişek bulundu. Galata Ermeni kilisesinde de üç kumbara, beş rovelver, kırk sekiz fişek, bir çok Troşak gazeteleriyle evrakı saire, bütün alât ve teferuatıyla beraber bir kimyahane zuhur etti. Yani Ermeni komitelerinde yalnız top eksikti.

Komite reisi yakalandı

Kimyahane çok muntazam olup bittetkik kumbaraların kısmı âzaminin[çoğu] burada yapıldığı ve esasen komiteye ait bir çok evrak ve saik ve mühürlerin dahi Galata Ermeni kilisesinde bulunması son hâdiseyi çıkaran Taşnaksâğan komitesinin bu kiliseyi merkezi idare itti-haz ettiğine delâlet ediyordu. Bu kilise Uncıyan Apik Efendi'nin nezaretiyle idare ediliyordu; mümaileyhi tevkif ettirdim ve tahtı isticvaba[sorgu] aldım; bilmemezlikten geliyor ve her şeyi inkâr ediyordu; bilâhare kilisede bulunan evrak birer birer tercüme ettirildi ve neticede Uncıyan Apik Efendinin Taşnaksâğan komitesinin İstanbul şubesi reisi bulunduğu anlaşılmış ve bütün bu kanlı hâdiselerin mummaileyhin tertibiyle yapıldığı anlaşılmıştır. Kendisinin mücrimiyetini vazıhan isbat eden bu evrakla beraber ciheti adliyyeye tevdi ettirdim. İstanbul'da üçüncü defa olarak çıkarılan ihtilâl hâdisatında üçüncü ko-

bittetkik: yapılan araştırma ile / **kısmı âzam:** büyük kısmı / **vesaik:** belgeler / **merkezi idare ittihaz etmek:** yönetim merkezu olarak kabul etmek / **mümaileyh:** anılan kişi / **mücrimiyet:** suçluluk / **vazıhan:** açıkça

miser Dikran Efendi ile Dersaadet gümrükleri müfettişi Leon Sisliyan Efendi'nin çok samimi ve sadıkane hizmet ettiklerini söylemek iktiza eder.

İstanbul'un üçüncü ihtilâlini tertip eden komitecilerden bir kısmı itlâf edilmiş, bir kısmı hayyen derdest ve tevkif olunmuştu. Osmanlı Bankası direktörü Mösyö Edgar Vensan, hâdiseden beş gün sonra Zaptiye Nezareti'nde beni ziyaret etti. Nezdinde Panciri Efendi de vardı; sebebi ziyaretlerini sordum; dedi ki:

– Bankada müstahdem Ermenilerin bir kısmı sıvıştı; bir kısmı hâdisе günü telef oldu; şimdi on dört odacı daha var. Onları hizmetimden çıkarmak istiyorum.

– Bu size ait bir meseledir. İstediginizi kullanır, istediğini çıkarırsınız. Bu bapta benimle istişareye lüzum yoktur sanırım.

– Tabii, fakat bu adamları hizmetimden çıkardıktan sonra Amerika'ya göndermek istiyorum.

– İyi ama, onlar bana gönderdikleri bir istidada memleketlerine izamını rica ediyorlar. Onlar Sivaslı, Erzurumlu, Eğinli filân; Amerika'da ne işleri var?

– Amerika'ya ben göndereceğim; çünkü serbest bırakırsam siz tevkif ettireceksiniz.

– Tevkifleri icap ederse tabii tevkif olunurlar. Maahaza, onların komite ile pek alâkalı olmasa gerek. O halde bir kere tahkikat yaptıktan sonra Anadolu'ya göndeririz.

– Ben, size bunlardan yalnız beş kişiyi teslim edebilirim. Çünkü onların asıl ikâi fesada saik olduklarını tahkik ettim. Bankaya komitecileri sokan bunlarmış. Fakat mütebakisiniteslim edemem.

– Direktör efendi bunlar Devleti aliyye tâbiyyetinde değil midir? Siz, bunları âdeta Fransa hükûmeti tebaasından addediyor, ona göre idarei kelâm eyliyorsunuz. Mensup olduğunuz devlet tebaasının malik olduğu imtiyazatı biliyorum; fakat kendi tebaamız hakkında bu kadar alâkadar davranışınız beni hayrette bırakıyor.

Direktör ayağa kalktı:

“Ben, bunların hepsini Amerika'ya göndereceğim, hem de bu akşam Marsilya'ya hareket edecek Mesajeri kumpanyası vapuruyla göndereceğim. Müdahale ederseniz sefaret nezdinde şikâyet ederim.”

nezdinde: yanında / **istida:** dilekçe / **izam:** yollama, gönderme / **maahaza:** bununla birlikte / **ikâi fesada saik:** fesad çıkarmaya yardımcı / **mütebaki:** kalanlar

dedi ve bimana, biedebane tehdidiyle beni de epeyce kızdırdıktan sonra çıktı gitti.

O gün Haliç'te bulunan İngiliz, Yunan ve İtalyan vapurlarıyla da dört yüz otuz sekiz Ermeni fedayisinin gene sefaret tercümanları vasıtasıyla memaliki ecnebiyeye sevkedileceğini istihbar[haber alma] ettim. Sadrazama, Mabeyine tezkereler yazarak vaziyeti anlattım; artık bunun rezalet olduğunu, gayri kabili tahammül bulunduğunu bildirdim. Bir çare bulunuz, bu böyle olmaz; komiteciler bin kere isyan çıkarsalar ve biz bin kere bastırsak felâketin önü gene alınmaz dedim. Aldıran, cevap veren bile bulunmadı. Nihayet akşam üzeri dört yüz otuz sekiz fedayı daha bu vapurlarla Avrupa'ya gönderildi. Bu suretle son isyanın mürettip ve müşevviklerinden birçok caniler kanunun pençesinden kurtarıldı.

Garibi şu ki, Osmanlı Bankası direktörü Ergarvensan İstanbul'daki canileri kurtarmak için uğraşüyor ve onların vasisi, avukatı gibi müdafaa ediyorken Marsilya'ya çıkan komitecilerden on yedisi Fransa zabıtası tarafından tevkif ediliyor. Bunların içinde (Armen Garo), (İratciyan) da bulunuyormuş ki Osmanlı Bankası'na hücum edenlerin sergerdesi bunlardı. Marsilya'da tevkif edilen bu on yedi Ermeni Fransız zabıtası tarafından Amerika'ya teb'it edilmiştir.

Anadolu'da yeni iğtişâşlar

Komiteciler İstanbul'da münhezim olunca tekrar Anadolu'ya muallat olmağa başladılar.

Evvelâ, İran'dan Van'a geçen kuvvetli çeteler Van'ın Erk mevkiinde bazı hanelere toplanarak hücum plânı hazırladıkları istihbar olunması üzerine, mahalle askerle muhasara ettirildi; evlerde muhtefi olan Ermeni çeteleri askerî kordon üzerine şiddetle ateş açtılar; asker mukabelede bulunduğu gibi verilen emir üzerine mezkûr evleri tahrip ve ihrak etmeğe başlamış ve adetleri otuzu mütecaviz olan fedayilerin hepsi bu suretle itlâf ve imha olunmuştur. Şehir haricinde de bazı çetelerin dolaştığı haber alınmasıyla üzerlerine sevk edilen kuvvei askeriye ile müsademelere girişen bu komiteciler kâmilten tenkil ve imha olundular. Yalnız Hasor nahiyesine gidenler bir samanlığa tahassun

bimana: manasız / **biedep:** edepsiz / **memaliki ecnebiye:** yabancı ülkeler / **mürettip:** düzenleyen / **müşevvik:** teşvik eden / **sergerde:** elebaşı / **münhezim:** hezimete uğramış / **muhtefi:** saklanmış / **ihrak:** yakmak / **teb'it:** uzaklaştırma

ve kendilerini müdafaa ettiklerinden bu samanlık da yakılmak suretiyle Van'da çıkarılmak istenilen iğtişâş bastırılmıştır.

Sabık Patrik İzmirliyan'ın nefyi

İstanbul'da üçüncü defa olarak ihtilâl çıkmasında büyük bir âmil olan, hükûmetin emir ve tavsiyelerine kat'ıyyen kulak asmayarak bir diktatör gibi hareket eden, bilhassa Zaptiye Nezareti'ne karşı gayet küstah hareket eden Ermeni patriği İzmirliyan azlettirilmişti; fakat mumaileyh İstanbul'da rahat durmuyordu, bütün komitelerin mümessili sıfatını takınarak yine bir iğtişâş çıkartmak için çalışıyordu. Hatta, Maksimof'la rabitasını kesmeyerek ecnebi devletlerin himayesiyle İstanbul'dan kaçmış ve kurtulmuş olan canileri, sahte pasaportlarla ve ecnebi kıyafetinde olarak tekrar İstanbul'a celbettirmiş ve yeniden yeniye bir isyan tertibatı hazırlanmağa başlamıştı; Ağustos gayelerine doğru, Taşnasagan komitesinin düveli muazzama süferasına yeni bir nota verdiği ve bu nota da tayin edilen saate kadar Ermenilerin arzusu is'af edilmezse tekrar şuriş ika edeceklerini bildirdiği ve mevsuk olarak iştirilmişti. Hâdisede şahsiyetlerin büyük ehemmiyetleri vardır; bu, reisi ruhani cenapları! İstanbul'da bulundukça iğtişâşın önü arkası alınmayacağı besbelli idi; artık bu pişkin ve kurnaz komitecinin daha ziyade payitahtta [İstanbul] bulundurulması caiz olmazdı; binaenaleyh kendisinin Kudüs'e nefyini talep ettim ve bu talebimde ısrar ettim; o vakit mahakimin ve kanunların fevkinde hükûmran olan bir kudret vardı: İradei Seniye [padişah]!

Güç belâ bu iradeyi istihsal ettirebildim ve Patrik İzmirliyan'ın Kudüs'e sürülmesini temin ettim; bu mübarek reisi ruhani! İşte hristiyanların Kâbesi olan Kudüs'ü şerife gidiyordu. Varın, orada Hazreti İsa'dan milletin muvaffakiyetini tazarru ve niyaz ede dursun. Niha yet herifi vapura bindirdik ve nezaret altında idarei mahsusanın Girit vapuruyla yola çıkardık. 1 Eylûl 312 [1894]'de vapurun Yafa'ya vasil olduğu, Patrikin Ermeni manastırına nazil olarak ertesi günü Kudüs'e azimet eyleyeceğini mahalli polis komseri telgrafla bildirdi.

Sivas vilâyeti serkomiserliğinin şifre telgrafnamesi

"Ezin hâdisesinden sonra avdet eden Mamuretilâziz (Elazığ) vilâyeti Ekradı [Kürtler], Divriki'nin [Divriği] Pengân ve Zımare ve Keşme

nefy: sürgün / **amil:** etken / **rabita:** bağ / **celbettirme:** getirme, çağırma / **süfera:** sefirler, konsoloslar / **is'af:** yerine getirme / **mevsuk:** kesin

karyeleri Ermenileriyle evvelki gün arbede ika eyledikleri ve miktarı hasar ve telefât derdesti tahkik idüğü Divriki kaymakamlığından bildirilmesiyle temini âsaiş için Divriki'de bulunan bir tabur nizamiye ve merkezi vilâyetten nizamiye jandarma süvarileri kurrayı mezkûreye sevk ve izam edilip alınacak neticenin de arz olunacağı ve dahili vilâyette bundan başka vukuat olmadığı maruzdur.”

Görülüyor ya! Komitelerin durup duracağı yoktu; İstanbul'da birkaç karışıklık çıkarırlar; bu akim kaldı mı, Anadolu'da iğtişâsata başlarlar. Orada münhezim[hezimete uğramak] olunca tekrar payitahtı [İstanbul] ele alırlardı. Sivas taraflarında böyle patırdılara başladıkları zaman Bursa vilâyetini de altüst etmeğe çalışıyorlardı.

Hudavendigâr [Bursa] vilâyetine tâbi Pazarköy kazası mülhakatından Ortaköy Ermenileri Cihan karyesine hücum ederler. Bu Ermenilerin kumandanı Karabet namındaki bir Ermeni olup geçen seneden beri oralarda komite hesabına çalışmış, iane toplamış ve aza kaydetmişti. Merhum birçok taharriyata rağmen bulunamıyordu; işte Ortaköy'de birkaç yüz fedai kaydettikten ve bunları teslih eyledikten sonra Cihana hücum etmişti; fakat karşıdan müsellâh bir sürü adamın geldiğini gören köy çocuklarıyla kadınlar, karye ahalisini ikaz etmişler ve köy halkı eline geçirdiği av tüfeğini, rovelver, bıçak ve sopalarla komitecileri karşılayınca, eşkiya hatta bir silâh bile atmadan dağılıp kaçmıştı. Fakat bunun bir plân olması da çok muhtemeldi.

Zira, birçok kanlı emsaliyle ve birçok tecrübelerimizle anlaşılmıştır ki Ermeni komitecileri o kadar korkak değillerdi; sonra kan dökmekten bir yerden ayrılmak şiarlarına münafidir; bu olsa olsa bir şaşırtma hareketi sayılırdı; hükûmetin nazari dikkatini o havaliye celbederek başka taraflarda mesele çıkarmak istiyorlardı. Bu itibarla Hudavendigâr [Bursa] vilâyetinin gayet müteyakkız davranarak vilâyet dahilinde ciddî ve kat'î bir tarama ameliyesine girişmesi lâzımdı; vilâyetçe de öyle yapıldı; kol kol asker ve jandarma kuvvetleri çıkarılarak, gerek merkezi vilâyette ve gerek mülhakatta müsellâh ne kadar Ermeni fedaisi varsa toplattırıldı.

Van'da, üç defa daha kıyam hareketine kalkan komiteciler Rusya ve İran taraflarından mütemadiyen yeni kuvvetler alıyorlar, kaza ve karyeleri basarak katil ve yağmada bulunuyorlardı; üzerlerine sevkedilen kuvvete karşı da bir mahalle, kilisede, hanelerde tahassun ede-

rek müdafaa vaziyetine giriyorlar ve hükûmeti işgal ediyorlardı. Bunlar için Bâbîâlî'ce her nasılsa tanzim ve iradei seniyyeye iktiran ettirebilen bir talimatname tatbik edilmeğe başlandı; bu talimatnameye nazaran istimali silâh eden komitecilere bilâ kaydû şart mukabele edilerek hayyen veya meyyiten derdest olunacaktı. Bir yere tahassun ettikleri zaman evvelâ teslim olmaları bildirilecek, olmadıkları takdirde ihtifa ettikleri mahaller yakılacaktı; nitekim üç dört mahalde, Ermeni fedailerinin sığındığı yerler yakılmak suretiyle birçok eşkıya tenkil ve imha edilebilmişti. Bu şiddetli hareket sayesinde ki Van'da tekrar iğtişâş çıkarılmasının önüne geçilebilmişti. Fakat Mamuretülâziz [Elazığ] vilâyeti dahilindeki Eğin kazası büyük bir ihtilâle sahne olmuş ve birçok kan dökülmüştür.

Eğin hadisesi

1312 [1894] senesi Eylûlünün üçüncü günü, Mamuretülâziz vilâyetinin Eğin kazası merkezinde Köybaşı ismindeki Ermeni mahallesi kilisesinde her zamankine benzemeyen bir kalabalık vardı. Bu kalabalığın nazarı dikkati calıp olması, kiliseye dolan halktan kısmı âzâminın Eğinli olmayıp yabancı bulunmalarından ileri geliyordu.

Ermenilerin kilisedeki ibadet vakit ve saatleri bütün ahali İslâmîyece malûmdu. Bir kere bu pek kesif[yoğun] Ermeni kütlesi sabahleyin pek erken toplanmıştı. Sonra işte öğle vakti olduğu halde de henüz kiliseden kimse çıkmamış. Çarşıdaki Ermeni dükkânlarının hiç birisi açılmamıştı. Öğleden sonra bu kalabalıktan bir kısmı kiliseden çıktılar. Fakat dükkânlarını gene açmadılar. Bu pek gayritabiî bir hal-di. Türkiye'nin her tarafında bir, iki seneden beri devam eden hercü merçlerde Ermeniler hep böyle hareket ediyorlardı. Müslüman ahali hem hayret, ıstırap içinde idi. Kiliseden çıkanların bir kısmı toplu bir halde birkaç haneye dağıldılar, mütebakisi de şehrin haricine gezmeğe çıkıyor gibi görünerek mahalle haricindeki cesim kayaların etrafına toplandılar. Bu sırada sokakta oynayan Ermeni çocuklarından bazıları ağzından lâf kaçırdı.

– Babam silâhını aldı, bugün ava gidecek.

Diğer Ermeni çocukları da aynı sözü tekrarladılar:

– Yalnız senin baban değil ya, bizim babamız da silâhını aldı, ava gitti.

iktiran: yaklaşma, yakın durma / **tahassun,** **ih-tifa:** saklanma, gizlenme / **calip :** çekme / **mütebaki:** kalanlar / **cesim:** büyük

Eğin kumandanı miralay Tevfik Bey'in maiyetinde, efradı noksan bir tabur vardı. Bu taburun mevcudu ancak beş yüz elli kişiden ibaretti. İstanbul'daki son hâdise vilâyetlere tebliğ edilip müteyakkız davranılması bildirildiği zaman kuvayı askeriye, tehlike gelmesi melhuz olan mevakiye tefrik ve tevzi edilmişti. Bu itibarla eğininde de askerin bir kısmı Tava mahallesine ikame edilmişti. Bir bölük asker de Ermeni dükkânlarının açılmaması üzerine kasaba derununda ve Ermeni mahallesinde devriye çıkarılmıştı.

Eğin kaymakamı Murahhasa [papaz] efendi ile mahkeme ve belediye azasından olan Ermenileri hükûmete davetle bugün kilisede fazla adam bulunmasının ve dükkânların niçin açılmadığının sebep ve hikmetini sordu. Murahhasa [papaz] efendi kem küm ederek, "bir şey yok efendim, ben bilemem efendim, icabına bakarız efendim" gibi saçma cevaplar verdi. Bunlar dairei hükûmette iken çarşıdan ve Ermeni mahallesinden bir yaylım ateşi koptu. Ermeni mahallesinde devriye gezen asker üzerine hanelerde ihtifa eden komiteciler silâh istimal etmişlerdi. Devriyeden bazıları şehit düştü. Asker mukabele ediyorduydu da Ermeni hanelerinin kısmı azamı boş olduğundan ve fedailerin hangi evlerde saklandıkları bilinemediğinden fazla zayıat vermemek ve kuvvet almak için ricat etti. Asker ricat edince evlerde saklanan Ermeniler de, şehir haricindeki asilere iltihak[katılma] ettiler. Tahminen adetleri beşyüze baliğ olan fedailer son sistem Rus silâhlarıyla mücehhezdi. Eğin Ermenilerine kasap Manok riyaset ediyordu. Miralay Tevfik Bey, askeri tanzim ettikten sonra kumandasını bizzat alarak eşkiyanın tahassun ettiği kayalıklara doğru hücum etti. Bir saat kadar devam eden müsademedede komiteciler epeyce zayıat verdikten sonra Sandıkdağa firar ve iltica ettiler. Askerden bir miktar daha şehit ve mecruh vardı. Ermeni komiteleri, ne taraftan geldiği anlaşılamayan bir sürü taze kuvvetlerle de takviye olunduğundan efradı ve kadrosu noksan olan bu taburla hücum etmeği kumandan muvafık bulmadı.

Komiteciler dağa çekilirken şehrin içinde müthiş bir yangın baş gösterdi. Bu yangın, kasabanın dört tarafından, İslâm ve hristiyan mahallelerinden, hulâsa her noktadan alevlerini semaya yükseltiyordu. Eğin'in birçok evleri ahşap olduğundan az zaman zarfında kasabasının dörtte bir haneleri muhterik oldu. Asker dışardaki eşkiyayı

unutmuş, şu hanumansûz yangını söndürmeğe çalışıyordu. Ermeni eşkıyası, gûya kendilerine Türkler tarafından gadrolunduğunu âsarı filiyesiyle ispat etmiş olmak ve bir müdahaleci ecnebiyeye vesile teşkil etmek için bizzat kendi mahallelerine kundak koymuşlardı. Hatta Ermeni kilisesinin ahşap olan kısmını bile kundaklamışlardı. Muhalif bir rüzgârın, itfa vesaitinin bulunmaması yüzünden, tabur, kazadaki jandarma ve sivil ahalinin muavenetiyle yangını söndürmeğe çalışıyordu. Bu yangın esnasında kasaba içinde hiçbir Ermeni ailesi bile kalmamıştı. Hepsisi, çocuklarını da beraber alarak şehir haricine çıkmışlar ve erkeklerin ihtifa ettiği dağ yolunu tutmuşlardı. O sırada kasabaya gelen bir takım yolcular. İliç, Divrik ve Bünkân taraflarından birçok müsellâh Ermenilerin Sandıkdağına yürüdüklerini söylediler.

Demek ki geçen sene Van'da olduğu gibi Ermenilerle sahra muharebesi açılacaktı. Yangın devam ediyor ve şehri silip süpürüyordu. Asker ve ahali bittabi evvelâ müslüman mahallesini yangından kurtarmağa azmettiler ve yangının dairei sirayetini tahdit için bir çok haneleri yıktılar. Bu tahrip sayesinde ki müslüman mahallelerinde on üç evle Kazancı çarşısında otuz yedi müslüman dükkânı muhterik olmak suretiyle yangın durdurabildi. Hristiyan mahallâtında[mahalleler] ise kilisenin bir kısmıyla dört yüz on ev ve diğer bazı mahallelerde de yüz doksan hristiyan ve yirmi dokuz müslüman evi yanmıştır. Maamafih Eğinin müstakil çarşısıyla diğer şerefli mahalleri askerin gayretiyle yangından kurtarılmıştır.

Eğ'in'de sokak muharebeleri

Harik böyle devam eder ve asker onu itfaya çalışırken komitecilerden bir çete yavaş yavaş şehre sokulmuş ve silâhsız olan asker üzerine kurşun ve kumbara yağdırmağa ve bir çok askerleri şehit ve mecruh etmeğe başlamıştı. Bu âni tecavüzde ahaliden, erkek, kadın ve çocuk epeyce telefât vukua gelmiştir. Asker müdafaa vaziyeti bile almağa muktedir değildi. Çünkü silâhsızdı. Yalnız silâh ve kumbara sadasını işiten yüz kişilik bir devriye yetişmiş, mütebaki askerle ahaliyi bu nagihanî baskından kurtarmıştır. Çete, devriye ile yirmi dakika kadar müsademe ettikten ve birkaç mecruh ve maktul bıraktıktan sonra gene üssülharekeleri olan dağa iltica etmiştir.

hanumansûz: ev, bark, ocak yakan / **gadrolunmak:** zulme uğramak / **itfa vesaiti:** söndürme araçları / **âsarı fiiliye:** yaptıkları ile / **dairei sirayet:** yayılma alanı / **nagihanî:** ani / **harik:** yangın / **tahdit:** sınırlamak

Yangın tamamen itfa edildikten sonra şehrin harici, askerî kordon altına alınarak herhangi muhtemel bir hücumu karşı müdafaa vaziyeti alınmıştı.

Akşama doğru, Ermeniler'in iltica ettiği Sandıkdağ tarafından müthiş bir tüfek yayılım ateşi ve müteaddit kumbara tarakaları işidildi. Bu da ne olabilirdi? kumandan kırk elli kişilik bir süvari müfrezesini istikşaf harekâtı için gönderdi. Yarım saat sonra sür'atle avdet eden bir süvari onbaşı, kazaya gelmekte olan aşairin, Ermeniler tarafından taarruza uğraması üzerine, iki taraf arasında muharebe başladığını; hem aşairden, hem Ermenilerden küllî telefât bulunduğunu ve keşif hareketi için giden süvarilerimizden de aşaire yardım etmekte olduğunu bildirdi. Sandıkdağını arkadan sarmak üzere, şehrin muhafazası için yalnız bir bölük asker bırakarak mütebakî kuvvetle hareket etti. Fakat o hareket ettikten sonra şehre başka noktadan giren Ermeniler ahali üzerine saldırdılar. Ahalii İslâmiye esasen her ihtimale karşı hazırlanmıştı. Çetin ve şedit[şiddetli] bir mücadele de şehir haricinde başladı. Garibi şu ki eşkıyaya kumandanlık eden kasap Manok'la avenesi de bu şehre hücumeden kuvvetin başında bulunuyordu. Şehrin hariç ve dahilinde devam eden sürekli mukatelede Ermeniler kâmilten püskürtüldü. Bir kısmı, miralay Tevfik Bey henüz dağı ihata etmeden kaçtı. Mütebakisi tamamıyla asker, ahali ve aşiretler tarafından imha ve itlâf olundu. Bu suretle de Anadolu'da çıkarılmak istenilen mühim bir gailenin önü alındı. Bu hâdisede Ermeni komitelerinin telefâtı beşyüz seksen bir maktul ile kırk sekiz mecruhtan ibaretti.

Aşair, ahali ve askerden de epeyce zayıat vardı. Ermenilerin tenkili üzerine, aşair şehre girip yağmagerlik yapmak istemişlerse de asker tarafından şiddetle muhalefet görmüşler ve kasabaya ithal olunmamışlardır.

Bu vak'alara, gûya Haçin [Adana'nın Saimbeyli ilçesi] ve Zeytin taraflarından birtakım eşkıyanın geldiği ve muavenette bulunduğu, hatta Adana taraflarında tekrar bir iğtişâş çıkarmak üzere Zeytinlilerin Kıbrıs'tan saireden kuvvet aldıkları iddia olunmuşsa da o sıralarda Zeytin'den İstanbul'a gelen bir heyet beş bin imzalı bir arizayı mabeyne takdim ederek, artık ne Baron Agasi'nin, ne de herhangi diğer bir komitecinin iğfaline kapılmayacaklarını ve kendilerinin huzur ve sükûndan başka bir dilekleri olmadığını yeminlerle teyit ve temin

etmişlerdir. Yalnız Eğin hadisesinde ele geçen birtakım Rus silâhlarından ve maktuller arasında birçok Rusyalı Ermeni bulunmasından Anadolu'nun şark hudutlarının iyi muhafaza ve tarassut edilmediği anlaşılarak dördüncü ordu müşiriyetiyle Van, Erzurum vilâyetlerinin nazari dikkati celbedilmiştir. Eğin'de yapılan taharriyatta yüzlerce silâh, cephane, birçok dinamit, kumbara, kapsol ve saire de meydana çıkarılmıştır.

Sason ve Talori hadisesi

Hatıratı takip etmiş olanlar unutmamışlardır ki, Hamparsom Boyacıyan ismi Ermeni kıyamalarında sık sık geçer. Bu adam birkaç mühim vak'ada bulunmuş, Kumkapı nümayişini, Bâbîâli vak'asını hazırlamış; Adana'da, Kilikya'da, Yozgat ve Merzifon taraflarındaki isyanlarda biraderi Jirar'la beraber en mühim rolü oynamış ve birkaç defa da yakalanıp adliyece mahkûm edilmiş iken ya affı şahaneye mazhar olmuş ve yahut Avrupa'ya firar etmişti. Morat ve Agop da tesmiye edilen Hamparsom Boyacıyan Haçinli'dir [Adana'nın Saimbeyli ilçesi]. Biraderiyle beraber evvelâ Türkiye'de, sonra Avrupa ve Amerika'da tahsil görmüş, birkaç lisana aşına, metin iradeli, natuk, kurnaz ve cesur bir ihtilâlcidir. Hemşiresi Siranuş ise, malûm olduğu üzere, Zeytin ihtilâlini hazırlayanların başında bulunuyor ve Baron Agasi ile beraber Ermeni ihtilâl ordusunu sevk ve idare ediyordu. Siranuş komite ve tarafından Balkanlar'da, Tiflis'te ve Avrupa'nın muhtelif mıntıkalarında da dolaşmış, dolaştırılmış faal bir sergerde idi. Bu üç kardeşin, Ermeni ihtilaline yaptığı hizmet, Ermenilik noktai nazarından şayanı takdir görülmelidir. Çünkü her üçü de ideallerine vasıl olmak için ciddî surette çalışmışlar, maksat ve gayelerinin tahakkuku uğrunda üçü de hayatlarını feda etmişlerdi. Ermeni komitelerinin millî destan olarak tanzim ettikleri şarkılarda bunların isimleri büyük bir mevki tutmaktadır.

Jirar, Kilikya isyanlarını müteakip, Haçin taraflarında tekrar bir iğtişâş çıkarmak için ayaklandığı sırada yakalanmış ve Adana mahkemesince idama mahkûm edilerek salbolunmuştur. Ondan sonra bir müddet Hamparsom'un ve hemşiresi Siranuş'un ismi anılmaz olmuştur.

Rivayetler, Hamparsom'la Siranuş'un Avrupa'ya firar ettiği ve ağtarassut: gözetim / taharriyat: araştırma / tesmiye olunan: isimlendirilen / nâtuk: hatip, güzel konuşan / sergerde: elebaşı / salbolunmak: asılmak

lebi ihtimal Londra'daki komite merkezinde çalıştıkları merkezinde idi. Bilâhare anlaşıldığına nazaran Siranuş İstanbul'a gelip oturmuş, Hamparsom da Anadolu'ya geçerek mühim bir isyan hareketinin esaslarını hazırlamakla iştigal etmişti.

Sason ve Talori hâdisesi, yukarıda tadat ve tafsil ettiğimiz hâdiselere takaddüm eder, fakat başlı başına muazzam bir hareketi ihtilâliye olduğundan bunu hatıratımın en sonuna bıraktım.

– Sason, Bitlis vilâyeti dahilinde, Muş sancağına mülhak bir nahiyedir. Bu nahiyenin merkezi idaresine Talori derler. Malûm olduğu üzere Muş ve havalisi, Anadolu'da Ermenilerin en çok kesafet peyda ettiği bir mıntıkadır; orada münhasıran Ermenilerle meskûn köyler bulunduğu gibi Ermeni ve müslümanın muhtelit olduğu mahallerde de, gene Ermeni nüfusu, diğer sakinlere nisbeten kesiftir.

Hamparsom Boyacıyan, Yıldız Sarayı'nı adamakıllı harpılayıp kat'î bir muzafferiyet elde ederek, ihtilâllerin istihdaf ettiği gayeyi temin için Muş havalisini üssülharekât ittihaz eyledi. Muş'taki Amerikalılar protestan kilisesi misyoneri Mister Jorj, Muş hâdisesinde de görüldüğü üzere, komitenin temeli ve eli ayağı idi. Misyonerler için Avrupa ve Amerika'dan gelip gümrüklerce muayenesine imkân olmayan sandık sandık eşya arasında mütemadiyen silâh ve cephaneye geliyor ve bunu muhterem papaz cenapları kilisede ibadet için toplanan halka dağıtıyor ve onlara, İsa'nın bütün Ermenileri kıyama davet ettiğini, Türklere karşı açılacak cidalde telef olanların şehit olup hemen cennete gideceklerini telkin ediyordu. Hamparsom Boyacıyan, Muş'un Kızılağaç karyesinden Armenak namında -bu adam bilâhare Erzurum'da yakalanıp idam edildi- bir de müthiş muavin bulmuştu. Bunlara ve zaten ahalinin kâmilten ihtilâl için hazırlanmış olmasına istinaden Hamparsom Boyacıyan, Adana ve Zeytin taraflarından, Rusya ve İran'dan geçen binlerce fedaiyi cem ve tensik ederek hücum ve taarruza hazırlamıştı. İsyân, evvelâ vergi vermemekle ilân edildi. Tekâlifi emiriye cibayeti için müracaat eden tahsildarları Sasonlular tahkir ettiler, koğdular, fimabait beş para bile vermeyeceklerini söylediler. Tahsildarlara jandarma terfik edilerek gönderildi. Bunları katlettiler. Bütün karyelerde ne kadar jandarma ve tahsildar varsa hepsi itlâf edildi. Ondan sonra Hamparsom Boyacıyan isyan bayrağın res-

ağleb: galip, yüksek / **tadat:** bir bir söylemek / **mülhak:** bağlı / **kesafet, kesif:** yoğunluk, yoğun / **muhtelit:** karışık / **kıyam:** ayaklanma / **cem:** toplama / **istihdaf:** hedefleme / **ittihaz:** kabul etme / **cem:** toplama / **tekâlifi emiriye cibayeti:** vergilerin tahsili / **fimabait:** bundan sonra / **terfik:** koruma

men açtı. Bir beyanname neşrederek Ermeni hükûmetinin teessüs ettiğini bildirdi. Ondan sonra Bâbiâli'ye telgraf çekerek müstakil Ermenistan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'yla kat'ı alâka ettiğini ve fazla kan dökülmesine meydan kalmamak üzere Hınçak komitesi beyanname-sinde münderiç şerait ve teklifatın bilâ kaydü şart kabulünü talep etti ve aynı zamanda sefaretlere de bu mealde notalar verdi.

Saray, bu hâdise muvacehesinde şaşırdı kaldı. Bâbiâli, müteaddit müracaatlarına, rağmen asker sevkine bir türlü yanaşmıyordu; çünkü Abdülhamid'in hafiyesi olan Rusya sefaretı baştercümanı Maksimof, Zâtı Şahane'ye, eğer Sason üzerine asker sevk olunursa bir müdahalei ecnebiye vukubulacağını bildirmişti.

Herhangi bir hükûmetin mesaili dahiliyesine, bahusus böyle isyan ve iğtişâş anlarında müdahale mevzuu bahsolamıyacağını, böyle uzun boylu tereddüt ve münakaşalarla vakit geciktirilmeyip hemen kuvayi askeriye sevkiyle isyanın tenkil edilmesini söyledim ve bunda terahi gösterilirse Ermeni isyanının bilâhare önü alınamayacağını ve devletin ciddî bir muhatara altında kalacağını ilâve ettim.

Muş'tan gelen raporlarda Kürtlerin ve aşairin bu Ermeni kıyamına vukuf peyda ederek ayaklandıklarını ve toplu bir halde o havaliye doğru yürümek üzere olduklarını bildiriyordu. Eğer bu böyle ise felâket demektir. Çünkü Ermeni komitecileri ne kadar gaddar hareket ediyorlar ise Kürtler ve aşiretler de onlardan geri kalmazlardı. Hem bu suretle iki unsur birbiriyle çarpıştığı takdirde o havalide mukateleden maada yağmagerlik de vukubulacaktı, bu gibi bulanık sularda balık avlamak mutadında olan bir sürü ayak takımı ve dağlarda barınan eşkıya çeteleri, hırsızlar, sefiller, katiller ne yapmazlardı? Binaenaleyh sür'atle asker sevki zaruri idi. Nihayet Bâbiâli ağır bastı ve dördüncü ordu ile mahalli saireden yirmi bir taburluk nizamiye kuvveti sevkolundu. Bu kuvvetin kumandalığı, Ferik Bosnalı Mehmet Ali Paşa'ya tevcih edilmişti. Bu zat gayet dürüst ve namuskâr bir askerdir. Şimdiki Tahran sefiri Hüsrev Bey'in pederleri olan Mehmet Ali Paşa çok dindar ve makamı hilâfete, Abdülhamid'in şahsına karşı fazla hürmetkâr idi. Taburlar Sason dağlarına çadır kurdular. Abdülhamit, bizzat Mehmet Ali Paşa ile telgrafla muhabere ediyordu. Yıldız Sarayı'nın bir odasında telgraf makinesi vardı. Abdülhamid telgrafçılıktan anlardı.

teessüs: kurmak / **kat'ı alâka:** ilgisini kesmek / **münderiç:** içinde yeralan / **şerait:** şartlar / **muvacehe:** çerçeve, yön / **terahi:** gevşeklik / **maada:** -den başka / **mesaili dahiliye:** iç meseleler / **muhatara:** tehlike / **vukuf peyda etmek:** tecrübe, alışkanlık kazanmak / **aşair:** aşiretler / **mutad:** alışkanlık /

Bu gibi fevkalâde mesail muvacehesinde uyumaz, sabaha kadar makine başında uğraşırdı. Mehmet Ali Paşa, hücum ve taarruz emri bekliyordu. Fakat bu emir bir türlü verilemiyordu. Abdülhamid, orada asker istimali silâh ettiği takdirde İngiliz donanmasının Boğazlardan geçip İstanbul'u muhasara edeceğinden korkuyordu. Halbuki Rusya Çarı ile Avusturya İmparatoru, bu gibi harekâta mümaneat edeceklerdi; ne yazık ki hükümdar, tercümanların entrikasına fazla kapılıyordu.

Hamparsom Boyacıyan askerin hücum etmediğini görünce küçük müfrezelerle kendisi hücum ediyor ve birçok telefata badi oluyordu. Köyleri ise Ermeni çeteleri kasıp kavuruyor, ahali İslâmiyeyi mahvediyordu. Ferik Mehmet Ali Paşa üzüntü içinde bunalıyordu. Her saat, mabeyne müracaatla hücum emri verilmesini istirham ediyor, fakat bu emir verilmiyordu. Nihayet bir akşam üzeri, bu mübarek kumandanın üzerine bir fenalık geldi, felce uğradı, bir külçe halinde düştü kaldı. Mehmet Ali Paşa'yı kaldırdılar; ta ortadan Erzurum'a kadar sedye ile götürdüler, fakat Erzurum hastanesinde hayata veda eyledi. Mehmet Ali Paşa'nın beklediği hücum emri verildiği zaman, Kürtler ve aşiretlerden ve o havalinin Türklerinden mürekkep bir halk kütlesi, Ermenilerle harbe tutuşmuştu bile. Öyle ya, yirmi bir tabur asker, çadırlarında oturur ve bir tek silâh bile patlatmazken, müslümanlar komite fedailerinin mütemadi taarruzuyla hurdaşaş olmuşlardı. Fakat Ermeni kuvvetleri hem son sistem silâhlarla mücehhez, hem kavi bir inzibat ve intizam tahtında idiler.

Adetleri belki on bine yakın olan bu kuvvet, müslüman taarruzunu akim bıraktıktan maada askere de hücum ediyordu. Askere taarruz emri verilince cebel topları ateş açmağa başladı. Top sadası, hasmı tedhiş için mühim ve büyük bir vasıta. Şarapnellerin tahribatından sarfınazar, topların gürültüsü, düşmanda kuvvei maneviye namına bir şey bırakmaz. Ermeniler iki ateş arasına kalmıştı; mukatele şedit ve hunrizane oldu. Tarafeyn çok zayıat verdiler.

Beş altı saat devam eden müsademedede Ermeni kuvvetleri bozuldu. Ermeni zayıatı, Türk ahali ve asker zayıatından on misli fazla idi. Bozulan komiteciler, beşer, onar, otuzar ve ellişer kişilik küçük müfrezeler halinde önlerinde neye tesadüf ettilerse yakıp, yıkarak muhtelif

mesail: meseleler / **mümaneat:** engel olma / **istimal:** kullanmak / **badi:** sebep / **mütemadi:** devamlı / **mücehhez:** donatılmış / **kavi:** kuvvetli / **tahtında:** altında / **akim:** sonuçsuz / **cebel:** dağ / **sarfınazar:** vazgeçmek / **tedhiş:** korkutma / **hunrizane:** kanlı / **tarafeyn:** her iki taraf / **müsademe:** çatışma

vilâyetlere dağıldılar. Bunlar bilâhare Erzurum, Van, Bitlis ve saire isyanlarını da çıkarmışlardı.

Hamparsum Boyacıyan ne oldu?

Ermeni ve müslüman cenazeleri kaldırılıp defolunurken maktul-ler tetkik ediliyordu. Hamparsum Boyacıyan'ın fotoğrafları o taraflara gönderilmişti. Kendisini tanıyan polislerden iki kişiyi de ben İstanbul'dan izam etmiştim; hayır! Maktullerin içinde Hamparsum yoktu. Demek kaçmıştı. Mukatele meydanında Ermeni ve müslüman cenazeleri aranır ve kaldırılırken gülünç bir vak'a da geçmişti. Ermeni zayıyatı fazla idi; Buna, Ermenilerin Türkler tarafından katliâm edildiği süsü verilerek Babıalının ve Yıldız Sarayı'nın düveli muazzama tarafından tazyik olunduğu o taraflarda şayi olmuştu. Bu tazyik hakikaten vardı: Hakikati haldî, bazı devletler ulti-matom bile vermişlerdi. Bu müdahalei ecanibin tafsîlâtı; hatıratımızın hudut ve salâhiyeti haricinde olduğundan uzatmıyorum. Yalnız şunu söyleyeyim ki, bilâhare vukubulan Ermeni kıyamalarında Abdülhamid'in muaveneti askeriye hakkındaki taleplerimi kabul etmemesi hep bu Sason ve Talori hâdisesindeki müdahalei ecnebiyeden ileri geliyordu, zannederim.

İşte, hükûmetin ecanip tarafından tazyik edildiğini işiten ahali, Ermeni zayıyatının Türklerden ve askerden daha az olduğunu güya isbata medara olur diye bir şey düşünmüşler. Daha cenazeler kaldırılmadan Muştan sünnetçi İlyas namında birisini çağırıp, Ermeni maktullerini sünnet ettirmeye başlamışlar. Sünnetçi beş yüzden fazla maktulün üzerinde hitan ameliyesi yapmış. Cenazelerin tefriki meselesi cidden acıklı bir manzara teşkil ediyordu. Binlerce kadın ve çocuk, kocalarını, babalarını arıyorlardı. Bu Türk ve Ermeni kadın ve çocukları saçlarını yolarak bağırıyor, birbirlerine lânet okuyorlardı. Kocalarını tanıyan Ermeni kadınları:

– Ah Agobum; ah Misakım; ah Kirkorum, diye cenazelerin üzerlerine atıldığı zaman, bir maktulün başı üzerlerine atıldığı zaman, bir maktulün başı üzerine Toto namındaki bir Ermeni kadını:

– Kabu nasıl iştir? Kocam dün gece eve gelince yine öz be öz hris-tiyandı; bu gece müslüman olmuştur! diye hayrette kalıyordu.

izam etmek: göndermek / **düveli muazzama:** büyük devletler / **şayi olmak:** duyulmak / **muaveneti askeriye:** askeri yardım / **ecanip:** yabancılar / **tazyik:** baskı / **hitan:** sünnet / **tefriki:** farketme, ayırdetme /

Cenazeler defnedildi. Asayiş ve sükûn iade olundu. Şimdi komite rüesası aranıyordu. Bilhassa Hamparsum Boyacıyan! Fakat işte her tarafa telgraf verildi, fotoğrafisi teksir olunarak gönderildiği halde bulunamıyordu.

Derviş İbrahim

Bu hâdiselerden evvel, Bitlis'e ak sakallı, total bir halûkî derviş gelmişti. Lisânı pürüzsüz Türkçe, nuranî çehreli, tasavvuf ve tekke edebiyatına vakıf, Yunus Ermeni'ni, Niyazi babanın bütün manzumeleri ezberinde idi. İlk geldiği zaman, kahvede, sormuşlardı:

– Hoş geldiniz derviş baba! Nereden geliyorsunuz, kimsiniz?

– Aksekili'yim? Adım İbrahim'dir. Hind'i, Çin'i, Acemistan'ı dolaş-tım. Memleketimden küçük yaşımda çıktım. Şimdi Anadolu'da seyahat ediyorum. Malûm ya "Abû dane" gezdirir, cevabını vermişti.

Camilere gidiyor, cemaatle namaz kılıyordu. Derviş İbrahim'i her gece bir haneye davet, izaz ve ikram ediyorlardı. Nerede yattığı, geceleri nereye gittiği malûm değildi. Bu muhterem derviş, Sason ve Talori hâdisesinden sonra da Bitlis'te görünmüştü. Tabîî eskisi gibi elinde iri bir değnek, topallıya topallaya geziyordu. Sason'dan Bitlis'e uğrayan polis hafiyeleleri. Bitlis sokaklarında dervişe tesadüf ettiler. Hafiyelerden birisi, dikkatle bu gözlerle baktı. Bütün simayı tebdil edebilirsiniz. Fakat gözler! Gözlerin şahadeti yamandır.

Hafiye memuru düşünüyordu; "ben, bu dervişini bir tarafta görmüşüm amma nerede?" diye tamiki fikir ediyordu.

Arkadaşına seslendi:

– Yahu şu dervişini tanıyor musun sen de? Bunu ben bir tarafta görmüşüm amma, bilmem İstanbul'da mı? nerede?

– Adam sen de! İşin mi yok? Haydi biz vaktiyle İstanbul'a dönelim.

Derviş topallıyordu. Hafiye bu topallıktan şüphelendi. Bu topallık, sahici topallığa benzemiyordu. Cebren, kerhen yapılmış bir topallığa benziyordu. Bu şüphe üzerine bir dakika tefekkürden sonra hafiye arkadaşımın kulağına:

– Sus! Hamparsum Boyacıyan'ı yakaladık; sen onu tanımazsın! Fakat ben bilirim. Gözler, işte onun gözleri bu! Deminden beri düşünüp duruyorum. Nihayet zannedersem tilkiyi yakaladık!..

rüesa: reisler, liderler / **izaz:** hürmet göstermek / **sima:** yüz / **tebdil:** değiştirmek / **tamiki fikir etmek:** fikir yürütmek /

Derviş İbrahim, on, on beş metre önde topallaya topallaya gidiyor, herkese selâm veriyor, herkesten hürmetkârane selâm alıyordu.

Hafiye, arkadaşına dedi ki:

– Gel şuna biraz daha yaklaşalım. Arkasından Hamparsum diye bağırayım; tabii ansızın isminin anılması kendisini şaşırtacaktır. Tabii nasıl olsa ben bunun izini bırakacak değilim amma çarşıda herkesin içinde yakalamak eğlenceli olacak. Maahaza, müthiş bir komitedir. Üzerimize silâh atar, rovelverimiz de hazır bulunsun.

– Canım sen de, bu adamı herkes tanıyor; baksana, nasıl selâm veriyorlar. Sen yanılıyorsun; maamafih istersen bağır bakalım.

Artık dervişe yaklaşmışlardı; aradaki mesafe dört, beş adım kalmıştı. Sivil memur, kuvvetle:

– Hamparsum!.. diye bağırdı.

Derviş İbrahim, birdenbire arkasına dönerek bunlara baktı. Fakat pot kırdığını, daha doğru kocaman bir çam devirdiğini anladı ki, kızdı, bozardı; tekrara dönmek mi, yürümek mi, durmak mı lâzım geleceğinde tereddüt gösteriyordu.

Siviller yanına yaklaşmışlardı. Memur bu pîri fâninin sakalını çekti, kuvvetle asıldı. Bu ak sakal ak saç bir peruke ile beraber polisin elinde kaldı. Meydana esmer, genç bir sima çıkmıştı. Bu, meşhur Hamparsum Boyacıyan idi!.. Silâha davranmak istedi, fakat iki kuvvetli el bileklerine yapışmıştı.

Halk bu manzaradan hayrette kalmış; ak sakallı derviş İbrahim'in komiteci Hamparsum Boyacıyan olduğunu öğrenince hayret, nefret ve hiddete munkalib olmuştu. Polisler, mücrimi doğru Bitlis adliyesine götürüp teslim ettiler.

Hamparsum muhakeme edildi; hiçbir cürmünü inkâr etmedi. Muhakeme verdiği belîğ cevaplar, Ermeni davasını teşrih[açıklamak] ediyor ve vilâyatı şarkiyede Kürtlerin asırlardan beri Ermenilere yaptığı mezalimi anlatarak:

– Türk hükûmeti, hükûmetiniz, bir de Hamidiye alayları diye başımıza resmi haydut orduları gönderdi; bizim için silaha sarılmaktan başka çare kalmadı; ben vazifemi yaptım, diyordu. Hamparsum Boyacıyan idama mahkûm edildi ve hükmü idam infaz olundu. Hamparsum'un ferdayı idamında, İstanbul'da bir Ermeni kadını, bir apartmanın üst katından kendisini atmak suretiyle intihar etmişti; bu

kadın Hamparsum'un hemşiresi ve Zeytin ihtilal komitesi kumandanı Siranuş idi.

Zeytin ihtilali

Bu hadiseden sonra Zeytin ihtilali başgöstermiş ve Baron Agasi'nin kumandası altındaki onbeş bin kişilik kuvvet, Zeytin kışlasını basarak askeri kâmilan şehit etmişti. Yalnız şehit etmekle kalmamış, askerin derilerini yüzdürmüş, başlarını sırk üzerine geçirterek teşhir ettirmişti.

Zeytin kışlasındaki asker bir taburdu. Fakat mevcudu beşyüzü bile geçmiyordu. Baron Agasi, Zeytin'e hücum etmezden evvel Maraş ve Elbistan taraflarına taarruz etmiş, bir sürü ıgışaşlar çıkardıktan ve binlerce lira iane ve yüzlerce fedai daha kaydettikten sonra, Zeytin'e teveccüh etmişti. Zeytin'i muhasara ederken, Cihat köprüsünü yıktır-mış, telgraf hatlarını tahrip ettirmiş ve bütün su yollarını kapatarak mahsur askeri hem sudan, hem muharebeden mahrum bırakmıştı. Bilahare Zeytin üzerine sevk edilen askeri kuvvet Cihat köprüsünü yeniden inşa edinceye kadar zaman geçmiş ve kışlada mahsur kalan asker cephanesi, erzakı ve suyu tükendiği için teslim mecbur olmuştu. Teblim olan bir askerin itlafı en iptidai kavanin ve kavaidi beşeriye münafi iken, Agasi, bilamerhamet bu askeri kılıçtan geçirdi. Ondan sonra bilaperva her tarafa sarkıntılık ederek Maraş ve havalisinden yüzlerce Türk kadın ve kızlarını esir etti ve Zeytin'deki komitecilerin behimî zevklerini tatmin için bunları hediye eyledi.

Ermeni ihtilallerinin en mühimmi, en feci ve haileengizi olan bu hadisenin tafsilatını evvelce arzetmiştik. Baron Agasi, bütün kuvvetleriyle Zeytin'de muhasara edildiği zaman, düveli muazzama süferası işe müdahale ederek Zeytin isyancıları hakkında affı umumi istihsal etmişler ve Baron Agasi'nin Mersin tarikiyle Avrupa'ya gönderilmesini temin eylemişlerdi. Ondan sonra Baron Agasi, Londra, Marsilya, Balkanlar ve Kıbrıs arasında mekik dokumuş ve Kıbrıs'ta topladığı beşyüz fedai ile tekrar Adana taraflarına geçip yeni sergüzeştlere atılmak istemişti. Fakat ittihaz edilen tedabir sayesinde tekrar Anadolu'ya geçmesine imkan bırakılmayınca Londra'ya çekilip Hınçakyan komitesinin merkezinde çalışmaya başlamıştı.

kavanin: kanunlar / **kavaid:** kaideler, kurallar / **münafi:** aykırı / **behimî:** hayvanî / **bilamerhamet:** merhametsizce / **süfera:** sefirler, konsoloslar / **sergüzeşt:** macera / **ittihaz edilen tedabir:** alınan tedbirler

Arpiyar Arpiyaryan

İstanbul'da, Arpiyar Arpiyaryan namında meşhur bir komiteci vardı. İstanbul hadiselerinde bunun pek büyük rol oynadığını beyan ve iddiada bütün muhbirlerle hükümete sadık Ermeniler ve polis ha-fiyeleri müttefik idiler. Bu adamı yakalamak için bütün gayretimi sar-fettim. Fakat bir türlü tutturmağa muvaffak olamadım. Rivayete na-zaran Arpiyar Arpiyaryan, bazen kadın kıyafetine giriyor, bir İngiliz veya Amerikan madamı gibi sosyetelere devam ediyor, bazen de ho-ca, derviş kisvesiyle camilere giriyor, hatta hamal kisvesiyle de vapur-lara girip çıkıyordu. Zabıta'yı çok şaşırtmış ve beni adeta sinirlendir-mişti. Bir gün bu adamın imzasıyla bir tezkere aldım. Diyordu ki:

“Beni ne kadar arasanız, bulamazsınız. Ashabı mesalihten birisi kıyafetiyle dört defa odanıza girdim ve sizinle görüştüm. Beni bir İtal-yan tüccarı zannetmişsiniz. Binaenaleyh takibimden sarfınazar edin-niz. Hem de takibime lüzum kalmamıştır. Çünkü ben, komite ile ala-kamı kesip hükûmetinize yardım etmek istiyorum. Bu yardım da ko-mite arasında nifak ve şikak sokmaktan ibaret olacaktır. Zanneder-sem bu çok faydalı bir harekettir. Semeresini yakında görürsünüz.”

Başımı ellerim arasına alarak düşündüm:

– Beni odamda dört defa ziyaret etmiş; ben onu bir defasında da bir İtalyan taciri zannetmişim. Evet, evet! Doğru idi. Bu adam mü-kemmel İtalyanca konuşuyordu. Ben, bir parça İtalyanca anlardım. Fakat sonra Fransızca konuşmaya başladıktı. Bana, Napoli'den gele-cek bazı eşyayı zatiyesinin gümrükte fazla tas'ibata uğratılmaksızın çıkarılması için rüsumat müdiriyeti nezdinde tavassutta bulunmamı rica eyliyordu. Demek ki aylardan beri aradığımız bu adamdı. Şimdi bu adam bize hizmet edeceğini söylüyordu. Bunun doğru olduğunda şüphe yoktu. Çünkü ele geçirilmek ihtimali olmayan böyle bir ada-mın yalan söylemeye ne mecburiyeti olabilirdi?

İsveçli bir müsteşrik

Bir gün, odama gene bir ecnebi geldi. Kendisinin İstokholm müs-teşrikleri cemiyetine mensup olduğunu, Türkiye'de oynatılan Karagöz oyunlarının aslı, menşei hakkında malûmatım varsa tenvir edilmesi-ni rica etti. Dedim ki:

eshabı mesalih: işadamı / **sarfınazar etmek:** vazgeçmek / **tas'ibat:** zorlaştır-ma / **tenvir:** aydınlatma

– Bana niçin müracaat ediyorsunuz? Ben bir Zaptiye Nazırı'yım. Böyle şeylerden anlamam.

– Hayır Paşa hazretleri, siz asıl meslek itibariyle muharrirsiniz. Matbuat aleminde bulundunuz. Ben sizi tanırım.

Fakat hakikaten benim Karagöz hakkında hiçbir malûmat ve te-tebbuatım yoktu. Bu adamla biraz daha görüştük. Benden, İstanbul kütüphaneleri hakkında biraz malûmat aldı, çıktı gitti. Biraz sonra ya-verim odama girerek:

– Şimdi yanınızdan çıkan İsveçli müsteşrik şu zarfı bıraktı, dedi.

Açtım, okudum; tezkerenin meali şöyle idi:

“Paşa hazretleri! Bak beş dakika evvel de sizinle görüştüm. Beni gene bilemediniz. Binaenaleyh beni tutamıyacağınız hakkındaki id-diamın sıhhatine artık siz de kanaat getirmişsinizdir, zannederim. Ben, bugün Avrupa'ya gidiyorum. Sözüm sözdür. Hürmetlerimin ka-bulünü rica ederim. Arpiyar Arpiyaryan.”

Hayrette kaldım, gördün mü komiteci adamı?.. Fakat bunu komite neden darıltmış acaba? Bilahare anlaşıldı ki Türkiye'den toplanan binlerce altınların hesabında sui istimal yapılmış. Arpiyar Arpiyaryan da bunda epeyce rol oynamış. İhtilafın esası bundan mütevellit imiş.

Bu ihtilaf dolayısıyla komite rüesasından Mihran Damatyan, Ba-ron Agasi vesaire de Hınçakyan'la arayı bozmuşlardı. Ermeni ihtilal komitelerinin vasıtai neşri efkârı olan gazeteleri muntazaman takip ediyordum. Bu gazetelerin neşriyatından, ihtilafın Türkiye Ermenileri arasında ve binnetice bütün ihtilal komiteleri meyanında ademi iti-mat ve bürudete sebep olduğunu anladım. O sırada İzmit'e tabi Bah-cecik'teki Amerikan mektebi müdürü Mister Cemis'e, Londra'dan gönderilen bir varaka evvel emirde Baron Agasi'nin Arpiyar Arpiyar-yan'la arası açık olduğunu gösteriyor. Bunları tetkik etmek hem eğ-lenceli, hem faidelidir. Aynen:

“Hınçakyan şirketinin şubelerine tebliğname”

“Şu son aylarda uğradığımız müşkilat, Hınçakyan şirketimizin ta-rihi tesisinden şimdiye kadar geçen dokuz sene zarfında vaki olma-mıştır. Bu sebepten dolayı bugün, şirketimizin sadık ve menfaati şah-siye peşinde koşmayan kuvvetlerinin birleştirilmesine ihtiyaç hasıl oldu. Şimdiye kadar Hınçakyan cemiyeti milletimizin düşmanı olan

Türk hükûmetine karşı silah ile kavga etmiş ise de bugünden itibaren şirketimiz, ittihaz edilen tedabiri saire ile cüdale hazırlanmıştır.

Şirketimiz, evvela, kendi içimizde bulunan ziyankâr ve muzır adamlarla harbetmeğe mecburdur. Bize ihanet ve Türkiye'ye muavenet edildi. Şirketimiz müessislerinden bazıları, Türklere hizmet ve Osmanlı hükûmetinin devamına muavenet ettiler. Bazı vak'alar bu desiseleri tefrike kâfidir. Binaenaleyh her türlü avarız ve tehlikeden şirketimizi muhafaza etmek mukaddes bir vazifedir. Maksudımız bu beyanname ile idaremize tabi şubata revîşi hali bildirmek ve şirketimizin şu son günlerdeki muamelâtını hulasaten göstermektir.

Birkaç ay mukaddem Hınçakyan merkezinden iki aza ve altı müsteşar bilittifak, resmi bir davetname ile meclisi umuminin in'ikada davetini teklif ettiler. Bu suret, dahili nizamnamemize tevafuk ettiğinden Türkiye'de ve bizimle hem efkâr olan memalikte, yani Kafkasya, İran ve Kıbrıs'ta bulunan bilcümle Hınçakyan şirketlerine davetname gönderildi. Bu davetnamelerden evvel İstanbul Hınçakyan şubesi tarafından hususi bir tavsiyename ile Arpiyar Arpiyaryan buraya gelecek bizi ziyaret etti. Biz bunu kabul ettiğimizden şirket müessisleri arasında bir ihtilaf tahaddüs etti.

Zira ahvali sabıkası bizce malûmdur. Fakat İstanbul şubesinin tavsiyesi mumaileyhi kabule saik olmuştu. Zeytin kahramanlarından Baron Agasi ile Abahin şehadetiyle bunun entrikaları sabit olmuştur. Hatta merkumun, bütün işlerin idaresini ele alarak menafii şahsiyesini temin için harekâtı denaetkâraneye tevessül etmiş olduğu da anlaşılmıştır. Bunun üzerine heyeti idare azasından 8 kişi bilittifak Arpiyaryan'ı Hınçakyan komitesinden tarda karar verdiklerini bir beyanname ile derhal merkuma tebliğ etmişlerdir. Dersaadet Hınçakyan azasından birkaçının dahi merkum ile hemefkâr olduğu meydana çıkmıştır. Arpiyaryan'a tebliğ olunan kararname sureti bervechi ati dercolunur:

Kararname

Hınçakyan ihtilal merkez şubesinin zirde vaizülümza aza ve müşavirleri berevçhi ati hükmederler. Şöyle ki:

Mösyö Arpiyar Arpiyaryan, hilafı usul harekette bulundu. Merke-

tedabir: tedbirler / **muavenet:** yardım / **şubabat:** şubeler / **hem efkâr:** aynı fikirde / **tahaddüs:** ortaya çıkmak / **denaetkârane:** alçakça / **in'ikad:** toplanma

zin ita eylediği evamir ve talimat hilafına kendi başına emirler verdi ve nizamat vazeyledi. Merkezin hakkını bu suretle gasıpla beraber şirketin bilcümle hafı mukarreratını ve muamelâtını meydana çıkarmış, şuna buna ve hususiyle şirketimize büsbütün ecnebi olanlara bildirmiştir. Şirketin kendi hakkındaki teccüh ve muhabbetini sui istimal ile gammazlıkta ve ihanette bulunmuştur.

Arpiyaryan, şirketimize ait olan bütün muamelâta vaziyet etmek ve matbaayı kendisine mal eylemek için bu hareketleri ihtiyar etmiş ve Ermeni davasının en mühim ve endişeli bir zamanında komite muamelâtını tehlikeye düşürmüştür. İşlerimize bu suretle sekte iras ettiğinden ve ihtilal icabatı hilafında şayanı nefret harekâta cür'et eylediğinden dolayı (intikam kararıyla) Mösyö Arpiyar Arpiyaryan'ı bundan böyle azalıktan tardeylediğimizi resmen beyan eyleriz. Londra, 21 Nisan 1896."

Hınçakyan ihtilal şirketinin merkez aza ve müşavirleri: Bedros Mamyan, Andon Nazrikyan, Mihran Damatyan, Abah ve Kâfyan, B. kalfa Cerrah Maral, F.K. Ağas, K.T. Syan, Mar Nazrikyan.

Bundan sonra bâlâda beyan olunan davetname ile meclisi umumi davet olunmuştur. Davetnameye tevfikân Hınçakyan müellifinin istifası resmen meclisi umumiye verileceği gibi şirketimizin Dersaadet, Tiflis vesair mahallerdeki şubeleri kendi veznelerinin muhasebat vesair muamelâtını meclisi umumiye bildirmelidir.

Cümleye malûmdur ki 1895 eylülünde Dersaadet - Kumkapı nümayişinden sonra Dersaadet Hınçakyan idaresi milletin menfaati ve Zeytin ihtilali namına birçok paralar topladı. O sırada Arpiyaryan, Dersaadet Hınçak komitesinde idi. Bu paraların cem'i için desais, cebir ve taarruzat icra olunduğunda şüphe yoktur. Şu harekâtı nabecadan dolayı idarei merkeziye Dersaadet Hınçak şubesine itirazda bulunmuştur. Bu bapta mes'uliyetten kendini kurtarmak için Hınçakyan merkezi 15 Şubat 96 tarihinde 9 numara tahtında bir beyanname neşretmiştir. Lakin merkezimizin bu iddia ve feryadı işitilmedi. Dersaadet şubesi dehşetli tehditler ve hatta kitallerle birçok para ele geçirdiler. Bu hal, umum milleti tahvif ve hatta tenfir etti. Avrupa gazeteleri Hınçakyancılara (anarşist hırsız bölüğü) namını verdi. İşte merkezin rızası hilafına Dersaadet şubesi böyle bir meslek ittihaz etti.

evamir: emirler / **hafı:** gizli / **mukarrerat:** alınan kararlar / **sekte:** durgunluk / **iras:** verme, sebep olma / **cem':** toplama / **desais:** desiseler, hileler

Cüz'i bir müddet zarfında bunlar onbinlerce altın cemettiler. Şirketimizin sadık adamları ve milletimizin muteberanı İstanbul'dan toplanan yirmi beş bin altına karip olduğunu söylüyorlar. Bu paralar Hınçakyan namına toplanılmıştı, ne oldu, hangi işte kullanıldı? Hınçakyan merkezine gönderilen para yalnız bin dört yüz altındır. Bu para da birkaç kere musırran talepten sonra gönderildi ve Dersaadet şubesinde iki bin lirayı mütecaviz bir para kaldığı bildirildi, mütebakisi nerede? Bu para meselesi meclisi umuminin en ağır vazifesini teşkil ediyor. Bu para Hınçakyan namına toplandığından merkezin nazarı dikkatini caliptir.

Meclisi umuminin yevmi içtimasını kolaylaştırmak için Zoştöni, Londra'ya geldi. Mumailayh Paris'te Arpiyaryan'la görüşmüştür. Bir hafta sonra Mihran Damadyan namında birini yayına alıp merkez ile olan münasebetlerini katettiler. Sonra bu iki zat bize türlü türlü itiraf-larda bulundular. Şirketimizin meclisi umumisine: Türkiye, Kafkasya, İran ve Kıbrıs'ta ve sair memleketlerde bulunan şube reisi ve memurlarının davet olunmasını bildirdiler. Maksatları beyinlerine nifak sokmak ve sonra Damadyan ve Zoştöni'nin eskârına hizmet etmektir. Halbuki şubelerin nizamına ve mukarreratına muhalif harekette bulunmayacağına dair olan kararnamede Damadyan'ın imzası vardır. Damadyan ile Zoştöni'nin metalibatına karşı merkezimiz kendilerine beyanata atıyede bulundu:

1. Meclisi umumiye iştirak için sizin reyinizle hariçteki şubelerin reis ve azalarını merkezin davet etmeye hakkı yoktur. Çünkü bu iş, şirketin dahili nizamnamesine mugayirdir.

2. Gönderilen davetname mahalline vasıl olmakla merkez hilafı nizam hareket edemez. Bunların iştiraki lazım gelirse dahili şubelerin de inzımamı reyi lazımdır. Şubelerin vezaifi muhtelif olmakla merkez şunun bunun fikrine göre şubelerin malûmatı olmaksızın davetname gönderemez.

Bunu tefhim ettikten sonra, Zoştöni, Damadyan ve Amerikalı Hınçakın Karakin Çiniciyan müttefikan bir beyanname neşrederek kendi imzalarıyla hariçte bulunan şubelere göndermişlerdir. Bu suretle bunlar şirketimizin esrarını ifşaya sebep oldular. Halbuki bunların bu bapta bir salâhiyetleri ve şirketçe memuriyetleri yoktu. Bu davetnameden başka her tarafa mektuplar göndererek bin türlü iştikâ

ve iftirada bulundukları ve şubeleri merkeze karşı tahrik ettikleri anlaşılmıştır. Bunu müteakip ta Damadyan'la Zoştöni'nin gizli meslek ve planları meydana çıkmıştır. Şöyle ki:

Zoştöni geçenlerde hususi olarak Paris'e gidip matrut Arpiyaryan'ı aldı, Londra'ya getirdi. Arpiyaryan aleyhinde hüküm veren Damadyan, Baron Agasi ve Abah kararnamenin altındaki imzalarından nükül ile bizce meçhul sebeplerden dolayı Arpiyaryan ile barıştılar. Hatta Agasi ve refikleri merhum hakkında, gammazdır, dedikleri halde şimdi onunla müzakerede bulunarak âmal ve efkârına hizmet ediyorlar. Davet olunan şubelerin memurları henüz gelmediler. Beklenen yirmi dört kişiden yalnız beşi geldi ve binaenaleyh ekseriyet hasıl olmayacağından merkezi idare, umumi meclisin in'ikadını tehire mecbur oldu.

Bir hafta sonra meclisi umumi toplanacaktır. Bu içtimadan bir gün sonra da Arpiyaryan, Agasi ve rüfekaşı meclisi umumi namıyla bir meclis teşkil etmek için istedikleri adamları davet etmişlerdir. Garibi şu ki, bu içtimaa bizi de davet ettiler ve birleşmemizi tavsiye eylediler. Cevap vermeye bile tenezzül etmedik. Çünkü meclislerinde resmen şirketimizden matrut birçok adamlar vardır. Bu haller şirketimizin inhilâlini intaç edebilir. Bunların bu hallerine karşı şirketimiz, müessislere müracaat ettiği gibi, şubelere de tebliği keyfiyetle ihtiraz etmelerini bildirdi.

Hınçakyan şubelerine, böyle adamlar elinde oyuncak olmamalarını rica ederiz. Çünkü ıslahat yapacakları yerde bu adamlar dolandırıcılık, hilekârlık ve gammazlık ediyorlar. Milletten topladıkları paralarla Avrupa'nın en sefil yerlerinde sefahat yapıyorlar.

Biz, kuvvetli bir ittifaka ve muhabbete muhtacız. Manen ve maddeten terakki ancak bununla kaimdir. Bu dahili ve hususi karışıklık bizi bedbin ve nevmid etmemelidir. Daima milletin menfaatini göz önünde tutup nabecca hallerden içtinap edelim ve yeni kuvvetlerle aziz davamızı ve Türklere karşı kavgamızı takip eyliyelim. Şu son saatlerde birkaç fena adama uyarsak bizlere hem ayıp, hem günahır."

Londra, 12/24 Ağustos 1896

Hınçakyan müessisi, merkez azası ve Abdak müellifi

A. Savarik... Myo Nazrik

Şundan anlaşılıyor ki, Hınçakyan komitesi iki taraf olmuş ve en mühim aza ve müessisleri arasında derin uçurum husule gelmişti. Bu uçurumu, Hınçakyan merkezinin iki gün sonra neşrettiği resmi bir beyanname büsbütün derinleştirdi. O beyanname şudur:

Hınçakyan'ın resmi beyannamesi

"Bütün Hınçakyan şubelerinin malûmu olmak üzere resmen beyan ederiz ki, bundan böyle Mihran Damadyan, Andon Zoştöni, Baron Agasi ve sair bilcümle bu gibi zevat ile şirketimizin merbutiyeti katedilmiştir. Bunu da beyan ederiz ki, Dersaadet şubesi resmen lağvolunmuştur. Dersaadet şubesi; cemetmiş olduğu meblağın gerek şekli tahsil ve gerek sureti sarfındaki intizamsızlıktan dolayı mes'uldür. Maamañih cüz'i bir müddet zarfında Dersaadet şubesine yeni idare heyeti intihap etmek ve şubeyi yeniden tesis eylemek için mezuniyet verilecektir."

Londra, 14/26 Ağustos 1896

Hınçakyan şirketi merkezi

A. Navarikyan

İstanbul şubesinin resmen lağvedildiği sahihti. Bundan en çok sevinen Ermeni tüccar ve muteberanı ile patrik kaymakamı olmuştu. İşte Arpiyaryan'ın dediği olmuş ve Hınçakyan merkezi hercümerc edilmişti. Maahaza; ben bütün bu faaliyetlerde bizzat patrik kaymakamının büyük bir rol oynadığı kanaatindeyim. Ermeni ihtilal fırkalarını İstanbul'da ve Anadolu'da birçok haillelere, Ermenilerden ve Türklerden binlerce hanümanın sönmesine sebep olmuşlardır.

Kanlı politikacılığın bu kahramanları ne oldu, nereye gitti?

Kimisi idam sehpasında can verdi, kimisi döktükleri kanların kâbusu içinde boğuldu gitti.

Abdülhamit idaresinin acz ve za'fı olmasaydı, bu hadiseler vukua gelmez, tahaddüs etse bile bir darbede dindirilirdi.

Hatıratımın mütemadiyen kandan, iğtişaştan, şekavet, baskın ve yangından bahsedişine çok müteessirim. Fakat, mukadderat beni bunları yazmaya sevketti.

Ben, bazı Ermeni komitecilerinin iddia ettiği vechile katil değilim. Dünyada en çok nefret ettiğim şey, kan dökmek ve döktürmektir. Böyle şeylerden fitraten müteneffirim. O devri idrak eden ve hâlâ

berhayat olan birçok bitaraf Ermeni rical ve muteberanı eğer vicdan taşıyorlarsa, bu hakikati itiraf etmelidirler. Ben, birçok Ermeni kurtardım. Birçok komitecilere tashihi ahlak ettirdim. Pederimin hadisei hapsi ve nefyi beni küçükten bedbin ve muhalif etmişti. Abdülhamit idaresine fiilen muhalefet ettim. İdarei Hamidiyeyi açıktan açığa tenkit için gazete çıkardım, gazetem tatil edildi. Piyes yazdım ve temsil ettirdim. İdarei Hamidiye sahneyi başıma yıktı. Endülüs tarihi ve engizisyon mezalimi de hep tenkit emniyesiyle yazılmış şeylerdi. Komitecilikten, fırkacılıktan müçtenib idim. Yalnız Abdülhamid'in erafına bir sürü cahil ve dalkavuk toplayıp koca imparatorluğu kehfimayeşa idare etmesine tahammül edemezdim. Kaç kere takibata uğradım. Bizzat zaptiye nezaretini ifa ederken etrafımdan mabeyin hafiyeleri eksik olmazdı. Askeri tıbbiye talebesi sürü sürü menfaya gönderilirdi. Ben, bunları kurtarmak için çok çalıştım ve kurtarabildiğimi kurtardım. Bu yoldaki hareketlerim Abdülhamid'i fena halde gazaplandırıyordu.

Beni, Jön Türk komitesinin reisini biliyor ve bir gün olup da Abdülaziz vak'ası gibi bir hal' hadisesine sebebiyet vereceğimi zannediyordu. Onun en çok çekindiği şey, saltanatına rakip olan zatın, bir gün tahta cülus meselesi idi.

Abdülhamid idaresinden hiçbir kimse hoşnut değildi. Bu ademi hoşnudinin başlıca sebeplerinden birisi de, birtakım na-ehillerin iktidar mevkiine getirilmesi ve millet hazinesi zararına olarak servet ve sâman kazanmaları idi.

Dikkat ediniz; inkılapların, darbe hükûmetlerinin saikleri arasında evvela bu nokta nazarı dikkate çarpar. Beşeriyet nedense, gayri müstahakların şişmesine ve mevki, imtiyaz kazanmasına tahammül edemez.

İktidar mevkii bir iktidara, salâhiyete, ihtisasa tekabül etmemelidir. Beri tarafta binlerce erbabı iktidar ve meziyet aç ve muhtaç sürünürlerken birtakım kâsiplilerin yükseltilmesine hakikaten tahammül edilemez. Abdülhamid, rüya tabirinden ve büyücülükten başka bir şey bilmeyen -bunlar da güya ilmi ihtisas imiş!- bir Ebülhuda'yı sarayına alıyor ve bu fellâhı altın babası, Karun yapıyordu.

Cahil, mürteşi bir adam olan Osman Bey'i baş mabeyinci yapıyor; Osman Bey ise "Zatı şahane çeşme yaptırarak; Hünkâr cami inşa edecek!" filan diye, Belediyeye ait en mutena yerlerdeki arsaları bedava

alıyor ve oralarda kâşaneler, gazinolar yaptırıyordu. Bir Fehim Paşa, İstanbul'da ikinci Abdülhamid'di. Bunlar öyle çirkin, öyle facialı misallerdir ki, yüz kızartır. İşte Abdülhamid idaresini çürüten ve bizzat Abdülhamid'i müstebit ve mutesif yapan bu dalkavuklardı. Ne idüğü belirsiz olan bu riyakâr dalkavuk sürüsü, Abdülhamid'i avuç içine almışlar, oynuyorlar ve oynatıyorlardı.

Artık sadayı hak ve fazileti Yıldız Sarayı'na duyurmak imkansızdı. Abdülhamid, belki iyi bir adamdı; belki iyi bir hükümdar da olabilirdi; eğer maiyeti namuskâr, münevver adamlardan, itimadı umumiye-yi kazanmış şahsiyetlerden intihap etmiş olsaydı.

Hükümetler düşürülmez, düşerler. Naehillerin, gayri müstahakların, mülevves adamların umum muvacehesinde şerefli mevkilere is'adı bir hükümet için harici düşmandan ziyade tehlike teşkil eder.

Abdülhamid ayyaş değildi, sefih değildi; zampara değildi, bilakis öyle şeylere kızardı. Fakat onda bütün bunların fevkinde bir ayıp, bir kusur vardı: "Herşeyi ben bilirim, herşeyi ben yaparım!" kusuru.

Hiçbir şeyi hiçbir insan kendi yapamaz. Geçen asrın en büyük filozoflarından olan Kant için, "Aristotalis'in felsefesine bir A bile ilave edememiştir" diyorlar. Fakat denilmek istenmiştir ki, insanlara yekdiğerinden ve tarihten istifade ve istianeleri şart ve lâbüttür.

Bu Ermeni hadiseleri beni çok yormuş ve sarsmıştı. Bitip tükenmez bir kan ve mukatele serisi.

Kitap okuyacak ve yazacak vakit bulamıyordum. Halbuki mütaleadan ve yazmaktan duyduğum zevki hiçbir şeyde bulamam. Türk gençlerinin hapis ve nefyi ise beni büsbütün üzüyor, harap ediyordu. Ermeni hadiselerinin şahitlerini, maktullerini, sakatlarını, yetimlerini ve dullarını düşünürken karşımda bir de Genç Türk cemiyetlerinin fedai ve kurbanları vardı. Bir gün odamda otururken, umumi hapis-hanede mevkuf bulunan bazı genç Tüklerin behemehal beni görmek istediklerini söylediler. Ben, babam hapis edildiği zaman, onu görmek için ne kadar çırpındığımı, hapishane gardiyanlarından ve zaptiyelerden ne kadar haşin ve kaba muamele gördüğümü hiç unutmadığım için, herhangi bir mahpusun bu kabil davetine hemen icabet ederdim. Kaldı ki bu defa beni görmek isteyenler, münevver, mektepli, tıbbiyeli gençlerdi. Kalktım, hapishaneye gittim. Birkaç genç, Abdülhamid idaresine karşı gizli cemiyet kurdukları cürmiyle maznun

mutesif: haksızlık ve zulüm yapan / **is'ad:** yükseltme / **istiane:** yardım istemek / **mevkuf:** tutuklu / **cürm:** suç

birkaç genç, katillerin, sarıkların, yankesicilerin bulunduğu koğuşta hapsedilmişlerdi. Buna fevkalade canım sıkıldı. Böyle adamların hususi odalara konulmasını daima emir ve tebliğ ediyordum. Hapishane müdürünü çağırarak epeyce tekdır ettim. Bu gençlere ne istediklerini sordum. Bunlardan birisi, göz hekimi Abdullah Cevdet Bey'di. Müteessir ve heyecanlı bir eda ile:

– Biz bu katillerin içinde mi yatacağız? Bizim kabahatimiz nedir ki, hapsettiriyorsunuz? dedi. Cevap verdim.

– Hayır, bu katillerin içinde yatmayacaksınız. Kabahatinize gelince, biraz genç olmanız, vaziyeti kavrayamamanızdır.

– Biz, serbestiden başka birşey istemiyoruz. Biz taklibi hükümet yapacak değiliz. Ancak istediğimizi söylemek ve yazmak istiyoruz.

– Pek âlâ, istediğinizi söylemek ve yazmak imkanı yok mudur?

– Yoktur Paşa! Sizin engizisyon esrarı, Endülüs tarihi unvanlı eserleriniz ne oldu?

Bu muhavere, hususi bir odada cereyan ediyordu. Kendilerini teselli ettim ve esbabı iâşe ve istirahatlerinin tamamen teminini emreyledim. Bir müddet sonra gerek Abdullah Cevdet Bey ve gerek rüfekaşı tahliye olundular.

Odama döndükten sonra bir ağlamak hissi hasıl oldu. Şu Ermeni kıyıamları yüzünden, Türk ve Ermeni, sönen binlerce hanümanı düşündüm; binlerce yetimi düşündüm. Bir çocuk gibi hüngür hüngür ağladım. Bir müddet sonra da:

“Çıkar girivei cehle nihayeti irfan...” mısraıyla biten manzumeyi yazdım.

Göz yaşlarını, Allah mutlaka mükâfatlandırır. Birkaç gün sonra, fazla yorulduğumdan ve istirahat muhtaç olduğumdan bahsile azlim tebliğ olundu. Birkaç ay sonra da Suriye valiliğine tayin edildim. Fakat Ermeni hadiseleri benden sonra da bitmedi. Komiteler, bilahare Yıldız'da Hamidiye camii önünde Abdülhamid'i itlaf için bomba atıkları gibi umumi harpte de Türk ordusunu arkadan vurmak üzere Ruslarla birleşmişlerdi.

Bütün bunlara şahit oldum. Fakat ölmeden evvel Cumhuriyeti, bize hakiki istiklâl ve hürriyeti öğreten ve tattıran Cumhuriyeti idrak ettiğim için mes'ut ve bahtiyar öleceğim.

